

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

ΜΙΧΑΛΗ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ

ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ

ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 67 & ΕΡΕΣΣΟΥ 1

ΤΗΛ. 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Άσπ. Π. Φάκλαρη. Ο χάρτης του εξω-
φύλλου προέρχεται από τό βιβλίο του
C. Zacharakis, A catalogue of printed
maps of Greece 1477-1800, Nicosia 1972,
pl. 318.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1988

ΠΙΚΟΛΕΟΓΡΑΦΙΚΑ

Η ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΕΤΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΠΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΕΚΔΟΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ	9
<i>ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΛΟΥΜΙΔΗ</i> , Ἀνακύκλιση τοῦ χρόνου καί Γεωγραφία	11
<i>DESPINA EVGENIDOU</i> , Servia and Moglena. Two Byzantine Cities of Macedonia	15
<i>ΔΗΜΗΤΡΗ ΣΑΜΣΑΡΗ</i> , Ἡ ρωμαϊκή αποικία τῆς Φωτικῆς (Πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με την ἑκταση και τα ὅρια τῆς επικράτειάς τῆς	23
<i>ΑΛΕΞΗ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗ</i> , Ἡ βυζαντινὴ Θήβα, 996/7-1204 μ.Χ.	33
<i>ΓΙΩΡΓΟΥ ΓΚΟΛΟΜΠΙΑ</i> , Ἀνέκδοτες ἐπιγραφές καί συσχετισμοί τοιχογραφικῶν συνόλων Καστοριάς	53
<i>ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΟΥΛΟΥΔΗ</i> , Ἐπιγραφικά ἀπὸ ναοὺς τῶν Βραγγιανῶν Ευρυτανίας	89
<i>ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΧΑΚΟΥ</i> , Το μικροτοπωνυμικὸ τοῦ χωριοῦ Βασιλικῆ Λακωνίας	117
→ <i>ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Σκέψεις γιὰ τὴ σύνθεση μιᾶς Ἱστορίας τῆς Γεωγραφίας στὸ Βυζάντιο	131
<i>ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΦΑΚΛΑΡΗ</i> , Το Παλιόχανο τῆς Κυνουρίας	145
<i>Θ. Ν. ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ</i> , Ἐν ἔτει 1433 ἐπῆραν τὴν Βέροιαν	151
BYZANTINOINDICA - BYZANTINOSERICA	
→ <i>ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Τὰ ὅρια τῆς Οἰκουμένης στὸ Νότο κατὰ τὸν Κοσμά Ἰνδικοπλευστή	155
→ <i>ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Ἡ «Ἄλλη Ἰνδική» καί ἡ νῆσος «Διβοῦς» τοῦ Φιλοστοργίου	167
<i>Samuel N. C. Lieu</i> , Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey (Μιχ. Σ. Κορδῶσης)	179
ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ	
<i>N. B. Δρανδάκη</i> , Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου ἐπιστολῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματιανοῦ	189
<i>Μιχ. Αράπογλου</i> , Ἱστορικά μονοπάτια τοῦ Ζαγορίου (Γενικὲς παρατηρήσεις)	191
<i>A. Μέντζου</i> , Σφραγίσματα σε πλίνθους ἀπὸ τὸ Δίο και τὴ Θεσσαλονίκη	196
<i>Βασίλη Κατσαροῦ</i> , Ἡ Θέση τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀχελώου καί ἡ σχέση τῆς μετὰ τὴ «βυζαντινὴ πόλη» γύρω ἀπὸ τὸ λόφο «Ἐπισκοπή» κοντὰ σιὸ χωριὸ «Μάστρον» τῆς Αἰτωλίας	198

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

<i>Βασίλη Παναγιωτόπουλου</i> , Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αιώνας) (Μιχ. Σ. Κορδώσης)	203
<i>Ι. Θ. Σφηκοπούλου</i> , Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη (Μιχ. Σ. Κορδώσης)	211
<i>Yıldız Ötügen - Hakkı Acım - Ayhan Durukan - Sacit Pekak</i> , Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler, IV (Θ. Παπαζώτος)	212

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Byzantinoidica - Byzantinoserica	213
Δύο νέες εκδόσεις της 'Εταιρείας Πελοποννησιακών Σπουδών	214

ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ	217
<i>ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , 'Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής	219
<i>ΕΛΕΝΗΣ ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ, ΓΙΑΝΝΗ ΠΙΚΟΥΛΑ, ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΦΑΚΛΑΡΗ</i> , Αγιονόρι. Αρχαία χρόνια	227
<i>ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, ΒΑΣ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ</i> , Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία 'Αγιονορίου	233
<i>ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , 'Η άρχιτεκτονική του Κάστρου (Γουλάς)	253
<i>ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ</i> , 'Αρχιτεκτονικά γλυπτά 'Αγιονορίου ..	257
<i>ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ</i> , Οικιστικές φάσεις του 'Αγιονορίου	263
<i>ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΥ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ</i> , Συμβολή στο τοπωνυμικό Κορινθίας. Τά τοπωνύμια του 'Αγιονορίου	271

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

1. 'Αγιονόρι ('Αινόρι) Κορινθίας 2. Αλώνια (Γκορτζόγλι), Μεσσηνίας 3. Κάστρο Ηλείας 4. Σμέρνα Ηλείας 5. Τερψιθέα (Μπαϊσλάρ) Λάρισας	293
---	-----

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ	297
--------------------------------	-----

ΠΙΝΑΚΕΣ	301
----------------------	-----

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ Β΄ ΤΟΜΟΥ

“Υστερα από τήν ἀπήχηση πού εἶχε ἡ δημοσίευση τοῦ πρώτου τόμου τῶν ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΩΝ, ἀποφασίστηκε στό ἐξῆς νά γίνονται δεκτές γιά δημοσίευση καί ἐργασίες πού καλύπτουν ὄχι μόνο τόν ἑλλαδικό χῶρο — γιά λόγους οὐσιαστικούς καί πρακτικούς, ὁ χῶρος αὐτός θά ἐξακολουθήσει νά ἀποτελεῖ τό ἐπίκεντρο— ἀλλά τόν εὐρύτερο Βυζαντινό χῶρο καί γενικά τίς περιοχές ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ Βυζαντίου, ὅπου ἐντοπίζεται ἑλληνικό στοιχεῖο.

Στήν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ ἐμπίπτουν, βέβαια, καί μελέτες πού ἔχουν ὡς θέμα τό ἐμπόριο, τά ταξίδια, τίς ἀποστολές (διπλωματικές καί θρησκευτικές) καί γενικότερα τίς σχέσεις τῶν ἀπομακρυσμένων λαῶν τῆς τότε γνωστῆς οἰκουμένης μέ τό Βυζάντιο. Γιά τίς σχέσεις μάλιστα τοῦ Βυζαντίου μέ τοὺς ἀνατολικούς λαούς (Ἰνδοί, Σῆρες) θά ἀφιερῶνται ὀρισμένες σελίδες, σέ εἰδικό χῶρο κάθε νέου τόμου.

Στόν τόμο αὐτό δημοσιεύονται καί οἱ ἐργασίες τῶν μελῶν τῆς ὀμάδας πού συμμετεῖχαν στήν πρώτη συνάντηση Ἱστορικῆς Τοπογραφίας στό Ἁγιονόρι Κορινθίας. Πρόθεσή μας εἶναι οἱ συναντήσεις αὐτές νά συνεχιστοῦν κατά τακτά ἢ ἔκτακτα χρονικά διαστήματα.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΛΟΥΜΙΔΗ

ΑΝΑΚΥΚΛΙΣΗ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΚΑΙ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ

Ο ιστορικός άνθρωπος αισθάνθηκε την ανάγκη να μετρή τον χρόνο του, για να τον προσδιορίζει και έτσι να τον έχει στην «ύπηρεσία» του. Ο χρόνος λοιπόν απέκτησε μέτρο: τό έτος με τις υποδιαίρεσεις του. Η αρίθμηση των έτων έχει ως εκκίνηση ένα σημείο κοινώς αποδεκτό: την εγκαθίδρυση των αρχόντων στην Αθήνα, την κτίση της Ρώμης, τη γέννηση του Χριστού. Οί ημέρες κυλούν και ή καθεμιά έχει τον αριθμό της. Τό πράγμα αυτό δέν είναι ώστόσο παρά μιά ανθρώπινη εκλογίκευση ενός φυσικού γεγονότος, δηλαδή της ανατολής και της δύσης του ήλιου. Τό φαινόμενο αυτό ό ιστορικός άνθρωπος τό «τιθάσευσε», για να δύναται να τοποθετήσει εκεί τις παλαιές και μέλλουσες ενέργειές του. Έξυπηρετούνται έτσι οί οικονομικοί, κοινωνικοί, γνωσιολογικοί (έπιστημονικοί-έκπαιδευτικοί) στόχοι του ανθρώπου, άτομικά και όμαδικά.

Στό τριγωνικό σχήμα: χρόνος-χώρος και στην κορυφή ό άνθρωπος, τά δύο πρώτα δεδομένα αποκτούν νόημα από τή στιγμή πού ό άνθρωπος τά εκλογικεύει. Τό άτομο κινείται πάντα σε ένα διάστημα χρόνου και χώρου και τά δύο αυτά στοιχεία γίνονται καταληπτά με τή μέτρηση. Η τελευταία έχει βέβαια τήν αυτόνομη κίνηση και τό σταθερό μέγεθός της, αλλά στην ιστορική κοινωνία τόσο ό χρόνος όσο και ό χώρος είναι διαλεκτικά δεμένοι και κατανοητοί με τόν δρώντα άνθρωπο, πού κάθε φορά τούς αντιμετώπιζει. Τόν ίδιο χώρο άλλιώς τόν «μέτρησε» τήν μιά φορά και άλλιώς τήν άλλη ό άνθρωπος της κάθε έποχής. Κάθε ιστορικό (=άνθρώπινο) συμβάν όριοθετείται σ' ένα χρονικό και γεωγραφικό διάστημα.

Τό ρολοί (είτε πρόκειται για τήν κλεψύδρα είτε για σύγχρονο μηχανισμό) είναι τό μόνο χειροπιαστό όργανο πού μās δείχνει τήν κίνηση του χρόνου. Σ' αυτό τόν μικρό χώρο μπορούμε να ποϋμε ότι ό χρόνος έγκλωβίζεται και καθίσταται όπτικά συλληπτός. Μέ τόν τρόπο αυτό όμως ήδη γίνεται αποδεκτό ότι μόνο μέσω της όπτικής εικόνας, πού όρίζεται και περιχαράκώνεται, ό άνθρωπος έχει τή δυνατότητα να κατανοήσει τόν χρόνο. Ο άπιαστος και άόρατος χρόνος αποκτά υπόσταση, μέτρο και λογική μέσα από τόν συγκεκριμένο χώρο, σε μόνιμη και άρρηκτη αναφορά με τόν χώρο.

Τά ἔτη προχωροῦν γραμμικά, σέ συνεχή ροή. Ἐκ τῆν ἄλλη πλευρά ὅμως ὁ φυσικός κόσμος μᾶς προβάλλει τήν ἔννοια τοῦ κύκλου μέ τίς τέσσερεις ἐπαναλαμβανόμενες ἐποχές. Ἐκ τῆν ἄλλη πλευρά, ἡ ἀνθρώπινη ἀνάγκη γιά ὑπόμνηση παλαιότερων συμβάντων, δηλ. ὁ ἑορτασμός τῶν ἐπετείων, μᾶς ὀδηγεῖ σέ κυκλική ἔννοια τοῦ χρόνου, παρά τήν συνεχή ἀρίθμηση τῶν ἐτῶν. Οἱ ἔθνικες καί θρησκευτικές ἑορτές, τά γενέθλιά μας καί ἡ ὑποχρεωτική, τακτική, ἐκπλήρωση οἰκονομικῶν ἢ ἄλλων ὑποχρεώσεων, ὅλα τήν ἴδια ἡμέρα ἢ περίοδο τοῦ κάθε ἔτους, μᾶς ὑποβάλλουν τήν «κλειστή» κίνηση τοῦ χρόνου, σέ συνεχεῖς κύκλους, ἕνας δηλ. de facto τεμαχισμός τῆς συνεχοῦς διάρκειας, πού κανεῖς νομίζει ὅτι αὐτή ἐπιστρέφει κάθε τόσο στόν ἑαυτό της.

Ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς μεταβάλλεται μέ τίς ἐποχές — τό δένδρο μεγαλώνει, ἀνθίζει, γερνά — τό σπαρμένο χωράφι καρποφορεῖ — ὁ χειμάρρος ξεχειλίζει ἢ στερεῦει, ὅλα αὐτά δείχνουν ὅτι κάποιο χρονικό διάστημα ἔχει κυλίσει. Στό ἀστικό περιβάλλον τά οἰκήματα, τά μνημεῖα, οἱ ἀνοικτοί χώροι μᾶς φέρνουν στό νοῦ γεγονότα, σταθμούς στόν χρόνο καί ἐκπέμπουν μηνύματα, θά λέγαμε, πού μετροῦν τόν χρόνο σέ σχέση μέ τό ἄτομο καί τό σήμερα.

Στή σύγχρονη σύλληψη τῆς ἱστορίας σέ «μεγάλες περιόδους» ἢ «κύκλους» ὁ ἱστορικός χρόνος φαίνεται νά τεμαχίζεται σέ «ρυθμούς» πού δροῦν ἀνεξάρτητα ἀπό τόν ἀπόλυτο χρόνο. Ἡ ἱστορία τῶν συμβάντων, δηλ. τῆς μικρῆς διάρκειας, παραχώρησε τή θέση της στή μελέτη τῶν συγκυριῶν, πού καλύπτουν περισσότερες ἢ λιγότερες δεκαετίες. Τό ἄνοιγμα αὐτό τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης πρὸς τή θεώρηση τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι σέ ἕνα εὐρύτερο πλαίσιο προσέδωσε νέο χαρακτήρα στήν ἐνατένιση τῶν ἐπιμέρους συμβάντων, πού πλέον συρράπτονται καί ἀποτελοῦν «σειρές» καί ἐνότητες.

Ἐκ τῆν ἄλλη πλευρά, ὁ «ἱστορικός χρόνος» βρίσκεται πλέον στή διάθεση τοῦ κάθε ἐρευνητῆ πού θά τόν τάμει ἀνάλογα μέ τίς συμπεριφορές τῶν δρώντων ἀτόμων, ἀνάλογα μέ τίς πληροφορίες πού προσφέρουν τά ντοκουμέντα καί σύμφωνα μέ τήν ἐκτίμηση πού ὁ ἴδιος ὡς ἱστορικός θά ἔχει γιά τήν θεματική του. Παύει λοιπόν ἡ λειτουργία τοῦ χρόνου ὡς αὐτόνομης «δύναμης» στήν ἱστορική πορεία καί αὐτός φορτίζεται μέ ἱστορική (=ἀνθρώπινη) ἐννοιολογία.

Ἡ ἱστορία τῆς «μεγάλης διάρκειας» καί τῶν «κύκλων» εἶναι ἡ ἱστορία τῶν κοινωνιῶν καί τῶν οἰκονομιῶν. Οἱ ἀλλαγές στόν ἰστό καί στήν ἔκφραση τῶν κοινωνιῶν, ἡ ἀνοδος καί ἡ πώση τῶν τιμῶν σαγηνεύουν τόν μελετητή πού προσπαθεῖ νά βρεῖ τήν κίνηση αὐτή καί νά τήν περιορίσει σέ τακτά διαστήματα. Τό μεμονωμένο γεγονός, τό ἄτομο, τό φυσικό συμβάν παραμένουν σέ τελευταία ἀνάλυση χωρίς νόημα, ἂν δέν ἐνταχθοῦν στό εὐρύτερο πλαίσιο τους. Ὁ χρόνος δέν εἶναι παρά μιὰ ἀφηρημένη ἔννοια ἐφόσον δέν «ὑποκειμενικοποιεῖται» ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Τό ἄτομο εἶναι δέσμιο τοῦ χρόνου του, πού πρέπει νά τόν ἐκμεταλλεῦται ὅσο γίνεται περισσότερο. Καί ἡ ἱκανότητα αὐτή ἔχει ταυτισθεῖ μέ τόν πολιτισμό, τήν πρόοδο, τήν ἐξέλιξη: βρισκόμαστε στήν «ἐποχή τῆς ταχύτητας». Ὅμως ἡ κατάκτηση αὐτή δέν ἔχει τήν ἔκφρασή της παρά στήν ἐφαρμογή καί τά ἀποτελέσματα φαίνονται στόν χῶρο. Ἡ μόνιμη μάχη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ κυριαρχία τοῦ χῶρου — ἡ διαδρομή τοῦ χῶρου — σέ ὅσο γίνεται μικρότερο χρόνο. Ἡ ἴδια ἡ παραγωγή ἀγαθῶν θά πολλαπλασιαστεῖ στό μέγιστο, ὥστε ὁ χρόνος νά ἐπηρεάσει τό κόστος τῶν προϊόντων· ἀλλά τά προϊόντα εἶναι μέρος τοῦ χῶρου.

Ἡ ἱστορία δέν εἶναι πιά παρά ἡ ἐξιστόρηση καί μελέτη τοῦ ἀγῶνα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Μέσα ἀπό τήν ἔρευνα καί ἀνάλυση τῶν παραδοσιακῶν καί τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν, τῆς ἀγροτικῆς καί ἀστικῆς οἰκονομίας καί τῶν πολιτικῶν καί ιδεολογικῶν ρευμάτων θά μελετηθοῦν οἱ περίοδοι πού ἐπικράτησε τό ἓνα ἢ τό ἄλλο φαινόμενο, οἱ ἐσωτερικές τομές, οἱ χρονικές ἀντιστοιχίες τῆς κάθε κατηγορίας φαινομένων: δηλαδή οἱ κύκλοι, οἱ κρίσεις καί ἡ ἀντοχή τῶν συστημάτων, τελικά ἡ διάρκεια ζωῆς καί τό τέλος τοῦ κάθε φαινομένου. Ὑπό τό πρίσμα αὐτό ἄτομα καί προϊόντα τοῦ ἀνθρώπου, ὅσο καί ἂν μελετοῦνται ἐσωτερικά καί καθεαυτά, δέν εἶναι παρά τό μωσαϊκό ἐνός προσδιορισμένου χρονικοῦ πλαισίου.

Τό πλαίσιο ὅμως εἶναι μόνο χρονικό; Ἀπό τά τρία δεδομένα: χρόνος-χῶρος-ἄνθρωπος, τό μόνο πού παραμένει σταθερό στήν ἱστορική κίνηση εἶναι ὁ χῶρος. Ὁ δράστης-ἄνθρωπος κάποια στιγμή πεθαίνει, ὁ χρόνος τρέχει, τόσο αὐτόνομα ὅσο καί ὅπως τόν κατενόησε τό ἱστορικό ἄτομο. Ἡ ἀπόσταση μετρίεται σέ χρόνο. Ὁ χρόνος ὅμως φεύγει, ἐνῶ ἡ ἀπόσταση παραμένει καί ξαναμετρίεται. Τόν μετρημένο χῶρο πού τήν ἡμέρα χ τό ἄτομο τόν διέτρεξε σέ χρόνο τ, σέ ἄλλη περίπτωση θά τόν διατρέξει ἄλλο ἄτομο σέ διαφορετικό χρόνο. Ὁ ἱστορικός μπορεῖ νά ἐπανεέλθει στόν χῶρο καί νά ἐπιβεβαιώσει σέ μεγάλο βαθμό τίς μαρτυρίες, ἐνῶ δέν μπορεῖ νά ἐπανεέλθει στόν χρόνο καί νά τόν ξαναζήσει, οὔτε καί στούς ἀνθρώπους πού ἔχουν ἐκλείψει.

Ἡ γῆ, τό καθημερινό τοπίο, εἶναι ὁ καμβάς πάνω στόν ὁποῖο δρᾷ ὁ ἄνθρωπος στή διάρκεια τοῦ χρόνου. Τό φυσικό τοπίο ἔχει τή δική του ζωή, πού εἶναι αὐτόνομη καί πανομοιότυπη. Οἱ ἐποχές ἐπανερχονται μονότονα καί ἡ ἐπανάληψή τους δέν εἶναι παρά ἡ ψηφίδα μιᾶς μόνιμης εἰκόνας τοῦ χῶρου. Παρόμοια εἶναι καί ἡ ἐτήσια ἐπάνοδος ἐπετειῶν, ἐορτῶν καί ἀναμνηστικῶν τελετῶν. Πρόκειται γιά τά μικρῆς διάρκειας τεμάχια μιᾶς μακρύτερης μνήμης. Μέ ὅλα ὅσα, σέ μορφή προτάσεων-ἀπόψεων, ἀναπτύ-

ξαμε παραπάνω έγινε κατανοητή, πιστεύουμε, ή προσπάθεια του ανθρώπου να δαμάσει τόν χρόνο του. Είτε παίρνοντας παράδειγμα τή φαινομενική (άπατηλή) ανάκύκληση τής φύσης, είτε ώθούμενο από τήν ψυχολογική ανάγκη για τή συγκράτηση προσωπικῶν ἢ συλλογικῶν συμβάντων τό άτομο (ὅπως καί οἱ κοινωνίες) δέν κάνει ἄλλο ἀπὸ τό νά ρίχνει ἄγκυρες ασφάλειας στόν ἄπιαστο χρόνο καί στή διαχρονική γῆ. Ἡ κυκλικότητα στόν χρόνο εἶναι ἀνάγκη τῶν κοινωνιῶν για νά μπορέσουν νά «ταξινομήσουν» καί ἐκλογικεύσουν τήν πορεία τους, νά κατανοήσουν τό παρόν, νά κάνουν παραλληλισμούς μέ ἄλλες περιόδους (κύκλους) καί νά βοηθοῦν στή χάραξη τής πορείας πρὸς τό μέλλον.

Ἡ Γεωγραφία παραμένει τό σταθερό σημεῖο ἀναφορᾶς πού βοηθᾷ ἀποτελεσματικά στόν ἔλεγχο τῶν δεδομένων πού δίνουν οἱ ὅποιεςδήποτε μαρτυρίες τοῦ παρελθόντος. Ἡ διαχρονικότητα τοῦ τοπίου τής Ὀλυμπίας, για νά δώσουμε ἓνα παράδειγμα, μᾶς προσφέρει τή δυνατότητα νά ἀναβιώσουμε, νά μελετήσουμε, νά ἐντάξουμε τίς σχετικές μαρτυρίες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Στό βραχύ βίο του ὁ ἄνθρωπος μέσα στόν ἀπέραντο χρόνο, καί γιατί ὄχι περισσότερο ὁ μελετητής τής ἱστορίας, υἱσθάνεται ὡς μόνη σιγουριά καί αἰσιοδοξία ὅτι ἔχει κάτι πού τό «πατᾶ» καί πού τόν ἐνώνει μέ τούς πρὶν καί μέ τούς μετὰ ἀπό αὐτόν, τή γῆ — τό φυσικό τοπίο (τόν δικό του χῶρο), πού καί οἱ προηγούμενοι χρησιμοποίησαν καί ἐζήσαν ἀλλά καί οἱ ἐπόμενοι θά συνεχίσουν νά ἀντικρίζουν καί νά κατακτοῦν.

DESPINA EVGENIDOU

SERVIA AND MOGLENA TWO BYZANTINE CITIES OF MACEDONIA*

As yet, we still do not know much about the historical and geographical area of Western and Central Macedonia. The landscape itself is quite particular: high mountains surrounding small plains, or low plateaux with many lakes and rivers. This landscape as well as historical conditions have led to the creation of small fortified urban centres in this part of Macedonia: towns such as Veria, Kastoria, Edessa and Servia; smaller inhabited fortresses such as Moglena, Notia, and Ostrovo which have been found; and Soskos, Devri, Staridola, Moliskos and Mokra which, although known to us through historical sources¹, remain as yet unidentified.

MOGLENA is in the department of Pella, 18 km directly North-East of Edessa. It is situated almost in the centre of a small fertile plain, roughly 6. 250 hectares in area. The low hills surrounding it are most suitable for stock-breeding². The fortress is situated on a low hill and covers an area of about 40.000 square metres. The river Moglenitsas and a small tributary flow across the western and southern sides of the hill.

Moglena kept its name throughout the Turkish occupation, a fact noted by travellers in the nineteenth and early twentieth centuries. Delacoulonche, aided by Skylitzis' description of the siege of the town by Basil II, identified this particular fortress with mediaeval Moglena. Basil's plan included rechanneling the waters of the river so as to undermine the foundations of the fortress and destroy the wall.

Local oral tradition, as recorded by the Greek archaeologist Papadakis in 1913, refers to the same plan for the taking of the city by the Turks. There is almost no doubt that this is indeed Moglena.

* Paper given at the XXIst Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham 1987.

1. V. Kravari, *La Macédoine occidentale au XIIIe-XIVe siècle*, Thèse 3ème cycle Paris I, Paris 1982.

2. For a bibliography and a list of sources relevant to the castle, the Theme and the bishopric, see Δ. Εὐγενίδου, «Τό Κάστρο τῆς Χρυσῆς καί τό Θέμα τῶν Μογλενῶν» vol. in honor of M. Andronikos, Θεσ/νίκη (1987) 325-342.

The fortress is preserved to quite a high level on its eastern side where three towers have survived: a round one, a square one and an elliptical one. (Fig. 1, pl. 1a). The recess at the gate has also been preserved. The towers are preserved to a height of between 6,50 and 7,10 metres. The masonry of the tower consists of stones from the nearby river, chiselled only where necessary. The vertical joints have three rows of horizontally placed broken bricks, while on the horizontal joint there is an irregular row of bricks. The binding material is lime mortar. In Tower 1 (the round one) three parallel rows of bricks have been preserved. It is the only part of the wall where this kind of masonry exists. In Tower 2 (the square one) there is a unique example of brickwork, a circular stone with bricks radiating from its circumference. The use of bricks is thicker at the towers and much thinner on the walls between them. The rest of the wall, is preserved to a lower level. Here bricks were not used in its construction.

According to Skylitzis and Anna Comnena, the fortress was destroyed twice in the eleventh century. The first time was in 1015 following the siege of Basil II; the second in 1082 by the great «domesticos» Gregory Pakourianos when he retook Moglena from the Normands. As yet, archaeological research has not been able to reveal the real extent of these destructions. From its masonry and from historical sources the fortress may date anywhere from the 10th to 12th centuries, although we cannot discount the possibility that the laying-out and construction of its southern sector may date from an earlier period.

In 1985 a small archaeological section revealed the prothesis and part of the apse of a church³. When work was continued on the section, in 1986, a three-aisled basilica with rect- angular piers was discovered (Fig.2). This type of Middle Byzantine basilica has similarities to that of the Protaton, Servia, Ag. Achilleios⁴.

Traces of frescoes have been preserved in the apse and prothesis, while in the prothesis again there are traces of a mosaic pavement. Marble slabs, fragments of an opus sectile⁵ (pl. 1 bc) and marble incrustations have been

3. *A. Εὐγενίδου* (1986) 330, fig. 3.

4. *A. Ξυγγοπούλου*, *Τά Μνημεία τῶν Σερβίων*, Θεσ/νίκη 1957, fig. 4. *N. Μουτσοπούλου*, «*Ανασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου*», ΕΕΠΣ, Θεσ/νίκη (1972), fig. 30, fig. 46.

5. The fragments of the opus sectile can be part of the pattern of πενταόμαλον or πεντάκυκλον. Such patterns are usually placed on the pavement before the apse as in the Katholikon of Lavra; see *P. Mylonas*, «*L'architecture du Mont Athos: Θεσσαυρισματα 2*(1963) 40. The elaboration has similarities to the opus sectile in the Sagmata Monastery, see *A. K. Ὁρλάνδου*, «*Ἡ ἐν Βοιωτικῇ Μονῇ τοῦ Σαγματῶν*», ABME 7(1951) 98 as well as fragment found in the excavation in

The fortress is preserved to quite a high level on its eastern side where three towers have survived: a round one, a square one and an elliptical one. (Fig. 1, pl. 1a). The recess at the gate has also been preserved. The towers are preserved to a height of between 6,50 and 7,10 metres. The masonry of the tower consists of stones from the nearby river, chiselled only where necessary. The vertical joints have three rows of horizontally placed broken bricks, while on the horizontal joint there is an irregular row of bricks. The binding material is lime mortar. In Tower 1 (the round one) three parallel rows of bricks have been preserved. It is the only part of the wall where this kind of masonry exists. In Tower 2 (the square one) there is a unique example of brickwork, a circular stone with bricks radiating from its circumference. The use of bricks is thicker at the towers and much thinner on the walls between them. The rest of the wall, is preserved to a lower level. Here bricks were not used in its construction.

According to Skylitzis and Anna Comnena, the fortress was destroyed twice in the eleventh century. The first time was in 1015 following the siege of Basil II; the second in 1082 by the great «domesticos» Gregory Pakourianos when he retook Moglena from the Normands. As yet, archaeological research has not been able to reveal the real extent of these destructions. From its masonry and from historical sources the fortress may date anywhere from the 10th to 12th centuries, although we cannot discount the possibility that the laying-out and construction of its southern sector may date from an earlier period.

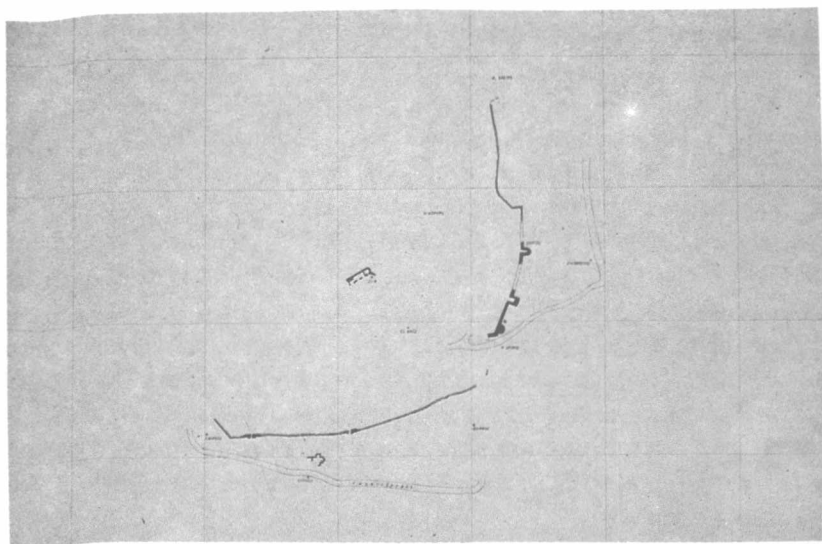
In 1985 a small archaeological section revealed the prothesis and part of the apse of a church³. When work was continued on the section, in 1986, a three-aisled basilica with rect-angular piers was discovered (Fig.2). This type of Middle Byzantine basilica has similarities to that of the Protaton, Servia, Ag. Achilleios⁴.

Traces of frescoes have been preserved in the apse and prothesis, while in the prothesis again there are traces of a mosaic pavement. Marble slabs, fragments of an opus sectile⁵ (pl. 1 bc) and marble incrustations have been

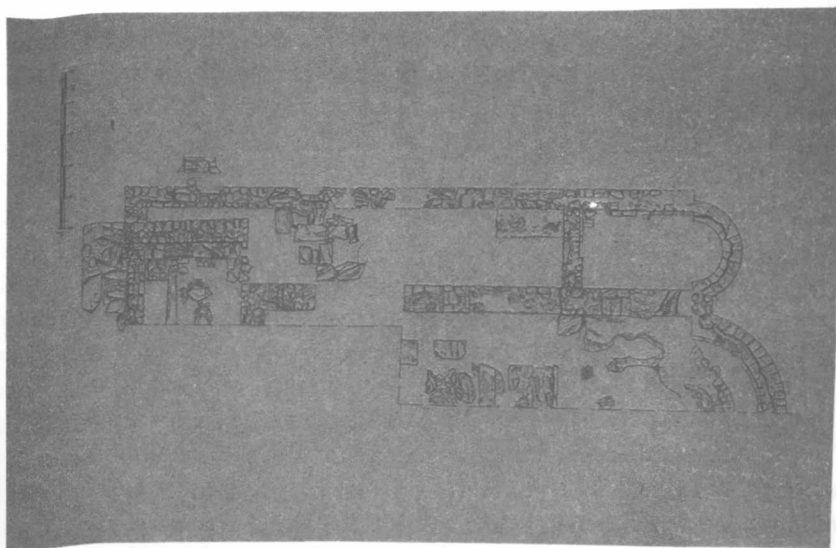
3. Δ. Εὐγενίδου (1986) 330, fig. 3.

4. Α. Ξυγγοπούλου, Τά Μνημεία τῶν Σερβίων, Θεσ/νίκη 1957, fig. 4. Ν. Μουτσοπούλου, «Ἀνασκαφή τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγ. Ἀχιλλεῖου», ΕΕΠΣ, Θεσ/νίκη (1972), fig. 30, fig. 46.

5. The fragments of the opus sectile can be part of the pattern of πεντάομαλον or πεντάκυκλον. Such patterns are usually placed on the pavement before the apse as in the Katholikon of Lavra; see P. Mylonas, «L'architecture du Mont Athos: Θεσσαυρίσματα 2(1963) 40. The elaboration has similarities to the opus sectile in the Sagmata Monastery, see A. K. Ὀρλάνδου, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονή τοῦ Σαγματᾶ: ABME 7(1951) 98 as well as fragment found in the excavation in

Fig. 1. Plan of the Castle of Moglena.

Fig. 2. Moglena. Ground plan of the basilica.

Constantinople between the churches of St Sofia and St Jrini. See *F. Dirimtekin* «Les fouilles faites en 1946-47 et en 1958-60 entre Sainte Sophie et Sainte Irène à Istanbul. Cah. Arch. 13 (1962) 161, fig. 23. For the pattern and the elaboration, see *Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ*, Ἀρχαιολογικές παρατηρήσεις σέ τρία χωρία τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη: Κληρονομία 10 Β (1978) 263-274.

discovered on the floor of the main aisle. In the apse traces of a homocentric conch can be made out; it is probably the synthronon. Around the basilica, traces of other buildings can be discerned. Hardly any fragments of architectural sculptures have been found.

From the beginning of the 11th century Moglena was mentioned as an episcopal see in the sigil of Basil II who drew up the episcopates of the Archiepiscopate of Ochrida. The earliest known bishop is St. Ilarion, who was ordained bishop circa 1134. The episcopal church is mentioned in an account of Ilarion's life by St. Euthymius, so it must have been built before the bishop was consecrated.

The church discovered in 1986. It is a very big church and the existence of a synthronon and surrounding buildings support the claim that it was an episcopal church. The masonry, the opus sectile, fragments of architectural sculptures and historical sources lead us to believe for the time being that the church –if it is indeed the episcopal church– dates anywhere from the 10th century up to 12th.

The second section in 1986, outside the wall, revealed a cemetery church of a Free Cross type. (Fig. 3). The church has a floor of tetragonal brick slabs and polygonal slates. A pier and a fragment of Early Byzantine chancel screen panelling have also been used for the floor. It is the first indication of Early Byzantine material in the fortress. Outside the northern wall, eighteen successive graves were discovered, five of which were for children. In Grave 1 a bronze cross reliquary dating from the 8th century was found⁶. Grave 1 almost touches the northern wall of the church's apse, so the corpse was placed there after the church had been built. The masonry of the church is similar to that of the 9th and 10th centuries. Such a cross, however, could have circulated for three or four generations. An accurate dating of the church will be available when the excavation and study of the church have been completed. On the southern side of the church there is a grave, which was discovered as the result of an earlier illegal excavation. This grave is marked by the limestones which surround it and a Roman base – yet another indication of older material.

Moglena has been the seat of a Theme since the 11th century at least. Not far from the town and within the Theme, Alexios I gave as pronoea an area of land to Leon Kephalas whose descendants later donated it to the Monastery of Lavra on Mount Athos, and from the Acts of Lavra we learn that in the area there were vineyards, arable land, meadows, sheep folds, livestock, dwellings, catounes and a mill.

6. A similar cross can be found at the E. Stathatou Collection; *A. Ξυγοπούλου, Συλλογή 'Ελένης Σταθάτου, 'Αθήνα (1951) 46, pl. 27 no 33.*

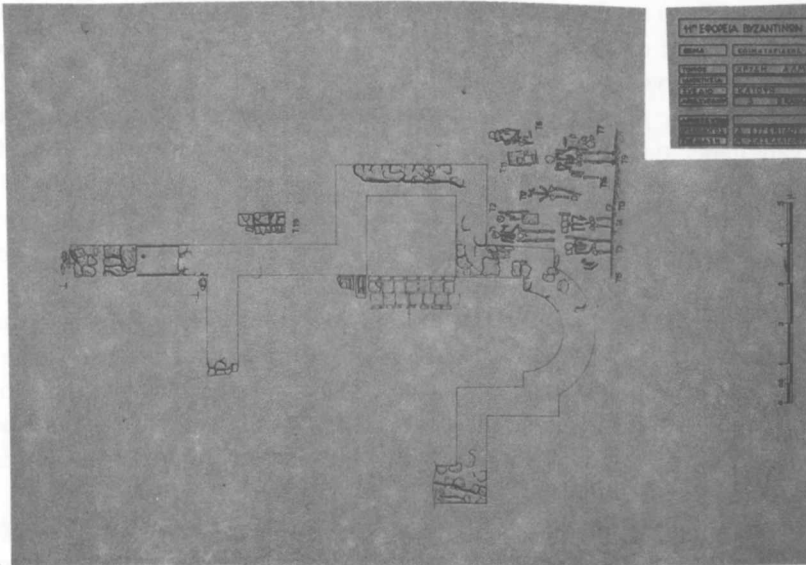

Fig. 3. Moglena. Ground plan of the cemetery.

So, as an episcopal see and the capital of a theme Moglena overlooked a large plain and offered protection to the farmers and cultivators of the surrounding area. It is probable that the town existed under a different name in earlier times. The name 'Moglena' has been mentioned in sources since the 10th century. The name 'Almopia' was recorded in the area in the 6th century.

On the same plain there is also the small fortress of Enotia, 33 kilometres in a direct line from Moglena at the beginning of the mountainous region. Traces of the fortress have been preserved on the hill overlooking the modern village of Notia. The fortress of Edessa is also situated 33 kilometres from Moglena. The search for Ostrovos should be undertaken 33 km east of Edessa; or on the peninsula of lake Vegoritida where remains of fortifications have been located; or a little further north where there are also traces of fortifications.

SERVIA is situated in the department of Kozani, 35 kilometres north-east of the town. Its twin hills separate to allow a mountain torrent to flow between them. On the eastern hill, dominating the Aliakmon plain and the pass leading from Western Macedonia to Thessaly, lies the fortress. A history of Serbia and its most notable monuments was published by A. Xyngopoulos in 1957.

The town consists of three parts: an acropolis, and an Upper Town which is separated from the Lower Town by a dividing wall. The acropolis, is small encapsulating an area of 2.500 square metres. The town's two inner towers have been preserved in good condition and seem to be of a later date than the three rectangular projections (the compact outer towers). On the South side one can make out different phases of the acropolis, which was used for defensive purposes as late as the Second World War and the Civil War. The triangular tower is in ruins and belongs to an earlier phase. Traces of buildings have been found inside the acropolis, but research has not yet been carried out on them.

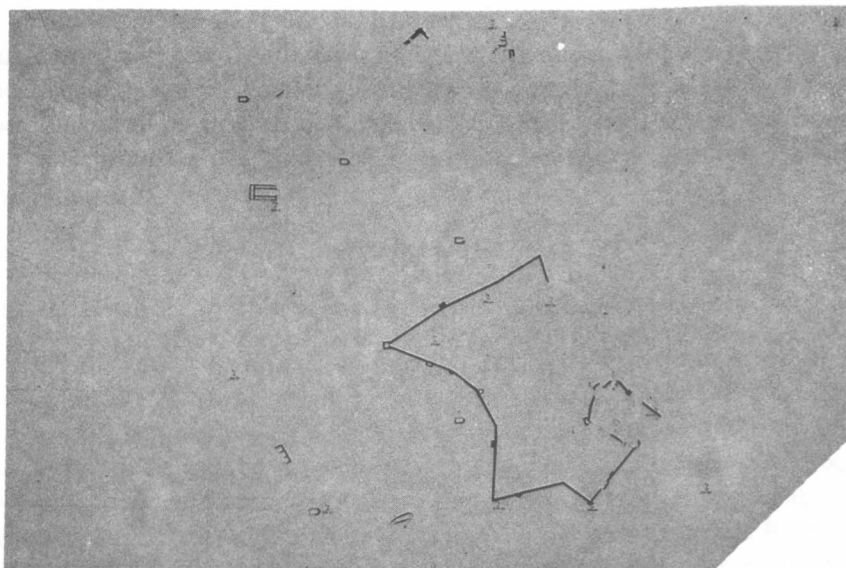
The wall which separates the Upper Town from the Lower Town encloses an area of 20.000 square metres⁷ (Fig. 4). It is polygonal and follows the lie of the land. In this part of the town, which corresponds to Kantakouzinou's description of the Upper Town, traces of different buildings can be made out, the best preserved of which is a building with conches and hydraulic mortar. It was probably some kind of bath or cistern.

In the Lower Town the wall has not been preserved throughout its entire length: a sector on the North side, where the gate must have been, has been saved, as has another sector running the length of the hillside. Traces of a tower can be discerned on the rock above Ag. Theodoroi while defensive constructions can be made out on the rocks on the West side. On the East side one can trace the outline of the fortress leading to the acropolis. The Lower Town comprises an area of about 75.000 sq.m.

The road, still visible today, starts from the gate and leads to the great 11th century basilica. At that point there is also the 14th century church of St. John Prodromos and the 11th century church of Ag. Theodoroi. Near the basilica there are the ruins of another church which, according to tradition, is the Church of the Virgin. A small cistern and traces of a large building complete the picture of this part of the town which, undoubtedly, is where the centre must have been.

Three more chapels have been located in the Lower Town: One near the East tower with fragments of 15th or 16th century frescoes; the chapel of St. Apostles below the dividing wall; and a chapel on the SW side of the dividing wall with fragments of 15th century frescoes.

7. For the dimensions of Byzantine towns see *A. Bryer*, «The Structure of the Late Byzantine Town: Diokismos and the Mesoi» in *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, Birmingham-Washington D.C. (1986) 270.

Fig. 4. Serbia. Impression of the field.

On the South side of the town a big cistern, the church of St. Constantine and a small bath have been located. Could this be the bath referred to by Keçavmenos⁸ when he speaks of the trap laid by his ancestor Demetrius Polemarchos for Magerinos?

Surface finds in this area indicate the existence of several workshops. The soil around Serbia is rich in copper, iron, silver and gold, and these were probably exploited. A burial ground has been located outside the fortress, SE from the acropolis.

Surface finds of coins from the city, date from the Palaeologan back to hellenistic times.

Neighbouring fortresses which have been located are those of Veria, Petra and Caesarea.

Serbia and Moglena are two cities known to us through Byzantine sources. However, the scant information we have indicates the existence of earlier settlements which may have been known under different names.

8. *Cecaumeni*, Strategicon, 29.

Moglena appears to have been founded and developed to protect the farmers and stock-breeders who worked in the enclosed fertile plain of Moglena and in the low mountain regions around it. It also possessed a sure supply of water and some natural fortification. Servia is a bigger city possessing all the above-mentioned advantages as well as an extremely good strategic position, as it dominates the pass leading to the South.

ΔΗΜΗΤΡΗ ΣΑΜΣΑΡΗ

Η ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΦΩΤΙΚΗΣ

Πρώτες εκτιμήσεις σχετικά με την έκταση και τα όρια της επικράτειάς της*

Η εξαιρετική υποδομή που υπάρχει στην έρευνα της αρχαίας ιστορικής γεωγραφίας της Ηπείρου, χάρη στις μελέτες λαμπρών επιστημόνων¹, μας ενθάρρυνε ν' αρχίσουμε, από το πρώτο κιόλας καλοκαίρι που βρεθήκαμε στην Ήπειρο, ορισμένες προκαταρκτικές τοπογραφικές έρευνες². Κύριος στόχος μας υπήρξε η επικράτεια (territorium) της *Φωτικής*, της οποίας τα ερείπια έχουν εντοπιστεί στη θέση «Λιμπόνι», τέσσερα χιλιόμετρα ΒΔ της σημ. Παραμυθιάς (Θεσπρωτίας)³, κοντά στις πηγές του Κωκυτού ποταμού.

Η Φωτική, που το όνομά της μας είναι γνωστό από επιγραφικές⁴ και βυζαντινές φιλολογικές πηγές⁵, ήταν μια αξιόλογη ρωμαϊκή αποικία, η οποία ιδρύθηκε από τον Καίσαρα ή τον Αύγουστο. Κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή, είχε υποβαθμιστεί σε «πολίχνη»⁶· διατήρησε όμως το νομικό status της πόλης (civitas), όπως φαίνεται από τη μνεία της στον κατάλογο

* Είναι στην πλήρη μορφή της η ανακοίνωση που κάναμε στο επιστημονικό διήμερο «Η έρευνα της Ηπείρου» (Γιάννινα, 15-16 Δεκ. 1986), που διοργάνωσαν το Πανεπιστήμιο και ο Δήμος Ιωαννίνων.

1. Πρβ. *H. Treidler*, *Epirus im Altertum. Studien zur historischen Topographie*, Diss. Leipzig 1917. *N.G.L. Hammond*, *The history and the topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford 1967 (ελλ. μεταφρ. Α. Γιάγκα, Αθήνα 1971). *S. Dakaris*, *Cassopaia and the Elean Colonies (polycor.)*, Athens 1971 (Ancient Greek Cities Series, αρ. 4)· *του ίδιου*, *Θεσπρωτία (πολυγραφ.)*, Αθήναι 1972 (στη σειρά «Αρχαίες ελληνικές πόλεις», αρ. 15).

2. Θα ήθελα κι από τη θέση αυτή να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες στον καθηγητή κ. Ευάγγ. Χρυσό, που με ενθάρρυνε συνεχώς για να ξεκινήσω την έρευνα της Ρωμαϊκής Ηπείρου.

3. Βλ. *N. Hammond*, ό.π. 85.

4. *CIL*, III Suppl. 2, αρ. 12229. *Dessau*, *ILS*, III 2, αρ. 9478.

5. *Προκοπ.*, Περὶ κτισμ., IV, 1, 37-38. *Ίεροκλ.*, Συνεκδ., 625.

6. *Προκοπ.*, ό.π.

των πόλεων της επαρχίας Παλαιάς Ηπείρου (Epirus Vetus)⁷ κι από το γεγονός ότι αναφέρεται (αρχές 5ου αι.) ως έδρα επισκόπου. Επειδή η πόλη ήταν ατείχιστη και η θέση της δεν επέτρεπε την κατασκευή σταθερών θεμελιών για την περιτείχισή της, ο Ιουστινιανός έχτισε, σε κοντινή απόσταση (περίπου 3 χλμ.), ένα φρούριο⁸, όπου μπορούσαν να καταφύγουν οι κάτοικοί της σε περίπτωση κινδύνου· τα ερείπια του φρουρίου αυτού (κάστρο Αϊ-Δονάτου) σώζονται μέχρι σήμερα στο λόφο που υψώνεται βόρεια από τη σημ. Παραμυθιά⁹.

Οι λόγοι που μας έκαναν να επιλέξουμε την επικράτεια της Φωτικής ως αρχικό στόχο των ιστορικογεωγραφικών μας ερευνών στην Ήπειρο είναι αρκετοί· θα μνημονεύσουμε όμως εδώ μόνο τους τρεις κυριότερους. Ο πρώτος λοιπόν λόγος είναι ότι κανείς από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν ως τώρα, είτε σε ειδικά είτε σε γενικότερα έργα τους, με την αρχαία Θεσπρωτία δεν αντιλήφθηκε πως το τμήμα αυτό της Ηπείρου συμπεριλήφθηκε (τον 1ο π.Χ. αι.) στο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής και διανεμήθηκε (ως *ager publicus*, *ager Photicensium*) σε Ρωμαίους αποίκους — πιθανώς απόμαχους λεγεωνάριους. Κι αυτό μάλιστα, παρόλο που κανείς από τους ερευνητές δεν αγνοούσε την ύπαρξη της ρωμαϊκής αυτής αποικίας. Έτσι, η τύχη των θεσπρωτικών πόλεων, κατά τη ρωμαιοκρατία, παρέμενε άγνωστη και προβληματική και συνδεόταν μάλλον με το «συνοικισμό» της Νικόπολης¹⁰· ενώ στην πραγματικότητα είναι βέβαιο ότι οι θεσπρωτικές πόλεις, μετά την ίδρυση της Φωτικής, υποβαθμίστηκαν σε *vicos* εξαρτώμενους (διοικητικά, οικονομικά κλπ.) από τη ρωμαϊκή αυτή αποικία. Εξάλλου, με την οριοθέτηση του *territorium* της Φωτικής δε λύνονται μόνο προβλήματα της θεσπρωτικής ιστορίας αλλά επιπλέον γίνεται γνωστό το μοναδικό τμήμα της σημ. Ελληνικής Ηπείρου, όπου έχουμε δημογραφική διεύθυνση Ρωμαίων και άμεση οικονομική εκμετάλλευση με την εγκατάσταση ακτημόνων αποίκων.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι η Φωτική προσφέρει το μοναδικό παράδειγμα ρωμαϊκής πόλης (αποικίας) στο έδαφος της σημ. Ελληνικής

7. *Ιεροκλ.*, ό.π. Βλ. και *Ε. Χρυσού*, Συμβολή στην ιστορία της Ηπείρου κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή (Δ΄-ΣΤ΄ αι.), «*Ηπειρωτικά Χρονικά*» 23 (1981) 13-14 και σημ. 1, όπου περισσότερα για τον κατάλογο του Συνέκδημου.

8. *Προκοπ.*, ό.π.

9. *N.G.L. Hammond*, ό.π., 85. *Ε. Χρυσού*, ό.π., 54, σημ. 4.

10. Πρβ. π.χ. *Σ. Δάκαρη*, Θεσπρωτία, 196: «Αγνοούμε την τύχη των θεσπρωτικών πόλεων μετά την ίδρυση της Νικόπολης...».

Ηλείρου. Έτσι, θα μπορούσε, ύστερα από συστηματικές ανασκαφές του αστικού της κέντρου και τοπογραφική μελέτη της επικράτειάς της, να χρησιμεύσει στους φοιτητές του Πανεπιστημίου μας σαν αληθινό «εργαστήριο» για την άσκησή τους στην έρευνα της Ρωμαϊκής (επαρχιακής) ιστορίας και ιστορικής γεωγραφίας.

Ο τρίτος λόγος για την επιλογή της Φωτικής στάθηκε το γεγονός ότι είναι μια από τις πιο άγνωστες ρωμαϊκές αποικίες του ρωμαϊκού κράτους, παρόλο που η έκταση των ερειπίων της —όσο μπορεί να κρίνει κανείς χωρίς τα δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας— μαρτυρεί μια αρκετά αξιόλογη πόλη· το όνομά της ωστόσο λείπει από τους καταλόγους ρωμαϊκών αποικιών που απαντούν στη διεθνή βιβλιογραφία¹¹, με αποτέλεσμα να υπάρχει ως τώρα μεγάλο κενό στις γνώσεις μας γύρω από την παρουσία και την πολιτική των Ρωμαίων στην Ήπειρο.

Αμέσως παρακάτω επιχειρούμε να καθορίσουμε την έκταση και τα όρια της επικράτειας (*territorium*) της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής, γιατί είναι απαραίτητο να γνωρίζουμε τα γεωγραφικά πλαίσια, μέσα στα οποία θα κινηθούν οι προσεχείς τοπογραφικές έρευνές μας. Δυστυχώς με τα σημερινά δεδομένα δεν μπορούν τα όριά της να καθοριστούν παρά μόνο υποθετικά και κατά προσέγγιση, γιατί δεν υπάρχουν άμεσες μαρτυρίες ούτε από τις φιλολογικές ούτε από τις επιγραφικές πηγές (οροθετικές επιγραφές κ.α.). Το γεγονός βέβαια ότι η Φωτική βρισκόταν ανάμεσα στη ρωμαϊκή αποικία του Βουθρωτού¹² και στη Νικόπολη¹³ —και επομένως συνόρευε με τις επικράτειές τους— θα μπορούσε να διευκολύνει την έρευνα· δυστυχώς όμως ούτε τα όρια της επικράτειας των δυο αυτών πόλεων μας είναι γνωστά με ακρίβεια¹⁴.

11. Πρβ. π.χ. τη γνωστή μελέτη του *Fr. Vittinghoff*, *Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus*, «Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse», αρ. 14, Wiesbaden 1951, σσ. 1301-1303, 1342-1346. Πρβ. επίσης *E.T. Salmon*, *Roman Colonization under the Republic*, London 1969.

12. Σχετικά με την αποικία αυτή (*colonia Buthrotum*), βλ. *Στραβ.* VII, 7,5. *Plin. H.N.*, IV, 4. Πρβ. *Ugolini*, *Albania Antica*, III. *L'acropoli di Butrinto*, Roma 1942, 209 κ.ε. *A. Philippon - E. Kirsten*, *Die griechischen Landschaften*, II, Frankfurt 1956, 224.

13. Αν και ορισμένες λατινικές πηγές (*Plin. H.N.*, IV, 45. *Tacit. Ann.*, V, 10) μνημονεύουν τη Νικόπολη ως «*Romana colonia*», αποδείχτηκε όμως ότι ήταν «*civitas libera*», βλ. *Th. Sarikakis*, *Nicopolis d'Épire était-elle une colonie romaine ou une ville grecque?*, «*Balkan Studies*» 11(1970), 1, 91-96.

14. Βλ. *U. Kahrstedt*, *Die Territorien von Patrai und Nicopolis in der Kaiserzeit*, «*Historia*» 1(1950)549 κ.ε., ο οποίος ασχολείται ειδικά με την επικράτεια της Νικόπολης, χωρίς όμως να αναφέρεται στα βόρεια και βορειοδυτικά όριά της.

Έτσι, η σχετική προκαταρκτική μας έρευνα περιορίστηκε υποχρεωτικά στη μελέτη του εδαφικού ανάγλυφου και στηρίχτηκε σε καθαρά ιστοριογεωγραφικά κριτήρια.

Σύμφωνα λοιπόν με τις πρώτες εκτιμήσεις μας, η επικράτεια της Φωτικής θα πρέπει να εκτεινόταν (από Β προς Ν) ανάμεσα στις κοιλάδες του Κάτω Αχέροντα και Κάτω Θύαμη (Καλαμά) και ανατολικά ως τη βουνοσειρά του Σουλίου· δηλ. περιλάμβανε μέσα στα όριά της ολόκληρη την αρχαία Θεσπρωτία¹⁵ —με τα όρια που είχε αυτή μετά το 167 π.Χ.—, η οποία καταλάμβανε την έκταση ολόκληρου σχεδόν του σημ. ομώνυμου νομού, καθώς και το βορειοδυτικό τμήμα του σημ. νομού Πρέβεζας. Στην οριοθέτηση αυτή μας οδηγούν, εκτός από τα ιστοριογεωγραφικά κριτήρια, η ρωμαϊκή πρακτική στις οριοθετήσεις, σύμφωνα με την οποία λαμβάνονταν, σχεδόν πάντα, υπόψη τα όρια των παλιών φυλετικών περιοχών. Έτσι π.χ. παρατηρεί κανείς ότι η επικράτεια της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων περιέλαβε μέσα στα όριά της σχεδόν ολόκληρη τη φυλετική περιοχή της Ηδωνίδα¹⁶, η επικράτεια της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας περιέλαβε τη Βοττιαία και εκείνη της ρωμαϊκής αποικίας του Δίου την αρχαία Πιερία.

Αν δούμε τώρα με μεγαλύτερη ακρίβεια τα όρια της επικράτειας της Φωτικής, παρατηρούμε ότι τα νότια όριά της θα πρέπει να ορίζονταν από τα βουνά που χωρίζουν τις κοιλάδες του Αχέροντα και του Λούρου ποταμού· δηλ. θα περιλάμβανε μέσα στα όριά της ολόκληρη την κοιλάδα του Κάτω Αχέροντα. Στο συμπέρασμα αυτό μας οδηγούν, εκτός από τα ιστοριογεωγραφικά κριτήρια, η ανεύρεση ρωμαϊκής κεραμικής (*terra sigillata*) στην Εφύρα και στη Γλυκή¹⁷ και κυρίως η ανεύρεση πήλινων δίσκων με έντυπα λατινικά ονόματα στο νεκρομαντείο του Αχέροντα¹⁸ και πωμάτων από αγγεία με λατινικές επιγραφές στη Γλυκή¹⁹, που μαρτυρούν εγκαταστάσεις Ρωμαίων αποίκων (της Φωτικής).

Το Ιόνιο πέλαγος αποτελούσε το δυτικό όριό της. Το γεγονός ότι η επικράτειά της έφτανε ως τη θάλασσα μαρτυρείται από λατινική επιγραφή

15. Για τα όρια της αρχαίας Θεσπρωτίας βλ. Σ. Δάκαρη, Θεσπρωτία, Αθήναι 1972, 3 κ.ε.

16. Βλ. Δ. Σαμσάρη, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, 81-84.

17. ΠΑΕ 1958, 112.

18. ΠΑΕ 1963, 90-91.

19. Σ. Δάκαρη, ό.π., 200-201.

που βρέθηκε στο σημ. χωριό Αγιά (περιοχή Πάργας)²⁰ και η οποία μνημονεύει Ρωμαίο άποικο (της Φωτικής). Όσο για τα ανατολικά της όρια, είναι δύσκολο αυτά να καθοριστούν με μεγαλύτερη ακρίβεια. Αν λάβουμε όμως υπόψη ότι σε περιπτώσεις αγροτικών εγκαταστάσεων οι Ρωμαίοι επιδίωκαν να υπάρχει στη διάθεση των αποίκων και μια ορεινή ενδοχώρα, κατάλληλη για κυνήγι, τότε θα πρέπει να υπολογίσουμε μέσα στα όρια της επικράτειάς της και ολόκληρη τη βουνοσειρά της Παραμυθιάς. Έτσι, είναι πολύ πιθανό ότι τα ανατολικά της όρια ορίζονταν από την κορυφογραμμή των βουνών του Σουλίου, δηλ. θα συνέπιπταν με τα ανατολικά όρια του σημ. νομού Θεσπρωτίας (Εικ. 1).

Τέλος, τα βόρεια όρια της επικράτειάς της ορίζονταν πιθανώς από τα βουνά των Φιλιατών. Ωστόσο, αν λάβουμε κι εδώ υπόψη το σεβασμό που έδειχναν οι Ρωμαίοι στα όρια των φυλετικών περιοχών, δε θα πρέπει να υπολογίσουμε μέσα στα όριά της την περιοχή της σημ. Σαγιάδας, η οποία ανήκε πιθανώς στην επικράτεια της γειτονικής ρωμαϊκής αποικίας του Βουθρωτού. Κι αυτό, γιατί η περιοχή της Σαγιάδας αποτελούσε τμήμα της αρχαίας Κεστρίνης, η οποία, μετά το 167 π.Χ., είχε αποσπαστεί από τη Θεσπρωτία και προσαρτήθηκε στη Χαονία²¹. Εξάλλου, αν υπολόγιζε κανείς την περιοχή της Σαγιάδας στην επικράτεια της Φωτικής, τότε θα περιόριζε σε αφύσικο βαθμό την έκταση της επικράτειας του Βουθρωτού, που ήταν μια ρωμαϊκή αποικία, αν όχι σπουδαιότερη, τουλάχιστον εξίσου σημαντική με τη Φωτική· επομένως θα πρέπει να είχε μια επικράτεια, αν όχι μεγαλύτερη, τουλάχιστον ανάλογη με εκείνη της Φωτικής.

Σύμφωνα με την οριοθέτηση που προτείνουμε παραπάνω, η επικράτεια (territorium) της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής θα είχε συνολική έκταση 1.600 περίπου τετρ. χλμ. (620 τετρ. μίλια), εφόσον περιλάμβανε στο έδαφός της το μεγαλύτερο μέρος του σημ. νομού Θεσπρωτίας (έκτασης 1.450 περίπου τετρ. χλμ., πλην της περιοχής της Σαγιάδας) και το βορειοδυτικό τμήμα του σημ. νομού Πρέβεζας (έκτασης 150 περίπου τετρ. χλμ.). Επομένως, μια σύγκριση με την έκταση της επικράτειας άλλων ρωμαϊκών αποικιών (π.χ. Φιλίππων: 730 τετρ. μίλια²²), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η Φωτική ήταν μια από τις σημαντικότερες ρωμαϊκές αποικίες στον Ελλαδικό

20. ΑΔ 23(1968) 296 και πίν. 238 γ. Συμπληρωμένη η επιγραφή στου Σ. Λάκαρη, ό.π., 200.

21. Βλ. Σ. Λάκαρη, ό.π., 192, ο οποίος στηρίζεται στις λατινικές πηγές, οι οποίες χαρακτηρίζουν την Κεστρίνη Χαονική.

22. P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romaine*, Paris 1937, 276 κ.ε.

χώρο²³. Το σχήμα της επικράτειάς της ήταν περίπου ορθογώνιο τετράπλευρο, του οποίου οι μεγάλες πλευρές είχαν μήκος 60 περίπου χλμ. και οι μικρότερες 20-30 χλμ. Το αστικό κέντρο της αποικίας δε βρισκόταν ακριβώς στο κέντρο του τετράπλευρου, αλλά απείχε 20 περίπου χλμ. (σε ευθεία γραμμή) από τα βόρεια όρια της επικράτειάς της, 30 περίπου χλμ. από τα νότια, 10 χλμ. από τα ανατολικά και 22 χλμ. από τα δυτικά.

Τέλος, σχετικά με τα γεωμορφολογικά στοιχεία που συνθέτουν το ανάγλυφο της επικράτειας της Φωτικής και που στάθηκαν καθοριστικοί παράγοντες για την οικιστική και την οικονομία της, παρατηρεί κανείς μια εκπληκτική ποικιλία, γιατί περιλαμβάνει από ψηλά βουνά (ασβεστολιθικά και γυψολιθικά) και υψώματα μέχρι χαμηλές κοιλάδες και πεδιάδες²⁴. Συγκεκριμένα μέσα στα όρια της επικράτειάς της είχαν συμπεριληφθεί τα βουνά της Παραμυθιάς, η δυτική πλαγιά της βουνοσειράς του Σουλίου και τα βουνά της Πάργας· επίσης, οι κοιλάδες του Κάτω Αχέροντα (γνωστή ως πεδιάδα του Φαναρίου)²⁵ και του Κάτω Θύαμη (Καλαμά) και οι πεδιάδες της Νεράιδας (Μενίνας), Χότκοβας, Παραμυθιάς (αρχαίας Ελεάτιδας), Μαργαριτίου, Πλαταριάς και Πέρδικας. Ο συνδυασμός αυτός ορεινών και πεδινών τμημάτων, κατάλληλων για κτηνοτροφία (αιγοπροβάτων, βοοειδών, χοίρων), ιπποτροφία, κунήγι και διάφορες καλλιέργειες²⁵, δείχνει ότι ο ρωμαϊκός αποικισμός της Φωτικής είχε αγροτικό και συγκεκριμένα

23. Αν πάλι συγκρίνουμε την έκταση της επικράτειάς της με τα γνωστά territoria άλλων ρωμαϊκών αποικιών του Ρωμαϊκού κράτους, διαπιστώνουμε ότι η Φωτική ήταν μια κανονική σε μέγεθος ρωμαϊκή αποικία. Κι αυτό, γιατί μας είναι γνωστό ότι στην Gallia Cisalpina ο μέσος όρος έκτασης των territoria ήταν γύρω στα 600 τετρ. μίλια (*G.F. Chilver*, *Cisalpine Gaul*, Oxford 1941, 46), στη Μ. Ασία πάνω από 600 τετρ. μίλια (*B. Levick*, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967, 45) και στις κοιλάδες της Βενετίας και Λομβαρδίας γύρω στα 400 τετρ. μίλια (*G.F. Chilver*, ό.π., 48).

24. Από τα 1.600 τετρ. χλμ. που κάλυπτε η επικράτεια της Φωτικής τα 1.000 τετρ. χλμ. περίπου είναι ορεινά, τα 400 τετρ. χλμ. ημιορεινά και τα 100 τετρ. χλμ. πεδινά. Γενικά η Θεσπρωτία είναι το πιο ορεινό και βροχερό τμήμα της Ηπείρου.

25. Η πεδιάδα του Φαναρίου σχηματίστηκε από τις προσχώσεις του Αχέροντα· στη θέση της βρισκόταν, κατά την αρχαιότητα, η Αχερουσία λίμνη.

26. Οι αρχαίες πηγές μιλούν για τα έξοχα λιβάδια και τα ορεινά βοσκοτόπια ανάμεσα στις ακτές του Ιόνιου και τη Δωδώνη, δηλ. στην επικράτεια της Φωτικής· πρβ. π.χ. *Πινδ.*, *Νεμεον.*, IV, 52. *Ησιόδ.*, *Ήοϊαι*, αποσπ. 240. *Στραβ.*, VI, C 324, 25. Για την άγρια πάλι πανίδα της περιοχής πρβ. *Plin.*, H.N., VIII, 48. *Αιλιαν.*, *Ποικ. Ιστ.*, XII, 40, καθώς και τα κόκαλα από αρκούδες, αγριογούρουνα και ελάφια, που βρέθηκαν στις ανασκαφές του νεκρομαντείου του Αχέροντα και της γειτονικής Κασσώπης (*Σ. Λάκαρη*, ό.π., 25) και τα οποία επιβεβαιώνουν τις φιλολογικές μαρτυρίες. Τέλος, ο *Αιλιανός* (Περί ζώων, XIII, 19) αναφέρει ότι οι ακτές του Ιόνιου και οι εκβολές των ποταμών Αχέροντα και Καλαμά ήταν πλούσιες σε αλιεύματα.

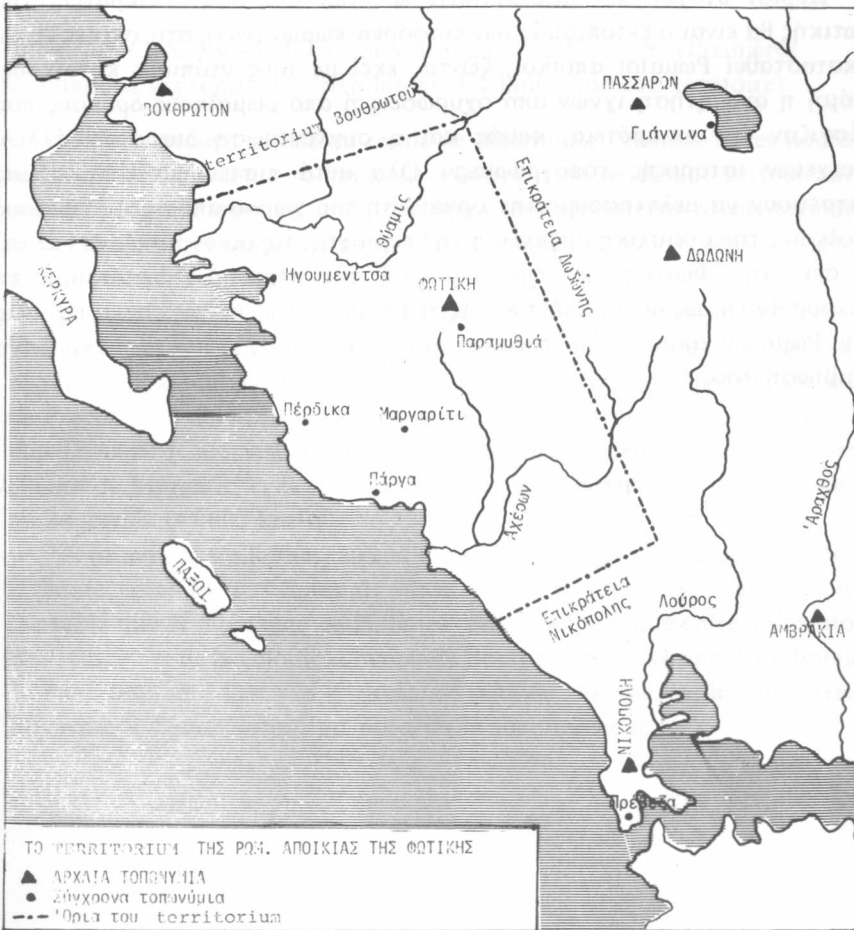

Fig. 1. Χάρτης. Το territorium της ρωμαϊκής αποικίας της Φωτικής.

γεωργοκτηνοτροφικό χαρακτήρα²⁷. Αυτό το επιβεβαιώνουν εξάλλου και οι εγκαταστάσεις Ρωμαίων αποίκων σε διάφορα σημεία της επικράτειάς της, τις οποίες μαρτυρούν λατινικές επιγραφές που βρέθηκαν στα σημ. χωριά Καρυάτι, Αγιά, Μόρφη και Μαργαρίτι²⁸.

27. Επίσης το αποικιακό ενδιαφέρον των Ρωμαίων για τη Θεσπρωτία το είχε κινήσει πιθανώς η γεωγραφική της θέση και οι ευλίμενες ακτές της, που διευκόλυναν την επικοινωνία ανάμεσα στην Ιταλία και την Ελλάδα. Παρόμοιο ενδιαφέρον θα είχε προσελκύσει εδώ τους Μυκηναίους αποίκους (140-130 π.Χ. αι.), καθώς και τους αποίκους (Ηλείους) από τη Νότια Ελλάδα (70 π.Χ. αι.).

28. Βλ. Σ. Λάκαρη, ό.π., 201-202, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

Κύριοι στόχοι των μελλοντικών ερευνών μας στην επικράτεια της Φωτικής θα είναι ο εντοπισμός των διαφόρων κωμών (vici), στις οποίες είχαν εγκατασταθεί Ρωμαίοι άποικοι, ζώντας εκεί με τους ντόπιους κατοίκους· ακόμη η αναζήτηση ιχνών από οχυρώσεις ή από ρωμαϊκούς δρόμους που διέσχιζαν την επικράτεια, καθώς και η συγκέντρωση διαφόρων άλλων στοιχείων ιστορικής τοπογραφίας. Όλα αυτά πιστεύουμε ότι θα μας επιτρέψουν να μελετήσουμε την οργάνωση του χώρου από τους Ρωμαίους αποίκους, την οικιστική οργάνωση της περιοχής, τις οικονομικές και άλλες σχέσεις της Φωτικής με την αγροτική της περιοχή (territorium), τη λειτουργία της ως αστικό κέντρο της περιφέρειάς της, καθώς και τις σχέσεις των Ρωμαίων αποίκων με τους ντόπιους κατοίκους κατά τη μακραιώνη συμβίωσή τους²⁹.

29. Επισημαίνουμε εδώ π.χ. τον κατάλογο επισκόπων της Φωτικής, που περιέχει μικτά ονόματα (ελληνικά και ρωμαϊκά) και αντικατοπτρίζει έτσι τόσο τη μικτή κοινωνία της Φωτικής όσο και τις συνέπειες που είχε τελικά η ελληνορωμαϊκή συμβίωση στον εκχριστιανισμό-εξελληνισμό των Ρωμαίων αποίκων. Έτσι, σωστά ο *Ε. Χρυσός*, ό.π., 102, αναγνωρίζει στα πρόσωπα των επισκόπων, που φέρουν ρωμαϊκά ονόματα, ίχνη παλιών ρωμαϊκών οικογενειών. Εξάλλου, θα πρέπει, νομίζουμε, να σχετιστεί με το ρωμαϊκό αποικισμό της περιοχής το γεγονός ότι στην Εύροια (σημ. Γλυκή) —που διαδέχτηκε κάποιο σημαντικό ρωμαϊκό vicus της Φωτικής— ο σπουδαιότερος επίσκοπός της, ο Άγιος Δονάτος, φέρει ρωμαϊκό όνομα.

RÉSUMÉ

Dimitrios C. Samsaris: La colonie romaine de Photicè (Premières évaluations à propos de l'étendue et des limites de son territoire)

Dans le présent article on essaie de déterminer l'étendue et les limites du territoire de la colonie romaine de Photicè, en se basant surtout sur les critères géographiques et sur la dispersion des découvertes archéologiques et épigraphiques qui attestent la présence de colons Romains. Ainsi, on aboutit aux conclusions suivantes.

Le territoire de la colonie romaine de Photicè comprenait dans ses limites presque toute la Thesprotie ancienne, c'est-à-dire presque tout le département actuel de Thesprotie et la partie nord-ouest du département actuel de Preveza. En d'autres termes (géographiques), il avait compris les vallées du Bas-Thyamis (Calamas), du Kôkytos et du Bas-Acheron et aussi les petites plaines de Margariti et de Plataria. Son étendue comptait à peu près de 620 milles carrés (=1.600 km²).

A propos de ses limites, au sud c'était la montagne de Zalogos qui formait la limite entre les territoires de Photicè et de Nicopolis. Au nord, il est probable que la montagne de Philiates constituait la limite entre les territoires de Photicè et de la colonie romaine de Bouthrôton. La chaîne des montagnes de Souli limitait à l'est son territoire de celui de Dôdône. Enfin, son territoire s'étendait à l'ouest jusqu' au bord de la mer Ionienne.

Η BYZANTINΗ ΘΗΒΑ, 996/7-1204 μ.Χ.

Από τότε που ορίσθηκε έδρα και βάση του στρατηγού-διοικητή του Θέματος Ελλάδος τον 9ο αι., η βιοτική μητρόπολη της Θήβας έμελλε να εξελιχτεί σε ένα από τα σπουδαιότερα αστικά κέντρα του βυζαντινού κεντροελλαδικού χώρου. Παράλληλα, η εκεί εγκατάσταση και δράση ικανών τεχνητών μεταξουργίας και βαφής με πορφύρα έδωσε σταδιακά σημαντική ώθηση στην ανάπτυξη του εμπορίου και της οικονομίας της περιοχής της λίμνης Κωπαΐδας. Στη μελέτη που ακολουθεί επιχειρείται, με βάση τις σύγχρονες και μεταγενέστερες πηγές (βυζαντινές και ξένες) αλλά και τα νεότερα πορίσματα της έρευνας, μια συνολική επισκόπηση της πολιτικο-στρατιωτικής ιστορίας, του διοικητικού status και της πορείας της οικονομίας για την πόλη της Θήβας και των γύρω της περιοχών κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της βυζαντινής εξουσίας, δηλ. τους 11ο και 12ο. Πιο συγκεκριμένα, εξετάζεται η περίοδος από τα μέσα περίπου της βασιλείας του Βασιλείου Β΄ «Βουλγαροκτόνου» (976-1025) ως την επαύριο της μοιραίας για το Βυζάντιο 4ης Σταυροφορίας του 1204¹.

1. Το κείμενο της παρούσας μελέτης αποτελεί βελτιωμένη διασκευή με λεπτομερείς προσθήκες του τμήματος που ο συγγρ. συνεισέφερε στη συλλογική ανακοίνωση των *Βασιλικής Βλυσίδου, Ελεονώρας Κουντούρα-Γαλάκη, Στέλιου Λαμπάκη, Τηλέμαχου Λουγγή και Αλέξη Σαββίδη* με τίτλο: *Boeotia Mechanographica Medioevalis*, στο 1. Διεθνές Συνέδριο Βοιωτικών Σπουδών (Θήβα, Σεπτ. 1986). *Βραχυγραφίες*: BF=Byzantinische Forschungen (Άμστερνταμ), BKM=Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται (Θεσσαλονίκη), BSI=Byzantinoslavica (Πράγα), BZ=Byzantinische Zeitschrift (Μόναχο), CF=Corpus Fontium Historiae Byzantinae (Βερολίνο-Βιέννη-Ουάσιγκτον-Βρυξέλλες-Θεσ/νίκη-Νέα Υόρκη-Παρίσι, κ.α.), CMH=Cambridge Medieval History, IV. 1-2² (1966-7), CS=Corpus Scriptorum Hist. Byzant. (Βόννη), DOP=Dumbarton Oaks Papers (Καίμπριτζ Μασσ.), EEBE=Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Αθήνα), ΘΗΕ=Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα), ΙΕΕ=Ιστορία Ελληνικού Έθνους Εκδοτικής Αθηνών, ΙστΓεωγρ=Ιστοριογεωγραφικά (Ιωάννινα-Θεσ/νίκη), ΜΒ=Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη (έκδ. Κ. Σάθας, Παρίσι-Βενετία), ΜΓΕΥ=Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια ΥΔΡΙΑ (Αθήνα), ΜΕΕ=Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια ΠΥΡΣΟΥ (Αθήνα), ΜGH=Monumenta Germaniae Historica (Αννόβερο-Βερολίνο), ΜΣΕ=Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια (Αθήνα), ΝΕ=Νέος Ελληνομνήμων (έκδ. Σπ. Λάμπρος, Αθήνα), Sp=Speculum (Καίμπριτζ Μασσ.), ΤΙΒ=Tabula Imperii Byzantini (Βιέννη), T-Th=Tafel και Thomas, Urkunden (τ. I, Βιέννη 1856, ανατ. Άμστερνταμ 1964), VR=Variorum Reprints (Λονδίνο), VizVrem=Vizantiiski Vremennik (Αγ. Πετρούπολη-Μόσχα/Λένινγκραντ).

Την εποχή των ύστερων Μακεδόνων (1025-57), των Κομνηνο-Δουκών (1057-81), των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων (1185-1204), η Α. Θεσσαλία και η Α. Στερεά Ελλάδα (Φθιώτιδα, Βοιωτία, Αττική και Μεγαρίδα) αποτελούσαν το ενιαίο *Θέμα Ελλάδος*, που από τον 9ο αι. είχε ως έδρα του τη Θήβα². Η ενότητα του Θ. Ελλάδος παρέμεινε σταθερή καθόλο το 2ο τμήμα της μεσοβυζαντινής περιόδου³ παρά τον σημαντικό αριθμό ξένων

Πηγές: Annales Cavenses, Annales Pallidenses, Βενιαμίν Τουδέλας, Ζωνάρας Ιω., a-I-Idrisi, Κεδρηνός Γεώργ., Κίνναμος Ιω., Κτηματολόγιο Θηβών, Όθων του Φράϊζινγκ, Προκόπιος (Υπέρ Πολέμων), Σκουταριώτης Θεόδ., Σκυλίτζης Ιω., Συνέκδημος Ιεροκλέους, Notitiae κ λπ., Τζέτζης Ιω., Χωνιάτης Μιχ., Χωνιάτης Νικήτ. (Χρονική Διήγηση).

Κυριότερα βοηθήματα: Angold, Byz. Emp.=M. Angold, The Byzantine Empire, 1025-1204 (Λονδίνο-N. Υόρκη 1984), του ιδ., «Archons»=«Archons and Dynasts: Local Aristocracies and the Cities in the Later Byz. Emp.», σσ. 236-53 στον τ. The Byz. Aristocracy, IX-XIII Cent. (επιμ. έκδ. M. Angold, Οξφόρδη 1984), του ιδ. «City»=«The Shaping of the Medieval Byzantine City», BF 10 (1985), 1-37, Brand, Byz.-West=Ch. Brand, Byzantium confronts the West, 1180-1204 (Καίμπριτζ Μασσ. 1968), Chalandon, II= F. Chalandon, Les Comnènes, II (Παρίσι 1912, ανατ. N. Υόρκη 1960), Ζακυθηνός, «Μελέται»=Δ. Ζακυθηνός=«Μελέται περί της Διοικητικής Διαιρέσεως και της Επαρχιακής Διοικήσεως εν τῷ Βυζαντινῷ Κράτει», ΕΕΒΣ 17(1941), 208-74, του ιδ., Βυζ. Ελλάς=Η Βυζαντινή Ελλάς, 392-1204 (Αθήνα 1965), Herrin, «Realities»= Judith Herrin, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205», DOP 29(1975), 253-84, Karayannopoulos/Weiss = J. Karayannopoulos/ G. Weiss, Quellenkunde zur Geschichte von Byzanz (Βιομπάντεν 1982), Koder-Hild = J. Koder-F. Hild, Hellas und Thessalia (Βιέννη 1976: TIB 1), Κορδώσης, Συμβολή=Μιχ. Κορδώσης, Συμβολή στην Ιστορία και Τοπογραφία της Περιοχής Κορίνθου στους Μέσους Χρόνους (Αθήνα 1981), του ιδ. «Κατάκτηση»=«Η Κατάκτηση της Νότιας Ελλάδας από τους Φράγκους. Ιστορικά και Τοπογραφικά Προβλήματα», ΙστΓεωγρ 1(1986), 53-194, Lilie =R.-J. Lilie, Handel und Politik zwischen dem Byzant. Reich und den Italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua..., 1081-1204 (Άμστερνταμ 1984, πβ. λεπτομερή παρουσίαση του Α. Σαββίδη, Παρνασσός 28/1, Αθήνα 1986, 148-59), Lopez, «Silk Industry»=R. S. Lopez, «Silk Industry in the Byz. Emp.», Sp 29(1945), 1-43 (=Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations, Λονδίνο 1978: VR, III), Nesbitt-Wiita, «Confraternity»=J. Nesbitt-J. Wiita, «A Confraternity of the Comnenian Era», BZ 68(1975), 360-84, Norwich, Kingdom=J. J. Norwich, The Kingdom in the Sun, 1130-94 (Λονδίνο 1976), Setton, «Athens»=K. Setton, «Athens in the Later 12th Cent.», Sp 19(1944), 179-208 (=Athens in the Middle Ages, Λονδίνο 1975: VR, III), του ιδ., Papacy, I=The Papacy and the Levant, I: The 13th and 14th Cent. (Φιλαδέλφεια 1976), Svoronos, Cad. Théb.=N. Svoronos, «Recherches sur le Cadastre Byzantin et la Fiscalité aux XI et XII Siècles: Le Cadastre de Thèbes», Bulletin de Correspondance Hellénique 83(1959), 1-145 (=αυτοτελ. έκδ., Αθήνα-Παρίσι 1959), Sharf, Jewry=A. Sharf, Byz. Jewry from Justinian to the 4th Crusade (Λονδίνο 1971), Tivchev, «Cités»=P. Tivchev, «Sur les Cités Byzantines aux XI et XII Siècles», Byzantinobulgarica 1(Σόφια 1962), 145-82.

2. Βλ. Βίο Αγ. Λουκά του Νέου, Patrologia Graeca 111, στ. 463D: «...ἐν Θήβαις τὰς διατριβὰς ἔχων (=ο στρατηγὸς Ἑλλάδος)...», πβ. Koder-Hild, 59, 269-270, με χάρτη στο τέλος. Πβ. επίσης τους ἐξῆς χάρτες: Δ. Ζακυθηνός, Βυζ. Ιστορ. I:324-1071 (Αθήνα 1972, ανατ. 1977), σ. 336, IEE 8(1979), σ. 172 (N. Οικονομίδης), και Angold, Byz. Emp., σσ. 312, 320.

3. Η Μεσοβυζαντινή Περίοδος (717-1025) χωρίζεται κατά τη γνώμη μου σε 2 μέρη: 717-867 και 867-1025. Υπάρχουν φυσικά και άλλες χρονολογικές τομές για το θέμα αυτό.

εισβολών στα εδάφη του. Η τελευταία εκτενής εισβολή της μεσοβυζαντινής εποχής που αναφέρεται να πλήττει και τη Βοιωτία είναι εκείνη που πραγματοποίησε ο Βούλγαρος τσάρος Σαμουήλ (976-1014) το 996/7: τα βουλγαρικά στρατεύματα λεηλάτησαν μεγάλες εκτάσεις στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία, τη Στερεά (Βοιωτία και Αττική) και τη Β. Πελοπόννησο μέχρις ότου, όπως μαρτυρούν οι βυζ. πηγές (Σκυλίτζης, Κεδρηνός, Ζωναράς), ο στρατηγός («*ἀρχων πάσης τῆς Δύσεως*») Νικηφόρος Ουρανός έπληξε αποφασιστικά το Βούλγαρο ηγεμόνα στη μάχη του Σπερχειού ποταμού⁴.

Η ένωση του Θ. Ελλάδος, που αναφέραμε παραπάνω, συντελέστηκε στις πρώτες 10ετίες του 11ου αι.⁵, η νορμανδική επιδρομή των μέσων του 12ου αι., όμως, η οποία είχε σαν αποτέλεσμα τη λεηλασία και μερική καταστροφή της έδρας του Θ.Ε. (βλ. παρακάτω), φαίνεται ότι τελικά διέσπασε το τελευταίο σε δύο ξεχωριστές διοικητικές υπο-ενότητες, τη μια αποτελούμενη από τη Φθιώτιδα, τη Βοιωτία και την Εύβοια, και την άλλη από την Αττική, τη Μεγαρίδα και —ίσως— τμήμα της ΒΑ. Πελοποννήσου⁶. Και στα δύο αυτά γεωγραφικά τμήματα συναντάμε από το 12ο αι. μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τα «*ὄρια*», που θα μπορούσαν να παραλληλιστούν —αλλά όχι να ταυτιστούν— με τα «*κατεπανίκια*», πιθανώς υποδιαίρεση της βυζ. ναυτικής διοίκησης⁷. Οι Joh. Koder και Fr. Hild στο σημαντικό ιστορικο-γεωγραφικό τους σύγγραμμα για τις επαρχίες Ελλάδας και Θεσσαλίας κατά το Μεσαίωνα τονίζουν ότι το «*ὄριον*» αποτελούσε διοικητική υποδιαίρεση με κέντρο της την εκάστοτε σημαντικότερη πόλη μιας περιοχής, που ήταν είτε οικονομικό-εμπορικό κέντρο, είτε κέντρο συγκοινωνιακών κόμβων (συνήθως λιμάνι), είτε ακόμα έδρα μητρόπολης⁸. Τον ακριβέστερο όμως ορισμό του «*ὄριου*»

4. Σκυλίτζης, έκδ. J. Thurn (Βερολίνο 1973: CF, αρ. 5), 341-2, Κεδρηνός, II, έκδ. Im. Bekker (CS 1839), 449-50, Ζωναράς, III, έκδ. M. Pinder/Th. Büttner-Wobst (CS 1897), 558-59. Πβ. Ζακωθηνός, Βυζ. Ελλάς, 64 κεξ., του ιδ., Βυζ. Ιστ. I, 430-1, Κ. Ἀμαντος, Ιστ. Βυζ. Κράτ. II: 867-1204 (Αθήνα 1957, ανατ. 1977), 155-6, I. Καραγιαννόπουλος, Ιστ. Βυζ. Κράτ. II: 565-1081 (Θεσ/νίκη 1981), 448-9. Βλ. επίσης R. Jenkins. Byzantium: The Imperial Centuries, 610-1071 (Λονδίνο 1966, ανατ. 1969), 321, D. Obolensky, The Byzant. Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453 (Λονδίνο 1971), 131, Koder-Hild, 63.

5. A. Bon, Le Péloponnèse Byzantin (Παρίσι 1951), 92, Koder-Hild, 66, Κορδώσης, Συμβολή, 91.

6. Bon, 93, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 61. Βλ. επίσης Παύλ. Καλλιγιάς, Μελέται Βυζ. Ιστορ. από της 1ης μέχρι της Τελευταίας Αλώσεως, 1205-1453 (Αθήνα 1894) 61-2.

7. Hél. Ahrweiler, Byzance et la Mer... VII-XV Siècles (Παρίσι 1966), 223 κεξ., 277. Herrin, «Realities», 278-9, Κορδώσης, «Κατάκτηση», 61.

8. Koder-Hild, 62, 64, 67, 270 με τις σημ.

τον έδωσε ο Κ. Setton στον 1ο τόμο του μνημειώδους 4τομου συγγράμματός του για τις σχέσεις της Παπωσύνης με την Ανατολή: αποτελούσε, γράφει, «εδαφική υποδιαίρεση για φορολογικούς υπολογισμούς»⁹.

Στο 2ο μισό του 12ου αι. μνημονεύεται σε σχέση με την Α. Στερεά το «*ὄριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου* (=Εύβοιας)» από δύο σύγχρονες πηγές: το «*Υπομνηστικόν*» του Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη (c. 1182-1204), γραμμένο το 1198/9 και απευθυνόμενο προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Ἀγγελο (1195-1203)¹⁰, και το γνωστό χρυσόβουλλο του 1198 με την παραχώρηση νέων εκτενών εμπορικών προνομίων και φορολογικών-δασμολογικών απαλλαγών εκ μέρους του Βυζαντίου προς τη Βενετική Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου¹¹. Χαρακτηριστικό, πάντως, είναι το γεγονός ότι το παραπάνω «ὄριον» δεν έχει περιληφθεί στη συνθήκη διαμοιρασμού της Ρωμανίας (Partitio Terrarum Imperii Romaniae), με την οποία οι ιππότες της 4ης Σταυροφορίας διακανόνισαν τις μελλοντικές τους «κτήσεις» λίγο πριν την κατάληψη της Κ/πόλης, στις 12-13 Απριλίου 1204 (Μάρτιος 1204)¹².

Προτού γίνει λόγος για την εμπορική ακμή της Θήβας, ιδιαίτερα κατά τον 12ο αι., αναφέρουμε τις γνωστές πληροφορίες σχετικά με το πολιτικό, διοικητικό, κοινωνικό και εκκλησιαστικό status της πόλης, πληροφορίες που υπάρχουν διάσπαρτες σε πολλές σημαντικές πηγές της εποχής (11ος-12ος αι.):

— Ένας «*ἄρχων Θηβῶν*» με το όνομα Καλλονάς είναι γνωστός από σωζόμενη σφραγίδα του 10ου-11ου αι.¹³.

— Επίσης κάποιος Λέων «*βασιλικός ὀστιάριος ἐπὶ τῶν οἰκειακῶν καὶ ἄρχων Θιβητῶν καὶ Ἑλλάδος*», κατά την ανάγνωση του Ν. Βέη, αναφέρεται σε σωζόμενο μολυβδόβουλλο του 11ου αι.¹⁴.

9. Setton, *Paracy*, I, 20, σημ. 80: «... territorial division for tax assessments».

10. *Μιχ. Χων.*, έκδ. Σπ. Λάμπρος, I (Αθήνα 1879, ανατ. Γκρόνιγκεν 1967), 308.

11. T-Th, I, 265, 279: «... orion Thebareum et Euripii». Πβ. Ζακυθηνός, «Μελέται», 252, που γράφει ότι η περιφέρεια αυτή υπαγόταν στη δικαιοδοσία του πραιτόρα Ελλάδος και Πελοποννήσου, και ότι πιθανότατα διοικόταν από κάποιο «ἀρχοντα», πβ. Έρα Βρανούση, Τα Αγιολογικά Κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου... (Αθήνα 1966), 121.

12. Βλ. Ζακυθηνός, «Μελέται», ΕΕΒΣ 21(1951), 191, Setton, *Paracy*, I, 19, σημ. 80.

13. Κ. Κωνσταντόπουλος, Βυζαντινά Μολυβδόβουλλα του εν Αθήναις Εθνικού Νομισματικού Μουσείου (Αθήνα 1917), 20 Ν. Bees (Βέης), «Zur Sigillographie der Byzant. Themen Peioporones und Hellas», *VizVrem* 21(1914), 204-5, Ζακυθηνός, «Μελέται» 252-3, σημ. 1.

14. Bees, ό.π., 202-3, πβ. Ζακυθηνός, ΕΕΒΣ 21(1951), 191, σημ. 4.

— Το 1040/41 τμήμα των Βουλγάρων παρτιζάνων του επαναστάτη Πέτρου Δελεάνου φαίνεται ότι έφθασε μέχρι τη Βοιωτία, όπου πέτυχε συντριπτική νίκη κατά των δυνάμεων του στρατηγού Ιωάννη Αλακασσέα (πιθανότατα στρατηγού του Θ. Ελλάδος)¹⁵. Κατά τις πηγές, ο τελευταίος «... συμμίζας έν Θήβαις τρέπεται, καί άναιρείται πλήθος τών Θηβαίων πολύ...»¹⁶, αν και τελευταία έχει υποστηριχτεί ότι εν προκειμένω πρόκειται για τις Φθιώτιδες Θήβες¹⁷.

— Στο Βίο του Οσίου Μελετίου του Νέου¹⁸, γραμμένο από τον επίσκοπο Μεθώνης Νικόλαο († c. 1165), μαρτυρείται ένας «δουξ Θηβών»¹⁹ του 11ου-12ου αι. με το όνομα Βρυέννιος, τον οποίο ο Δ. Ζακυθηνός ταύτισε με το στασιαστή στρατηγό Νικηφόρο Βρυέννιο²⁰, που έδρασε, όπως είναι γνωστό, στη 10ετία του 1070, χάνοντας το βυζ. θρόνο από το Μικρασιάτη ανταπαιτητή του Νικηφόρο (Γ΄) Βοτανειάτη το 1078²¹.

— Γύρω στο 1048 μαρτυρείται η ίδρυση στη Θήβα της «αδελφότητας» της Παναγίας της Ναυπακτίτησας ή Επεκτίτησας²², η ίδρυση όμως αυτή δε θα πρέπει να συγχέεται με την προαγωγή της επισκοπής Θήβας σε μητρόπολη, κάτι που με βάση τις εκκλησιαστικές Notitiae της εποχής του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού (1081-1118) συνέβη λίγο μετά το 1081²³, και

15. Βλ. Τηλ. Λουγγή, στη συλλογική ανακοίν. στο 1. Διεθν. Συνέδρ. Βοιωτ. Σπουδών (παραπάνω, σημ. 1).

16. Σκυλίτζης/Thurn, 411, Κεδρηνός, II (CS), 529-30, Ζωναράς, III (CS), 600. Πβ. Nesbitt-Wiita, «Confraternity», 378, Koder-Hild, 63.

17. P. Lemerle, Prolégomènes à une édition critique et commentée des «Conseils et Récits» de Kekauménos (Βρυξέλλες 1960), 66, σημ. 3, πβ. Ζακυθηνός, Βυζ. Ιστ. I, 430, σημ. 3.

18. Ο Όσ. Μελέτιος ασκήτεψε στο όρος της Μιουπόλεως στον Κιθαιρώνα την περ. 1035-1105, και έχτισε μονή με ισχυρή οχύρωση πάνω στο δρόμο που ένωσε την Αθήνα με τη Θήβα. Βλ. Κορδώσης, Συμβολή, 365 κεξ. με τις σημ. Για το Βίο βλ. Karayannopoulos/Weiss, 444-5, αρ. 408, πβ. I. Καραγιαννόπουλος, Πηγαί Βυζ. Ιστορίας (Θεσ/νίκη 1975³: ΒΚΜ, αρ. 2), 318-19, αρ. 413.

19. Για το αξίωμα του δούκα Θηβών και Ευρίπου για την περ. μετά τα μέσα του 12ου αι. βλ. Koder-Hild, 66, σημ. 185.

20. Ζακυθηνός, «Μελέται», 253, σημ. 2 με τις παραπ.

21. Η σχετική με το Νικηφ. Βρυέννιο βιβλιογρ. στον Α. Σαββίδη, Μελέτες Βυζαντ. Ιστορ. 11.-13. αι. (Αθήνα 1986), 27-8 με τις σημ., 175.

22. Βλ. ειδικά Nesbitt-Wiita, «Confraternity», 361 κεξ., 373 κεξ., 374-5. Πβ. Koder-Hild, 270, Angold, Byz. Emp., 69.

23. Βλ. Εμμ. Κωνσταντινίδης, «Θηβών και Λεβαδείας Μητρόπολις», ΘΗΕ 6(1965), στ. 516 με τις παραπ. Επί Αλεξίου Α΄ η Μητρόπ. Θηβών έλαβε την 57η θέση επί συνόλου 80³ στα μέσα

διατηρήθηκε μέχρι τη λατινική κατάκτηση του 1204 (βλ. παρακάτω, σημ. 83).

— Κατά τους 11ο και 12ο αι. μαρτυρείται η ύπαρξη και μεγάλη ανάπτυξη της πλούσιας βοιωτικής —ιδιαίτερα της θηβαϊκής— *nobilitas*, που είναι πολύ δραστήρια· το περίφημο «*Κτηματολόγιο των Θηβών*», με πολυτιμότες πληροφορίες που διαφωτίζουν σημαντικές πτυχές της βυζ. αγροτικής οικονομίας και του αυτοκρατορικού φοροτεχνικού συστήματος κατά τους 10ο-11ο αι.²⁴, μας ενημερώνει με πολλές λεπτομέρειες σχετικά με τη Βοιωτία, όπου εκτενείς περιοχές, που το μεγαλύτερο τμήμα τους ανήκε σε μικρό αριθμό μεγάλων ιδιοκτητών γης (μεγαλογαιούχων), υπήρχαν σε παράλληλη βάση με τις υπόλοιπες περιοχές της επαρχίας αυτής· οι τελευταίες ανήκαν σε μικρομεσαίους γαιοκτήμονες, αν και κατακερματισμένες σε μικρές αγροτικές επιχειρήσεις των καλλιεργητών, που αναφέρονται ως «στάσεις» στο «*Κτηματολόγιο*»²⁵. Το πολύτιμο αυτό κείμενο απαριθμεί λεπτομερώς 40 περίπου ονόματα (επίθετα) Θηβαίων αρχόντων, πολλά από τα οποία έχουν σαφώς τοπωνυμική ρίζα²⁶, ενώ επίσης αναφέρονται και τα

του 12. αι. το λεγόμενο *Τακτικό* του Νείλου Δοξαπατρή την αναφέρει ως 53η επί συνόλου 65 μητροπόλεων και «...έχουσα ύφ' εαυτήν έπισκοπάς γ'...» (έκδ. *G. Parthey, Hieroclis Synecdemos... Notitiae... Nili Doxapatrī Notitia...*, Βερολίνο 1866, ανατ. Άμστερνταμ 1967, σελ. 303). Το *Τακτικό* του 2. μισού του 12. αι. (επί Μανουήλ Α΄ Κομνηνού: 1143-80) την αναφέρει ως 59η και «...έχουσα... έπισκοπάς ε'...». Πβ. *Koder-Hild*, 270.

24. Βλ. *Karayannopoulos/Weiss*, 422, αρ. 367, πβ. *Καραγιαννόπουλος*, Πηγαί, 302, αρ. 387, *Svoronos*, *Cad. Thèb.*, *passim*.

25. Βλ. *Σβορώνος*, *IEE* 8(1979), 204. Πβ. *του ιδ.*, *Cad. Thèb.*, *passim*, *Αγγελική Λαΐου*, *IEE* 9(1979), 67, *M. Angold, The Laskarids of Nicaea* (Οξφόρδη 1975), 291-2 (για το 13. αι.), *του ιδ.*, *Byz. Emp.*, 64, *του ιδ.*, «Archons», 237, 238. Για τον όρο *στάσις* βλ. και *A.P. Kazhdan, «The Concepts of Freedom (Eleutheria) and Slavery (Duleia) in Byzantium»*, στο συλλογ. τόμ. *La Notion de Liberté au Moyen Age*, Penn-Paris-Dumbarton Oaks Colloquia IV (Οκτώβριος 1982) (Παρίσι 1985), σ. 216.

26. Βλ. το κείμ. στην έκδ. του *Σβορώνου*, *Cad. Thèb.*, 11-19. Απαριθμούνται εδώ αλφαβητικά οι «οίκοι» αυτοί: Ανύτης, Αρκοπόδης, Βετελάκης, Γαρά(σ)δης-Γερά(σ)δης, Δρυαλήτης, Ευριπώτης, Θυμαμάκης, Καθαριομανδύλης, Καλάνδης, Καλίγης, Καλ(λ)ονάς (πβ. παραπ., σημ. 13), Καρμαλίκης, Καστελιάνος, Καστενιάκος, Κουνούτος, Λαμπαδάριος, Λεωβάχος, Λογαράς, Μανιάκης, Μελιτηνός (Μελιτηνός), Μουσιληνός, Πακουδάτος, Πανάρετος, Πάρδος, Πολητιανός (Πολιτιανός), Πόθος, Πουληνάρης, Ρενδάκιος, Ροσλινός, Σαμωνάς, Σισίνιος, Σκλαβοθεόδωρος, Στρατήγιος, Τορνίκιος (Τορνίκης) (βλ. παρακάτω), Φαλακρός, Φιλάγρης, Χαβάρων, Χαγέ, Χούλιος, Ψαχνήτης. Πβ. *Alex. P. Kazhdan, Sotsialnyi Sostav Gospodstvujushchego Klassa Vizantii v XI-XII vv.* (Μόσχα 1974), *passim*. Οι Βυζαντινο-Αρμένιοι Τορνίκιοι κατάγονταν από τον Καύκασο και εμφανίζονται εγκατεστημένοι σε ευρεία κλίμακα στη Θήβα κατά τα τέλη του 12. αι. Βλ. *Kazhdan*, ό.π., 200, *Angold, Byz. Emp.*, 214. Η σχετική με τους Τορνίκιους βιβλιογρ. στον *Α. Σαββίδη*, *Μελέτες Βυζ. Ιστορ.* (1986), παράρτ. Α΄, 146, σημ. 63, 173.

συνηθέστερα απαντώμενα αξιώματα των αρχόντων αυτών²⁷, πολλοί από τους οποίους ήταν ιταλιωτικής καταγωγής (κυρίως από τη Σικελία), καθώς υποστηρίζει ο Setton²⁸.

— Φαίνεται ότι η νορμανδική επιδρομή του 1147 (βλ. παρακάτω) είχε ως αντίκτυπο την προσωρινή υποχώρηση της οικονομικής ακμής της Βοιωτίας (και της Θήβας ειδικότερα, αν και όπως θα δούμε παρακάτω δε σημειώθηκε υποχώρηση της μεταξοβιοτεχνίας στην πόλη). Ευμενής μέτρα για τη φορολογική ανακούφιση των Θηβαίων πήρε ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός (1183-5)²⁹.

— Για τη μεγάλη επιδείνωση της στυνγής φορολογικής καταπίεσης της περιοχής από τη δυναστεία των Αγγέλων την περίοδο 1185-1204 αποκαλυπτικές είναι οι μαρτυρίες του Μητροπολίτη Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτη, που γράφει εκτενώς για τη διαφθορά και τις αυθαιρεσίες των αυτοκρατορικών φορολόγων και των Σγουρών της Πελοποννήσου σε βάρος των πληθυσμών της Βοιωτίας, Εύβοιας και Αττικής. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικό είναι το προαναφερθέν «Υπομνηστικόν» του λόγιου ιεράρχη προς τον Αλέξιο Γ΄, όπου ο μητροπολίτης παραπονείται προς τον ηγεμόνα του ότι οι Αθηναίοι, αν και θεωρούμενοι κατά τη διοικητική ιεραρχία ανώτεροι ως προς τους Θηβαίους και Ευβοείς, που ήσαν και εκείνοι «κατωτικοί», δηλ. κάτοικοι του κάτω (=νότιου) τμήματος της Ελλάδας³⁰, εν τούτοις ήταν υποχρεωμένοι να καταβάλλουν περισσότερους φόρους στους «ληστρικούς» *πραίτορες* και *αναγραφείς* που έστελνε η Κ/πολη³¹. Η αξιοπρόσεχτη αυτή

27. Είναι: βασιλικοί κόμητες, βασιλικοί κουράτωρες, δρουγγάριοι, κόμητες της κόρτης, (πρωτο-) καγκελλάριοι, σπαθάριοι, πρωτοσπαθάριοι και σπανθαροκανιδάτοι. Βλ. Cad. Théb., 11 κεξ., 18 κ.α.

28. Setton, *Paracy*, I, 33, σημ. 30. Με τη δράση των πλούσιων γαιοκτημόνων της Βοιωτίας (ιδιαιτ. της Θήβας) συνδέεται και η ακμή της μονής του Αγ. Λουκά, ΝΔ της Λιβαδιάς, που από απλό ενδιαίτημα αναχωρητών μοναχών το 10. αι., τώρα από το 1. τέταρτο του 11. αι. θα επεκταθεί με νέα προσθήκη ναού και θα οργανωθεί με ηγούμενους μέλη οικογενειών ανάμεσα στις ισχυρές αρχοντικές οικογένειες που προαναφέρθηκαν (βλ. σημ. 26). Σταδιακά η μονή θα εξελιχθεί σε αρκετά αποδοτικό «θεραπευτήριο» στον ελλαδικό χώρο, χάρη στην εκμετάλλευση του θαυματουργού λειψάνου του «μυροβλήτη» Οσίου. Βλ. *Koder-Hild*, 206, *Man. Χατζηδάκης*, IEE 8, 294.

29. Brand, *Byz.-West*, 196, σημ. 4, *Koder-Hild*, 65-6.

30. *Μιχ. Χων./Λάμπρος*, I, 307: «... οί γειτονούντες λοιποί κατωτικοί (=Θηβαίοι και Ευβοείς)...». Για τα πολυάριθμα κτήματα (γαιές), τις μικροεπιχειρήσεις βιοτεχνών και τα μοναστηριακά μετόχια στις Εύβοια και Βοιωτία, που ανήκαν στην περιουσία της εκκλησίας Αθηνών, βλ. *Koder-Hild*, 66, σημ. 176.

31. *Μιχ. Χων.* I, 308: «... δεδώκαμεν, άπαιτηθέντες και άκοντες, όπόσην ούδέ τό όριον Θηβών και Εύρίπου κατεβάλετο· και ταύτα τῷ καθ' ἡμᾶς όρίῳ εκ τῆ παλαιοῦ ἔθους, αλλά δή και

μαρτυρία φαίνεται να επαληθεύει το επίσης μαρτυρούμενο από το Μιχαήλ Χωνιάτη γεγονός ότι τα ισχυρά τείχη της Καδμείας και φυσικά το «πολυάριθμον» της Θήβας, καθώς και ο «στενός» (δηλ. καλά φρουρούμενος) Πορθμός του Ευρίπου, είχαν αποθαρρύνει τους τελευταίους στις επιχειρήσεις τους για συλλογή φόρων³².

Η εμπορική ακμή της Βοιωτίας στους 11ο και 12ο αι. είναι συνδεδεμένη με την άνθηση της μεταξουργίας στη Θήβα³³. Οι απαρχές της μεταξοσκωληκτροφίας στο Βυζάντιο συνδέονται με την εποχή του Ιουστινιανού Α' (527-65), τον 6ο αι. Στους πρώιμους βυζ. χρόνους το μεταξύ αποτελούσε το κυριότερο εισαγόμενο προϊόν στην αυτοκρατορία, και την εμπορία και διάθεσή του διαμετακόμιζαν από την Άπω Ανατολή μονοπωλιακά και με πολύ υψηλούς δασμούς οι Σασανίδες Πέρσες, οι οποίοι το διοχέτευαν στις αγορές της Μέσης Ανατολής και του Α. Μεσογειακού Κόσμου. Το εισαγόμενο μεταξύ, ακατέργαστο ή κατεργασμένο με τη μορφή έτοιμων ειδών ρουχισμού, αποτελούσε το ανώτερης ποιότητας υλικό για την κατασκευή υφασμάτων, αφού ήταν πολύ πρακτικό στη χρήση του και βαφόταν σχετικά εύκολα. Από τότε που —σύμφωνα με την αφήγηση του Προκόπιου— οι δυο βυζ. μοναχοί ιεραπόστολοι στην Κίνα μετέφεραν πίσω στην αυτοκρατορία με τέχνασμα αυγά μεταξοσκώληκα, κρυμμένα στα κενά ραβδιά τους (c. 555 μ.Χ.)³⁴, η μεταξουργία έμελλε να καταστεί σταδιακά το

από τής γενομένης καθ' όρισμόν άπογραφής πολλοστημορίου επιβάλλοντος ών εκείνα καταβαλέσθαι ώφειλον...». Πβ. *Setton*, «Athens», 193, πβ. *Α. Σαββίδης*, Βυζαντινά Στασιαστικά και Αυτονομιστικά Κινήματα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρά Ασία, 1189-σ. 1240 μ.Χ. (Παν/μιο Θεσ/νίκης 1985: διδακτ. διατρ.), 89, σημ. 80-84, πβ. *του ιδ.*, Μελέτες, ό.π., 71-2. Σώζονται και άλλες επιστολές του Μιχ. Χωνιάτη προς διάφορες σύγχρονές του εκκλησιαστικές προσωπικότητες της Θήβας: Ιωάννη (II, 24), Μανουήλ (II, 137, 143 κεξ., 146 κεξ.), κ.ά.

32. Βλ. το προσφώνημα του ιεράρχη προς τον αυτοκρατορικό απεσταλμένο Βασίλειο Καματηρό, που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1199: *Μιχ. Χων.* I, 312 κεξ., ιδ. 315-16: «... ός (=πραίτωρ) Βοιωτίαν μέν ούχ οίός τε έστι κατευωχεΐσθαι όσον έφίεται, άλλων τε πολλών ένεκα και ός τό πολυανδρούμενον τής Καδμείας ράδιαν παρατραχύνεται... Εύβοίας δέ και αύτής βούλεται μέν κατεμφορεΐσθαι, όλίγον δέ διά ξύλον γεφύρας (=Πορθμός Ευρίπου) "Αϊδ έρύκει... Ούκοϋν Θήβας τε και Αύλιδα διά ταϋτα παραλλάττοντες (=φοροεισπράκτορες)... ώσπερ άρα και τός ύπερανεστηκίας πέτρας οι χειμαρροι παρατρέχουσιν, επί μόνας τός άθλιός 'Αθήνας παντί θυμώ βέουσιν, άπειργοντος ούδενός έρύματος...». Βλ. και *Brand*, *Byz.-West*, 152, *Angold*, *Byz. Emp.*, 278. Σχετικά με τις οχυρώσεις της Καδμείας βλ. *F. Gregorovius*, *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* (Μόναχο 1980, έκδ. - εισαγ. H.-G. Beck), I, 3, 91, που έγραψε ότι η Καδμεία δεν ήταν λιγότερο ισχυρή από την αθηναϊκή Ακρόπολη.

33. Βλ. *Kazhdan*, ό.π., 93, 282.

34. *Προκόπιος*, *Υπέρ Πολέμων*, έκδ. J. Haury - P. Wirth, II (Λειψία 1963 ανατ.: Teubner), 576-7.

πιο επικερδές μονοπώλιο και πηγή εσόδων για το Βυζάντιο, με ακμάζοντα κέντρα μεταξοβιοτεχνίας την ίδια την Κ/πολη και στον κεντροελλαδικό χώρο τις Θήβα, Κόρινθο και Πάτρα³⁵. Ιδιαίτερα η Θήβα φαίνεται ότι στο 12ο αι. ξεπέρασε σε φήμη ως κέντρο μεταξοπαραγωγής και την ίδια τη Βασιλεύουσα. Οι βυζ. πηγές της εποχής αναφέρονται συχνά στη φημισμένη ποιότητα των μεταξωτών της προϊόντων³⁶: κατά τον ιστοριογράφο Νικήτα Χωνιάτη, νεότερο αδελφό του μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ, οι Θηβαίες υφάντριες είχαν αποκτήσει ξεχωριστή φήμη για την «*ίστουργικήν κομψότητα*» των υφαντών τους³⁷, ενώ και ο λόγιος Ιωάννης Τζέτζης († c. 1180) θαύμαζε την πράγματι άψογη τεχνική των εργατριών εκείνων που ήσαν ασυναγώνιστες («*πρωτεία φερούσας*»), καθώς επίσης και την ικανότητά τους στη βαφή της πορφύρας («*χρωματουργεῖν εὐφυῶς*»)³⁸.

Η οικονομική σημασία που είχε αποκτήσει η Θήβα κατά τους 11ο-12ο αι.³⁹ επιβεβαιώνεται και από τις διάφορες συνθήκες παραχώρησης εμπορικών προνομίων του Βυζαντίου προς τη Βενετία, όπου το όνομα της πόλης αναφέρεται συχνά, και από την πολύτιμη συλλογή βενετικών εγγράφων των R. Morozzo della Rocca και A. Lombardo. Η Βενετία διατηρούσε στην πόλη

35. Γενικά για τη μεταξοβιομηχανία στο Βυζάντιο και για μια σε βάθος ανάλυση των σχετικών με αυτή νομοθετικών διατάξεων κ.ά. κανονισμών, βλ. τη θεμελιακή μελέτη του Lopez, «*Silk Industry*», *passim*. Πβ. Α. Βασιλιεφ, *Ιστ. Βυζ. Αυτοκρ.* (Αθήνα 1954, ανατ. 1973), 211-12, 599, Κ. Ἀμαντος, *Ιστ. Βυζ. Κρ. Ι*: 395-867 (Αθήνα 1963³), 237 κεξ., *Setton*, «*Athens*», 195, *H. Haussig*, *A History of Byzantine Civilization* (Λονδίνο 1971), 62 κεξ., 102 κεξ. Στην πρόσφατη μελέτη του «*City*», 24, σημ. 90, ο Angold αναφέρεται σε άνηση της μεταξοβιομηχανίας στο Βυζάντιο, ιδιαίτ. από το 10ο. αι., αλλά με ψευδοπαραπομπή στο *De Administrando Imperio* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου (σελ. 256.1.11 της έκδ. Moravcsik-Jenkins)(:)

36. Βλ. τώρα *Angold*, *Byz. Emp.*, 249, *του ιδ.*, «*Archons*», 240, *του ιδ.*, «*City*», 23. Σημαντικά μεταξουργικά κέντρα υπήρχαν επίσης σε γνωστά κέντρα του μεσανατολικού κόσμου, την Αντιόχεια της Β. Συρίας, και τις Τύρο και Βηρυτό της Παλαιστίνης. Βλ. Lopez, *ό.π.*, *passim*, πβ. Α. Σαββίδης, *Το Οικουμενικό Βυζαντινό Κράτος και η Εμφάνιση του Ισλάμ*, 518-717 μ.Χ. (Αθήνα 1985), 41, σημ. 3.

37. *Νικ. Χων.*, έκδ. J.-L. van Dieten (Βερολίνο 1975: CF, αρ. 11α), 74, 98: «... τῶν τε γυναικῶν ἀποκρίνας ὄσαι... καὶ τὴν ἰστουργικὴν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι... τῶν ἐκ Κορίνθου καὶ Θήβηδεν ὀρμωμένων... οἱ τὰς εὐκτρίους ὀθόνας ὑφαίνειν ἔλαχον καὶ τῶν γυναικῶν αἰ... τὴν αὐτὴν ἀνδράσιν τέχνην ἐκμελετήσασαι...».

38. *Ιω. Τζέτζης*, *Επιστολές*, έκδ. P.A.M. Leone (Λειψία 1972: Teubner), 101-2, αρ. 71: «... τὰς Θηβαίων γυναικας... πρὸς ἰστουργίαν ταῖς Θηβαῖσιν, εἰ μὴ ἄρα τῶν ἀπασῶν ὑπερθεῖην ἐκείνας... χρωματουργεῖν εὐφυῶς τὰς βαφὰς περιθρυλλοῦσιν οἱ λόγοι... Θηβαῖδας τῷ λόγῳ προσέθετο πρωτεία φερούσας τοῖς ἰστοπόνοις τεχνήμασιν ἀπασῶν...».

39. Βλ. Α. Schaubе, *Handelsgeschichte der Romanischer Völker des Mittelmeergebiets bis zum Ende der Kreuzzuge* (Μόναχο-Βερολίνο 1906), 21, 24 κεξ. Πβ. *W. Miller*, *Ιστορ. Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα*, I (Αθήνα 1909), 38, *Koder-Hild*, 269-70, *Αγγελικὴ Λαῖου*, IEE 9, 64 κεξ., *Lilie*, 213.

—όπως και η Γένουα, αλλά σε μικρότερο ποσοστό— ακμάζουσα παροικία ακόμη και μετά τις καταστροφές που προξένησαν στην περιοχή οι Νορμανδοί στα μέσα του 12ου αι.⁴⁰. Ήδη στο χρυσόβουλλο του 1082 (ή 1084) του Αλέξιου Α΄ Κομνηνού προς τους Βενετούς⁴¹ συγκαταλέγεται η Θήβα⁴², ενώ μέχρι το προαναφερθέν χρυσόβουλλο του 1198 του Αλέξιου Γ΄ Ἄγγελου (βλ. παραπ., σημ. 11) προς το Δόγη Ερρίκο Δάνδολο (1193-1205), οι Βενετοί έμποροι της πόλης θα έχουν εξασφαλίσει σταδιακά την άδεια της αυτοκρατορίας να διατηρούν δικές τους βιοτεχνίες και να εμπορεύονται τα προϊόντα τους με μεγάλες δασμολογικές ελαφρύνσεις στο *όριον Θηβών και Ευρίπου* (βλ. παραπ., σημ. 7 μέχρι 11). Θα άξιζε πάντως στο σημείο αυτό να τονιστεί, όπως παρατηρήθηκε πρόσφατα από τον Μ. Angold, πως δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι οι Βενετοί ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερα ή ότι εκμεταλλεύτηκαν κατάλληλα τη μεταξοβιομηχανία της πόλης, κάτι που είναι αρκετά παράδοξο, αν κρίνει κανείς από τη σημασία που είχε το εμπόριο του μεταξιού για τη βυζ. αυτοκρατορία καθώς και από την «όσφρηση» των Βενετών για εκμετάλλευση τέτοιου είδους εμπορικών ευκαιριών⁴³.

Με τη δεδομένη λοιπόν εμπορική ακμή της Θήβας την περίοδο αυτή (11ος-12ος αι.) είναι ασφαλώς αναπόσπαστα δεμένη η πολυάριθμη και ζυαστήρια εβραϊκή κοινότητα της πόλης, με οργανωμένες συντεχνίες μεταξοπαραγωγών και μεταξοτεχνιτών⁴⁴, που είχαν εγκατασταθεί εκεί αναμφίβολα πολύ πριν από την περίοδο που ακολούθησε τη νορμανδική

40. Βλ. Miller, Ιστ. Φραγκοκρ. I, 14, Lopez, «Silk Industry», 40, Koder-Hild, 64, *Αΐου*, IEE 9, 64, *Κορδώσης*, Συμβολή, 386, του ιδ., «Κατάκτηση», 66, σημ. 30, *Lilie*, 210-13 με λεπτομ. παραπ. ιδιαίτ. στις λατιν. πηγές (βενετικά έγγραφα των συλλογών των R. Morozzo della Rocca και A. Lombardo), πβ. βιβλιοκρ. του Α. Σαββίδη, Παρνασσός 28/1 (Αθήνα 1986), 155.

Το Φεβρουάριο του 1185, πάντως, οι Βενετοί της Θήβας, μη όντες βέβαιοι ότι ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός είχε υπογράψει συνθήκη με το Δόγη Ὀριο Μαστροπιέρο (1178-92), αποφάσισαν να διοχετεύσουν τις εμπορικές τους δραστηριότητες έξω από τα όρια της αυτοκρατορίας, μέχρις ότου αποκατασταθούν οι σχέσεις Βυζαντίου-Βενετίας, οι οποίες είχαν επιδεινωθεί ανεπανόρθωτα από τα γεγονότα του 1171 στην Κ/πολη. Βλ. Brand, *Byz-West*, 196, σημ. 4.

41. Βλ. τώρα O. Tüma, «The Dating of Alexius's Chrysobull to the Venetians: 1082, 1084 or 1092», BS 1 42(1981), 171-85, πβ. *Lilie*, 8, σημ. 19.

42. T-Th I, 53, πβ. *Koder-Hild*, 64.

43. Angold, *Byz. Emp.*, 198-9, του ιδ., «City», 24 κεξ., 26, 27, με σημ. και σχολιασμό για τις δυσκολίες συσχέτισης και σύνδεσης της μεταξοβιομηχανίας και της βενετικής παρουσίας στην πόλη.

44. Οι πρώτες συντεχνίες αυτού του είδους στο Βυζάντιο κατά τον Sharf, Jewry, 118-19. Βλ. επίσης Lopez, *ό.π.*, 24.

εισβολή του 1147, όπως πιστεύουν οι Koder και Hild⁴⁵. Σταδιακά οι Εβραίοι της Θήβας θα αποτελέσουν ένα ιδιαίτερα ακμάζον τμήμα των ξένων εποίκων της πόλης, και —μαζί με τους δραστήριους Βενετούς που βρίσκονταν εγκατεστημένοι εκεί (βλ. παραπ., σημ. 40-3)— θα προσδώσουν «κοσμοπολίτικη» ατμόσφαιρα στην πρωτεύουσα του Θέματος Ελλάδος⁴⁶.

Η εμπορική και οικονομική αυτή άνθηση της περιοχής δεν θα ξεφύγει από την προσοχή του δυναμικού Νορμανδού ηγεμόνα της Σικελίας, Ρογήρου Β' (1130-54)⁴⁷. Η μεγάλη νορμανδική επιδρομή του τέλους του 1147 στον ελλαδικό χώρο, που ακολούθησε την κατάληψη της Κέρκυρας και τη λεηλασία ορισμένων άλλων από τα Επτάνησα από το Ρογήρο και τον Ελληνοσικελό ναύαρχό του, Γεώργιο Αντιοχέα, το καλοκαίρι του 1147⁴⁸, υπήρξε ασφαλώς το σημαντικότερο γεγονός για τη βιοϊστορία του 12ου αι.⁴⁹. Μετά από τις επιχειρήσεις τους στο Ιόνιο οι Ρογήρος και Αντιοχέας με τον πανίσχυρο στόλο τους αποτελούμενο από 60 γαλέρες, συνέπλευσαν προς τον Κορινθιακό και τη Στερεά: πρώτα κατευθύνθηκαν προς Ν. στη Μονεμβασία, την οποία απέτυχαν να καταλάβουν, και στη συνέχεια στα Ν. πελοποννησιακά παράλια, τα οποία λεηλάτησαν, προτού

45. Koder-Hild, 65, 270. Βλ. όμως Sharf, Jewry, 118, σημ. 42-3, 143.

46. Οι Εβραίοι φυγάδες στο Βυζάντιο προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από το μουσουλμανικό (σιιτικό) χαλιφάτο των Φατιμίδων, οι οποίοι τους είχαν καταδιώξει με δριμύτητα. Στον ελλαδικό χώρο εισήγαγαν επίσης την τέχνη της υαλοουργίας, που έφθασε σε υψηλά επίπεδα ποιότητας ιδιαίτερα στην Κόρινθο. Βλ. Haussig, Byz. Civiliz., 373, Angold, Byz. Emp., 64 και την ειδική για το θέμα αυτό μελέτη του R. Davidson, «A Medieval Glass-Factory at Corinth», American Journal of Archaeology 44(1940), 297-324. Για την υαλοβιομηχανία στο Βυζάντιο βλ. K. Vogel, «Byzantine Science», CMH IV. 2, 288, 297, Haussig, ό.π., 28, 57, 62 και passim.

47. Βλ. την ειδική βιβλιογρ. για το μεγάλο αυτό ηγεμόνα στους Φ. Βλαχοπούλου-Α. Σαββίδη, «Ρογήρος Β'», ΜΓΕΥ 46 (1987), 51-2.

48. Λανθασμένα ο Κίνναμος, έκδ. A. Meineke (CS, 1836), 92, παρουσιάζει τη νορμανδική επιδρομή στη Βοιωτία και Κορινθία να προηγείται της κατάληψης της Κέρκυρας, κάτι που υιοθετεί πρόσφατα ο Γ. Καραγιαννόπουλος, Το Βυζ. Κράτος, II: Ιστορ. Εξέλιξη, 324-1453 (Αθήνα 1985), 139. Λεπτομέρειες για τις επιχειρήσεις των Νορμανδών στα 7νησα ως τη βυζ. ανακατάληψη της Κέρκυρας το 1149 στον Α. Σαββίδη, Τα Βυζαντινά Επτάνησα, 11. —αρχές 13. αι. Το Ναυτικό Θέμα Κεφαλληνίας στην Υστεροβυζαντινή Περίοδο (Αθήνα 1986), 35-45 με τις σημ.

49. Βλ. τις περιγραφές των E. Caspar, Roger II und die Gründung der Normannisch-Sicilischen Monarchie (Ιννσμπρουκ 1904), 376 κεξ., Chalandon, II, 317 κεξ., του ιδ., Histoire de la Domination Normande en Italie et en Sicile, II (Παρίσι 1907, ανατ. Ν. Υόρκη 1960), 135 κεξ., Nesbitt-Wiita, «Confraternity», 380, Koder-Hild, 65, 270, Norwich, Kingdom, 130-1, Κορδώσης, Συμβολή, 92, Lilie, 212-13, 404-5 με τις σημ., Angold, Byz. Emp., 167, 169-170.

επανεέλθουν στον Κορινθιακό και λεηλατήσουν τη Δ. Στερεά⁵⁰. Από εκεί, στα τέλη του 1147, κατευθύνθηκαν στον κόλπο της Κρίσσας (Κρισσαίο Κ.), όπου αποβιβάστηκαν και εισέβαλαν στη Βοιωτία. Οι βυζ. πηγές περιγράφουν με σημαντικές λεπτομέρειες τις εκτενείς λεηλασίες των δυτικών επιδρομέων στη Θήβα και την Κόρινθο λίγο αργότερα⁵¹. Αν μάλιστα οι δυτικές πηγές, που μόνες αναφέρουν το γεγονός, έχουν δίκιο, ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες λεηλασίες έγινε και επιδρομή κατά της Αθήνας⁵². Οι ικανότητες

50. Nesbitt-Wiita, ό.π., 380, Koder-Hild, 65.

51. Κίνναμος, CS, 92: «... ἐν ἀκμῇ γάρ τῆς τῶν δυσμικῶν ἐθνῶν ἐς τὰ Ῥωμαίων ἐμβολῆς Κόρινθόν τε καὶ Εὐβοίαν καὶ Θήβας ἐλήϊσαν τὰς Βοιωτικὰς. Ἐτε γάρ τοῦ Ῥωμαίων στρατοῦ ἐπὶ τοῖς ἀνά χειράς κατ' ἐκείνον ἡσυχολημένου τόν χρόνον (=δηλ. με τῆ 2ῃ Σταυροφορία), κατὰ πᾶσαν ἄδειαν ταῖς εἰρημέναις οἱ βάρβαροι ἐγκαθίσταντες πόλεις λαφύρων τὰς ναῦς ἐπλήσαντο...» Νικ. Χων., CF, 73-5: «... Ἀμέλει καὶ ὁ τοῦ στόλου ἀρχηγός τὸ ὄπλιτεῦον καὶ ψιλόν τοῦ στρατοῦ εἰς τάξεις διειληφώς καὶ χειραῖος φανείς ὁ τέως θαλάττιος κατὰ τῶν κητῶν τὰ ἀμφιβουσκομένα τῇ Καδμείᾳ γῆ παρενέβαλε καὶ τὰς ἐν μέσῳ κοινοπόλεις ὁδοῦ πάρεργον ληϊσάμενος ταῖς ἑπταπύλους Θήβαις προσέβαλεν, ὧν καὶ γενόμενος ἐγκρατῆς ἀπανθρώπως τοῖς ἐκεῖ προσηνέχθη. κατὰ γάρ παλαιάν φήμην τῆς πόλεως ὡς πλουσίους τρεφούσης οἰκίτορας, εἰς χρημάτων ἀπληστίαν ὑπονυττόμενος καὶ μηδὲνα κόρον φιλοπλουτίας εἰδώς, ἄλλ' ὄρον τιθεὶς τῆς ἐφέσεως τὸ καὶ εἰς τρίτον ζωστήρα τῇ ὀλκῇ τῶν χρημάτων τὰς πάσας ἢ τὰς πλείους νῆας βαπτίζεσθαι, τοὺς τε χειρῶνακτας ἐξέπεισε καὶ περὶ τοῦ ρύπου τῶν ὀβολῶν πολυπράγμων γινόμενος τοὺς δυνατοὺς καὶ λαμπροὺς τὸ γένος καὶ σεμνοὺς τὴν ἡλικίαν καὶ περιφανεῖς κατ' ἀξίωσιν διαφόροις κακώσσει καθυπέβαλε, μηδενός λαμβάνων αἰδῶ καὶ φειδῶ, μὴ δυσωπούμενος τὴν δυσώπησιν, μὴ τὴν Ἀδράστειαν εὐλαβοῦμενος αὐτοῦ που λαβοῦσαν ἀρχὴν ἢ τὴν Καδμείαν λεγομένην νίκην ὑποβλεπόμενος. τέλος δὲ τὰ ἱερά προθεῖς γράμματα (δηλ. τὸ *ιερό Ευαγγέλιο*, ὅπως διασαφηνίζει ὁ Σκουταριώτης, σελ. 229, σειρ. 5) ἠνάγκαζεν ἕκαστον, τὴν ὄσφυν ὑπεζωσμένον εἰσιόντα, τὴν οἰκειαν οὐσίαν οἷς ἐνθεωρεῖται μεθ' ὄρκου διασαφεῖν καὶ ταύτην ἐξομνύμενον ἀπιέναι. καὶ οὕτω πάντα χρυσόν, ἄργυρον πάντα διεκφορήσας καὶ τὰς χρυσοῦφεις ὀθόνας ταῖς ναυσὶν ἐνθήμενος οὐδὲ τῶν σωμάτων αὐτῶν τῶν ὑπ' αὐτοῦ καλαμωθέντων ἀπέσχετο, ἀλλὰ καὶ τούτων ἀριστίνδην τὸ προῦχον συλλαβῶν τῶν τε γυναικῶν ἀποκρίνας ὅσαι τὸ εἶδος καλαὶ καὶ βαθύζωνοι καὶ τοῖς νάμασι πολλάκις τῆς καλλικρούνου Δίρκης λουσάμεναι καὶ τὰς κόμας διευθετισάμεναι καὶ τὴν ἱστουρικήν κομψότητα καλῶς ἐπιστάμεναι οὕτως ἐκεῖθεν ἀνάγεται. Πβ. Σκουταριώτης, εκδ. Σάθας, MB 7 (1894) 228-9.

52. Otto von Freising, Gesta Friderici Imperatoris, MGH SS 20, σ. 370: «... Inde ad interiora Graeciae progressi (=οἱ Νορμανδοί), Corinthum, Thebas, Athenas, antiqua nobilitate celebres expugnantes... orifices etiam, qui sericos pannos texere solent, ob ignominiam imperatoris illius suique principis gloriam captivos deducunt...», πβ. Annales Pallidenses, MGH SS 16, σ. 83. Φυσικά σύμφωνα με τις πηγές αυτές θα μπορούσε να υποτεθεί ότι ο Ρογήρος πήρε μεταξοτεχνίτες και από την Αθήνα, αλλά σχετική πληροφορία δεν υπάρχει στις βυζ. πηγές. Πβ. Setton, «Athens», 195 με σημ. 5.

Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι την πληροφορία του Otto για κατάληψη της Αθήνας από τους Νορμανδούς το 1147 είχε αποδεχθεί ο Σπ. Λάμπρος (Αι Αθήναι περί τα Τέλη του 12. αι. κατά Πηγὰς Ανεκδότους, Αθήνα 1878, 14, σημ. 2), σε αντίθεση με τον Παπαρρηγόπουλο (Ιστ., IV, 2, 127), που έγραφε ότι κάτι τέτοιο ήταν αδιανόητο να μην αναφέρεται από το Νικήτα Χωνιάτη, και με την άποψη αυτή συμφώνησαν οι σύγχρονοι του Παπαρρηγόπουλου Hopf (Geschichte, I, 1867, 157), Hertzberg (Gesch., 369) και Finlay (πβ. Setton, ό.π.).

Τη μαρτυρία των δυτικών έκαναν αποδεκτή οι Caspar, Roger II..., 382, σημ. 5, Βασίλειος, Ιστ.,

εργάτριες μεταξιού (υφάντριες) από τα μέρη αυτά του κεντροελλαδικού χώρου⁵³ θα φορτωθούν στα βαρεία από τα λάφουρα πλοία των Νορμανδών και θα μεταφερθούν (τέλη 1147-αρχές 1148) πρώτα στην Κέρκυρα⁵⁴ και αργότερα⁵⁵ στη νορμανδική πρωτεύουσα της Σικελίας, το Πάνορμο (Palermo), δίνοντας νέα ώθηση στην ήδη υπάρχουσα εκεί μεταξοβιομηχανία, που από την εποχή αυτή θα καταστεί ακμάζον κέντρο εμπορίας του πολύτιμου προϊόντος. Καθώς έγραφε ο Παπαρρηγόπουλος, σύντομα τα εργαστήρια μεταξοτεχνίας της Σικελίας θα συναγωνίζονταν με επιτυχία τα αντίστοιχα της Ανατολής⁵⁶. Η πληροφορία των δυτικών πηγών ότι από τότε (1149) δημιουργήθηκε μεταξοβιομηχανία στη Σικελία δεν πρέπει να θεωρείται σωστή⁵⁷.

518, σημ. 126, *Nesbitt-Wiita*, «Confraternity», 380, σημ. 85, ενώ η αξιοπιστία τους ενισχύεται και με αρχαιολογικής φύσης τεκμήρια σύμφωνα με τον *Setton*, «Athens», 182, σημ. 5, 195, σημ. 5, πβ. *του ιδ.*, «The Archaeology of Medieval Athens», σ. 251, στα *Essays in Medieval Life and Thought presented in Honor of Austin Patterson Evans* (N. Υόρκη 1955=Setton, VR 1975, I). Πβ. *Norwich, Kingdom*, 130, σημ. 2.

53. Οι *Koder-Hild*, 65 και 270 γράφουν «υφάντριες (εργάτριες) μεταξιού» (*Seidenarbeiterinnen*), ενώ ο *J. Norwich* (Venice: *The Rise to Empire*, Λονδίνο 1977, 120, γράφει ότι ήταν «πολύ καλά εκπαιδευμένες Εβραίες εργάτριες» (*highly skilled Jewish workwomen*). Θα πρέπει πάντως να υπήρχαν και άνδρες υφαντές, αν κρίνουμε από τα ελληνικά κείμενα που είδαμε παραπάνω (σημ. 37, 38).

54. *Νικ. Χων.*, CF, 75: «... Ὡς δέ και τόν ἐκεῖσε πλοῦτον ἐνέθετο ταῖς τριήρεσι καί τούς γένοι λαμπροτάτους τῶν Κορινθίων ἐδουλαγωγῆσεν, ἐξημαλώτισε δέ καί τῶν γυναικῶν ὅσαι κάλλισται καί βαθύκολποι, μηδ' αὐτῆς τῆς εἰκόνας τοῦ ἐν μάρτυσι μεγίστου καί διαβοῆτου ἐν θαύμασι Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτου ἀποσχόμενος, ἀλλά καί ταύτην τῷ αὐτοῦ τεμένει ἀνακειμένην ἀνελόμενος, οὐρίφ καί φορῶ χρησάμενος ἀνήγετο πνεύματι, ὡς εἶχε, καί τήν Κερκυραίων ἄκραν ἐν τῷ διάπλῳ ἐς τό ἀσφαλέστερον καταστησάμενος· ὅτε καί τās Σικελιώτιδας τριήρεις ἰδὼν τις εἶπεν ἄν σκοπιμώτατα μή νῆας εἶναι πειρατικάς, ἀλλά μυριοφόρους φορταγωγούς, πολλῶν καί καλῶν χρημάτων οὐσας ὑπερβριθεῖς καί τῆς ἄνω εἰρεσίας ἐγγύς που βαπτομένας τῷ βρέματι...», πβ. *Σκουταριώτης*, MB 7, σ. 229-30: «... Ὡς δέ καί τόν αὐτόθι πλοῦτον ἐνέθετο ταῖς τριήρεσι, καί τούς κρείττους τῶν Κορινθίων ἄνδρας τε καί γυναῖκας... τήν τῶν Κερκυραίων ἐν τῷ διάπλῳ ἐπί πλέον ἀσφαλισμένους...».

55. Τό 1149 κατά τό *N. Σβορώνο*, IEE 8, 337.

56. *K. Παπαρρηγόπουλος*, Ιστ. Ελλην. Ἔθνους, IV. 2 (Αθήνα 1932⁶), 128.

57. Βλ. *Otto von Freising*, MGH 20, 370: «... et ex hinc (= δηλ. από τον ελλαδικό χώρο) praedicta ars illa, prius a Graecis tantum inter Christianos habita, Romanis patere coepit ingeniis...», πβ. *Setton*, «Athens», 195-6, σημ. Βλ. επίσης *Annales Cavenses*, MGH 3, 132, πβ. *Lopez*, «Silk Industry», 24, σημ. 3. Κατά τον *Βασίλειφ* (Ιστ., 518, πβ. *Γιάν. Κορδάτος*, Ιστ. Βυζ. Αυτοκρ. I, Αθήνα 1959, 531, σημ. 1), δεν αληθεύει το γεγονός ότι οι Ἕλληνες (και Εβραίοι) υφαντές που μεταφέρθηκαν στο Παλέρμο *υπήρξαν οι δημιουργοί* της παραγωγής μεταξιού και της σχετικής με αυτό βιομηχανίας της Σικελίας. Κατ' αυτά, σωστά ο *Ἀμαντος* (Ιστ. II, 309) έγραφε ότι «ενίσχυσε (=ο Ρογῆρος Β΄) την παραγωγή μεταξιού στη χώρα του», πβ. *Koder-Hild*, 65, 270. Ἄρα η παραγωγή μεταξιού ήταν γνωστή στη Σικελία πριν από την άφιξη εκεί των αιχμαλώτων

Η νέα άνθηση της μεταξοβιομηχανίας στη Σικελία από το 1149 εξηγεί φανερά γιατί ο διάδοχος του Ρογήρου Β΄, Γουλιέλμος Α΄ (1154-66), δεν τήρησε την υπόσχεση την οποία έδωσε κατά τον ιστοριογράφο Ιωάννη Κίνναμο στο Μανουήλ Α΄ Κομνηνό «... να επιστρέψει τις περιουσίες και τους αιχμαλώτους που είχε αρπάξει ο (πατέρας του) Ρογήρος από την Εύβοια, τη Θήβα και την Κόρινθο...», όταν έστειλε τους πρέσβεις του στο Βυζάντιο στις αρχές καλοκαιριού του 1154⁵⁸. Αλλά και μετά την άτυχη για την αυτοκρατορία έκβαση των ιταλικών επιχειρήσεων του Μανουήλ Α΄ και την κατάρρευση της *Reconquista*, σύμφωνα με την τελική συνθήκη Βυζαντίου-Νορμανδών του 1158 επιστράφηκαν στην αυτοκρατορία μόνο τα λάφυρα και οι περιουσίες που είχε αρπάξει το 1147 ο Ρογήρος, όχι όμως και οι μεταξουργοί και οι μεταξοτεχνίτισσες⁵⁹.

Παρά τις νορμανδικές λεηλασίες του 1147 η βιοτεχνία και το εμπόριο του μεταξιού συνέχισαν να ακμάζουν στη Θήβα και Κόρινθο, που διατηρήθηκαν ως τα κύρια μεταξουργικά κέντρα του βυζ. ελλαδικού χώρου⁶⁰. Η σταδιακή μεταφορά του βάρους της βιομηχανίας αυτής από τη

της επιδρομής του 1147, οπότε λανθασμένα γράφουν οι *Γ. Δ. Καψάλης* («Βοιωτία/Μεσαιων. Χρόνοι-Φραγκοκρατία, ΜΕΕ 7, 467) περί «δημιουργίας βιομηχανίας μετάξης στη Σικελία», ο *St. Runciman* (*Hist. of the Crusades*, II, Καίμπριτζ 1952, ανατ. 1978, σ. 275) περί «νεογεννημένης μεταξοβιομηχανίας του Παλέρμο» (*nascent silk-industry of Palermo*), ο *G. Ostrogorsky* (*Ιστ. Βυζ. Κράτ. III*, Αθήνα 1981, 50) περί «νεοσύστατης βιομηχανίας μετάξης των Νορμανδών», και ο *Haussig* (*Byz. Civil.*, 309-10) περί «ξεχωριστής νορμανδικής βιομηχανίας μεταξιού που δημιουργήθηκε στη Σικελία και σταδιακά πήρε τη θέση των βυζ. προϊόντων στις αγορές της Δύσης...».

58. *Κίνναμος*, CS, 119: «... ἦν δέ ο τῆς πρεσβείας νοῦς τοιοῦτος. Χρήματα μὲν καὶ σώματα ὅποσα Ῥογήριος Εὐβοίας τε καὶ Θηβῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι πόλεώς τε Κορίνθου, καθάπερ μοι δεδιήγηται, ναυσὶ περιαρπασάμενος ἔτυχε, ταῦτα δὲ πάντα ἀποδοῦναι ἀπηγγέλλετο, βασιλεὶ δὲ πάντα ὅσα βουλομένῳ ἔσται ὑπηρετήσῃν ἄσμενος ὡμολόγει...». Πβ. *Chalandon*, II, 347-8, του ἰδ., *Domin. Norm.*, II, 188-9, *Joan Hussey* στην *CMH IV*, 1, 229, *Koder-Hild*, 65, *K. Βαρζός*, Η Γενεαλογία των Κομνηνών, I (Θεσ/νίκη 1984: BKM, αρ. 20α), 314. Κατὰ το *Norwich* (Kingdom, 174), ο Μανουήλ Α΄ αρνήθηκε τους όρους αυτούς που είχε προτείνει ο Γουλιέλμος, που τότε βρισκόταν ακόμα σε αδύναμη θέση και φοβόταν πιθανή βυζ. εισβολή στις κτήσεις του.

59. *Κίνναμος*, CS, 175, πβ. *Angold*, *Byz. Emp.*, 171 κεξ., ἰδιαίτ. 173. Βλ. ἔτισης *Βασίλειοφ*, *Ιστ.*, 522-3, *Ἄμαντος*, *Ιστ.* II, 311-12, *Ostrogorsky*, *Ιστ.* III, 53, *Δ. Ζακυθνός*, Το Βυζάντιον από του 1071 μέχρι του 1453 (Αθήνα 1972, ανατ. 1980), 46-7, και *Γ. Καραγιαννόπουλος*, Το Βυζ. Κράτος, II (1985), 139-40. Ἐπίσης, *Norwich, Kingdom*, 202-3, σημ. 1.

60. Βλ. *N. Σβορόνος*, *ΙΕΕ* 8, 342. Εξάλλου, η συνεχιζόμενη αναφορά εμπορικών προνομίων στους Βενετούς ως τα τέλη του 12. αι. (βλ. παραπ., σημ. 11 και 40), δείχνει ότι παρά τις αναμφισβήτητες καταστροφές που προκλήθηκαν στη Θήβα και τα βοιωτικά της περίχωρα, η εμπορική και οικονομική δραστηριότητα της πόλης —και γενικότερα της περιοχής της Κωπαΐδας— συνήλθε γρήγορα και η ντόπια μεταξοβιοτεχνία συνέχισε να ακμάζει. Βλ. *Lilie*, 213.

Θήβα στη Λιβαδιά για την περίοδο μετά τα μέσα του 12ου αι., όπως υποστηρίζεται πρόσφατα⁶¹, δεν φαίνεται να ευσταθεί, αφού η Λιβαδιά αρχίζει να αποκτά σημασία και να εμφανίζεται στο ιστορικό προσκήνιο της Βοιωτίας από τα πρώτα χρόνια της Φραγκοκρατίας (13ος αι.)⁶². Έτσι, 18 περίπου χρόνια μετά τη νορμανδική εισβολή, ο Ισπανοεβραϊός ταξιδιώτης Βενιαμίν ο εκ Τουδέλης κατά τη διάρκεια εκτενούς ταξιδιού (c. 1165) για εντοπισμό και παρατήρηση των εβραϊκών κοινοτήτων στην αυτοκρατορία, θα γράψει στο οδοιπορικό του ότι η Θήβα είχε την πολυπληθέστερη εβραϊκή κοινότητα, 2.000 άτομα περίπου, «... που ήταν σε όλη την Ελλάδα οι καλύτεροι στο να κατασκευάζουν ενδύματα από μετάξι και πορφύρα...»⁶³. Η πληροφορία αυτή του Βενιαμίν επιβεβαιώνεται από την λίγο προγενέστερη μαρτυρία του ονομαστού Μουσουλμάνου γεωγράφου, αλ-Ιντρίσι, ο οποίος —αν και δεν αναφέρεται στη μεταξοβιομηχανία της πόλης— εν τούτοις επίσης μαρτυρεί ότι η Θήβα ήταν μεγάλη και πυκνοκατοικημένη πόλη, με μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της ασχολούμενο με την καλλιέργεια των αγρών⁶⁴. Πρόσφατα, πάντως, ο Βρετανός βυζαντινολόγος M. Angold παρατηρεί ότι η πληροφορία του Βενιαμίν περί των Εβραίων κορυφαίων μεταξοτεχνιτών στην Ελλάδα πρέπει να θεωρηθεί υπερβολική, αφού την ιδιότητα αυτή μάλλον εξακολούθησαν να κατέχουν και τότε οι σπουδαίες Θηβαίες μεταξεργάτριες, ενώ οι Εβραίοι φαίνεται ότι ειδικεύονταν στο καθάρισμα του ακατέργαστου μεταξιού και στη βαφή του με πορφύρα από τις ονομαστές τους συντεχνίες των «κογχυλευτών»⁶⁵. Ο Γερμανός βυζαντινολόγος R.-J. Lilie, όμως, στην πρόσφατη εκτενή του πραγματεία για τις εμπορικές σχέσεις του Βυζαντίου με τις ιταλικές παράκτιες δημοκρατίες την εποχή των Κομνηνών και των Αγγέλων, εντοπίζει την προσοχή των ερευνητών στην πληροφορία των

61. Βλ. το λήμμα «Βοιωτία» του αρχαιολόγου Ν. Φαράκλα στη ΜΣΕ 5(1979), 667.

62. Βλ. σχετικά Γ. Καψάλης, «Λεβάδεια», ΜΕΕ 15, 871, *Setton*, *Papacy*, I, 414, *Koder-Hild*, 200 με τις παραπ.

63. *Βεν. Τουδ.*, αγγλ. μετ. M. Adler (Λονδίνο 1907), 10. Πβ. J. Starr, *The Jews in the Byz. Empire*, 641-1204 (Αθήνα 1939), 229, *Sharf*, *Jewry*, 134, *Setton*, «Athens», 196, σημ. 1, του *ιδ.* στην CMH IV. 1, 428, *Tivchev*, «Cités», 161, *Koder-Hild*, 65, σημ. 171, 270, *Norwich*, *Kingdom*, 131, σημ. 1, *Ααΐου*, IEE 9, 64, *Lilie*, 212, σημ. 84, *Angold*, «City», 13-14, *Κορδώσης*, «Κατάκτηση», 66, σημ. 3.

64. *Al-Idrisi*, Γεωγραφία, γαλλ. μετ. P. Jaubert, II (Παρίσι 1836), 123, πβ. *Ααΐου*, IEE 9, 65. Ο *Angold* στην πρόσφατη μελέτη του «City», 13-14, εντοπίζει το γεγονός ότι ο Ιντρίσι αγνοούσε ότι η Θήβα και η Θεσσαλονίκη ήσαν από τα σπουδαιότερα εμπορικά κέντρα του Βυζαντίου την εποχή εκείνη.

65. *Angold*, *Byz. Emp.*, 249. Πβ. *Σβορώνος*, IEE 8, 206 και 342.

Annales Cavenses, σύμφωνα με την οποία ο Ρογήρος Β΄ το 1147 εξανδραπόδισε στη Σικελία και πολλούς Εβραίους μεταξοτεχνίτες, και εικάζει ότι διόλου απίθανο η μεταξοβιοτεχνία της Θήβας να είχε στηριχθεί στους προηγούμενους⁶⁶.

Οι βυζ. πηγές της εποχής, πάντως, επαληθεύουν μάλλον την άποψη του Angold, εκτός αν υποθεθεί ότι οι αδελφοί Χωνιάτες απέφυγαν να αναφέρουν το ρόλο των Εβραίων στη σηροτεχνία του κεντρικού ελλαδικού χώρου. Πράγματι σε επιστολή του, χρονολογούμενη στο 1185, ο Μητροπολίτης Αθηνών, Μιχαήλ Χωνιάτης, βεβαιώνει το βυζ. αξιωματούχο Δημήτριο Δριμύ ότι τα πλούσια ρούχα των αριστοκρατών και των αρχοντισσών της Κ/πολης «... υφαίνονταν από θηβαϊκά και κορινθιακά δάκτυλα...»⁶⁷, η δε φήμη των προϊόντων αυτών εξακολουθούσε να είναι τόσο μεγάλη, ώστε —καθώς μαρτυρεί ο Νικήτας Χωνιάτης στη «Χρονική Διήγηση»— όταν ο Αλέξιος Γ΄ Ἄγγελος επιχειρούσε να εξαγοράσει το 1196/7 ανακωχή από το Σελτζούκο emίρη της Ἄγκυρας, Μουχιεδδίν Μασούτ Σαχ⁶⁸, αναγκάστηκε να ενδώσει στις απαιτήσεις του τελευταίου να του παραχωρούνται σε ετήσια βάση —εκτός από το καθορισμένο καταβαλλόμενο ποσό— και 40 μεζούρες μεταξωτών υφασμάτων «... από εκείνα που ετοιμάζονταν στα εργαστήρια των επταπύλων Θηβών αποκλειστικά για αυτοκρατορική χρήση...»⁶⁹.

Τα έργα των αδελφών Χωνιάτη αποτελούν τη βασικότερη πηγή για τις τύχες της Βοιωτίας στα τελευταία χρόνια της βυζ. εξουσίας πριν από την έλευση των Φράγκων ιπποτών. Αν και στα τέλη του 12ου αι. η Θήβα εξακολουθεί να αποτελεί έδρα του Θέματος Ελλάδος, η Βοιωτία θα αντιμετώπισει τώρα σοβαρά προβλήματα από την αυθαιρεσία καταπιεστικών

66. *Lilie*, 212, σημ. 84 με αναφ. στα *Annales Cavenses*, MGH 3, 192.

67. *Μιχ. Χων./Λάμπρος*, II, 83: «... οὐ τὰς ἀμπεχόνας ὑμῖν ἰστουργοῦσιν Θηβαῖοι καὶ Κορίνθιοι δάκτυλοι...;», πβ. *Miller*, *Ιστ. Φραγκοκρ.* I, 38, *Setton*, «Athens», 195, σημ. 5, 204 με αγγλ. μετ.: «did not Theban and Corinthian fingers weave costly garments for them?». Πβ. *του ιδ.*, *CMH* IV, 1, 428.

68. Ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς 9 γιουὺς τοῦ Κιλίτζ Ἀρσλάν Β΄, ἀπὸ τον ὁποῖο διορίστηκε emίρης τῆς Ἄγκυρας τὸ 1189/90. Βλ. *Α. Σαββίδης*, «Κιλίτζ Ἀρσλάν Β΄», *ΜΓΕΥ* 32 (1984), 426. Περισσότερες λεπτομ. στον *Α. Savvides*, *Byzantium in the Near East*, A.D. c. 1192-1237 (Θεσ/νίκη 1981: *BKM*, αρ. 17), 80-1, πβ. *Α. Σαββίδης*, *Βυζαντινά Κινήματα* (παραπ. σημ. 31), 146.

69. *Νικ. Χων.*, *CF*, 461: «... καὶ σηρικοῖς τεσσαράκοντα νήμασιν, ἅπερ ἐκ Θηβῶν ἐπταπύλων βασιλεῖ κεχορήγηται...». Πβ. *Sp. Vryonis*, *Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor... XI-XV Cent.* (Καλιφόρνια 1971), 239, σημ. 573, *Α. Σαββίδης*, *Κινήματα*, ό.π., 146-7, 154, σημ. 42. Η ανακωχή αὐτὴ ἐγινε τὸ 1196/7 καὶ ὄχι τὸ 1201 (*Α. Savvides*, *Byzantium-Near East*, ό.π., 84).

αυτοκρατορικών φοροεισπρακτόρων («πραιτόρων» και «αναγραφέων») (βλ. παραπάνω, σημ. 30-32). Λίγο πριν από την εξάπλωση των Λατίνων κατακτητών της 4ης Σταυροφορίας και τη σταδιακή ενσωμάτωση της κεντρικής και Ν. Ελλάδας⁷⁰, η περιοχή της Βοιωτίας περιήλθε για σύντομο χρονικό διάστημα μέσα στο 1204 στην εξουσία του ανεξάρτητου «δυνάστη» της Αργολιδο-Κορινθίας, Λέοντα Σγουρού. Η σκληρότητα του άρχοντα αυτού δεν ήταν άγνωστη στους Βοιωτούς· ήδη πριν το 1200 είχε μαζί με τον πατέρα του Θεόδωρο(;) ⁷¹ καταταλαιπωρήσει τους Θηβαίους, τους Ευβοείς και —ιδιαίτερα— τους Αθηναίους, «αφαιμάζοντάς» τους στην κυριολεξία με το λεγόμενο «ναυτικό φόρο», τον οποίο εισέπρατταν δια της βίας για τη δήθεν προστασία που παρείχαν στους ντόπιους από τις πειρατικές επιδρομές⁷². Οι πληροφορίες για τις αυθαιρεσίες και λεηλασίες του περιβόητου Σγουρού που σώζονται στο «Υπομνηστικόν» του Μιχ. Χωνιάτη, επαναλαμβάνονται σε μεταγενέστερη επιστολή που έστειλε περί το 1208 ο εξόριστος πια ιεράρχης από το νησί της Κέας (Τζιάς) προς τον αδελφό του, το «σεβαστό» Γεώργιο⁷³.

Μόλις διαδέχτηκε τον πατέρα του ως «δυνάστης» και «αυθέντης» της Αργολιδοκορινθίας (c. 1200), ο Λέων Σγουρός προσωρινά έδειξε ότι θα μπορούσε να αποτελέσει τον κυματοθραύστη στην επερχόμενη λατινική κάθοδο μετά από την πρώτη βυζαντινή άλωση στις 12/13 Απριλίου 1204⁷⁴.

70. Βλ. τώρα τη λεπτομερή μελέτη του Κορδώση, «Κατάκτηση», *passim*.

71. Μόνο ο Μιχ. Λαμπρινίδης (Η Ναυπλία..., Ναύπλιο 1975³, 28) διευκρινίζει ότι τις ενέργειες αυτές διέπραξαν μαζί οι 2 Σγουροί, πατέρας και γιός. Οι Setton, «Athens», 193, και Κορδώσης, Συμβολή, 93, γράφουν απλώς «Σγουρός», ενώ οι Judith Herrin, «The Collapse of the Byzantine Empire in the 12. Cent.: A Study of a Medieval Economy», Univ. of Birmingham Hist. Journal 12/2 (1970), 197, Brand, Byz.-West, 154, Koder-Hild, 68, και Angold, Byz. Emp., 278, αποδίδουν τις ενέργειες στο Λέοντα Σγουρό (χωρίς να αναφέρουν τον πατέρα του).

72. Παρόμοιες ενέργειες έκαναν και ο «μέγας δούξ του στόλου» Μιχαήλ Στρυφνός, καθώς και ο καλαβρικής καταγωγής «πραιτωρ» Στειριόνης. Βλ. γενικά Setton, «Athens», 192-3 με τις σημ., 195, σημ. 1, του ιδ., Paracy, I, 23-4, σημ. 98, 406.

73. Μιχ. Χων. II, 308: «... ἐξημιώθημεν, ὅτε τοῦ Πανσίου Στειριόνου καταπεπλευκότος, μόνοι πάλιν ἡμεῖς (=Αθηναῖοι) νομισματα... ὑπὲρ πλωήμων τῷ Σγουρῷ καὶ τῷ πραιτῶρι ποσότητα νομισμάτων... δεδώκαμεν, ἀπαιτηθέντες καὶ ἄκοντες, ὀπόσην οὐδὲ τὸ ὄριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου κατεβάλετο...» (βλ. παραπ., σημ. 30-2). Πβ. και την επιστολή του Μιχαήλ προς τους Βελισσαριώτες (II, 106-7). Η επιστολή του 1208, στον Λάμπρο, II, 169-70, ιδιαίτ. 170: «... Ἄθηναῖοι γε μὴν Θηβαῖοι τε καὶ οἱ Χαλκιδεῖς καὶ οἱ ἄνωτέρω ἐπιβαλαττιδιοὶ μένουσιν οἴκοι καὶ οὐδέπω τὰς ἐαυτῶν οἰκίας πεφεύγασιν...».

74. Βλ. τώρα Α. Σάββιδη, «Η 1. Βυζαντινή Ἄλωση. Η Σταυροφορία της Προδοσίας, 1204», Βυζ. και Νεοελλην. Μυριόβιβλος, τεύχ. 8 (Αθήνα 1985), 35-42 με λεπτομ. παραπ.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατόρθωσε να εξαπλώσει το εφήμερο —όπως αποδείχτηκε— κράτος του στην Αττική (αποτυχία κατάληψης της Αθηναϊκής Ακρόπολης και λεηλασία των περιχώρων της το 1202/3), τη Βοιωτία και τη Φθιώτιδα, φθάνοντας στις αρχές του φθινοπώρου του 1204 ως τη Λάρισα στη Θεσσαλία⁷⁵. Στη διάρκεια της εντυπωσιακής αυτής πορείας του ο Σγουρός κατέλαβε εύκολα (μάλλον με παράδοση⁷⁶) τη Θήβα (Αύγ. ή Σεπτ. 1204)⁷⁷, καταλύοντας έτσι την εξουσία του τοπικού στρατηγού-κυβερνήτη του Θέματος Ελλάδος⁷⁸. Λίγο αργότερα, όμως, ο πρώτος Λατίνος ηγεμόνας της Θεσσαλονίκης, Βονιφάτιος Μομφερρατικός, στον οποίο δεν αποκλείεται να είχε παραχωρηθεί η Θήβα (αν και όπως είδαμε η πόλη δεν αναφέρεται στην *Partitio* του Μαρτ. 1204, βλ. παραπ., σημ. 12), εισέβαλε δυναμικά στην κεντρική Ελλάδα, εξανέμισε την αντίσταση του Σγουρού στις Θερμοπύλες και μπήκε ανενόχλητος στη Βοιωτία και την Αττική, όπου οι πόλεις Θήβα και Αθήνα του άνοιξαν τις πύλες τους (Οκτ.-Νοέμ. 1204)⁷⁹, χωρίς την παραμικρή αντίσταση⁸⁰. Σύμφωνα μάλιστα με το Νικ. Χωνιάτη, οι Θηβαίοι άνοιξαν με ευχαρίστηση («*ἀσμένως*») τις πύλες της Καδμείας στο Βονιφάτιο, «... σαν να υποδέχονταν κάποιο ντόπιο που είχε επιστρέψει στην πατρίδα του...»⁸¹.

75. Η σχετική με το Σγουρό βιβλιογρ. στον Α. Σαββίδη, *Μελέτες Βυζ. Ιστ.* 11.-13. αι. (Αθήνα 1986), 41-2, 175, πβ. *Κορδώσης*, *Συμβολή*, 93, 95 κεξ., 97 κεξ., του ιδ., «Κατάκτηση», 64 κεξ., 67 κεξ., 72 κεξ., 76 κεξ., 80 κεξ., και *passim*.

76. Κατά τον *Κορδάτο* (Ιστ. II, Αθ. 1959, 22) την πόλη παρέδωσαν στο Σγουρό οι τοπικοί φεουδάρχες.

77. *Νικ. Χων.*, CF, 608: «... ταῖς Θήβαις προσβάλλει ταῖς ἑπταπύλους. Καί ταύτας ὡς ἐξ ἐφόδου παραστησάμενος...», πβ. *Εφραίμ*, Ἑμμετρο Χρονικό, ἐκδ. Οδ. Λαμψίδης, II (Αθήνα 1985), στ. 7314-15. Βλ. επίσης *Φερδ. Γρηγορόβιος*, Ιστ. Αθηνών, I (Αθήνα 1904), 368-9, *Miller*, Ιστ. Φραγκοκρ. I, 51-2, *Setton*, «Athens», 205, του ιδ. CMH IV, I, 389, του ιδ., *Paracy*, I, 22, *Koder-Hild*, 68, 270, Περικλ. Ροδάκης, «Βοιωτία», ΜΓΕΥ 15(1980) 188, του ιδ., «Θήβα», ΜΓΕΥ 27(1983), 336, *Lilie*, 478, *Κορδώσης*, «Κατάκτηση», 68.

Ο *Brand* πάντως (Byz.-West, 245) χρονολογεί όχι σωστά την κατάκτηση της Θήβας από το Σγουρό στο 1204/5.

78. *W. Miller*, «Αι Αθήναι υπό τους Φράγκους», NE 20(1926), 68, πβ. *Γ. Καψάλης*, «Θήβαι (βυζ. χρόνοι)», MEE 12, σ. 640.

79. *Νικ. Χων.*, CF, 609-10, πβ. *Miller*, I, 54, *Setton*, «Athens», 205, του ιδ., CMH IV, I, 389, *D. Nicol* στην CMH IV, I, 292, του ιδ., IEE 9, 78, *Koder-Hild*, 69, 270, *Κορδώσης*, «Κατάκτηση», 73.

80. Δεν «έπεσαν η Καδμεία», όπως έγραφε ο *Λάμπρος* (Αι Αθήναι..., 104).

81. *Ν. Χων.*, CF, 609-10: «... ἑλάσας δέ κάπὶ τήν Βοιωτιαν αὐτήν, ὡς οὐδέ τις ἐπανήκων οἴκαδε χρόνιος, ὑπὸ τῶν Καδμειῶν ἀσμένως προσδέχεται...», πβ. *Setton*, *Paracy*, I, 23, *Κορδάτος*, Ιστ. II, 23, *Χρύσα Μαλτέζου*, IEE 9, 248.

Έτσι ο τελευταίος εγκατέστησε εκεί φρουρά υπό το Βουργουνδό ιππότη Γουλιέλμο ντε Σαιν Κρουά (Guillaume de St. Croix)⁸², και συνέχισε την πορεία του για την Αθήνα.

Από τη στιγμή αυτή εγκαινιάζεται νέα φάση στην ιστορία της Βοιωτίας, που μαζί με τις Εύβοια, Αττική και Μεγαρίδα θα αποκοπούν οριστικά από τον κορμό της βυζ. αυτοκρατορίας, ενώ και η μητρόπολη της Θήβας θα περάσει στην εξουσία Λατίνου Αρχιεπισκόπου⁸³. Η Αθήνα (Αττική και Μεγαρίδα) θα παραχωρηθούν από το Βονιφάτιο στον έμπιστό του Βουργουνδό συμπολεμιστή, Όθωνα de la Roche (τέλη 1204/αρχές 1205)⁸⁴, και, από ό,τι φαίνεται, ο τελευταίος έλαβε και το μεγαλύτερο μέρος της Βοιωτίας ως τιμάριο (feudum), πλην της ίδιας της Θήβας, που παραχωρήθηκε στους αδελφούς Ιταλούς σταυροφόρους Αλβέρτο και Ρονάλδο ντε Κανόσσο (de Canosso) επίσης το 1204⁸⁵. Υπάρχει πρόβλημα για το αν πράγματι οι αδελφοί Κανόσσο ήλθαν σε σύγκρουση με τον Όθωνα και παρέμειναν κύριοι της Θήβας ως το 1210/11, ή αν ο Όθων έγινε τελικά κύριος («κύρης») και της Θήβας στα τέλη του 1204⁸⁶. Όπως και να έχει το πράγμα, ένα γεγονός είναι αναμφισβήτητο: ότι από τώρα και στο εξής η περιοχή της Βοιωτίας θα

82. N. Cheetham, *Medieval Greece* (New Haven-Λονδίνο 1981), 159.

83. Miller, I, 100 κεξ., *Εμμ. Κωνσταντινίδης*, «Θηβών και Λεβαδειάς Μητρόπολις», ΘΗΕ 6(1965), στ. 516, *Koder-Hild*, 270, *Setton*, *Paracy*, I, 29, 411 κεξ., *Νικ. Ζαχαρόπουλος*, Η Εκκλησία στην Ελλάδα κατά τη Φραγκοκρατία (Θεσ/νίκη 1984), 111, 120, 129. Για τις ταλαιπωρίες των Αθηναίων, Θηβαίων και Ευβοέων μετά το 1204 γράφει ο Μιχ. Χωνιάτης σε επιστολή του προς το Μανουήλ Βεριβόη (II, 304 κεξ.) καθώς και στον έμμετρο «Σχέδο» του (II, 358, ιδ. 362).

84. *Setton*, «Athens», 205, του ιδ., *CMH IV*, I, 408 κεξ., *τού ιδ.*, *Paracy*, I, 28, σημ. 7 με τις πηγές, 418, *Koder-Hild*, 69, 270-1. Για τον Όθωνα Ντελαρός βλ. τώρα *Σοφία Δοανίδου*, Η Φραγκοκρατία στην Πόλη των Αθηνών (Αθήνα χ.χ.), 33 κεξ., 208 κεξ.

85. Ονομάζονται «κύριοι των Θηβών» (sires d'Estives) από το δυτικό χρονικογράφο της 4ης Σταυροφορίας *Erriko de Valenciennes*. Πβ. *Koder-Hild*, 69, 270, *Setton*, *Paracy*, I, 28, σημ. 7.

86. Οι περισσότεροι ερευνητές (π.χ. *Χρύσα Μαλτέζου*, *IEE* 9, 248, βλ. και προηγ. σημ.) πιστεύουν ότι ο Όθων έγινε κύριος των Θηβών μετά τους de Canosso από το 1210/11, οπότε, φυσικά, την πόλη αυτή δεν του την παραχώρησε ο Βονιφάτιος, που είχε σκοτωθεί πολεμώντας κατά των Βουλγάρων το 1207 στη Θράκη. Αλλά, και αν ακόμη ο Όθων έλαβε τη Θήβα ως τιμάριο το 1204/5 (όπως πιστεύει ο *Π. Ροδάκης*, «Θήβα», *ΜΓΕΥ* 27, 336), πάντως δεν πήρε εξαρχής τον τίτλο *dux Athenarum* atque Thebarum (μαρτυρία του Λατίνου μοναχού και χρονικογράφου *Aubri des Trois Fontaines*, πβ. *Cheetham*, *Mediev. Greece*, 59), καθώς έγραψε ο Βασίλειος (Ιστ., 571). Τον τίτλο αυτό τον πήραν οι διάδοχοι του Όθωνα (από τον ανηψιό του τελευταίου, Γουίδωνα Α', κεξ.), επί των οποίων η Θήβα έγινε πρωτεύουσα του «*Μεγαλοκυράτου Αθηνών*», που από το 1258/9 έγινε «Δουκάτο». Πβ. *Setton*, *CMH IV*, I, 408. Για την ιστορία της Θήβας (και της Βοιωτίας γενικότερα) στους αι. 13., 14. και 15. μέχρι την οθωμανική κατάκτηση του 1456, βλ. *Koder-Hild*, 68 κεξ., 73 κεξ., 200, 270, και τα λεπτομερή κεφ. στο έργο του *Setton*, *Paracy*, τόμ. I (1976) και II (1978), βλ. ευρετήρια.

αρχίσει να οργανώνεται, όπως και η Αττική και η Εύβοια⁸⁷, πάνω στα δυτικά φεουδαλικά πρότυπα.

SUMMARY

Alexis G.C. Savvides, *Byzantine Thebes, A.D. 996/7-1204*.

Based upon the ample existing primary material (especially *Cadastre de Thèbes*, Scylitzes, Benjamin of Tudela, al-Idrisi, Cinnamus, Michael and Nicetas Choniates, Tzetzes, Ottó of Freising, the documents in the Tafel and Thomas collection, etc.), as well as on the most significant secondary contributions (*inter alios* D. Zakythenos, K. Setton, J. Koder and Fr. Hild, R.-J. Lilie, M. Angold and M. Kordoses), this article traces the history of Thebes, capital of the theme of Hellas from the 9th century and important centre of Byzantine administration and trade, from the close of the 10th century to the period following the Latin conquest of Byzantium in 1204. Particular emphasis is laid on the economic and administrative status of the city, while there is also a discussion of several prosopographical and topographical issues.

87. Για τις τύχες της Εύβοιας μετά το 1204 βλ. τώρα Α. Σαββίδη, «Η Εύβοια κατά τα Τέλη του 12.—Αρχές του 13. αι. μ.Χ.», *Αρχεῖον Ευβοϊκῶν Μελετῶν* 24 (Αθήνα 1981/2), 313-20, ιδιαιτ. 316 κεξ.

ΓΙΩΡΓΟΥ ΓΚΟΛΟΜΠΙΑ

ΑΝΕΚΔΟΤΕΣ ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΣΥΝΟΛΩΝ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Στή μελέτη πού ακολουθεί παρουσιάζονται μερικές επιγραφές¹ από ναούς τής Καστοριάς πού παρέμειναν μέχρι σήμερα ανέκδοτες, εκτός από δύο, πού έχουν δημοσιευτεί έλλιπώς από τούς μελετητές πού ασχολήθηκαν στο παρελθόν γενικά μέ τά μνημεία τής πόλης². Συγχρόνως επιχειρούνται συσχετισμοί μεταξύ ζωγραφικῶν συνόλων διαφόρων εκκλησιῶν τής Καστοριάς μέ βάση εικονογραφικές, τεχνοτροπικές καί ιδίως παλαιογραφικές παρατηρήσεις. Οί τελευταίες, ἄν λάβουμε ὑπόψη τίς πολλαπλές καί σταθερές ιδιαιτερότητες τοῦ γραφικοῦ χαρακτήρα κάθε ἀτόμου, ἄρα καί τῶν ἀγιογράφων —πέρα ἀπό τή γενική ἀκολουθία μερικῶν βασικῶν γιά κάθε ἐποχή προτύπων—, εἶναι δυνατό νά ἀποτελέσουν καθοριστικό παράγοντα τής ἀπόδοσης δύο ἢ περισσότερων ομάδων τοιχογραφιῶν σέ κοινό ζωγράφο. Σέ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις, ὅπως π.χ. σέ ἐπιζωγραφισμένες παραστάσεις, ἢ μελέτη τής μορφολογίας τῶν ἐπιγραφικῶν δεδομένων, ἐφόσον αὐτά παρέμειναν ἀνεπηρέαστα, εἶναι ἴσως ἡ μόνη μέθοδος, εκτός ἀπό τόν καθαρισμό τῶν εἰκόνων, πού ἐπιτρέπει τήν πιθανή ἀνίχνευση τής ταυτότητας τοῦ ἀρχικοῦ ζωγράφου³.

1. Πρόκειται γιά ἐπιγραφές πάνω σέ τοίχους. Μεταγραφές ἀπό ἐπιγραφές φορητῶν εικόνων παρατίθενται μόνο εὐκαιριακά.

2. Βλ. Γ. Κρησιτίδη, Αἱ ἐκκλησίαι τής Καστορίας, Γρηγόριος Παλαμᾶς 6(1922) 128-132, 165-176, 277-281, 342-345, 388-392, Α. Ὁρλάνδου, Τά βυζαντινά μνημεία τής Καστορίας, ΑΒΜΕ 4(1938), Π. Τσαμίση, Ἡ Καστορία καί τά μνημεία τής, Ἀθήναι 1949, Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα. Ἱστορική — χωροταξική — πολεοδομική — μορφολογική μελέτη Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1972 καί τοῦ ἴδιου, Συμβολή στή μορφολογία τής ἑλληνικῆς γραφῆς. Λεύκωμα βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977.

3. Βλ. χαρακτηριστικά παρακάτω (σ. 58ξ) τήν ἀπόδοση τῶν ἐξολοκλήρου ἐπιζωγραφισμένων παραστάσεων στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Δραγατᾶ στόν ζωγράφο τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου Προδρόμου. Ὁμόνοιας· βλ. ἐπίσης π.χ. Γ. Γκολομπία, Ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Καστοριᾶς καί ὁ ζωγράφος Ὀνούφριος, Μακεδονικά 23 (1983) 348-351.

Στά παραπθέμενα απόγραφα τὰ γράμματα ἀποδίδονται μαύρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ τους χρῶμα (ἄσπρο ἢ μαύρο). Ἐκτὸς τούτων, ἡ ἀκρίβεια σημειώνεται οἱ κυριότερες καταστροφές (πτώσεις) τοῦ ὑποστρώματος τῶν ἐπιγραφῶν, ἐνῶ τότε μόνον ἐπιχειρεῖται συμπλήρωση τοῦ περιγράμματος φθαρμένων γραμμάτων, πού μερικά ἢ ὀλίκα δὲν εἶναι δυνατὸ πλέον νὰ διακριθοῦν πάνω στὸ ὑπάρχον ὑπόστρωμα, ὅταν ἡ συμπλήρωση αὐτὴ κριθεῖ ὡς ἀπόλυτα ἀσφαλῆς⁴.

Ἄγ. Δημήτριος Ἐλεούσας

Στὸν Ἄγ. Δημήτριο Ἐλεούσας σώζονται τοιχογραφίες πού ζωγραφίστηκαν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, τὸ 1608/09⁵. Ὡστόσο ἀπὸ τοὺς παλιότερους μελετητές δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι τὸ Ν. μισὸ τοῦ Α. τοῖχου τοῦ ναοῦ εἶναι ὑπόλειμμα μιᾶς προγενέστερης κατασκευῆς, ὅπως γίνεται φανερό τόσο ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τοῦ τοῖχου. Στὸ τμήμα αὐτὸ ἐσωτερικὰ ὑπάρχουν τοιχογραφίες (πίν.2, 3α), πού διαφοροποιοῦνται τελειῶς ἀπὸ τίς ὑπόλοιπες τοῦ ναοῦ⁶ ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρώματα, τὴν τεχντροπία καὶ τὴν κλίμακα τῶν μορφῶν, σύμφωνα μὲ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ β' μισὸ τοῦ 13ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές χωρίζονται ἀπὸ τίς νεότερες στὸ μέσον τοῦ τοῖχου μὲ μιὰ πλατιὰ ρωγμὴ, πού ἀπὸ παλιά, καθὼς φαίνεται, καλύφθηκε πρόχειρα μὲ ἀχυρόλασπη. Ὁ χωρισμὸς τῶν δύο τμημάτων στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ τοῖχου εἶναι ἐπίσης σαφέστατος (πίν.3β): τὸ ἀρχαιότερο κομμάτι, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἡμικυκλικὴ κόγχη τοῦ ἱεροῦ, εἶναι χτισμένο μὲ ὠμές⁷ καὶ λίγες διάσπαρτες ὀπτές πλίνθους, σὲ ἀντίθεση μὲ ὄλο τὸν ὑπόλοιπο ναὸ πού εἶναι λιθόκτιστος. Μιὰ φαρδιά ρωγμὴ χωρίζει κι ἐδῶ τὰ δύο τμήματα. Πάνω, τὸ

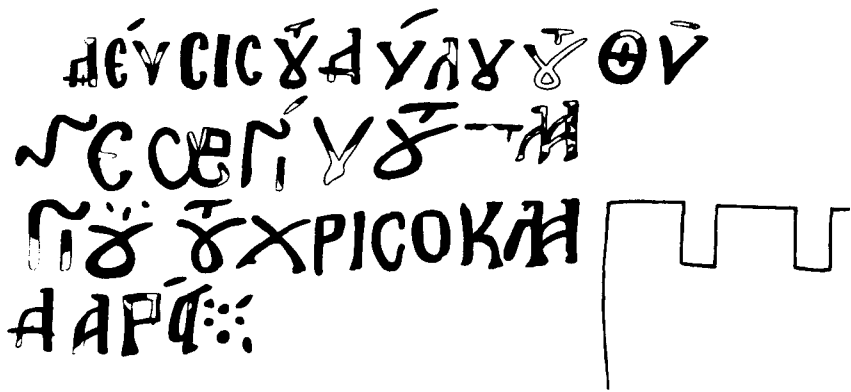
4. Ἐὰς σημειωθεῖ ὅτι στὴ μεταγραφή ὡς ὑποστιγμένα σημειώνονται μόνο ἐκεῖνα ἀπὸ τὰ ἐνμέρει σωζόμενα γράμματα, τῶν ὁποίων τὰ ἴχνη ἀπὸ καθαρὰ παλαιογραφικὴ ἀποψη εἶναι δυνατὸ νὰ ἀποδοθοῦν καὶ σὲ ἄλλα γράμματα.

5. Βλ. Γ. Χρησιόδη, ὁ.π., σ. 175, Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 182, Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 131 καὶ Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 195.

6. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 51²⁻⁴.

7. Ἡ χρῆση ὠμῶν πλίνθων ὡς οἰκοδομικὸ ἕλικό, ἡ ὁποία μέχρι πρόσφατα ἦταν διαδεδομένη σὲ πολλὰ χωριά τῆς περιοχῆς, παρατηρεῖται, ὅσο μπορεῖ νὰ διακριθεῖ κάτω ἀπὸ τίς νεότερες ἐπικαλύψεις, καὶ σὲ τμήματα ἄλλων ναῶν τῆς πόλης, τόσο βυζαντινῶν ὅσο καὶ μεταβυζαντινῶν, ὅπως π.χ. στὸν Ἄγ. Νικόλαο Τζώτζα (βλ. παρακάτω), στὸν Ἄγ. Ἀνδρέα Ἐλεούσας, στὸν Ἄγ. Νικόλαο Δραγωγᾶ, στὸν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Μοναχῆς Εὐπραξίας, στὸν Ἄγ. Γεώργιο Μουζεβήκη κτλ. (πρβλ. Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 138, 190).

ἀέτωμα, πού ἔχει στό μέσον του ἀβαθή κόγχη, ὑποδηλώνει μέ τήν κλίση του ὅτι ὁ ἀρχικός ναός ἦταν πολύ στενότερος ἀπό τόν σημερινό, καί σ' αὐτό ὀφείλεται ἐσωτερικά ἡ ἔλλειψη κόγχης διακονικοῦ⁸. Τά ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τῆς ἐξωτερικῆς ὄψης εἶναι πολύ φθαρμένα καί μποροῦν νά διακριθοῦν μόνο οἱ ἐπάλλξεις ἐνός κάστρου καί ἀριστερότερα μιᾶ ἐπιγραφῆ, διαστάσεων 19×37 ἐκ., ἡ ὁποία στή μεγαλύτερή της ἐπιφάνεια, κυρίως στό ἀριστερό της τμήμα, εἶναι πολύ ξεθωριασμένη καί δυσανάγνωστη (πίν.3β, εἰκ. 1). Ἡ ἐπιγραφῆ, πού εἶναι ἀνέκδοτη, ἔχει γραφεῖ μέ ἄσπρα γράμματα πάνω σέ κάμπο πού ἀρχικά ἦταν γαλαζοπράσινο.

Εἰκ. 1. Ἄγ. Δημήτριος Ἐλεούσας. Ἐπιγραφῆ στήν ἐξωτερική ὄψη τοῦ Α. τοῖχου.

Μεταγραφή

- 1 Δέυσις του δούλου τῷ Θ(εο)ῦ
- 2 Γεωργίῳ του Πλα
- 3 γιού του Χρισοκλα
- 4 δαρᾶ :::

Παρατηρήσεις

Πλα/γιού: τό πρῶτο γράμμα τῆς λέξης σώζεται μόνο στό πάνω μέρος του, ἀπ' ὅπου φαίνεται ὅτι ἦταν Π, χωρίς νά μπορεῖ νά ἀποκλειστεῖ τό Τ.

8. Στόν ἀνακαινισμό τοῦ ναοῦ τό 1608/09 ἡ ἔλλειψη αὐτή ἀναπληρώθηκε μέ τήν προσθήκη δεύτερης μικρῆς κόγχης, ἀριστερά τῆς ἀρχικῆς κόγχης πρόθεσης (βλ. κάτοψη τοῦ ναοῦ στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 51').

Χρισοκλα/δαρά: παρά τόν άσυνήθιστο σχηματισμό του Α στό τέλος της λέξης, πού τό κάνει νά μοιάζει πολύ μέ τό σύμπλεγμα EI, ή άνάγνωση «Χρυσοκλαδαρά» δέν νομίζω ότι μπορεί νά άμφισβητηθεί. Ώστόσο προκαλεί έντύπωση ή παράθεση δύο συνεχόμενων επιθέτων μετά τή λ. *Γεωργίδ*.

Τά γράμματα της έπιγραφής δέν όφείλονται στόν ζωγράφο τών έσωτερικών τοιχογραφιών του τμήματος του τοίχου.

“Αγ. Νικόλαος Τζώτζα

Στόν “Αγ. Νικόλαο Τζώτζα” από τόν άρχικό ναό διατηροϋνται μόνο ό Α. και ό Β. τοίχος, πού είναι χτισμένοι μέ άμέες πλίνθους, ένώ ή ήμικυκλική άψίδα του ιεροϋ είναι λιθοκτιστη, όπως ακριβώς και στην άρχική μορφή του “Αγ. Δημητρίου Έλεούσας πού ξεετάσαμε προηγουμένως. Οί άρχιτεκτονικές όμοιότητες των δύο κτισμάτων επιτείνονται από τήν έλλειψη —και στόν “Αγ. Νικόλαο— έσωτερικά κόγχης διακονικού και από τό γεγονός ότι ή κλίση του ζωγραφισμένου αετώματος του Α. τοίχου έξωτερικά φανερώνει ότι κι αυτός ό ναός ήταν άρχικά πολύ στενός, αλλά μέ τόν ανακαινισμό του διευρύνθηκε πρός Ν. και απέκτησε και νάρθηκα στη Δ. του πλευρά. Έξωτερικά στόν Β. τοίχο, άμέσως πριν από τή μεταβολή της τοιχοδομίας πρός Δ. σέ λιθοδομή, 3 περίπου μέτρα άριστερά της σημερινής εισόδου και κοντά στό έδαφος¹⁰, ύπάρχει φθαρμένη έπιγραφή (είκ. 2) πού άποτελείται από 5 άρκετά άκανόνιστα γραμμένες σειρές. Από αυτές διαβάζονται μέ δυσκολία οί 4 τελευταίες, ένώ από τήν πρώτη σώζονται λίγα μόνο ύπολείμματα, πού διακρίνονται μάλιστα μέχρι και 37 εκ. άριστερά από τήν άρχή των άλλων σειρών¹¹. Η έπιγραφή έχει έκπέσει σέ διάφορα σημεία, ιδίως στό πάνω μέρος της πρώτης σειράς, στό μέσον της τρίτης και μεταξύ πρώτου και δευτέρου τριτημόριου των δύο τελευταίων σειρών, ένώ λείπει και όλο τό δεξιό της άκρο¹². Τά γράμματα είναι μαύρα πάνω σέ σκούρο καφέ

9. Βλ. Γ. *Χρηστίδη*, δ.π., σ. 167, Α. *Όρλάνδου*, δ.π., σ. 170, 179-180 και Π. *Τσαμίση*, δ.π., σ. 114-115.

10. Η θέση της έπιγραφής σημειώνεται μέ τό γράμμα Ε στη Β. πρόσοψη του ναοϋ πού παραθέτει ό *Μουτσόπουλος* (Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 60¹¹).

11. Στο άπόγραφο (είκ. 2) δέν σημειώνονται τά έλάχιστα αυτά ύπολείμματα πέρα από τό εύρος των ύπόλοιπων σειρών.

12. Η φθορά της έπιγραφής αδήθησε σημαντικά έντελώς πρόσφατα, και ένώ είχε ήδη γίνει τό άπόγραφο πού παρατίθεται έδώ. Συγκεκριμένα κάποια σημεία της βάφτηκαν από άγνώστους μέ λαδομπογιά, έγιναν πάνω της πολλές έντονες χαράξεις μέ αίχμηρό εργαλείο και κατέπεσαν μερικά άκόμη κομμάτια της, ιδίως από τήν πάνω μεριά.

ΚΥ... ΔΙ... ΔΑΚΙΛΙΟ
ΚΥΣΚΑΠΡΟΕΝΔΗΡΙΝΣΚΑΝΤΩΝΩΜΕ
ΔΡΟΝΚΥΣΚΕΡ ΕΡΟΝΤΕΚΚΕΡ
ΤΟΣΕΙΟΥ ΤΟΣΚΙΝΑΠΙΧΤΕΚΥΝΥΜΦ
ΡΑΣΚΥΟ ΠΤΟΣΚΚΥΔ. ΟΥΜ

Εικ. 2. "Αγ. Νικόλαος Τζώτζα. Έπιγραφή στην έξωτερική όψη του Β. τοίχου.

κάμπο καί ἀνήκουν στὸν ζωγράφο τῶν ὑπόλοιπων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ, πού χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 14ου αἰ.¹³ Ἀρχικές διαστάσεις τῆς γραμμένης ἐπιφάνειας: περίπου 56×102 ἐκ. ἀπόσταση τῆς τελευταίας σειρᾶς ἀπό τό ἔδαφος: 60 ἐκ. στήν ἀρχή τῆς σειρᾶς καί 80 ἐκ. στό τέλος της.

Μεταγραφή

- 1 [-~~1~~-] κε [-~~6~~-] δια [-~~11-13~~-] β [-~~3-4~~-] ουλα [-~~1~~-] κα [-~~2-3~~-] ο [-~~2-3~~-]
- 2 κ(αι) τῆς καληπαρθένου Μαρίνης· κ(αι) πάντων τῶν ἀγῶ[ων]
- 3 φρουρησον κ(αι) σκέπ[ασον] ἔργον τὲ κ(αι) κτήρι[ον τοῦ]
- 4 το. ἀπὸ πα[γ]ντὸς κινδῦνου τὲ κ(αι) συμφο
- 5 ρὰς, κ(αι) ἀ[πο πα]γντὸς κακοῦ· [αμην:]

Παρατηρήσεις

Ὁ Ὀρλάνδος παραθέτει πολὺ ἐλλιπὴ μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς¹⁴, ἐνῶ ὁ Τσαμίσης διάβασε μόνο τρεῖς λέξεις, καί αὐτές τελείως λανθασμένα¹⁵.

Ἄγ. Νικόλαος Δραγωτᾶ — Ἄγ. Ἰωάννης Πρόδρομος Ὁμόνοιας

Στὸν ναὸ τοῦ Ἄγ. Νικολάου Δραγωτᾶ¹⁶ διατηροῦνται τοιχογραφίες μόνο στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ¹⁷, πού ἐπιζωγραφίστηκαν ἐξολοκλήρου στὰ τέλη περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα. Ἀπὸ τίς ἐπιγραφές πάντως πού συνοδεοῦν τίς τοιχογραφίες μερικές παρέμειναν ἀπείραχτες καί οἱ ὑπόλοιπες, παρά τὴν ἐπιζωγράφηση, διατήρησαν σχεδόν ἀκέραιη τὴν ἀρχικὴ μορφολογία τῶν γραμμάτων τους. Ἡ παλαιογραφικὴ τους σύγκριση μὲ τὰ ἐπιγραφικὰ

13. Φωτογραφία τῆς Πλατυτέρας βλ. στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 60¹². Γιά τὴ χρονολόγηση βλ. καί Ε. Τσιγαρίδα, Εἰκόνα Παναγίας Ἐλεούσας ἀπὸ τὴν Καστοριά, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Ι' (1980-1981) 286, ὑπόσημ. 54.

14. «..... ου.α / τῆς καληπαρθενου Μαρίνης .... ανων / εργον τε και κτηριον / ουτε και συμφε / ν. αντος κακου» (βλ. Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 180).

15. «ΣΥΝ ... ΚΤΙΠ(Ο)Ρ(Ο)Ν» καί τὰ τελευταῖα, ὅπως ἀναφέρει, γράμματα: «ϜΩΝ» (τὰ γράμματα αὐτὰ δὲν συναντῶνται μ' αὐτὴ τὴν σειρά οὔτε στό τέλος οὔτε κάπου ἄλλου στήν ἐπιγραφή), ἀπ' ὅπου συμπεράνε ὅτι ὁ ναὸς εἶναι τοῦ 1342 (βλ. Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 115).

16. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π. σ. 279, Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 175 καί Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 136.

17. Ὅπως δείχνει μικρὴ δοκιμαστικὴ ἀπόξεση πού ὑπάρχει δεξιὰ ἀπὸ τὴ ζωγραφισμένη κόγχη, ἴσως διατηροῦνται κάτω ἀπὸ τό νεότερο κονίαμα καί ἄλλες τοιχογραφίες στὸν Α. τοῖχο.

Εικ. 3. Ἐπιγραφικά δείγματα ἀπό τόν Ἅγ. Νικόλαο Δραγοῦτᾶ (α) καί τόν Ἅγ. Ἰωάννη Πρόδρομο Ὁμόνοιας (β).

δεδομένα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ β' μισοῦ τοῦ 14ου αἰ. στὸν "Αγ. Ἰωάννη Πρόδρομο Ὁμόνοιας¹⁸ (πίν. 4α) δείχνει πλήρη σύμπτωση στὸν γραφικὸ χαρακτήρα (εἰκ. 3α, β)¹⁹ καὶ ὁδηγεῖ στό συμπέρασμα ὅτι οἱ δύο ναοὶ διακοσμήθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιο ζωγράφο, παρὰ τίς εἰκονογραφικὲς διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται²⁰. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἐνισχύεται ἀπὸ τὴν κοινὴ προσωνομία τῆς Πλατυτέρας στὰ δύο μνημεῖα (*Η ΜΕΓΑΛ(Η) ΠΑΝΑΓΙΑ*) καὶ ἀπὸ τὴν κατασκευαστικὴ ὁμοιότητα τῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ βήματος ἐξωτερικὰ (τρίπλευρες μὲ ἀδρά δουλεμένες πέτρες).

"Αγ. Τρεῖς (Ἄγ. Τριάδα)

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἢ κατὰ τόπους πτώση τοῦ ἐπιχρίσματος ποὺ καλύπτει τοὺς τοίχους τοῦ ναοῦ τῶν Ἄγ. Τριῶν²¹ φανέρωσε τὴν ὑπαρξὴ ὑποκείμενων τοιχογραφιῶν, τόσο ἐσωτερικὰ ὅσο καὶ ἐξωτερικὰ. Ἀκολούθησαν ἔρευνες²² ποὺ ἀπέδειξαν ὅτι ὁ ναὸς εἶναι κατάγραφος, μὲ ἐξαίρεση τὸ ἀνώτερο μισὸ τοῦ Δ. τοίχου, ποὺ ἀποτελεῖ σχετικὰ πρόσφατο ἀνακαινισμό²³. Ἐκτός ἀπὸ τίς ἐνδιαφέρουσες τοιχογραφίες τοῦ μεγαλύτερου τμήματος τοῦ

18. Γιά τὸν ναὸ βλ. *Γ. Χρησιτῆ*, ὁ.π., σ. 166, *Α. Ὀρλάνδου*, ὁ.π., σ. 180 καὶ *Π. Τσαμίση*, ὁ.π., σ. 137.

19. Βλ. π.χ. τὴ σχεδὸν ἀπόλυτη ταύτιση τῆς διάταξης τῶν γραμμάτων στὴ γραφὴ τοῦ *Η ΜΕΓΑΛ(Η) ΠΑΝΑΓΙΑ*, τὰ γράμματα Ω, Δ καὶ ἰδίως τὸ πολὺ χαρακτηριστικὸ Γ, τὰ συμπλέγματα ΑC καὶ ΕΙ στὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἄγ. Βασιλείου κτλ. Στὸν "Αγ. Ἰωάννη Πρόδρομο ὁ ζωγράφος παρέλειψε τίς χαρακτηριστικὲς κυματοειδεῖς γραμμὲς πάνω ἀπὸ τὴν *ΜΕΓΑΛ(Η) ΠΑΝΑΓΙΑ*, αὐτὲς ὅμως ἐμφανίζονται σὲ ὄλα σχεδὸν τὰ ὄνόματα τῶν ἁγίων στὶς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ. Γιά ἐπιπλέον ἐπιγραφικὰ δείγματα ἀπὸ τὸν "Αγ. Ἰωάννη Πρόδρομο βλ. *Ν. Μουτσόπουλου*, Συμβολή, ἐπιγρ. 356, 357.

20. Στὸν "Αγ. Νικόλαο Δραγοτᾶ παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στὴν Πλατυτέρα καὶ στὸν Μελισμό μιά στενὴ ζώνη μὲ τίς παραστάσεις τῆς Μετάδοσης καὶ τῆς Μετάληψης, ἐνῶ οἱ ἱεράρχες εἶναι δύο ἀντὶ γιὰ τέσσερις καὶ ἔχουν ἀνάμεσά τους, ἐκατέρωθεν τοῦ μελιζόμενου Χριστοῦ, δύο ἄγγελοι ποὺ κρατοῦν ἐξαπτέρυγα.

21. Βλ. *Γ. Χρησιτῆ*, ὁ.π., σ. 279, *Α. Ὀρλάνδου*, ὁ.π., σ. 183 καὶ *Π. Τσαμίση*, ὁ.π., σ. 137.

22. Βλ. ΑΔ 30 (1975), Β' 2-Χρονικά, σ. 269 καὶ *Ε. Τσιγαρίδα*, Εἰκόνα Παναγίας Ἐλεούσας, σ. 273, ὑπόσημ. 2.

23. Ὁ *Τσιγαρίδας* (ὁ.π.) χρονολογεῖ τὸν ἀνακαινισμό λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1940 καὶ συμπεριλαμβάνει σ' αὐτὸν καὶ τὴν ἀετωματικὴ ἀπόληξη τοῦ Α. τοίχου, ἐκτός ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Δ., πράγμα ποὺ δὲν ἰσχύει ἀφοῦ, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ ἐπισκόπηση τοῦ Α. τοίχου, αὐτὸς ἀνήκει ἐξολοκλήρου στὸν ἀρχικὸ ναὸ καὶ μάλιστα διασώζει ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν στὸ ἀέτωμα.

Α. τοίχου²⁴ ἀποκαλύφθηκε καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ ναοῦ πάνω ἀπό τήν πόρτα τοῦ Ν. τοίχου, ἐσωτερικά.

Ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 4) εἶναι φθαρμένη στό δεξιό της τμήμα, ὅπου διαβάζεται μέ δυσκολία, ἐνῶ ἡ ἀριστερή της πάνω γωνία εἶναι κατεστραμμένη, μᾶλλον ἀπό τίς ἐργασίες πού ἔγιναν κατά τόν ἀνακαινισμό τοῦ ναοῦ, ὅποτε προστέθηκαν ἀνοιχτές τοξωτές στοές στούς πλάγιους τοίχους του²⁵. Ἐξάλλου, κατά τρόπο περίεργο, ἔχει ὑποστεί μεγάλη φθορά τό τμήμα τῆς τέταρτης σειρᾶς πού ἐκτείνεται λίγο μετά ἀπό τήν ἀρχή της μέχρι τό τέλος τοῦ δευτέρου τρίτου της, ὅπου ἡ ἀπόσβεση τῶν γραμμάτων εἶναι οὐσιαστικά πλήρης. Ἡ ἐπιγραφή εἶναι γραμμένη μέ μαύρα γράμματα πάνω σέ σκοῦρο γκρίζο κάμπο καί περιβάλλεται ἀπό τρεῖς διαδοχικές ὀρθογώνιες ταινίες, οἱ ὁποῖες στήν κάτω ἀριστερή γωνία σχηματίζουν ἓνα μικρό ὀρθογώνιο ἔλλειμμα. Ἀπό αὐτές ἡ ἐσωτερική εἶναι μαύρη καί ἔχει πλάτος 0,5 ἐκ. καί διαστάσεις 44×95 ἐκ., καί ἀπέχει ἀπό τό δάπεδο 185 ἐκ. Οἱ ἄλλες δύο ἔχουν ἀντίστοιχα χρῶμα γκρί (ὅπως ὁ κάμπος) καί κόκκινο καί πλάτος 1-1,5 ἐκ. καί 4 ἐκ.

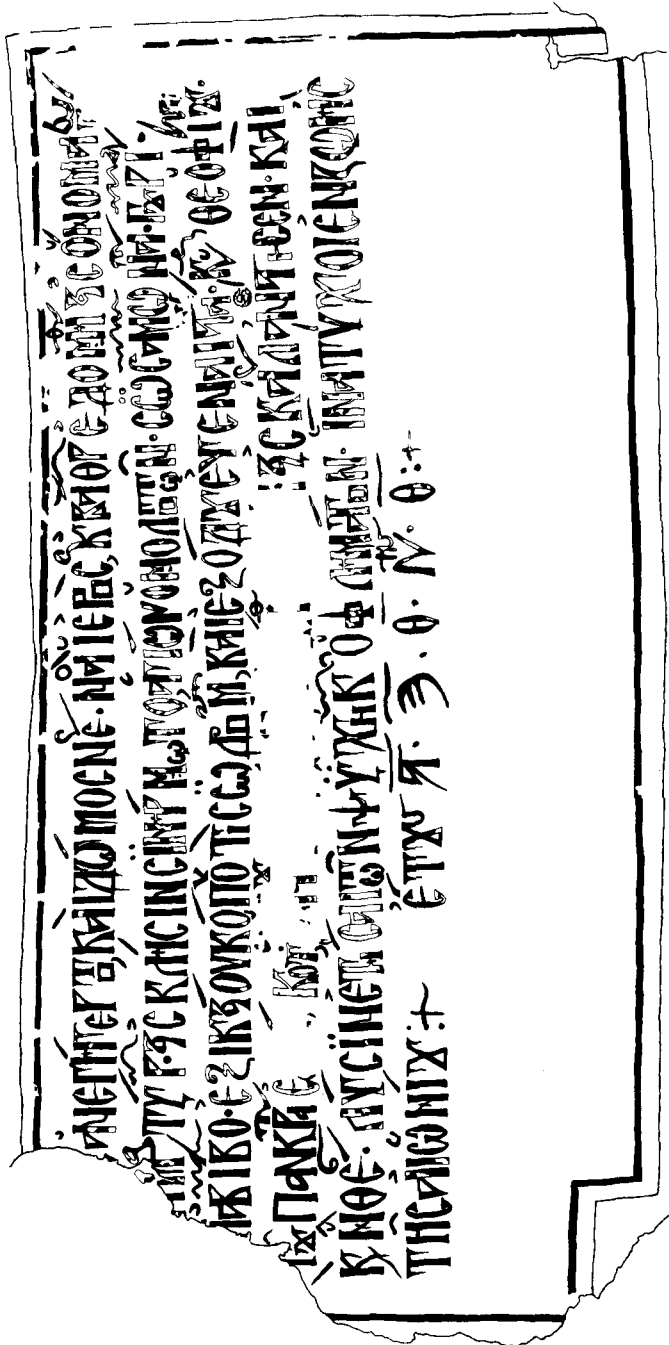
Ἡ ἐπιγραφή εἶναι ἔμμετρη, σέ βυζαντινό ἱαμβικό δωδεκασύλλαβο²⁶. Στή μεταγραφῆ πού ἀκολουθεῖ τό κείμενο ἀποδίδεται σέ στίχους σύμφωνα μέ τό μέτρο, ἐνῶ ὁ χωρισμός τῶν σειρῶν τῆς ἐπιγραφῆς σημειώνεται μέ διαγώνιες.

24. Βλ. ΑΔ, ὁ.π., πίν. 178α, β, 179α καί Ε. *Τσιγαρίδα*, Εἰκονιστικές μαρτυρίες τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σέ ναούς τῆς Καστοριάς καί Βέροιας. Συμβολή στήν εἰκονογραφία τοῦ Ἁγίου, Πρακτικά θεολογικοῦ συνεδρίου εἰς τιμῆν καί μνήμην τοῦ ἐν ἁγίοις πατρός ἡμῶν Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης τοῦ Παλαμᾶ (1984), Θεσσαλονίκη 1986, εἰκ. 1-2 (σ. 275-276). Στοῦς ἄλλους τοίχους τοῦ ναοῦ ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ λίγα ἀκόμη τμήματα τοιχογραφιῶν, καί ἀνάμεσά τους ἡ κεφαλή τῆς Παναγίας ἀπό τή Δέηση τοῦ Β. τοίχου, τήν ὁποία βλ. στοῦ Ε. *Τσιγαρίδα*, Εἰκόνα Παναγίας Ἑλεούσας, πίν. 75β. Ὁ *Τσιγαρίδας* (ὁ.π., σ. 286-287) ἀποδίδει εὐστοχα τή φορητή εἰκόνα τῆς Παναγίας (ὁ.π., πίν. 75α, 76α), πού παραλήφθηκε τό 1971 ἀπό τόν ναό καί φυλάγεται σήμερα στή Συλλογή Εἰκόνων Καστοριάς (ναός Ἁγ. Σπυρίδωνα), στόν ζωγράφο τῆς παραπάνω τοιχογραφίας τῆς Δέησης, τόν ὁποῖο διαφοροποιεῖ ἀπό τόν ζωγράφο τῶν παραστάσεων τοῦ Α. τοίχου, θεωρώντας ὅτι στόν ναό δούλεψαν δύο ζωγράφοι (ὁ.π., σ. 286, ὑποσημ. 55) ὑπέρ τῆς τελευταίας ὑπόθεσης δέν συνηγοροῦν πάντως τᾶ ἐπιγραφικά δεδομένα, πού δείχνουν ἐνιαῖο γραφικό χαρακτήρα σέ ὄλες τίς τοιχογραφίες πού ἀποκαλύφθηκαν ὡς τῶρα.

25. Βλ. φωτογραφία τοῦ ναοῦ ἀπό ΒΔ. καί κάτοψη στοῦ Ν. *Μουτσόπουλου*, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 56^{α-γ}. Ὁ *Τσιγαρίδας* (ὁ.π., σ. 273, ὑποσημ. 2) ἀναφέρει ὡς προσθήκη κατά τόν ἀνακαινισμό τοῦ ναοῦ μόνο τήν τοξωτή στοά τῆς Ν. πλευρᾶς.

26. Οἱ στίχοι ς' καί ζ' εἶναι δεκατετρασύλλαβοι, ἐνῶ ὁ ι' καί πιθανότατα καί ὁ ἀτελῆς σωζόμενος γ' εἶναι δεκατρισύλλαβοι.

Εικ. 4. "Αγ. Τρείς, Κτητορική επιγραφή.

Μεταγραφή

- α' [† Οἶκο]ς ἀνεγήγερτο, καὶ δῶμος νέ(ος)
 β' ναό(ς) ἱερός, ἐκ βάθρ(ων) ἐδομήθ(η)
 γ' εἰς ὄνομα εὐδ[ό]ξω;]γ μαρτύρ(ων)· εἰς κλησιν
 δ' σῖνήρωτο, ἀγίων ὁμολογ<η>τῶν
 ε' σὺν Σαμωνά τ(ε)· Γουρία·³ [κα]ὶ Ἀβίβο·
 ς' ἐξ κειοῦ κόπου τις σὺνδρομ(ῆς), καὶ ἐξόδου
 ζ' εὐγεναιστά[τ]θ· κυρ Θεόφιλου·⁴ τοῦ Πανκράτ(η)
 η' ἐ[-³⁻⁴] κοτ [-²⁻³] ου [-¹⁰⁻¹³] 'θ [-⁵⁻⁷]
 θ' εἰς κάλ(ος) ἀνέστησεν· καὶ ⁵ κ(αι)ν(ήν) θέ(αν)·
 ι' λύσιν ἐτήσαι τῶν ψύχηκ(ὦν) ὄφλημάτων·
 ια' ἵνα τύχοιεν ζωῆς ⁶ τῆς αἰώνιου· †
 ιβ' ἔτους $\overline{\text{F}} \cdot \overline{\text{A}} \cdot \overline{\text{Θ}}$ · ιν(δικτιῶνος)· $\overline{\text{Θ}}$: †

Παρατηρήσεις

[† Οἶκο]ς (σειρά Ιη): ἡ λέξη προτιμήθηκε ὡς συμπλήρωμα ἐξαιτίας τοῦ κατάλληλου εὗρους της, τῆς συνωνυμίας μέ τῆ λ. δόμος πού ἀκολουθεῖ²⁷ καί ἐξαιτίας τοῦ ὑπολείμματος πού διακρίνεται ἀπό τό τελευταῖο γράμμα τῆς χαμένης λέξης, πού δείχνει ὅτι αὐτό ἦταν C (ἢ E).

εὐδ[ό]ξω;]γ μαρτύρ(ων) (σειρές Ιη-2η): στό τέλος τῆς πρώτης σειρᾶς ὑπάρχει τό σύμπλεγμα ευ καί ἀπό κάτω τά ὑπολείμματα ἐνός γράμματος μέ τό μισό ἀπό τό κανονικό ὕψος, πού δείχνουν ὅτι αὐτό σχηματιζόταν στήν πάνω μεριά ἀπό μία ὀριζόντια κεραία, ἐνῶ ἀριστερά ἀφενός ἀπό μιὰ κατιούσα διακοσμητική προσεκβολή τῆς ὀριζόντιας κεραίας, ὅπως αὐτές πού χρησιμοποιεῖ ὁ ζωγράφος στά γράμματα T, Δ, Γ, Υ, Κ, Ζ, Χ, Ψ καί στά συμπλέγματα Θ καί ΕΙ (βλ. ἀπόγραφο, εἰκ. 4), καί ἀφετέρου, ἀμέσως δεξιότερα, ἀπό ἕνα ἀριστερό σκέλος, πού προχωροῦσε κάθετα ἀπό τή βάση μέχρι τή μέση τουλάχιστον τοῦ ὕψους τοῦ γράμματος. Ἴχνη ἀπό τή δεξιά πλευρά τοῦ γράμματος δέν ὑπάρχουν. Μέ τά παραπάνω δεδομένα ταιριάζουν μόνο τά γράμματα T καί Δ (τό τελευταῖο μέ γωνιῶδες ἀντί γιά καμπύλο τό ἀριστερό του σκέλος²⁸· βλ. δίπλα πρόταση ἀναπαράστασής του). Ἡ ὀξεῖα δεξιά ἀπό τό σύμπλεγμα ευ δείχνει ὅτι ὑπῆρχε κάτω ἀπό αὐτήν καί ἄλλο γράμμα, τοῦ

27. Καί οἱ δύο λέξεις ἔχουν ἐκτός τῶν ἄλλων καί τήν ἐννοια τοῦ ναοῦ, βλ. π.χ. Δ. Δημητράκου, Μέγα λεξικόν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, s.v.

28. Κατ' ἀναλογία μέ τό Ο, πού ὅταν καταλαμβάνει τό μισό ὕψος τῆς σειρᾶς ἀποδίδεται τετραγωνισμένο.

ὁποίου δέν διατηροῦνται ἴχνη, πού ἀπάρτιζε μαζί μέ τό Τ ἢ Δ τονισμένη συλλαβή. Ἐκόμη, ἀμέσως πρὶν ἀπό τή λ. *μαρτύρ(ων)*, στήν ἀρχή τῆς δεύτερης σειρᾶς, σώζονται μονάχα οἱ βάσεις δύο κατακόρυφων κεραιῶν, πού δέν δίνουν συγκεκριμένες ἐνδείξεις γιά τό γράμμα ἢ τά γράμματα σῶν ὁποίων τόν σχηματισμό συνέβαλλαν. Μέ βάση τά παραπάνω στοιχεῖα καί ἐξαιτίας τοῦ κατάλληλου εὔρους τῆς προτιμήθηκε ἡ συμπλήρωση *ευδ[ό/ξω]ν*, ἀφοῦ μάλιστα δέν μαρτυρεῖται λατρεία κάποιας ἄλλης ὁμάδας μαρτύρων στόν ναό, πέρα ἀπό τούς τρεῖς μάρτυρες Σαμωνᾶ, Γουρία καί ἸΑβιβο²⁹, ὥστε νά προχωρήσουμε σέ ὑποθετικές συμπληρώσεις ὅπως *ευδ[ό/ξω] μ' (=σάραντα) μαρτύρ(ων)* κτλ., πού θά ἐπιβάρυναν κιόλας τόν στίχο μέ ἐπιπλέον συλλαβές· τέλος εἶναι λογική ἡ μετάβαση στό κείμενο ἀπό τή γενική λατρεία τῶν μαρτύρων καί ἁγίων ὁμολογητῶν στήν εἰδική τῶν Ἁγ. Τριῶν.

ἐ[²⁻⁴] κστ [²⁻³] ου [⁰⁻¹³] ἦ [²⁻⁷] (σειρά 4η): ἡ φθορά στό τμημα αὐτό, πού ἀπάρτιζε ἀκριβῶς ἕναν ὀλόκληρο στίχο, εἶναι κατά τρόπο ἀνεξήγητο σχεδόν πλήρης, ἐνῶ μάλιστα οἱ ὑπόλοιπες πέντε σειρές τῆς ἐπιγραφῆς διατηροῦνται ἱκανοποιητικά στήν ἀριστερή μεριά.

*κ(αι)ν(ήν) [=*καινήν*] θέ(αν)* (σειρά 5η): ἴσως ἀντί τοῦ «κοινήν θεάν».

ἔτους [⁵] · [³] · [⁰] · [ν(δικτιῶνος)] · [⁰] (σειρά 6η): ἔτος 6909 ἀπό κτίσεως κόσμου ἢ 1400/01 μ.Χ., πού εἶχε πράγματι ἰνδικτιῶνα Θ' (=9).

ἹΑγ. Νικόλαος ἹΑγ. ἹΑναργύρων — Παναγία ἹΑγ. ἹΑναργύρων

Στόν ἹΑγ. Νικόλαο ἹΑγ. ἹΑναργύρων³⁰, πού σήμερα τιμᾶται καί στό ὄνομα τοῦ ἹΑγ. Χαράλάμπους, σώζονται τοιχογραφίες μόνο στό ἱερό καί στόν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ³¹. Αὐτές παρουσιάζουν μεγάλη τεχνοτροπική συγγένεια μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ κυρίως ναοῦ τῆς Παναγίας ἹΑγ. ἹΑναργύρων³², πού χρονολογοῦνται στό 1634/35³³ (μέ ἐξαίρεση τίς τοιχο-

29. Εἰκόνα τῶν ἁγίων τοῦ 1704 ὑπάρχει στό τέμπλο τοῦ ναοῦ, μαζί μέ τίς δύο ἐπιζωγραφισμένες δεσποτικές εἰκόνες πού ἔχουν τήν ἴδια χρονολογία. Πάντως ἡ ἐκκλησία «μετωνομάσθη ἴσως ὑπό ἱερέως ἹΑγία Τριάς ἵνα ἐορτάζηται μεγαλοπρεπέστερον» (βλ. Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 137· πρβλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 279).

30. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 277, Α. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σ. 168 καί Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 136-137.

31. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 51¹⁰⁻¹².

32. Ὁ.π., πίν. 55⁴⁻⁵.

33. Βλ. τήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ κυρίως ναοῦ, Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 277, Α. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σ. 167, Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 132, Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 55³ (φωτογραφία

γραφίες τοῦ Α. τοίχου³⁴, πού εἶναι ἀρχαιότερες καί χρονολογοῦνται στὸν 15ο αἰ.³⁵). Ἡ ἀπόδοση τῶν δύο συνόλων σέ κοινό ζωγράφο ἐπιβεβαιώνεται μέ τή συγκριτική μελέτη τῶν ἐπιγραφικῶν τους δεδομένων, πού δείχνει ἀπόλυτη ταύτιση στὸν γραφικό χαρακτήρα σέ ὅλες του τίς χαρακτηριστικές ἰδιομορφίες (εἰκ. 5α, 6)³⁶. Μέ βάση τὰ παραπάνω τεχνοτροπικά καί παλαιογραφικά στοιχεῖα, στὸν ἴδιο ζωγράφο μποροῦν νά ἀποδοθοῦν καί τὰ περισσότερα τμήματα τοῦ τέμπλου τοῦ Ἁγ. Νικολάου Ἁγ. Ἀναργύρων: οἱ δύο δεσποτικές εἰκόνες (μέ ἐπιζωγραφισμένα τὰ πρόσωπα), τὰ βημόθυρα, τὸ πολύπτυχο μέ τή Μεγάλη Δέηση (βλ. ἀντίστοιχα εἰκ. 5β, γ, δ, ε), ἡ εἰκόνα τοῦ Προδρόμου καί ὁ μέγας σταυρός στήν κορυφή μέ τὰ «λυπηρά». Ἀκόμη στὸν ἴδιο ὀφείλονται δύο ἀτελῶς σωζόμενες ἀνέκδοτες ἐπιγραφές, ἀπό μία στήν ἀριστερή μεριά τῆς κόγχης πρόθεσης τοῦ καθενός ἀπό τοὺς δύο ναοὺς πού ἐξετάζουμε. Στὴν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου διακρίνονται (εἰκ. 7):

1 [Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θε(ε)ῦ ἰ:] καὶ τῶν γονέ
 2 [ων αὐτοῦ σ]ην τῆς <σ>μίβιου καί
 3 [τῶν] τεκνῶν
 4 [κτη]τόρων

ἐνῶ σ' αὐτὴν τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας (εἰκ. 8):

[Δέησις τοῦ δούλου τοῦ] Θε(ε)ῦ [Γ]έωργιου ἡερέος³⁷.

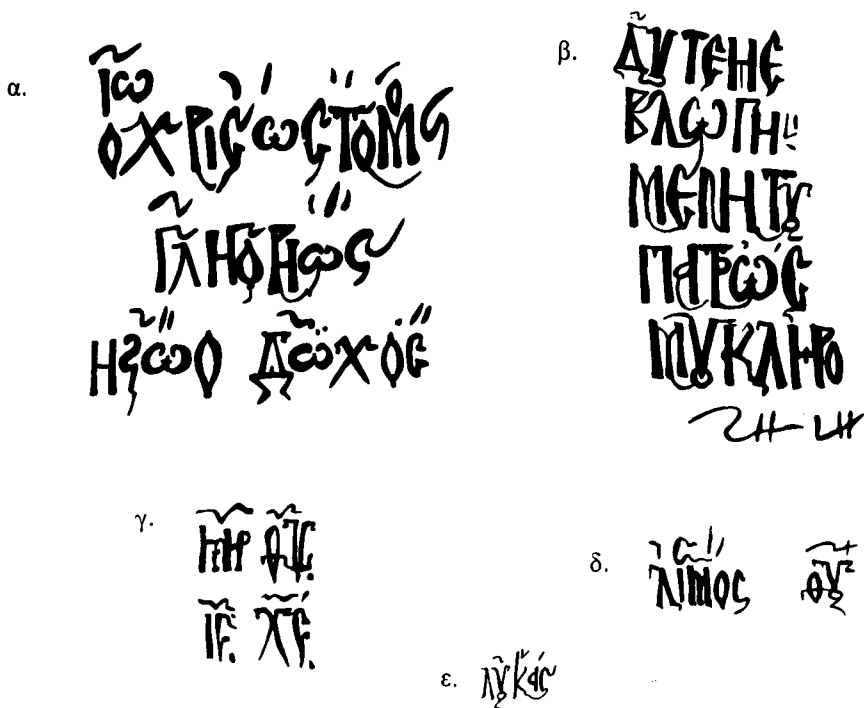
τῆς ἐπιγραφῆς) καί τοῦ ἴδιου, Συμβολή, ἐπιγρ. 228 (ἀπόγραφο). Γιά τή χρονολόγηση τῆς ἐπιγραφῆς λήφθηκε ὑπόψη ὅτι συχνά κατὰ τὸν 16ο καί περισσότερο κατὰ τὸν 17ο αἰ. γιά τὸν ὑπολογισμό τοῦ ἔτους ἀπὸ κτίσεως κόσμου προσέθεταν στό ἔτος ἀπὸ Χριστοῦ ἀδιάκριτα τὸν ἀριθμὸ 5508, ἀκόμη καί κατὰ τοὺς μῆνες Σεπτέμβριο ὡς Δεκέμβριο, ὅποτε κανονικά προστίθεται τὸ 5509 (βλ. Α. Πολίτη, Παλαιογραφικά. Ἡ χρονολογία ἀπὸ κτίσεως κόσμου στή μεταβυζαντινὴ ἐποχή, Ἑλληνικά 26, 1973, σ. 321-324 καί Μ. Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου, Ἡ μονὴ τῶν Φιλανθρωπῶν καί ἡ πρώτη φάση τῆς μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς, Ἀθῆναι 1983, σ. 22 καί 30, ὑποσημ. 6). Μὴν ἀποκλείοντας λοιπὸν καί ὁ συγκεκριμένος ζωγράφος, πού τελείωσε τὴν τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ στίς 21 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 7143 ἀπὸ κτίσεως κόσμου, νά περιέπεσε στό ἴδιο λάθος, προτιμήθηκε ἡ ἀπόδοση τῆς παραπάνω χρονολογίας ὡς 1634/35 μ.Χ. ἀντὶ γιὰ τὸ τυπικὰ ὀρθὸ 1634 μ.Χ.

34. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 55⁶.

35. Βλ. Γ. Γκολομπία, Τὰ σημειώματα τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων Καστοριάς, Μακεδονικά 25-26 (1985-1986) 377, ὑποσημ. 1.

36. Βλ. ἰδίως τὰ γράμματα Δ, Ω, Ε, Σ, Γ καί Δ, τίς λεπτές γραμμές πού διακομοῦν ἡ ἐνῶνουν μεταξύ τους τὰ γράμματα κτλ.

37. Πρόκειται προφανῶς γιά τὸν ἐφημέριο τοῦ ναοῦ, πού ἀναφέρεται καί στήν κτητορική ἐπιγραφή (βλ. ὑποσημ. 33).

Εικ. 5. Ἁγ. Νικόλαος Ἁγ. Ἀναργύρων. Ἐπιγραφικά δείγματα ἀπὸ τῆς τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ (α), τῆς δεσποτικῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ (β) καὶ τῆς Παναγίας (γ), τὰ βημόθυρα (δ) καὶ ἀπὸ τοῦ πολύπτυχο τοῦ τέμπλου μέ τῆ Μεγάλῃ Δέησι (ε).

Εικ. 6. Παναγία Ἁγ. Ἀναργύρων. Ἐπιγραφικά δείγματα ἀπὸ τὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ τῆς τοιχογραφίας τοῦ κυρίου ναοῦ.

ἸΚΗΙ ΤΩΓΟΝΕ
ΗΝΤΣΙΗΒΙΣΚΗΙ
ΤΣΧΝΩΝ
ΝΟΡΩΝ

Εἰκ. 7. Ἄγ. Νικόλαος Ἄγ. Ἀναγύρων. Ἐπιγραφή στήν κόγχη πρόθεσης.

Ἰ ΕΩΡΠΥΗΣΡΕΟΣ

Εἰκ. 8. Παναγία Ἄγ. Ἀναγύρων. Ἐπιγραφή στήν κόγχη πρόθεσης.

“Αγ. Νικόλαος Κρεπενής — “Αγ. Νικόλαος Κυρίτζη — “Αγ. Νικόλαος Μητροπόλεως (Καραβιδά) — Παναγία “Αγ. “Αναργύρων — “Αγ. Γεώργιος Μουζεβήκη — “Αγ. Γεώργιος Βουνοῦ — “Αγ. Νικόλαος “Αρχόντισσας Θεολογίνας

Μέ βάση εικόνογραφικά, τεχνοτροπικά καί παλαιογραφικά στοιχεία, είναι δυνατό νά ἀποδειχθεῖ ὅτι τμήματα τῶν ἑπτὰ παραπάνω ναῶν (κατά κανόνα οἱ νάρθηκες τους) τοιχογραφήθηκαν πιθανότατα ἀπό τό ἴδιο ἐργαστήριο στίς ἀρχές τῆς δεύτερης πεντηκονταετίας τοῦ 17ου αἰ. Τό ἐργαστήριο αὐτό εἶχε ἕναν κύριο ζωγράφο, στόν ὁποῖο ὀφείλεται ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός τῶν σωζόμενων τοιχογραφιῶν, καί ἀντιπροσωπεύεται κυρίως ἀπό τήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, πού σώζεται στοῦς νάρθηκες ὄλων τῶν ναῶν, καλύπτοντας ὀλόκληρο σχεδόν τόν τοῖχο ὅπου ὑπάρχει ἡ εἴσοδος πρὸς τόν κυρίως ναό. “Ας ἐξετάσουμε ὁμως ξεχωριστά γιά τόν κάθε ναό τά στοιχεία πού μᾶς ὀδηγοῦν στά παραπάνω συμπεράσματα.

“Αγ. Νικόλαος Κρεπενής³⁸. Στόν ναό ὑπάρχουν τοιχογραφίες πού ἀνήκουν ἀπό ἄποψη χρονολογική σέ δύο διαφορετικές περιόδους. Οἱ ἀρχαιότερες καταλαμβάνουν τόν Δ. καί Ν. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ (ὄλες ἄσχημα ἐπιζωγραφισμένες) καί τόν Α. καί τμήμα τοῦ Ν. τοίχου τοῦ νάρθηκα³⁹ (μῆ ἐπιζωγραφισμένες). Ἡ κτητορική ἐπιγραφή⁴⁰ πάνω ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ Δ. τοίχου, ἐσωτερικά, χρονολογεῖ τίς τοιχογραφίες αὐτές στό 1650 καί μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ζωγραφίστηκαν *δηα χηρος καμου τους ευτελής κ(αι) αμαθῆς εν ζωγράφοις· Δημητριος· και Νικόλαος· ε[κ] κομεις Θεοτωκο*⁴¹ (εἰκ. 9α· ἄς σημειωθεῖ ὅτι στήν ἴδια ἐπιγραφή, στήν ἀρχή τῆς πέμπτης σειρᾶς, ἡ σωστή ἀνάγνωση τοῦ ἑνός ἀπό τά ὀνόματα τῶν κτητόρων εἶναι *Μαργγέλι*, βλ. εἰκ. 9β)⁴². Τῆ μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τοῦ Α. τοίχου τοῦ νάρθηκα

38. Ἐπί τοῦ χωριῶ Κρεπενή σήμερα σώζονται, ἐκτός ἀπό δύο ἐκκλησίες, λίγα μόνο ἐρείπια κοντά στό παραλίμνιο χωριό Μαυροχώρι (πρβλ. *Π. Τσαμίση*, ὁ.π., σ. 152).

39. Ὁ νάρθηκας, πού τήν ἐποχή τοῦ Τσαμίση φαίνεται ὅτι σωζόταν ὀλόκληρος (ὁ.π., σ. 153), σήμερα ἔχει μετατραπεῖ σέ ἀνοιχτό χῶρο.

40. Βλ. *Π. Τσαμίση*, ὁ.π. (μεταγραφή) καί *Ν. Μουτσόπουλου*, Συμβολή, ἐπιγρ. 251 (ἀπόγραφο).

41. Ὁ Τσαμίσης (ὁ.π.) γράφει «αμαρτωλοῦ» ἀντί γιά *αμαθῆς* καί «εκ κομας Θε...κο» ἀντί γιά *ε[κ] κομεις Θεοτωκο*, ἐνῶ στό ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου (ὁ.π.) ὑπάρχουν στό συγκεκριμένο τμήμα τῆς ἐπιγραφῆς μερικές παραλείψεις γραμμάτων. Δέν μπόρεσα νά βρῶ στοιχεία γιά τή θέση τοῦ χωριοῦ Θεοτόκος.

42. Ὁ Τσαμίσης (ὁ.π.) γράφει «Μαρπελι» καί στό ἀπόγραφο τοῦ Μουτσόπουλου (ὁ.π.) ὑπάρχει ἄλλοίωση τοῦ διπλοῦ Γ, πού φαίνεται σάν ΡΓ.

καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 4 β, 5α), ἐνῶ στό μέσον, πάνω ἀπό τήν εἴσοδο, ὑπάρχει ἀβαθῆς κόγχη μέ τήν παράσταση ἔνθρονου Ἁγ. Νικολάου. Στήν κάτω καί ἀριστερή γωνία τῆς κόγχης βρίσκεται, γραμμένη μέ ἄσπρο χρῶμα πάνω σέ μαῦρο κάμπο, ἀνέκδοτη μικρογράμματη ἐπιγραφή, διαστάσεων 16×16 ἐκ. (εἰκ. 10).

Μεταγραφή

1	Δέησης των		
2	δοῦλον του		
3	θ(εο)ύ· νικολα		
4	ος· τοῦ γεῶρ	10	καί η
5	γι και η γηνί	11	μή(τη)ρ του
6	αυτού· ζωῆ	12	στάμο
7	εκ χωράς		
8	μπογα		
9	τζη[κ]ο		

Παρατηρήσεις

μπογα/τζη[κ]ο: τό μικρό ὑπόλειμμα τοῦ τελευταίου γράμματος τῆς λέξης ταιριάζει περισσότερο στό γράμμα ο παρά στό υ. Ἡ ἐκδοχή ὅτι τό ὄνομα τοῦ χωριοῦ (σημερ. Βογατσικό) ἦταν γραμμένο στήν αἰτιατική ἀντί γιά τήν ὀρθή γενική ἐνισχύεται ἀπό τό ἀνάλογο παράδειγμα τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ («ἐκ κώμης Θεοτόκο» ἀντί γιά «ἐκ κώμης Θεοτόκου», βλ. εἰκ. 9α).

Στόν ζωγράφο τῶν παραπάνω τοιχογραφιῶν ἀποδίδεται, σύμφωνα μέ τεχνοτροπικά καί παλαιογραφικά στοιχεῖα, καί ἡ εἰκόνα τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στό τέμπλο τοῦ ναοῦ. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες εἰκόνες τοῦ τέμπλου, ἂν ἐξαιρέσουμε αὐτές πού κλάπηκαν πρὶν ἀπό λίγα χρόνια καί πού, παρά τήν ἀνεύρεσή τους, δέν ἔχουν ἀκόμη ἐπιστραφεῖ στόν ναό, χρονολογημένη εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ Προδρόμου, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἐξῆς κεφαλαιογράμματη ἀφιερωτική ἐπιγραφή:

Δέηση(ς) τὸν δοῦλον / του Θεου. Ἰακῶβου / ηερομοναχου. / κ(αι)
Σῖναϊτ(ου). εκ / λέγομενη(ς) Καστορι(ας)⁴³, καί σέ ἄλλο σημεῖο της: εν ετη $\bar{Z}$ ·
 $\bar{P}\bar{N}\bar{\Gamma}$ (= 1644/45 μ.Χ.)

43. Δημοσιεύεται ἀπό τόν Τσαμίση (δ.π.) μέ ἑλλείψεις καί χωρίς τή χρονολογία πού ἀκολουθεῖ.

α.

ΑΝΑΧΗΡΟΣ ΚΑΠΧΣΑ ΤΕΛΗΣ ΚΑΠΑΘΣ
 ΕΖΩΡΑΪΦΟΙΚ· ΑΗΤΙΘ· ΚΑΙ ΝΗΚΛΑΘ· ΕΚΟΜΙΣ ΘΕΟΣΚΟ·

β. ΜΗΓΓΕΛΙ.

Εικ. 9. "Αγ. Νικόλαος Κρεπενής. 'Αποσπάσματα από την 8η-9η (α) και 5η σειρά (β) της κτητορικής επιγραφής του Δ. τοίχου του κυρίως ναού.

ΑΕΗΣΙΣΤΩΝ
 ΔΟΥΛΟΝΤΩ
 ΘΥ· ΜΙΚΟΛΑ
 ΟΣ· ΤΑΪΕΩΡ
 Ι και η ΓΗΝΙ
 ΑΥΤΑ· ΖΩΗ
 ΕΠΧΩΑΙ

και η
 ΜΗΡΤΑ
 ΣΑΥΛΟ

ΜΠΟ
 ΤΑ

Εικ. 10. "Αγ. Νικόλαος Κρεπενής. 'Επιγραφή στον Α. τοίχο του νάρθηκα.

Ἄκόμη ἡ σειρά τῶν μικρῶν εἰκόνων τοῦ τέμπλου, τό πολύπτυχο μέ τή Μεγάλη Δέση, ὁ σταυρός τῆς κορυφῆς μέ τά «λυπηρά» καί — ὅσον ἀφορᾶ τά ἀντικείμενα πού κλάπηκαν— τουλάχιστον ἡ εἰκόνα τοῦ Ἁγ. Νικολάου⁴⁴, φαίνεται ὅτι ζωγραφίστηκαν τό 1662, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἡ ἐξῆς κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή πού ὑπάρχει σέ ἀρκετό ὕψος στή δεξιὰ γωνία τοῦ τέμπλου:

† *Ἀνηστωρίθιοι ω θίος κ(αι) / πανσεπτος τέμπλος / του ἐν αγηεις πατρός ημ(ων) Νη/κολάου δια σηνδρομ(ης) κοπου / κ(αι) αιζωδου Κόνσταντι<ν>ου οiero/μονάχου κ(αι) σηνβοοιθου(τος) του Χατζη Μαργαριτη / Κηρητζη Ραλι κ(αι) Μανολη μετα τη(ς) μητρο(ς) αυτου / Μαημπαλι ἈΧΞΒ (= 1662 μ.Χ.)⁴⁵.*

Τέλος, ὁ Α. καί ὁ Β. τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ κοσμοῦνται μέ νεότερες τοιχογραφίες, πού ἀπό μία δεύτερη κτητορική ἐπιγραφή πού ὑπάρχει πάνω ἀπό τήν πόρτα τοῦ Β. τοίχου, ἐσωτερικά, χρονολογοῦνται στό 1753⁴⁶. Τά παλαιογραφικά δεδομένα δείχνουν ὅτι αὐτές ὀφείλονται στόν ζωγράφο πού ζωγράφησε τό 1749 τόν ναό τῆς Παναγίας στό Ζευγοστάσι Καστοριάς καί τό 1753 τήν εἰκόνα τῆς Παναγίας Πορταΐτισσας στόν ναό τῆς Παναγίας Ἑβραΐδας⁴⁷.

Ἁγ. Νικόλαος Κυρίτζη. Στόν Ἁγ. Νικόλαο Κυρίτζη ὁ Α. τοῖχος τοῦ νάρθηκα καί τμήματα τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ καλύπτονται ἀπό τοιχογραφίες(πίν.5 β, 6 α, β)⁴⁸ πού, σύμφωνα μέ τήν κτητορική ἐπιγραφή πού βρίσκεται στή δεξιὰ μεριά τοῦ τέμπλου⁴⁹, χρονολογοῦνται στό 1654. Στόν Α. τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὅπου ὑπάρχει ἡ εἴσοδος πρὸς τόν κυρίως ναό, ἀπλώνεται

44. Βλ. τήν ἀφιερωτική τῆς ἐπιγραφῆς μέ χρονολογία 1662 στοῦ Π. Τσαμίση, ὁ.π.

45. Πρόχειρο καί σοβαρά ἀλλοιωμένο ἀπόγραφο, ὥστε νά εἶναι σέ μερικά σημεία μὴ ἀναγνώσιμο, βλ. στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 274.

46. Βλ. ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἐπιγρ. 413.

47. Ὁ.π., ἐπιγρ. 401 (κτητορική ἐπιγραφή Παναγίας Ζευγοστασίου) καί 410 (ἀφιερωτική ἐπιγραφή τῆς εἰκόνας στήν Παναγία Ἑβραΐδα). Παρατήρησε ἰδίως τή χαρακτηριστική μορφολογία τῶν γραμμάτων Ν, Π, Δ καί Μ, ἀλλά καί τῶν Α, Ε, Θ κτλ. Μεταξύ τῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς καί τῆς Παναγίας Ζευγοστασίου ὑπάρχει μεγάλη ἀναλογία καί στή διατύπωση.

48. Βλ. καί Σ. Πελεκανίδη, Καστορία. I. Βυζαντιναὶ τοιχογραφίαι, Θεσσαλονίκη 1953, πίν. 155β, 161α,β κς Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 54^{1,2}, 54⁴ καί 54¹⁰.

49. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 169-170, Α. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σ. 168, Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 134-135, Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 54⁸ (φωτογραφία τῆς ἐπιγραφῆς) καί τοῦ ἴδιου, Συμβολή, ἐπιγρ. 262 (ἀπόγραφο).

ή σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 5β)⁵⁰, πού παρουσιάζει μεγάλη εικονογραφική καί τεχνοτροπική ὁμοιότητα μέ τήν ἀντίστοιχη σύνθεση στόν "Αγ. Νικόλαο Κρεπενῆς"⁵¹. Τά παλαιογραφικά δεδομένα (εἰκ. 11α)⁵² ἐνισχύουν τήν ἄποψη ὅτι οἱ τοιχογραφίες αὐτές ὀφείλονται στόν κύριο ζωγράφο πού ἐργάστηκε στόν "Αγ. Νικόλαο Κρεπενῆς (τόν Δημήτριο ἤ τόν Νικόλαο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ναοῦ, βλ. εἰκ. 9α). Ἐξαιροῦνται οἱ παραστάσεις τῆς Παναγίας, τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ "Αγ. Δημητρίου"⁵³ κάτω ἀπό τή σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, καθῶς καί μερικές ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ κυρίας ναοῦ (στόν Β. τοῖχο καί στή δεξιά γωνία τοῦ Δ. τοίχου, βλ. πίν. 6β)⁵⁴, πού εἶναι πιό ἀδρά δουλεμένες καί πού ἀποδίδονται σέ ἄλλον ζωγράφο τοῦ ἐργαστηρίου (ἴσως σ' αὐτόν πού μαζί μέ τόν κύριο ζωγράφο κατονομάζεται στήν ἐπιγραφή τοῦ "Αγ. Νικολάου Κρεπενῆς). Ὁ διαχωρισμός τους ἀπό τίς ὑπόλοιπες τοιχογραφίες τοῦ 1654 ἐνισχύεται ἀπό τή σαφῶς διαφορετική μορφολογία τῶν γραμμάτων τῶν ἐπιγραφῶν πού τίς συνοδεύουν (εἰκ. 11β).

Στόν κυρίως ναό, σέ τμήματα τοῦ Α., Β. καί Δ. τοίχου καί στά πλάγια τῆς εἰσόδου, ὑπάρχουν ἀρχαιότερες τοιχογραφίες, πού χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 14ου αἰ.⁵⁵

50. Πρβλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 161β (ὀλόκληρος ὁ Παράδεισος χωρίς στερεωτικό ὕψασμα).

51. Βλ. καί ὁ.π., πίν. 161α, β καί Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 54¹⁻² καί πρβλ. μέ τούς πίν. 4β καί 5α ἐδῶ.

52. Βλ. ἐπιπλέον ἐπιγραφικά δείγματα ἀπό τόν ναό καί τό ἀπόγραφο τῆς μικρογράμματης κτητορικῆς του ἐπιγραφῆς στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 261, 262 καί πρβλ. μέ τίς εἰκ. 9α,β καί 10 ἐδῶ καί μέ τό ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ "Αγ. Νικολάου Κρεπενῆς (ὁ.π., ἐπιγρ. 251). Πιό χαρακτηριστική εἶναι ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα σ' ὅλες τίς λεπτομέρειες στή μικρογράμματη γραφή τῶν δύο ναῶν (βλ. π.χ. τήν ὀξεία, πού συνήθως συνοδεύεται ἀπό μία τελεία στιγμή ἀριστερά της, τό π μέ ἀποκλίνοντα τά δύο σκέλη, τό ι πού συχνά ἔχει κόμπο στή μέση, τή γραφή τοῦ «καί», τά γράμματα α, δ, ζ καί τά μικροῦ μεγέθους Δ καί Γ κτλ.). Ἄκόμη ὑπάρχει ἀναλογία στή διατύπωση τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν τῶν δύο ναῶν.

53. Βλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 161α,β (κάτω ἄκρο) καί Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά, Λεύκωμα, πίν. 54¹ (κάτω ἄκρο).

54. Βλ. ἐπίσης Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 155β καί Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 54¹⁰.

55. Βλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 155α, 156α-160 καί Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 54³. Γιά τή χρονολόγηση βλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., σ. 17 (14ος αἰ.), Α. Ξυγγόπουλου, Ἡ λατρευτική εἰκὼν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, Ἑλληνικά 13 (1954) 257 (τέλη 14ου — ἀρχές 15ου αἰ.), Σ. Πελεκανίδη, Βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Πρέσπας, Θεσσαλονίκη 1960, ὁ. 119 (ἀρχές 14ου αἰ.) καί Ε. Τσιγαρίδα, Εἰκόνα Παναγίας Ἐλεούσας, σ. 283-284, ὑποσημ. 41 (τέλη 14ου — ἀρχές 15ου αἰ.).

ΟΨΙΟΣ ΒΑΣΙΛΗΟΣ

α.

Α Ε Κ Υ Ω Ξ Μ Μ

ὄψις τῆς ἀηκεο
 σῆης αβραήμ.
ολησῆς ιακωβ
β

ὄψις θεοῦ,
 οὐρα τῆς

β.

Κ Μ Α Υ Σ Β

ὄψις τῆς ἀηκεοσῆης

γ.

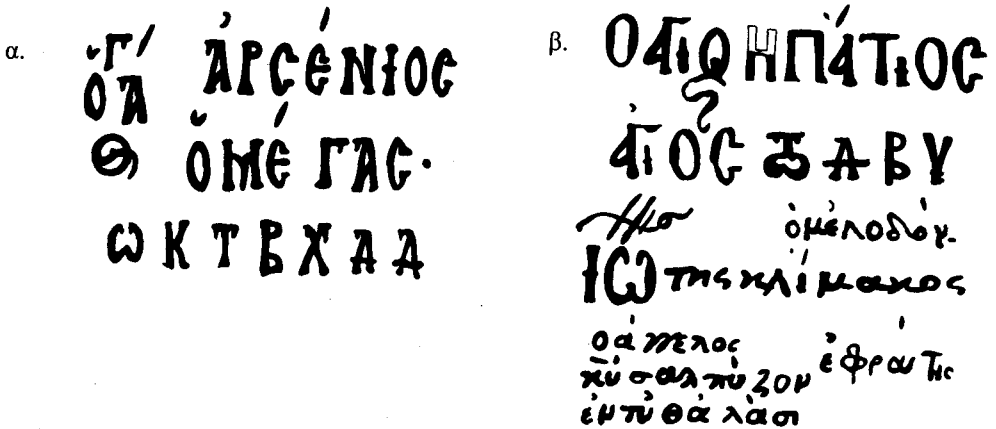
ὄψις πελοῦ καὶ σαπῆζον,
 εἰς τὴν θάλασσαν

ἠκεο ταλαλητῆα αφᾶ
 ομηχός τῆς

ὄψις παχῶμιος

δ.

ὄψις ἰω καλιβῆτης
τύρκ ἠε γᾶτι
ἐφράτης α

Είκ. 12. Ἐπιγραφικά δείγματα ἀπὸ τοὺς ναοὺς Ἁγ. Γεώργιο Βουνοῦ (α) καὶ Ἁγ. Νικόλαο Ἀρχόντισσας Θεολογίνας (β).

Ἁγ. Νικόλαος Μητροπόλεως (Καραβιδῶ). Στόν Β. τοῖχο τοῦ μικροῦ αὐτοῦ ναοῦ⁵⁶ φαίνεται ὅτι καλιότερα ἦταν προσκολλημένος νάρθηκας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται, ἐκτός ἀπὸ τῆ Ν. γωνία τοῦ Α. του τοίχου, μόνο οἱ τοιχογραφίες πού καλύπτουν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφάνειας τοῦ Β. τοίχου τοῦ σημερινοῦ ναοῦ. Πρόκειται κυρίως γιὰ τὴ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας, τῆς ὁποίας μερικά τμήματα ἔχουν ἐκπέσει καὶ πού γενικά δὲν διατηρεῖται σὲ ἱκανοποιητικὴ κατάσταση. Ἡ τεχνοτροπικὴ καὶ εἰκονογραφικὴ ὁμοιότητα τῆς παράστασης αὐτῆς μὲ τίς ἀντίστοιχες τῶν δύο προηγούμενων ναῶν εἶναι φανερὴ (πίν. 7α)⁵⁷.

Στὴν ἴδια ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, πάνω καὶ ἀριστερά ἀπὸ τὴ χαμηλὴ εἴσοδο, ὑπάρχει πολὺ φθαρμένη καὶ δυσδιάκριτη στὰ περισσότερα σημεῖα τῆς μικρογράμματη ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία ἔχει ἐκπέσει τὸ κάτω δεξιὸ τεταρτημόριο (εἰκ. 13)⁵⁸. Ἡ ἐπιγραφή, πού εἶναι ἀνέκδοτη, εἶναι γραμμὴν

56. Βλ. Γ. Χρησιδῆ, ὁ.π., σ. 278-279, Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 183 καὶ Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 129-130.

57. Βλ. καὶ Ν. Λ. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 50⁷⁻⁹ καὶ πρβλ. μὲ τοὺς πίν. 4β, 5α, β ἐδῶ καὶ μὲ Σ. Πελεκανίδη, Καστοριά. Ι, πίν. 161α,β καὶ Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 54¹⁻².

58. Πρβλ. Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 50⁷, ὅπου διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή στὴν κάτω δεξιὰ γωνία. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι στὸ ἀπόγραφο πού παραθέτω δὲν στάθηκε δυνατό νά γίνει ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία, γιὰτὶ ἐν τῷ μεταξύ ἡ ἐπιγραφή καλύφθηκε ἀπὸ στερεωτικὸ ὕφασμα (τουλπάνι).

ΠΗ
 ΕΣΘΙΘΑΥΡΤΗΚΑΙΣ ΤΟΥ ΑΛΓΟΥΝΙΝΟΛΑΟΥ ΤΟΥ ΘΑΥΡ
 ΤΟΥΣ ΔΙΑΞΩΔΟΥ ΚΑΙ ΨΥΧΗΚΗΣ ΣΩΤΗΡΙΑΣ ΤΟΥ
 ΓΟΡΕΟΡΑΤΟΥ ΜΑΥΡΟΛΗ ΚΑΙ ΟΠΑΤΗΡ ΑΥΤΟΥ ΙΩ ΚΑΙ ΗΜΗ
 ΑΥΤΟΥ ΔΟΥ ΚΟ

ΑΡΧΗ ΔΡΑ ΤΩΟΡΤΟΣ ΔΕ ΤΟΥ
 ΠΟΛΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ ΚΥΡΙΑ
 ΤΩΟΡΤΟΣ ΤΟΥ ΑΛΑΒΕΓΑΤΟΥ
 ΚΑΙ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΟΙΣ ΤΙΣ ΔΕ ΜΟΣ
 ΧΑΛΑΝ ΔΙΣ ΔΕ ΜΑΣ ΚΟΣ ΚΑΙ ΚΑΡ
 ΚΑΙ Ο ΚΑΡ ΜΑ ΚΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΚΑΡ

ΕΠΙΕ ΤΟΥΣ ΖΩΣΕ
 ΟΥΧΡΙΑΝΟΝ
 ΖΟ

ΜΙΛΟ ΤΑΠΟΥΜΗ
 ΟΥ ΑΡΑ

Εικ. 13. Ἄγ. Νικόλαος Μητροπόλεως (Καραβιδῶ). Ἐπιγραφή στὸν Β. τοῖχο, ἐξωτερικά.

μέ μαύρα γράμματα πάνω σὲ ὠχρόγκριζο κάμπο καί περιβάλλεται ἀπὸ δύο διαδοχικὲς ὀρθογώνιες ταινίες· ἀπὸ αὐτές ἡ ἐσωτερικὴ εἶναι κόκκινη, ἔχει πλάτος 1,5-2 ἑκ. καὶ ἐσωτερικὲς διαστάσεις 29,5×47,5 ἑκ., ἐνῶ ἡ ἐξωτερικὴ ἔχει τὸ χρῶμα τοῦ κάμπου καὶ πλάτος 0,5 ἑκ.

Μεταγραφή

- 1 † *Εστορηθι ο ἀρτηκας του αγίου νικολάου του θαυμα*
 2 *τουργού δια εξώδου και ψυχικής σωτηρίας τον*
 3 *γονέον αυτοῦ μανόλη και ο πατήρ αυτοῦ ιω(άννη)ς και η μ(α)νηρ*
 4 *αυτου δούκο*
 5 † *Αρχήιερατεῦντος δέ του π[α]νιεροτάτου μη[τρο]*
 6 *πολήτου καστορίας κυρίω κ[υρ]ίου αρσ[ενίου και ιερα]*
 7 *τευντος του ευλαβεστάτου ιερέως παπα [-ῖ-]*
 8 *και δια συνδρομοις το [-ῖ-] μο [------^c22-----]*
 9 *χαλα δ[-²⁻³] μα[-¹]κος και κύρ[------^c22-----]*
 10 *και ο κυρ μανολης και ο κυρ ν[-'---ῖ---]*
 11 *επι ἔτους. ζ.ρξε [---ῖ--]*
 12 *[-³⁻⁴] ρια [-¹] ὄν*
 13 *[---ῖ--]*

Παρατηρήσεις

ἀρτηκας (σειρά 1η): οἱ παραλλαγές «ἄρθηξ», «ἄρτηξ» καὶ «ἄρτηκας» ἀντί τῆς λ. *νάρθηξ-νάρθηκας* δέν εἶναι σπάνιες στίς ἐπιγραφές⁵⁹.

τον / γονέον αυτοῦ μανόλη (σειρές 2η-3η): πρόκειται γιὰ ἀσυνταξία, ἀντί γιὰ τὸ σωστότερο «τοῦ Μανόλη καὶ τῶν γονέων αὐτοῦ».

Αρχήιερατεῦντος (σειρά 5η): ἡ λέξη ἔχει γραφτεῖ παρόμοια (*αρχιερατευ-βωντως*) καὶ στήν κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς⁶⁰.

κυρίω κ[υρ]ίου (σειρά 6η): τὰ ἀνάλογα ἐπίθετα πού προτάσσονται στὴ γενική τοῦ ὀνόματος τοῦ μητροπολίτη Ἀρσενίου στίς κτητορικὲς ἐπιγραφές τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς καὶ τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη εἶναι ἀντίστοιχα *κυριῶ κυρίω* καὶ *κυρίου κυρίω*⁶¹. Γενικά δέν εἶναι σπάνια στίς ἐπιγραφές ἡ ἀλλοίωση τῆς ὀρθῆς προσαγόρευσης τοῦ μητροπολίτη

59. Βλ. π.χ. Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 114, 197, 218, 327 καὶ 543.

60. Πρβλ. δ.π., ἐπιγρ. 251 (ὅπου τὸ πλεονάζον ι ἔχει ἀποτυπωθεῖ λανθασμένα ὡς ρ).

61. Ὁ.π., ἐπιγρ. 251 καὶ 262.

(στή γενική) «κυρίου κυρίου» σέ «κυρίῳ κυρίου» ἢ «κυρίῳ κυρίῳ»⁶².

Σειρές 6η-7η: γιά τίς συμπληρώσεις στίς ἑλλειπτεῖς αὐτές σειρές ἔλαβα ὑπόψη καί τή σχεδόν ἐντελῶς ὁμοια διατύπωση στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη⁶³.

το[4-]μο [-----²²] (σειρά 8η): θά περιμέναμε τή διατύπωση «(καί διά συνδρομῆς) τῶν εὐγενεστάτων (ἢ τιμιωτάτων ἢ ἐκλαμπροτάτων ἢ ἐντιμοτάτων) ἀρχόντων (τάδε)», σύμφωνα μέ τά ἀνάλογα παραδείγματα στίς κτητορικές ἐπιγραφές τῶν δύο προηγούμενων ναῶν⁶⁴, ἀλλά τά ἴχνη τῶν γραμμάτων στό τμήμα τῆς σειρᾶς πού δέν ἔχει ἐκπέσει δέν φαίνονται νά ἀντιστοιχοῦν σέ ἓνα ἀπό τά παραπάνω ἐπίθετα τῆς λ. «ἀρχόντων».

χαλα (σειρά 9η): ἴσως πρόκειται γιά τήν κατάληξη τῆς λ. «μαχαλαῶ», ὅποτε ἡ προηγούμενη σειρά θά μπορούσε νά συμπληρωθεῖ καί ὡς ἐξῆς: «καί διά συνδρομῆς) τῶν εὐρισκομένων (ἢ κατοικούντων) εἰς τῆς Μητροπόλεως (ἢ Ἐκκλησιάρχου) τόν μα/χαλαῶ»⁶⁵, ἀλλά πάλι τά ὑπολείμματα τῆς φθαρμένης λέξης τῆς 8ης σειρᾶς μᾶλλον δέν στηρίζουν μιά τέτοια συμπλήρωση.

δ[⁻³]μα[4]κος (σειρά 9η): καί ἐδῶ τά ὑπολείμματα τῆς λέξης ἢ τῶν λέξεων δέν βοηθοῦν γιά τή συμπλήρωσή τους.

ζ.ρξε (σειρά 11η): 7165 ἀπό κτίσεως κόσμου (= 1656/57 μ.Χ.).

Σειρές 12η-13η: τά ὑπολείμματα τῶν σειρῶν δέν βοηθοῦν γιά τήν ἀποκατάστασή τους.

Ἡ πλήρης ὁμοιότητα στόν γραφικό χαρακτήρα αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς μέ τίς μικρογράμματες ἐπιγραφές τῶν δύο προηγούμενων ναῶν⁶⁶ (μάλιστα μέ τήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη ὑπάρχει ἐμφανέστατη ὁμοιότητα καί στή διατύπωση, στόν χωρισμό σέ παραγράφους κτλ.)⁶⁷, σέ συνδυασμό μέ τίς τεχνοτροπικές καί εἰκονογραφικές ἀναλογίες πού ἐπισημάνθηκαν προηγουμένως, μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἐντάξουμε καί τίς

62. Βλ. π.χ. ὁ.π., ἐπιγρ. 224-225, 401, 447, 477-478 καί 548. Ἐπίσης πρβλ. ὁ.π., ἐπιγρ. 228, 286, 333 καί 373.

63. Βλ. ὑποσημ. 49. Ἀνάλογη εἶναι ἡ διατύπωση καί στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς (βλ. ὑποσημ. 40).

64. Βλ. ὑποσημ. 40 καί 49.

65. Βλ. ἀνάλογη διατύπωση στίς σειρές 2-3 τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς (*N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., ἐπιγρ. 251). Ἡ ἐνορία Μητροπόλεως ὀνομαζόταν καί ἐνορία Ἐκκλησιάρχου (βλ. π.χ. *Π. Τσαμίση*, ὁ.π., σ. 15) ἢ «Ἐκκλησιάρχης μαχαλαῶς» (βλ. Κώδικα Μητροπόλεως Καστοριάς Ἐθν. Βιβλ. Ἑλλ. 2751, φ. 49^ο, ἔτος 1538).

66. Πρβλ. εἰκ. 10 καί 11α ἐδῶ καί *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., ἐπιγρ. 262.

67. Βλ. *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π.

παραπάνω τοιχογραφίες στο έργο του ζωγραφικού εργαστηρίου που εξετάζουμε.

Στό έσωτερικό του ναού σώζονται τοιχογραφίες μόνο στον Α. και Β. τοίχο που, σύμφωνα με την κτητορική επιγραφή πάνω από την είσοδο, έσωτερικά, χρονολογούνται στο 1593⁶⁸. "Ας σημειωθεί ότι τό όνομα του άδελφού του κτήτορα που αναφέρει ή επιγραφή είναι Καλογένης του Ράκου (είκ. 14) και ή σωστή ανάγνωση του σχετικού άποσπάσματος τής επιγραφής είναι: (του) κύρ 'Αργηρί τον άδέ<λ>φω του Καλόγενη του Ρακου⁶⁹.

Είκ. 14. "Αγ. Νικόλαος Μητροπόλεως (Καραβιδά). Λεπτομέρεια από την 5η σειρά τής κτητορικής επιγραφής του Β. τοίχου, έσωτερικά.

Παναγία 'Αγ. 'Αναργύρων. Στην Παναγία 'Αγ. 'Αναργύρων ό Ν. τοίχος του νάρθηκα, όπου υπάρχει ή είσοδος προς τόν κυρίως ναό, καλύπτεται από τοιχογραφίες που ανήκουν σε διαφορετική εποχή από αυτές του 1634/35 και του 15ου αϊ., οι όποιες κοσμοούν τόν κυρίως ναό⁷⁰. Στή μισή επιφάνεια του τοίχου, δεξιά από την είσοδο, άπλώνεται κι εδώ ή παράσταση τής Δευτέρας Παρουσίας, τής όποίας ή σχέση με τίς αντίστοιχες παραστάσεις τών τριών προηγούμενων ναών που εξετάσαμε είναι φανερή (πίν. 7β)⁷¹.

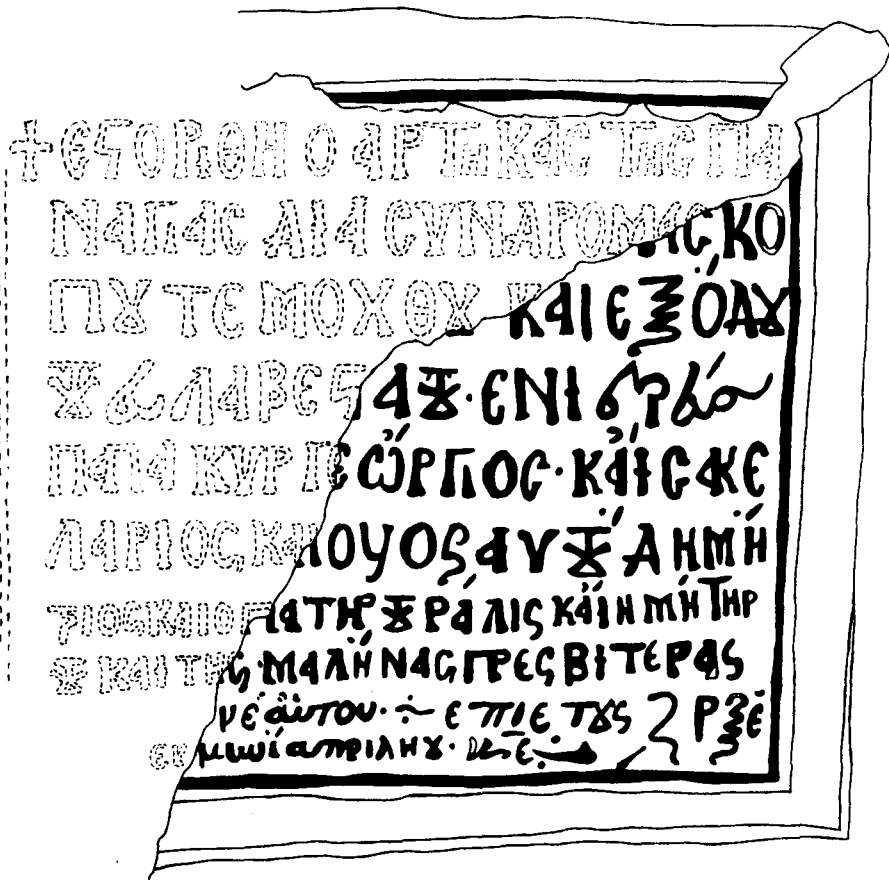
Στόν ίδιο τοίχο, στην πάνω και δεξιά γωνία τής εισόδου, υπάρχει μικρού μεγέθους επιγραφή, τής όποίας μεγάλο μέρος έχει έκπέσει (είκ. 15, πίν. 7β). 'Από κάθε σειρά σώζεται τό δεξιό μόνο τμήμα, του όποιου τό εύρος

68. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ό.π., σ. 279, Α. 'Ορλάνδου, ό.π., σ. 183, Π. Τσαμίση, ό.π., σ. 129, Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 50⁵ και του ίδιου, Συμβολή, επιγρ. 180. Ίσως στο 1593 χρονολογείται και ή επιζωγραφισμένη παράσταση του 'Αγ. Νικολάου στην άβαθή κόγχη πάνω από την είσοδο, έξωτερικά.

69. 'Η ανάγνωση τών Χρηστίδη (ό.π.) και 'Ορλάνδου (ό.π.) είναι «Καλογενήτρα», του Τσαμίση (ό.π.) «Καλογεμηράκου», ενώ στο άπόγραφο του Μουτσόπουλου (Καστοριά. Λεύκωμα, ό.π., και Συμβολή, ό.π.) άποδίδεται έλλιπώς τό ου τής λ. Ρακου.

70. Βλ. σ. 64 - 65 έδω.

71. Βλ. και Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 55⁷ και πρβλ. με τόν πίν. 7α έδω και μέ τούς πίν. τής ύποσημ. 57.

Εἰκ. 15. Παναγία Ἁγ. Ἀναγύρων. Ἐπιγραφή στὸν Ν. τοῖχο τοῦ νάρθηκα.

αὐξάνεται ἀπὸ τὶς πάνω σειρές πρὸς τὶς κάτω, ἐκτός ἀπὸ τὴν πρώτη σειρά, πού εἶναι ἐξολοκλήρου κατεστραμμένη. Εἶναι γραμμένη μὲ μικροῦ μεγέθους κεφαλαῖα γράμματα, μὲ ἐξαιρέση τὶς δύο τελευταῖες σειρές, πού εἶναι μικρογράμματα. Τό χρῶμα τῶν γραμμάτων εἶναι μαῦρο καί τοῦ κάμπου ὠχρόλευκο. Τὴν ἐπιγραφή περιβάλλουν διαδοχικά τρεῖς ὀρθογώνιες ταινίες, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ πρώτη ἔχει χρῶμα μαῦρο, πλάτος 0,3 ἐκ. καί ὕψος 18 ἐκ., ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ τῆς ὀριζόντια διάσταση, σύμφωνα μὲ τὴν πρόταση ἀποκατάστασης τοῦ τμήματος τῆς ἐπιγραφῆς πού λείπει (βλ. ἀπόγραφο, εἰκ. 15), πρέπει νά ἦταν περίπου 21 ἐκ. Ἡ δεύτερη ταινία ἔχει τό χρῶμα τοῦ κάμπου καί πλάτος 0,5 ἐκ., καί ἡ τρίτη ἔχει χρῶμα καστανοκόκκινο καί

πλάτος 1,5 εκ. Ἡ ἐπιγραφή ἔχει δημοσιευτεῖ κατά τό σωζόμενο τμήμα της, χωρίς προσπάθεια ἀποκατάστασης τοῦ ἀρχικοῦ κειμένου, ὅπως αὐτή πού ἐπιχειρεῖται ἐδῶ⁷².

Μεταγραφή

- 1 [† *Εστοριθη ο αρτηκας της Πα*]
- 2 [*ναγιας δια συνδρο]μεις κο*
- 3 [*που τε μοχθ]δ και εξδδου*
- 4 [*του ευλαβε]ςατου· εν ιερευσ(iv)*
- 5 [*παπα κυρ Γ]εωργιος· καϊ σακε*
- 6 [*λαριος κ]αι ο υος αυτου Δημη*
- 7 [*τριος και ο] πατηρ του Ράλις καϊ η μήτηρ*
- 8 [*του και τ]ης· Μαλῆνας πρεσβιτερας*
- 9 [*της γυ:]νε[κος:] αυτου· ÷ επι ετους ζρξ̄ε*
- 10 [---ι-εν] μηνί απριλhou·κε ÷

Παρατηρήσεις

Γιά τίς συμπληρώσεις τῶν κατεστραμμένων τμημάτων τῶν σειρῶν λήφθηκαν ὑπόψη καί οἱ ἐπιγραφές τῶν τριῶν προηγούμενων ναῶν, ἀφοῦ πρῶτα θεωρήθηκε ὡς βέβαιη ἡ συμπλήρωση τῆς 6ης καί 7ης σειρᾶς καί ἔτσι καθορίστηκε τό κατά προσέγγισιν εὔρος τῶν ὑπόλοιπων.

[† *Εστοριθη ο αρτηκας της Πα/ναγιας*] (σειρές 1η-2η): γιά τή συμπλήρωση ἀκολούθησα τήν ἀκριβῶς ἀνάλογη διατύπωση στήν ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου Μητροπόλεως (Καραβιδᾶ)⁷³, ἀφοῦ καί στήν προκείμενη περίπτω-ση ἡ τοιχογράφηση περιορίστηκε μόνο στόν νάρθηκα τοῦ, τότε σχετικά πρόσφατα (πρίν ἀπό 23 μόλις χρόνια)⁷⁴, ἀνακαινισμένου ναοῦ.

[*δια συνδρο]μεις κο/[που τε μοχθ]δ και εξδδου* (σειρές 2η-3η): ὅμοια ἀκριβῶς διατύπωση ὑπάρχει στήν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη καί σχεδόν ὅμοια (ἔχοντας «καί κόπου καί» ἀντί γιά «κόπου τε») σ’

72. Βλ. Α. Ὁρλάνδου, ὀ.π., σ. 167 (μέ ἐλάχιστες, ἐλεγχόμενες, συμπληρώσεις). Ἡ μεταγραφή τοῦ *Χρηστίδη* (ὀ.π., σ. 277-278) εἶναι πολύ ἔλλιπής καί μέ πολλά λάθη, ἐνῶ ὁ *Μουτσόπουλος* (Συμβολή, ἐπιγρ. 178) παραθέτει πολύ παραμορφωμένο καί ἐντελῶς ἀνακριβές ἀπόγραφο ὅπου, ἐκτός τῶν ἄλλων, ἔχει ἀλλοιωθεῖ καί ἡ χρονολογία, πού παρουσιάζεται ὡς «ζρ».

73. Βλ. εἰκ. 13 ἐδῶ.

74. Βλ. σ. 64 ἐδῶ.

αὐτὴν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς⁷⁵.

[του ευλαβε]ζατου (σειρά 4η): τὸ ἴδιο ἐπίθετο προτάσσεται στό ὄνομα τῶν ἀντίστοιχων ἱερέων καί στίς κτητορικές ἐπιγραφές τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη καί Ἁγ. Νικολάου Μητροπόλεως (Καραβιδᾶ)⁷⁶, καθὼς ἐπίσης καί στήν ἐπιγραφή τοῦ 1651/52 πού ὑπῆρχε στό τέμπλο τῆς Παναγίας Κουμπελίδικης, ἡ ὁποία θά παρουσιαστεῖ στή συνέχεια⁷⁷ καί πού, σύμφωνα μέ τά παλαιογραφικά της δεδομένα, συμπεραίνεται ὅτι ἔχει γραφτεῖ ἀπό τὸ ἴδιο χέρι μέ τίς παραπάνω ἐπιγραφές.

[παπα κυρ Γεωργιος (σειρά 5η): ἀκολούθησα τή διατύπωση τῆς ἐπιγραφῆς τῆς Παναγίας Κουμπελίδικης πού ἀναφέρθηκε παραπάνω. Στήν ἐξωτερική ἐπιγραφή τοῦ Ἁγ. Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ, ἡ ὁποία, ὅπως θά δοῦμε⁷⁸, ὀφείλεται κι αὐτὴ πιθανότατα στό ἐργαστήριό πού ἐξετάζουμε, ἡ σχετική διατύπωση εἶναι: «κυρ παπα - (ὄνομα ἱερέως)». Ἐξ σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἀναφερόμενος κτήτορας παπα-Γεωργίος δέν ἀποκλείεται νά ταυτίζεται μέ τόν συνώνυμό του ἱερέα πού ἐφημέρευε πρὶν ἀπὸ 23 χρόνια (τὸ 1634/35) στόν ἴδιο ναό⁷⁹.

καὶ ἡ μήτηρ / [του και τ]ης· Μαλήνας πρεσβιτερας (σειρές 7η-8η): ἡ συμπλήρωση ταιριάζει ὡς πρὸς τὸ εὖρος μέ τὸ τμήμα τῆς σειρᾶς πού λείπει καί συγχρόνως δικαιολογεῖ τὴν ἀπότομη ἀλλαγὴ τῆς πτώσης ἀπὸ ὀνομαστική σέ γενική, ἡ ὁποία ἀποκλείει τὴν πιθανότητα τὸ ὄνομα Μαλήνα νά ἀποδίδεται στή μητέρα τοῦ κτήτορα, ἀφοῦ μάλιστα ὁ πατέρας τοῦ τελευταίου δέν ἀναφέρεται ὡς παπᾶς, ὥστε νά ἀποκαλεῖται ἡ σύζυγός του (δηλ. ἡ μητέρα τοῦ κτήτορα) πρεσβυτέρα.

[της γυ]νε[κος]·] αυτου (σειρά 9η): μεταξύ τοῦ νε, πού ἐδῶ δέν ταιριάζει γιὰ κατάληξη λέξης, καί τῆς λ. αυτου, ὑπάρχουν στό πάνω διάστιχο μερικά ἴχνη, τὰ ὁποία εἶναι δυνατὸ νά ὑποθέσουμε ὅτι ἀντιστοιχοῦν στήν κατάληξη «κός», ὥστε νά προχωρήσουμε στή λογική συμπλήρωση [της γυ]νε[κος]·] αυτου (ἢ [και γυ]νε[κος]·] αυτου). Ἐπειδὴ ὁμως τὸ εὖρος τοῦ [της γυ] (ἢ τοῦ [και

75. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἀντίστοιχα ἐπιγρ. 262 καί 251. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν δύο αὐτῶν ἐπιγραφῶν, ἡ κατάληξη τῆς λ. συνδρομῆς ἀποδίδεται στήν ἐδῶ πρόταση ἀποκατάστασης (εἰκ. 15) μέ εἰ. Ὁ Ὀρλάνδος (δ.π., σ. 167) γράφει: «.... διὰ κόπου] καὶ ἐξόδου».

76. Ὁ.π., ἐπιγρ. 262 καί εἰκ. 13 ἐδῶ. Ὁ Ὀρλάνδος (δ.π.) γράφει: «του ευσεβεστ]ατου».

77. Βλ. σ. 87.

78. Βλ. σ. 83 - 84.

79. Βλ. τὴν κτητορική ἐπιγραφή τοῦ κυρίως ναοῦ (ὑποσημ. 33 ἐδῶ) καί τὴν ἐπιγραφή στήν κόγχη τῆς πρόθεσης (σ. 65 ἐδῶ).

γυ) μάλλον δέν εἶναι ἀρκετό, ὥστε νά καλύψει τόν χῶρο ὡς τήν ἀρχή τῶν ἄλλων σειρῶν, πρέπει συγχρόνως νά ὑποθεθεῖ ὅτι ἡ 9η σειρά, ἀπό τήν ὁποία ἐξάλλου μεταβάλλεται ἡ γραφή σέ μικρογράμματη, ἄρχιζε κάπως δεξιότερα ἀπό ὅλες τίς προηγούμενες.

ζρξ̄ε (σειρά 9η): 7165 ἀπό κτίσεως κόσμου (=1657 μ.Χ.).

[--̄-- εν] μηνί (σειρά 10η): ὁ χῶρος πρὶν ἀπό τό [εν] ἴσως καταλαμβάνονταν ἀπό τό ἀπό ἐνσαρκώσεως ἔτος, γραμμένο μέ τό ἀλφαβητικό σύστημα ἢ μέ ἀραβικούς ἀριθμούς (αχνζ´ ἢ 1657)⁸⁰. Μποροῦμε ὁμως νά ὑποθέσουμε, κατ' ἀναλογία μέ τήν προηγούμενη σειρά, ὅτι ὁ χῶρος ἦταν ἄδειος καί ὅτι κι αὐτή ἡ σειρά ἦταν βραχύτερη ἀπό τίς προηγούμενες.

Τά παλαιογραφικά δεδομένα τῶν τοιχογραφιῶν (εἰκ. 11γ, 15)⁸¹, μαζί μέ τά ἀντίστοιχα τεχνολογικά καί εἰκονογραφικά πού ἐπισημάνθηκαν παραπάνω, τίς τοποθετοῦν ἀναμφισβήτητα στό ἔργο τοῦ ἐργαστηρίου πού ἐπισημάνουμε στούς προηγούμενους ναούς.

Ἄγ. Γεώργιος Μουζεβήκη. Στόν Ἄγ. Γεώργιο Μουζεβήκη⁸², ἐκτός ἀπό τίς τοιχογραφίες τοῦ 16ου αἰ. πού κοσμοῦν τόν κυρίως ναό⁸³, ὑπάρχουν τοιχογραφίες σέ κακή κατάσταση διατήρησης καί στή μεγαλύτερη ἐπιφάνεια τοῦ Ν. καί Δ. τοίχου τοῦ μεγάλου νάρθηκα, καθῶς καί σέ μικρό τμήμα τοῦ Α. του τοίχου. Κι ἐδῶ ἡ πύο χαρακτηριστική παράσταση εἶναι αὐτή τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 8), πού καλύπτει ὅλο σχεδόν τόν Δ. τοῖχο, ὅπου βρίσκεται καί ἡ εἴσοδος πρὸς τόν κυρίως ναό. Τά δεδομένα αὐτῶν τῶν

80. Ἀπό τίς ἄλλες ἐπιγραφές πού ὀφείλονται στό ἐργαστήριο πού ἐξετάζουμε, ἡ ἀπό Χριστοῦ χρονολόγηση, παράλληλα μέ τήν ἀπό Ἄδάμ, σημειώνεται μέ τό ἀλφαβητικό σύστημα στόν Ἄγ. Νικόλαο Κρεπενῆς καί στόν Ἄγ. Νικόλαο τῆς Ἀρχόντισσας Θεολογίνας, ἐνῶ μέ ἀραβικούς ἀριθμούς στόν Ἄγ. Νικόλαο Κυρίτζη. Στόν Ἄγ. Γεώργιο τοῦ Βουνοῦ σημειώνεται μόνο τό ἔτος ἀπό Χριστοῦ μέ τό ἀλφαβητικό σύστημα (βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἀντίστοιχα ἐπιγρ. 251, 277-278, 262 καί 252). Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι ἡ διακόσμηση τοῦ Ἄγ. Νικολάου Κρεπενῆς «ἐτελειώθη» κι αὐτή ἀκριβῶς στίς 25 Ἀπριλίου (τοῦ 1650), ἐνῶ ἐκείνη τοῦ Ἄγ. Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ στίς 28 Ἀπριλίου (τοῦ 1651) στίς ἐπιγραφές τῶν ὑπόλοιπων ναῶν δέν σημειώνεται ὁ μήνας καί ἡ μέρα κατὰ τήν ὁποία ἔλαβαν τέλος οἱ ἐργασίες τῆς τοιχογράφησης.

81. Μικροῦ μεγέθους κεφαλαῖα γράμματα, ὅπως αὐτά τῆς ἐπιγραφῆς πού μόλις ἐξετάσαμε, ὑπάρχουν καί στόν Ἄγ. Νικόλαο Κυρίτζη, μέ ἀπόλυτα ὁμοία μορφολογία γραμμάτων (βλ. εἰκ. 11α, ὁ ζῆγος τῆς δηκείσῆσης). Ἡ μικρογράμματη γραφή τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα τῆς Παναγίας Ἄγ. Ἀναργύρων (βλ. τίς δύο τελευταῖες σειρές τῆς ἐπιγραφῆς καί τήν εἰκ. 11γ) ταυτίζεται σέ ὅλες τίς λεπτομέρειες μέ τήν ἀντίστοιχη τῶν τριῶν προηγούμενων ναῶν (πρβλ. εἰκ. 10, 11α καί 13 ἐδῶ καί Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., ἐπιγρ. 262).

82. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 175, Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 161 καί Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 130.

83. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 50²⁻³.

τοιχογραφῶν (εἰκονογραφικά, τεχνοτροπικά⁸⁴ καί παλαιογραφικά, εἰκ. 11δ⁸⁵) μᾶς ὀδηγοῦν στό συμπέρασμα ὅτι κι αὐτές εἶναι ἔργο τοῦ ζωγραφικοῦ ἐργαστηρίου πού ἐξετάζουμε. Δυστυχῶς ἡ κτητορική ἐπιγραφή πού θά συνόδευε τίς παραπάνω παραστάσεις δέν σώζεται (πιθανότατα ἦταν πάνω καί δεξιά ἀπό τήν εἴσοδο, ὅπου μέρος τῶν τοιχογραφῶν ἔχει ἐκπέσει).

Ἄγ. Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ. Στόν Ἄγ. Γεώργιο τοῦ Βουνοῦ ὁ νάρθηκας, πού σέ σχῆμα Γ βρίσκεται προσκολλημένος στόν Δ. καί Ν. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ⁸⁶, εἶναι διακοσμημένος μέ τοιχογραφίες (πίν. 9α, β)⁸⁷ οἱ ὁποῖες, σύμφωνα μέ τήν κτητορική ἐπιγραφή πού ὑπάρχει στήν ἐξωτερική ὄψη τοῦ Δ. τοίχου, στό κάτω μέρος τῆς παράστασης τοῦ ξφιππου Ἄγ. Γεωργίου, χρονολογοῦνται στό 1651⁸⁸. Στόν Β. τοῖχο τῆς Ν. πτέρυγας τοῦ νάρθηκα βρίσκεται ἡ παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 9α), πού ἐδῶ εἶναι διαμορφωμένη σέ ξεχωριστές σκηνές. Γενικά οἱ τοιχογραφίες τεχνοτροπικά θυμίζουν τίς ἀντίστοιχες τῶν προηγούμενων ναῶν⁸⁹ καί πρέπει νά ὀφείλονται στό ἐργαστήριό πού ἐξετάζουμε. Πάντως οἱ εἰκονογραφικές διαφορές πού παρατηροῦνται, ἰδίως στήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 9α)⁹⁰,

84. Σύγκρινε τόν πίν. 8 μέ τόν πίν. 7β καί τούς πίν. τῆς ὑποσημ. 71 ἐδῶ.

85. Πρβλ. εἰκ. 9α,β, 10, 11α,γ, 13,15 ἐδῶ καί Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 251, 261, 262.

86. Βλ. κατόψεις καί κάθετη τομή τοῦ ναοῦ στοῦ Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 53¹⁻³, ὅπου στή Δ. καί ΒΔ. πλευρά τοῦ ναοῦ ἀναπαρίσταται προσκολλημένος καί τρίτος —πλήν τοῦ νάρθηκα καί τοῦ κυρίως ναοῦ— στεγασμένος χῶρος, ὁ ὁποῖος σήμερα δέν σώζεται.

87. Βλ. ἐπίσης Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., πίν. 53⁷⁻¹² καί Ε. Τσιγαρίδα, Εἰκονιστικές μαρτυρίες, σ. 277, εἰκ. 3.

88. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 169, Α. Ὀρλάνδου, ὁ.π., σ. 169, Π. Τσιμίση, ὁ.π., σ. 134 καί Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 252. Ὁ Τσιγαρίδας (ὁ.π., σ. 264, ὑποσημ. 6 καί σ. 268) διαφοροποιεῖ χρονολογικά τήν παράσταση τοῦ Ἄγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ (ὁ.π., σ. 277, εἰκ. 3) στόν Α. τοῖχο τῆς Δ. πτέρυγας τοῦ νάρθηκα, καί κατ' ἐπέκταση ὅλες τίς τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα, ἀπό τήν ἐξωτερική χρονολογημένη παράσταση τοῦ Ἄγ. Γεωργίου, καί τίς ἐντάσσει στό β' μισό τοῦ 16ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα ὁμοῦς (βλ. ὑποσημ. 87 καί πίν. 9α, β ἐδῶ) ἔχουν τεχνοτροπικά στοιχεῖα πού δέν ἐπιτρέπουν μιά τόσο πρῶμη χρονολόγηση· ἐξάλλου ἡ ἐξωτερική ἐπιγραφή, πού ἀναφέρει «ἀνέγερση» καί «ἀνακαινισμό» τοῦ ναοῦ καί σημειώνει καί τή μέρα πού τελείωσαν οἱ ἐργασίες, μᾶς κάνει νά ὑποθέσουμε ὅτι αὐτές δέν περιορίστηκαν βέβαια μόνο στήν ἐκτέλεση τῆς ἐξωτερικῆς παράστασης τοῦ Ἄγ. Γεωργίου. Ἀναφορικά μέ τίς παραστάσεις τοῦ Ἄγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ σέ ναοῦς τῆς Καστοριάς (βλ. Ε. Τσιγαρίδα, ὁ.π., σ. 264), ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὑπόλειμμα παράστασης μέ τό ὄνομα τοῦ ἀγίου σώζεται στό ἱερό τοῦ Ἄγ. Νικολάου τῆς Ἀρχόντισσας Θεολογίνας, τοῦ ὁποῖου ἡ διακόσμηση, ὅπως θά δοῦμε παρακάτω, ὀφείλεται κι αὐτή πιθανότατα στό ἐργαστήριό πού ἐξετάζουμε.

89. Σύγκρινε π.χ. τόν πίν. 9β μέ τόν πίν. 6α ἐδῶ.

90. Πρβλ. πίν. 5α, β, 7α, β καί 8 ἐδῶ.

καί επιπλέον ὁ διαφορετικός χαρακτήρας τῶν γραμμάτων στίς ἐπιγραφές πού συνοδεύουν τίς τοιχογραφίες (εἰκ. 12α)⁹¹, διαφοροποιοῦν τόν ἐδῶ ζωγράφο ἀπό τόν κύριο ζωγράφο τοῦ ἐργαστηρίου, στόν ὁποῖο ὀφείλεται τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τοιχογραφιῶν τῶν ἄλλων πέντε ναῶν. Ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀρκετά φθαρμένη ἐξωτερική τοιχογραφία τοῦ Δ. τοίχου, τό ὄνομα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καί πιθανότατα καί ἡ κτητορική ἐπιγραφή τοῦ 1651⁹² ἔχουν γραφεῖ μέ γράμματα πού ἀνήκουν στόν δεύτερο ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 1654 στόν κοντινό Ἀγ. Νικόλαο Κυρίτζη⁹³, φαίνεται δηλαδή ὅτι καί ἐδῶ δούλεψαν ξεχωριστά δύο τουλάχιστον ζωγράφοι τοῦ ἐργαστηρίου.

Ἡ χρωματική διακόσμηση τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ, τό πολύπτυχο μέ τή Μεγάλη Δέηση καί οἱ ἄσχημα διατηρημένες δεσποτικές εἰκόνες ὀφείλονται πιθανότατα στόν ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα. Στήν κάτω καί ἀριστερή γωνία τῆς δεσποτικῆς εἰκόνας τῆς Παναγίας ὑπάρχει ἡ ἐξῆς ἀνέκδοτη μικρογράμματη ἐπιγραφή:

δεσι[ς] / τυς δουλη[ς] / τοῦ θεοῦ / σικλητήκη / μοναχη⁹⁴.

Τέλος, ὁ κυρίως ναός κοσμεῖται μέ ἀρχαιότερες τοιχογραφίες (πίν. 10α)⁹⁵, πού χρονολογοῦνται στό β' μισό τοῦ 14ου αἰ.⁹⁶ Οἱ τοιχογραφίες αὐτές παρουσιάζουν στενή συγγένεια μέ τίς σύγχρονές τους τοιχογραφίες τοῦ κατώτερου στρώματος στόν κοντινό Ἀγ. Νικόλαο Κυρίτζη⁹⁷, καί μάλλον

91. Γιά ἐπιπλέον ἐπιγραφικά δείγματα βλ. *N. Μουτσόπουλου*, Συμβολή, ἐπιγρ. 257-260.

92. Ἀπόγραφο τοῦ ὀνόματος τοῦ ἀγίου δέν στάθηκε δυνατό νά ληφθεῖ λόγω τοῦ μεγάλου ὕψους στό ὁποῖο αὐτό βρίσκεται. Ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς, πού σήμερα εἶναι πολύ φθαρμένη, βλ. στοῦ *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., ἐπιγρ. 252.

93. Στό ὄνομα τοῦ Ἀγ. Γεωργίου φαίνεται τό πολύ χαρακτηριστικό ραδιό καί ἀσταθές Ω μέ τούς χαρακτηριστικούς κόμπους, τό Γ μέ μιά μικρή γραμμή σάν τόνο κολλημένη στήν ἄκρη τῆς ὀριζόντιας κεραίας του, τό Α κτλ. πού χαρακτηρίζουν τή γραφή τοῦ δευτέρου ζωγράφου τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 1654 στόν Ἀγ. Νικόλαο Κυρίτζη (βλ. εἰκ. 11β καί πίν. 6β ἐδῶ). Στό ἀπόγραφο τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς (βλ. *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π.), τό ὁποῖο πάντως δέν ἐπιτρέπει λεπτομερεῖς συγκρίσεις, βλ. κυρίως τά γράμματα Α, Γ, Θ καί Β (μέ κυκλικό τό πάνω τμήμα του καί τετραγωνισμένο τό κάτω) καί πρβλ. ἀλί μέ τήν εἰκ. 11β ἐδῶ.

94. Πρόκειται γιά τή μία ἀπό τίς δύο κτητορίσσεις πού ἀναφέρονται στήν ἐπιγραφή τοῦ 1651 (βλ. ὑποσημ. 88).

95. Βλ. καί *N. Μουτσόπουλου*, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 53⁺⁶ καί 53¹³. Εἰδικά στήν κόγχη πρόθεσης ὑπάρχουν δύο στρώματα τοιχογράφησης, ἀπό τά ὁποῖα τό νεότερο ἴσως ὀφείλεται ἀλί στόν ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα.

96. Γιά τή χρονολόγηση βλ. καί *E. Τσιγαρίδα*, Εἰκόνα Παναγίας Ἐλεούσας, σ. 286, ὑποσημ. 54 (β' μισό 14ου αἰ.) καί τοῦ ἴδιου, Εἰκονιστικές μαρτυρίες, σ. 264, ὑποσημ. 6 καί σ. 268 (γ' τέταρτο 14ου αἰ.).

97. Βλ. *Σ. Πελεκανίδη*, Καστοριά. I, πίν. 155α, 156α-160 καί *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., πίν.

ἀνήκουν σέ κοινό μ' ἐκεῖνες ἐργαστήριο.

Ἄγ. Νικόλαος τῆς Ἀρχόντισσας Θεολογίνας. Ἡ πλούσια διακόσμηση τοῦ ναοῦ, τόσο στόν νάρθηκα ὅσο καί στόν κυρίως ναό, σύμφωνα μέ τήν κτητορική του ἐπιγραφή χρονολογεῖται στό 1663⁹⁸. Οἱ τοιχογραφίες (πίν. 10β, 11α)⁹⁹, οἱ ὁποῖες δεν ὀφείλονται σέ ἕναν μόνο τεχνίτη, παρουσιάζουν τεχνοτροπικές ἀναλογίες μέ ἐκεῖνες τῶν προηγούμενων ναῶν καί εἶναι δυνατό νά ἐνταχθοῦν στό ἔργο τοῦ ζωγραφικοῦ ἐργαστηρίου πού ἐξετάζουμε, ὑπόθεση πού ἐνισχύεται ἀπό τήν ἀπόλυτη ὁμοιότητα μέρους τῶν ἐπιγραφικῶν τους δεδομένων μέ ἐκεῖνα τῶν ὑπόλοιπων ναῶν, πλὴν τοῦ Ἄγ. Γεωργίου τοῦ Βουνοῦ (εἰκ. 12β)¹⁰⁰. Ἡ σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας (πίν. 11α)¹⁰¹, πού καλύπτει ὅλο τόν Α. τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὀφείλεται πάντως σέ διαφορετικό ζωγράφο ἀπό ἐκεῖνον στόν ὁποῖο ἀποδώσαμε τίς ἀντίστοιχες συνθέσεις τῶν πέντε πρώτων ναῶν τοῦ ἐργαστηρίου.

Στό ἴδιο ἐργαστήριο ὀφείλεται πιθανότατα καί τό πολύπτυχο μέ τή Μεγάλη Δέηση καί οἱ 4 μεγάλες εἰκόνες τοῦ τέμπλου (μερικά ἐπιζωγραφισμένες), ἀπό τίς ὁποῖες ἡ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἔχει τήν ἐξῆς ἀνέκδοτη κεφαλαιογράμματη ἐπιγραφή:

543. Σύγκρινε ἰδίως μεταξύ τους τίς παραστάσεις τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου τῶν δύο ναῶν (πίν. 10α ἐδῶ μέ Σ. Πελεκανίδη, δ.π., πίν. 159α-160 καί Ν. Μουτσόπουλου, δ.π.), ὅπου, ἐκτός τῶν ἄλλων, εἶναι σχεδόν ἐντελῶς ὅμοια καί ἡ διάταξη καί ἡ μορφολογία τῶν γραμμάτων. Καί στίς ἄλλες κοινές παραστάσεις τῶν δύο ναῶν (π.χ. στόν Ἐπιτάφιο Ὀρθῆνο) ὑπάρχουν σαφεῖς σχέσεις. Γιά τή χρονολόγηση τοῦ κατώτερου στρώματος τοιχογραφιῶν τοῦ Ἄγ. Νικολάου Κυρίτζη βλ. ὑπόσημ. 55 ἐδῶ.

98. Βλ. Γ. Χρηστίδη, δ.π., σ. 172, Α. Ὀρλάνδου, δ.π., σ. 159, Π. Τσαμίση, δ.π., σ. 136 καί Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 277-278. Στόν Β. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν ὑπολείμματα τῆς ἀρχικῆς τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ (με κύριο δείγμα τήν παράσταση τῆς Βατοφόρου, βλ. Σ. Πελεκανίδη, δ.π., πίν. 249α), πού χρονολογοῦνται στά τέλη τοῦ 15ου αἰ. (πρβλ. ἐδῶ, ὑπόσημ. 111).

99. Βλ. καί Σ. Πελεκανίδη, δ.π., πίν. 248α,β καί 249α-262β.

100. Βλ. π.χ. τήν ἀπόλυτη ὁμοιότητα στή γραφή τῆς λ. ΑΓΙΟΣ (δύο τρόποι) καί ΙΩ(ΑΝΝΗC) μέ τά ἀντίστοιχα δείγματα ἀπό τόν Ἄγ. Γεώργιο Μουζεβήκη (εἰκ. 11δ), τό χαρακτηριστικό Ι μέ τόν κόμπο στή μέση, ὅπως καί στά δείγματα ὄλων τῶν ἄλλων ναῶν, τό σύμπλεγμα ΤΩ, ὅμοιο μέ αὐτό στόν Ἄγ. Νικόλαο Κρεπενῆς (εἰκ. 9α) καί στόν Ἄγ. Νικόλαο Κυρίτζη (εἰκ. 11α), τό χαρακτηριστικό Υ, ἐπίσης ὅμοιο μέ τό ἀπαντῶμενο στόν Ἄγ. Νικόλαο Κυρίτζη (εἰκ. 11α) κτλ. Τά μικρά γράμματα εἶναι ἐπίσης ὅμοια μέ αὐτά τῶν προηγούμενων ναῶν (πρβλ. εἰκ. 10, 11α, γ, δ, 13 καί 15 ἐδῶ καί Ν. Μουτσόπουλου, δ.π., ἐπιγρ. 262).

101. Βλ. καί Σ. Πελεκανίδη, δ.π., πίν. 261 α, β, 262 α. Παρά τίς γενικότερες εἰκονογραφικές ἀναλογίες τῆς παράστασης μέ τίς ἀντίστοιχες τῶν πέντε πρώτων ναῶν πού ἀποδώσαμε στό ἐργαστήριο, ὑπάρχουν χαρακτηριστικές διαφορές γιά παράδειγμα, ὅσον ἀφορᾶ τόν Παράδεισο, τό πρόσωπο τοῦ καλοῦ ληστή, τά τεῖχη καί τό ἔδαφος ἀποδίδονται σαφῶς διαφορετικά (πρβλ. πίν. 5α, β, 7α, β καί 8 ἐδῶ).

Δέοιςις του δού/λου του Θ(εο)υ Σεβαστού / του Δημοιτρου αμα / σην την
σημβια κ(αι) / τα τεκνη αυτου:· /,Α·Χ·Ξ·Γ / = 1663 μ.Χ.] / ετελιωθι ο τέμπλος και
τα δεσποτηκα ε<v> μνην / Δηκεμβρηοης:· ΚΔ ηνδικτιώνος Α:·¹⁰²

Τελειώνοντας τὰ σχετικά μέ αυτό τό ἐργαστήριο τῶν ἀρχῶν τῆς β' πενηκονταετίας τοῦ 17ου αἰ., τοῦ ὁποῖου τοιχογραφίες ἀπαντῶνται, καθώς εἶδαμε, σέ ἀρκετούς ναοὺς τῆς Καστοριάς, ἔχω νά συμπληρώσω ὅτι εἶναι πιθανό σέ τεχνίτη του νά ὀφείλονται καί οἱ τοιχογραφίες τοῦ 17ου αἰ. στόν ἐξωνάρθηκα¹⁰³ καί σέ τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ Δ. τοίχου¹⁰⁴ τῆς Παναγίας Κουμπελίδικης, καθώς καί οἱ ἐπιζωγραφήσεις σέ ἀρκετές παραστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ¹⁰⁵, ἀφοῦ ἡ ἀδρή κατασκευή τους καί γενικότερα ἡ τεχνοτροπία τους θυμίζουν τόν δεύτερο ζωγράφο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 1654 στόν "Αγ. Νικόλαο Κυρίτζη¹⁰⁶. Ἡ ὑπόθεση αὐτή ἐνδυναμώνεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στό τέμπλο πού βρισκόταν στόν ναό ὑπῆρχε ἀτελῶς σωζόμενη μικρογράμματα ἐπιγραφή¹⁰⁷, ἡ ὁποία ἀπό τή μορφολογία τῶν γραμμάτων¹⁰⁸ καί τῆ

102. Ἡ σωστή ἰνδικτιώνα τοῦ ἔτους 1663 μ.Χ., ὅσον ἀφορᾶ τοὺς 4 τελευταίους μῆνες του, εἶναι Β' (= 2). Γιά τό ὄχι σπάνιο αὐτό λάθος στόν ὑπολογισμό τῆς ἰνδικτιώνας καί τοῦ ἔτους ἀπό κτίσεως κόσμου βλ. ὑποσημ. 33 ἐδῶ.

103. Βλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 110α, 112α-113β, 116α,β καί Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στήν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριάς, Θεσσαλονίκη 1973, πίν. 59-66 καί 71-73. Ἡ Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη (ὁ.π., σ. 39-41) χρονολογεῖ ὅλες τίς παραστάσεις τοῦ ἐξωνάρθηκα τῆς Κουμπελίδικης στόν 17ο αἰ.: αὐτές ὅμως πού καλύπτουν τοὺς πλάγιους τοίχους του (βλ. ὁ.π., πίν. 67-70, 74-75 καί Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 114α-115β, 117α) διαχωρίζονται σαφῶς μέ βάση τήν τεχνοτροπία τους ἀπό τίς ὑπόλοιπες καί μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στά τέλη τοῦ 15ου αἰ. (πρβλ. Σ. Πελεκανίδη - Μ. Χατζηδάκη, Καστοριά, Ἀθήνα 1984, σ. 89, εἰκ. 6, ὅπου ἡ παράσταση τοῦ "Αγ. Μηνᾶ χρονολογεῖται στόν 15ο αἰ.: στό ἴδιο ὅμως, σ. 85, οἱ τοιχογραφίες τοῦ ἐξωνάρθηκα χρονολογοῦνται χωρίς διάκριση στόν 17ο αἰ.).

104. Βλ. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ὁ.π., πίν. 58.

105. Βλ. ὁ.π., πίν. 2-5 καί Σ. Πελεκανίδη, Καστορία, Ι, πίν. 108β, 109α καί 110β.

106. Βλ. πίν. 6β καί τοὺς πίν. τῶν ὑποσημ. 53 καί 54 ἐδῶ. Σύγκρινε ἰδίως τήν παράσταση τῶν "Αγ. Κωνσταντίνου καί Ἑλένης στήν Κουμπελίδικη (βλ. Σ. Πελεκανίδη, ὁ.π., πίν. 116 β καί Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, ὁ.π., πίν. 72) μέ τήν ἀντίστοιχη παράσταση στόν "Αγ. Νικόλαο Κυρίτζη (βλ. Ν. Μουτσόπουλου, Καστοριά, Λεύκωμα, πίν. 54¹⁰).

107. Βλ. Γ. Χρηστίδη, ὁ.π., σ. 165, Π. Τσαμίση, ὁ.π., σ. 111 καί Ν. Μουτσόπουλου, Συμβολή, ἐπιγρ. 255 (ἀπόγραφο τῆς ἐπιγραφῆς, μαζί μέ τήν ἐνδειξη ὅτι αὐτή βρίσκεται στόν Ταξιάρχη Γυμνασίου, πράγμα πού δέν ἐπαληθεύτηκε ἀπό τήν ἐπιτόπια ἔρευνα). Σήμερα ἡ Παναγία Κουμπελίδικη δέν ἔχει τέμπλο.

108. Βλ. Ν. Μουτσόπουλου, ὁ.π., καί πρβλ. ὁ.π., ἐπιγρ. 262 καί εἰκ. 10, 11α, γ, δ, 12β, 13 καί 15 ἐδῶ.

διατύπωση¹⁰⁹ ἀποδίδεται χωρὶς ἀμφιβολία στὸν κύριο ζωγράφο τοῦ παραπάνω ἐργαστηρίου. Ἡ μεταγραφή τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι:

--Ξ--] *ιερατευβοντος του ευλαβεστατου ιερεως πα/πα [κ]υρ χρισανθος ετους ζρξ ÷ (=7160 ἀπὸ Ἰαδὰμ = 1651/52 μ.Χ.)*¹¹⁰.

Εἶναι ἐπομένως πιθανὸ καὶ οἱ παραπάνω τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες πάντως δὲν φαίνεται νὰ συμμετεῖχε ὁ κύριος ζωγράφος τοῦ ἐργαστηρίου, νὰ χρονολογοῦνται στὸ 1651/52 μ.Χ.¹¹¹

109. Πρβλ. τὰ ἀντίστοιχα τμήματα τῶν κτητορικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ Ἁγ. Νικολάου Κρεπενῆς (βλ. ὑποσημ. 40 ἐδῶ), Ἁγ. Νικολάου Κυρίτζη (βλ. ὑποσημ. 49 ἐδῶ), Ἁγ. Νικολάου Μητροπόλεως (Καραβιδᾶ) καὶ Παναγίας Ἁγ. Ἀναγύρων (βλ. ἀντίστ. εἰκ. 13 καὶ 15 ἐδῶ).

110. Ἡ μεταγραφή ἔγινε μὲ βάση τὸ ἀπόγραφο τοῦ *Μουτσόπουλου* (δ.π., ἐπιγρ. 255), στὸ ὁποῖο ἀρκετὰ γράμματα εἶναι ἀλλοιωμένα, π.χ. στή λ. *ιερατευβοντος* τὸ τ ἀποδίδεται ὡς ο καὶ τὸ ν ὡς ρ. Ὁ *Χρηστίδης* (δ.π., σ. 165) πρὶν ἀπὸ τὴ λ. *ιερατευβοντος* διάβασε: «Ἐξόδοις τοῦ (Ἰωάννου;) υἱοῦ Χρ.». Τὴ λ. «ἐξόδοις» διάβασε καὶ ὁ *Τσαμισῆς* (δ.π., σ. 111).

111. Μὲ τὴν εὐκαιρία ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ *Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη* (δ.π., σ. 37) συσχετίζει ὀρθὰ τὴν παράσταση τοῦ Ἁγ. Νικολάου στὸν Β. τοῖχο τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς Κουμπελίδικης (δ.π., πίν. 54) μὲ τίς παραστάσεις τοῦ ἀγίου στὸν Ἁγ. Νικόλαο τῆς Μοναχῆς Εὐπραξίας (1485/86) καὶ στὸν Ἁγ. Νικόλαο Οἰκονόμου (Μαγαλειοῦ, 1504/05) (βλ. *Σ. Πελεκανίδη*, Καστορία. I, ἀντίστ. πίν. 188α καὶ 175α), οἱ ὁποῖες ὀφείλονται σὲ ἓνα ἐργαστήριον ποῦ ἔχει ἤδη ἐπισημανθεῖ σὲ ἀρκετοὺς ναοὺς τῶν Βαλκανίων καὶ ὑποστηρίχθηκε ὅτι τόπος προέλευσός του ἦταν ἡ Καστοριά (βλ. *Μ. Χατζηδάκη*, Ἡ χρονολόγησι μιᾶς εἰκόνας τῆς Καστοριάς, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Ε', 1969, σ. 305-306, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη σχετικὴ βιβλιογραφία τοῦ ἴδιου, *Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300-1550), Aspects of the Balkans, Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, 1969, Paris 1972*, σ. 192-193 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη (1453-1700) καὶ ἡ ἀκτινοβολία τῆς, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. I', Ἀθῆνα 1974, σ. 419). Ἡ παράσταση τοῦ Ἁγ. Νικολάου καὶ οἱ τοιχογραφίες τῶν πλάγιων τοίχων τοῦ ἐξωνάρθηκα (βλ. ὑποσημ. 103 ἐδῶ) πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονες μὲ ἐκεῖνες τοῦ ἐξωτερικοῦ Δ. τοίχου τοῦ ναοῦ (βλ. *Σ. Πελεκανίδη*, δ.π., πίν. 117β καὶ *Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη*, δ.π., πίν. 55-57· γιὰ τὸν συσχετισμὸ τῆς παράστασης τοῦ Ἁγ. Νικολάου μὲ τίς ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες βλ. δ.π., σ. 37), οἱ ὁποῖες ἀπὸ ἐπιγραφήν ποῦ τίς συνοδεύει χρονολογοῦνται στὸ 1495/96 (βλ. *Α. Ὀρλάνδου*, δ.π., σ. 135, *Π. Τσαμισῆς*, δ.π., σ. 110 καὶ *Ν. Μουτσόπουλου*, Συμβολή, ἐπιγρ. 108). Ὅλες μαζί ὀφείλονται πιθανότατα στὸ ἐργαστήριον (τῆ «σχολῆ τῆς Καστοριάς») ποῦ ἀναφέρθηκε παραπάνω. Σ' αὐτὸ ἀποδίδεται ἡ διακόσμηση ἄλλων 5 ναῶν τῆς Καστοριάς (βλ. *Μ. Χατζηδάκη*, Ἡ χρονολόγησι, σ. 305, ὑποσημ. 9, τοῦ ἴδιου, *Aspects*, σ. 192 καὶ τοῦ ἴδιου, Ἡ μεταβυζαντινὴ τέχνη, δ.π.), ἀπὸ τοὺς ὁποῖους τουλάχιστον οἱ τρεῖς — Ἁγ. Νικόλαος Μοναχῆς Εὐπραξίας, Ἁγ. Νικόλαος Ἀρχόντισσας Θεολογίας (παλιὸ στῶμα) καὶ Ἁγ. Σπυρίδωνας (ἀποτοιχισμένες τοιχογραφίες ἀπὸ τὸν κατεδαφισμένον παλιότερον ναὸ) — παρουσιάζουν ἀπόλυτη ὁμοιότητα στὴ μορφολογία τῶν ἐπιγραφικῶν τους δεδομένων καὶ φαίνεται ὅτι διακοσμήθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιον ζωγράφο (βλ. *Σ. Πελεκανίδη*, δ.π., πίν. 179α-188β, 249 καὶ *Α. Ὀρλάνδου*, δ.π., σ. 182, εἰκ. 123, σ. 189, εἰκ. 126 καὶ σ. 190, εἰκ. 127). Στὸν ζωγράφο αὐτὸν, στὸν ὁποῖο ὀφείλεται καὶ μέρος τῆς διακόσμησης τοῦ παλιοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως Μετῶρων (βλ. *Α. Ξυγγόπουλου*, Σχεδιάγραμμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν Ἄλωσιν, Ἀθῆνα 1957, πίν. 15¹⁻², 16¹· πρβλ. *Σ. Πελεκανίδη*, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας, σ. 91-92),μποροῦν ἴσως νὰ ἀποδοθοῦν, σύμφωνα μὲ τὰ ἐπιγραφικὰ τους δεδομένα, καὶ οἱ πολὺ φθαρμένες σήμερα

Ἐκτίμη στὸν Ἁγ. Δημήτριο Οἰκονόμου ὑπάρχει φορητὴ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλίου (πίν. 11 β) μὲ τὴν ἐξῆς μικρογράμματη ἐπιγραφή:

*δεσης του δουλου [του] θεῶ / κυρήτζης σῆμο της κηρ[α:] / τζηκο[ς:] και η
αρ/χοντησᾶ του / κασα [᾽¹⁻²]α¹².*

Ἡ εἰκόνα αὐτή, σύμφωνα μὲ τὰ τεχντροπικά καὶ ἐπιγραφικά τῆς δεδομένα, ὀφείλεται ἐπίσης στὸν κύριο ζωγράφο τοῦ ἐργαστηρίου πού ἐξετάσαμε.

Ὁλοκληρώνοντας τοὺς συσχετισμοὺς τοιχογραφικῶν συνόλων ναῶν τῆς Καστοριάς, γιὰ τοὺς ὁποίους σημαντικὴ βοήθεια πρόσφεραν οἱ παλαιογραφικοὶ συσχετισμοί, ἄς σημειωθεῖ ἀκόμη ὅτι, μονάχα μὲ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφικῶν δεδομένων, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁ ζωγράφος Νικόλαος ἀπὸ τὸ Λινοτόπι, πού τὸ 1638/39 τοιχογράφησε τὸν Ἁγ. Νικόλαο Ἐλεούσας, τὴν ἴδια χρονιά τοιχογράφησε καὶ τὴν Παναγία Νεβόλιανη στό Μεγαλόβρυσσο Ἁγιάς¹³, ἐνῶ στὸν ἀνώνυμο ζωγράφο πού διακόσμησε τὸ 1712 τὸν Ἁγ. Νικόλαο Καρύδη ὀφείλονται καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ 1717 στὴ μονὴ τῆς Ἁγ. Παρασκευῆς στό Σκαμνέλι Ζαγορίου¹⁴.

ἐξωτερικὲς τοιχογραφίες τῆς Παναγίας Κουπελίδικης (βλ. ἐπιγραφικά δείγματά τους στοῦ *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., ἐπιγρ. 108, 265, 266 καὶ σύγκρινε π.χ. μὲ τὰ ἐπιγραφικά δείγματα ἀπὸ τὸν προγενέστερο κατὰ 10 χρόνια Ἁγ. Νικόλαο τῆς Μοναχῆς Εὐπραξίας, ὁ.π., ἐπιγρ. 103, 104, 106, 107, 109). Τέλος, στὴν ἴδια «σχολή» ὀφείλονται ἴσως καὶ τὰ ὑπολείμματα τοῦ νεότερου στρώματος τοιχογραφιῶν στὸν Ἁγ. Δημήτριο Οἰκονόμου.

112. Ὁ *Τσαμίσης* (ὁ.π., σ. 118), διάβασε μόνο τὴν πρώτη σειρά τῆς ἐπιγραφῆς καὶ μέρος τῆς 3ης-4ης σειρᾶς. Στὸν Ἁγ. Δημήτριο Οἰκονόμου, στὴ δεξιὰ γωνία τῆς πολὺ δυσδιάκριτης παράστασης τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, πού βρίσκεται σὲ ἀβαθὴ κόγχη πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο πρὸς τὸν κυρίως ναό, ὑπάρχει γραμμὴ μὲ ἄσπρο χρῶμα καὶ μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες ἢ μόνη —ἀπὸ ὅσο γνωρίζω— ἐπιγραφὴ σὲ ἐκκλησιαστικὴ σλαβονικὴ γλώσσα πάνω σὲ τοῖχο ναοῦ τῆς Καστοριάς: *ΠΟΜΙΑΘΙ / ΜΕ ΣΦΕΤΙ ΔΙ / ΜΙΤΡΙΕ* (= Ἐλέησόν με Ἁγίε Δημήτριε).

113. Βλ. *N. Μουτσόπουλου*, Συμβολή, ἐπιγρ. 232 καὶ 234 (φωτογραφία τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Ἁγ. Νικόλαου Ἐλεούσας βλ. καὶ στοῦ *Σ. Πελεκανίδη*, ὁ.π., πίν. 246α καὶ στοῦ *N. Μουτσόπουλου*, Καστοριά. Λεύκωμα, πίν. 56^α). Μεταξὺ τῶν δύο κτητορικῶν ἐπιγραφῶν ὑπάρχει ἀπόλυτη ταύτιση στὸν χαρακτήρα τῶν γραμμάτων σ' ὅλες τὶς λεπτομέρειες: βλ. ἰδίως τὰ χαρακτηριστικὰ Θ, Δ, Λ καὶ Ϝ, τὶς συντομογραφίες καὶ τὰ συμπλέγματα Ο(С), (AC), ΥΡ κτλ. Στὸν ἴδιο ζωγράφο ἀποδίδονται καὶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου στὴν Ζαγορά (1645/46), τοῦ Ἁγ. Ζαχαρία στὸν Γράμμο καὶ ἴσως καὶ τῆς μονῆς τοῦ Προφήτη Ἡλίου στὸν Τύραβο (μεταξὺ 1632-1646) καὶ τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου στὴν Ζέρμα Κονίτσης (1656) (βλ. *A. Τούρτα*, Οἱ ναοὶ τοῦ Ἁγίου Νικόλαου στὴ Βίτσα καὶ τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ στό Μονοδένδρι. Προσέγγιση στό ἔργο τῶν ζωγράφων ἀπὸ τὸ Λινοτόπι, διδακτ. διατριβή, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 294, 300, 328 καὶ 337).

114. Βλ. *N. Μουτσόπουλου*, ὁ.π., ἐπιγρ. 318-323 (κτητορικὴ ἐπιγραφή καὶ ἐπιγραφικά δείγματα ἀπὸ τὸν Ἁγ. Νικόλαο Καρύδη) καὶ ὁ.π., ἐπιγρ. 324-326 (ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ μονὴ Ἁγ. Παρασκευῆς στό Σκαμνέλι Ζαγορίου). Ἡ μορφολογία τῶν γραμμάτων στὰ δύο μνημεῖα εἶναι ἀπολύτως ὅμοια σὲ κάθε λεπτομέρεια: βλ. ἰδίως τὰ γράμματα Δ, Α, Ϝ, Ϝ, Γ, Τ, τὴν πανομοιότυπη γραφὴ τῆς χρονολογίας στίς δύο κτητορικὲς ἐπιγραφές κτλ.

ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΑ ΑΠΟ ΝΑΟΥΣ ΤΩΝ ΒΡΑΓΓΙΑΝΩΝ ΕΥΡΥΤΑΝΙΑΣ

Βραγγιανά¹ (Μεγάλα)²

Η κοινότητα των Βραγγιανών της βόρειας Ευρυτανίας βρίσκεται στα όρη των Αγράφων (μέσο υψόμετρο 1125 μέτρα), σε μία στενή κοιλάδα που σχηματίστηκε από έναν παραπόταμο του Αγραφιώτη, τον Βραγγιανίτη. Όλη η περιοχή, γεμάτη από έλατα, είναι πολύ γραφική.

Η μορφή του χωριού μέσα σε λίγες δεκαετίες άλλαξε σημαντικά. Πολλά σπίτια είναι ήδη κατεδαφισμένα ή εγκαταλειμμένα, αλλά η μεγαλύτερη ζημιά προήλθε από την δράση των χειμάρρων, που είχε ως αποτέλεσμα να διαλυθεί ο παλαιός πυρήνας του χωριού μεταξύ των ναών του αγίου Δημητρίου και Ιωάννου του Θεολόγου. Σήμερα υπάρχουν διάφοροι μικροί συνοικισμοί, όπως οι Στανάδες, η Γούβα, η Κουστέσα κλπ.

Σύμφωνα με τοπική παράδοση στα Βραγγιανά υπήρχαν 24 ναοί. Σήμερα σώζονται πολύ λίγοι, αλλά με πλούσιο αρχαιολογικό υλικό που αποτελεί μία αδιάψευστη μαρτυρία για την ακμή της κοινότητας. Οι ναοί είναι οι εξής:

- α) Άγιος Δημήτριος στους Στανάδες (τέλη 16ου αι. — αρχές 17ου αι.)
- β) Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (της ίδιας εποχής).
- γ) Αγία Παρασκευή (17ος αι.), στη Γούβα.
- δ) Άγιος Γεώργιος (νεότερος, στη θέση παλαιότερου).
- ε) Άγιοι Ταξιάρχες (τέλη 19ου αι., στη θέση παλαιότερου).

Από πληροφορίες των κατοίκων αποδείχτηκε ότι υπήρχαν κι άλλοι ναοί:

στ) Ο ναός της Παναγίας, που πιστεύεται ότι είναι ο παλαιός κεντρικός ναός των Βραγγιανών. Ερείπια βρίσκονται νότια του χωριού³.

ζ) Οι Άγιοι Απόστολοι. Βρισκόταν στην περιοχή πάνω από το σημερινό δημοτικό Σχολείο. Καταστράφηκε από κατολίσθηση που έγινε σ' όλη την γύρω κατοικημένη περιοχή το 1915⁴. Ο ναός ήταν σημαντικός και

είχε θόλο. Μερικές από τις εικόνες του μεταφέρθηκαν στον Άγιο Γεώργιο.

η) Ο Άγιος Αθανάσιος. Τρεις από τις εικόνες του, του έτους 1575, μεταφέρθηκαν στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο. Οι κάτοικοι διατηρούν την μνήμη ότι ήταν παλαιότερος απ' αυτόν.

θ) Η παλαιά μονή της αγίας Παρασκευής. Κατά την τοπική παράδοση, ο ναός της αγίας Παρασκευής στην Γούβα χτίστηκε τον 17ο αι., αφού καταστράφηκε από κατολίσθηση η αρχική μονή, που βρισκόταν πιο ψηλά και σε βορειότερη θέση. Υπάρχουν μάλιστα πληροφορίες ότι εκεί σώζονται μέχρι σήμερα ερείπια της παλαιάς μονής, αλλά δεν δόθηκε δυνατότητα για επί τόπου έλεγχο.

Τα Βραγγιανά είναι περισσότερο γνωστά για την σχολή που λειτουργούσε επί Τουρκοκρατίας στη μονή της αγίας Παρασκευής, το λεγόμενο «Ελληνομουσείον», την οποία ίδρυσε ο διδάσκαλος του Γένους Ευγένιος ο Αιτωλός το 1661⁵. Τον Ευγένιο κάλεσαν οι κάτοικοι των Βραγγιανών που φιλοδοξούσαν να έχει ο τόπος τους μια ονομαστή σχολή. Αυτό δείχνει ότι είχαν ξεπεράσει τα βασικά προβλήματα της επιβίωσης και ζητούσαν κάτι περισσότερο πνευματικό για την μικρή κοινωνία τους. Τα λείψανα της εκκλησιαστικής τέχνης που σώζονται ακόμη είναι μία χαρακτηριστική ένδειξη του κλίματος της αναγέννησης του τόπου. Τα περισσότερα χρονολογούνται στον 17ο αι., όταν η κοινότητα των Βραγγιανών άκμαζε. Ο πλούτος, η ποικιλία, η πρωτοτυπία και ο μεγάλος αριθμός τους, μαζί με τις παραδόσεις για το τι υπήρχε και χάθηκε, συνθέτουν μία εικόνα αληθινά σημαντική για τα δεδομένα της εποχής εκείνης, που αξίζει να μελετηθεί σ' όλες τις λεπτομέρειες, ώστε να φανεί ο δυναμισμός που χαρακτήριζε τα Βραγγιανά. Κατά πάσα πιθανότητα όλο αυτό το υλικό διέφυγε από την μανία των αρχαιοκαπήλων, μια και δεν αναφέρονται ανάλογα κρούσματα. Ασφαλώς μπορεί να χρησιμοποιηθεί μαζί με το υπάρχον ιστορικό υλικό⁶ για την μελέτη όλης της περιοχής των Αγράφων που άκμασε κατά την Τουρκοκρατία, χάρη στο δυσπρόσιτο της τοποθεσίας της, φθάνοντας ως τα όρια του θρύλου.

Γνωρίζομε ότι τα Άγραφα έζησαν ουσιαστικά έξω από τον έλεγχο της τουρκικής διοίκησης και ότι εδώ καλλιεργήθηκε το πνεύμα της αντίστασης όσο σε λίγα μέρη. Για την πνευματική δημιουργία αυτού του τόπου όμως λίγα ξέρουμε. Στα Βραγγιανά, όπως και σ' άλλα χωριά των Αγράφων, παρατηρείται ένα φαινόμενο σχεδόν εκπληκτικό. Ένα πλήθος από εκκλησιές βρίσκονται σκορπισμένες εδώ κι εκεί σε μικρούς συνοικισμούς⁷, αλλά με πολύ πλούτο. Ακόμη κι όταν λόγω οικονομικής δυσχέρειας δεν γινόταν ολοκλήρωση του εικονογραφικού προγράμματός των, πάλι οι λιγοστές τοιχογραφίες ή εικόνες χαρακτηρίζονται από την καλή ποιότητά

τους. Λίγα σπίτια φτωχών ποιμένων ενός τέτοιου συνοικισμού, που ουσιαστικά ζούσαν σ' ένα σύστημα κλειστής οικονομίας, διέθεταν ναούς με καλλιτεχνικό πλούτο. Όλα αυτά τα δημιουργήματα έχουν άμεση σχέση με το αίσθημα της ελευθερίας που εβίωσαν οι κάτοικοι των Αγράφων. Ένα μικρό παράδειγμα: Στην Αγία Παρασκευή υπάρχει η εικόνα του αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, στο τέμπλο, αφιέρωμα κάποιου Βραγγιανίτη, του Αποστόλη Αντάρτη (1605/1606). Το όνομα δεν μπορεί να μην έχει σχέση με την κατάσταση που επικρατούσε εκείνη την εποχή.

Μετά την απελευθέρωση, τα Βραγγιανά εντάχτηκαν στο δήμο Αγραιών (νόμος ΚΕ' της 5-12-1845)⁸ και στην συνέχεια στον δήμο Αγράφων (ΒΔ της 18-11-1876)⁹. Ο πληθυσμός, με βάση στοιχεία απογραφών, δείχνει ότι μειώθηκε τον 19ο αι.¹⁰. Η σχολή του «Ελληνομουσείου» έκλεισε τότε οριστικά. Σήμερα, με τις κοινωνικές αλλαγές που προέκυψαν μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, ο πληθυσμός είναι πολύ περιορισμένος. Μοναδικά στοιχεία της ακμής του παρελθόντος είναι οι ναοί, η σχολή των Βραγγιανών και οι παραδόσεις των κατοίκων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η εργασία αυτή αποτελεί μέρος μιας ευρύτερης σχετικής έρευνας που έγινε το Καλοκαίρι του 1983 στα πλαίσια της συνεργασίας μου με την 7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στην οποία και κατατέθηκε. Η παράθεση πολλών δευτερευόντων επιγραφικών στοιχείων —που φαίνεται εκ πρώτης όψεως περιττή— κρίθηκε απαραίτητη για την παρακολούθηση του υλικού. Από τη θέση αυτή θέλω να ευχαριστήσω τη Διεύθυνση της Εφορείας για την ευκαιρία που είχα να αποκτήσω την εμπειρία της έρευνας σ' αυτή την τόσο σημαντική περιοχή, όπως και την αρχαιολόγο Σταυρούλα Σδρόλια για την πολύπλευρη βοήθεια που παρέσχε' επίσης τον ιερέα των Βραγγιανών π. Παναγιώτη και όλους τους ανώνυμους Βραγγιανίτες που μου συμπαραστάθηκαν με προθυμία και εμπιστοσύνη.

2. Η προσθήκη του επιθέτου «Μεγάλα» γίνεται σε αντιδιαστολή με τα άλλα Βραγγιανά της Καρδίτσας, έκφραση που συνηθίζουν οι Βραγγιανίτες. βλ. *Γ. Παυλίδης*, Επίσκεψις εις την έδραν της σχολής των Αγράφων, Θεσσαλικά Χρονικά, 7-8, 1959, 222-225.

Για την ετυμολογία της λέξεως Βραγγιανά βλ. *M. Vasmer*, Die Slaven in Griechenland, Berlin, 1941, 81, όπου η σχετική βιβλιογραφία. Επίσης, *Γ. Παυλίδης*, ό.π. 223-224.

3. *Γ. Παυλίδης*, ό.π. 238-239. Η πληροφορία του διασταυρώθηκε με την τοπική παράδοση.

4. *Γ. Παυλίδης*, ό.π. 239.

5. *Ι. Βασιλείου*, Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Αγράφων, Αθήναι 1960, 82 κ.ε. *Γ. Παυλίδης*, ό.π. 221 κ.ε., 242.

Ι. Κολιτσάρας, Ευγένιος ο Αιτωλός, Αθήναι 1960.

Π. Βλάχος, Ευγένιος ο Αιτωλός και το φερώνυμον Ελληνομουσείον, Αθήναι 1976, 83 κ.ε. *Μητροπ. Νικόλαος - Π. Βλάχος*, Όσιος Ευγένιος ο Αιτωλός, Αθήναι 1983, 47 κ.ε.

6. Έχει σχέση με τους λογίους Ευγένιο τον Αιτωλό και Αναστάσιο Γόρδιο (π.χ. ο κώδ. 54 της μονής Προυσσού ή ο κώδ. της μονής Βαρλαάμ Μετεώρων, κωδ. Ι Βιβλιοθήκης Λαρίσης κλπ.).

7. Εδώ μπορεί ν' αναφερθεί πάλι η παράδοση για τους 24 ναούς των Βραγγιανών. Όλοι αυτοί βέβαια δεν ήταν μόνο στον πυρήνα του οικισμού, αλλά και στα γύρω μέρη.

8. *Μ. Χουλιάρκης*, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος (1821-1971), τόμ. Α, Ι, Αθήναι 1973, 147.

9. *Μ. Χουλιάρκης*, ό.π. 178.

10. Σ' ένα τουρκικό έγγραφο του Αρχείου της Βουλής Κων/πόλεως (ΜΜΙΟ, f. 4038^ο-406^ο) που αναφέρεται στον οικισμό των Αγράφων (1454/55) δίνεται πληθυσμός 1.420 κάτοικοι. Βλ. *N. Beldiceanu - P.S. - Năsiurel, La Thessalie entre 1454/55 et 1506, Byzantion 53, 1983, 124-125.* Τον 19ο αι. τα Άγραφα δεν έφτασαν ποτέ να έχουν πληθυσμό πάνω από 1.000 κατοίκους, όπως δείχνουν οι απογραφές που αναφέρονται πιο κάτω.

10. Στην απογραφή του 1879 η κοινότητα έχει 336 κατοίκους (μικρότερο από τα χωριά Άγραφα, Τροβάτο και Τρίδενδρο του ίδιου δήμου) *Μ. Χουλιάρκης*, ό.π. Α, μέρος ΙΙ, Αθήναι 1974, 55.

Στην απογραφή του 1889 έχει 426 κατοίκους. *Μ. Χουλιάρκης*, ό.π. 117.

Στην απογραφή του 1896 έχει 716 κατοίκους. *Μ. Χουλιάρκης*, ό.π. 185.

Στην απογραφή του 1907 έχει 681 κατοίκους. *Μ. Χουλιάρκης*, ό.π. 276.

Το 1940 έχει 1.018 κατοίκους. Βλ. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16 Οκτωβρίου 1940, Αθήναι 1946, 13.

Στην απογραφή του 1951 έχει 676 κατοίκους. Βλ. Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της 7 Απριλίου 1951, τομ. Ι, Εν Αθήναις 1951, μέρος 4, 205.

Στην απογραφή του 1961 έχει 646 κατοίκους. Βλ. Αποτελέσματα, τομ. Ι, Αθήναι 1964, 37. Τέλος, στην απογραφή του 1971 έχει 422 κατοίκους. Βλ. Αποτελέσματα, Αθήναι 1972, 64.

ΟΙ ΝΑΟΙ

Άγιος Δημήτριος

Ο ναός του αγίου Δημητρίου είναι μονόχωρος, δρομικός, με στέγη σαμαρωτή. Στο νότιο τοίχο ανοίγεται στοά που μοιάζει με νάρθηκα. Το μεγαλύτερο μέρος των τοιχογραφιών δεν σώζεται. Πριν από 20 χρόνια σώζονταν περισσότερες τοιχογραφίες, ίσως και στους 4 τοίχους¹. Ο Γ. Παυλίδης τις χρονολογεί τον 17ο αι.².

Ιερό Βήμα

Στην κόγχη εικονίζεται ένθρονη η Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, με τους δύο αρχαγγέλους. Επιγραφές: *Μ(ήτ)ηρ Θ(εο)ῦ/ Ἡ ἐλπίς τῶν ἀπελπισμένων.* και *Μ(ιχαήλ), Γ(αβριήλ).* Πιο κάτω η *Μετάδοσις* και η *Μετάληψις*. Επιγραφές: *Λάβετε φάγετε τοῦτῶ μου ἐστι τὸ σῶμα τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλῶμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρ[τιῶν], Πίετε ἐξ αὐτοῦ πάντες τοῦτο ἐστι τὸ αἷμα μου τὸ τῆς καινῆς διαθήκης τὸ ὑπὲρ ὑμῶν...* (Ματθ. 26, 26-27). Οι 12 μαθητές αναφέρονται με τα αρχικά τους γράμματα. Αριστερά: *Θ(ωμᾶς), Ἰάκ(ωβος), Ἀν(δρέας), Μ(άρκος),*

Ἰω(άν)ης, Π(έτρος). Από δεξιά. Π(αῦλος), Μ(ατθαῖος), Α(ουκᾶς), Σ(ίμων), Β(αρνάβας), Φ(ίλιππος).

Οι Συλλειτουργούντες. (από αριστερά προς δεξιά): Ὁ ἄγ(ιος) Ἰάκωβος ὁ ἀδελφόςθεος. Ὅτι ἐλεήμων/κ(αι) φιλόανθρωπος Θε(εός) ὑ/πάρχεις κ(αι)/σοὶ τὴν δό/ξαν ἀναπέμ/πομεν τῷ/Π(ατ)ρὶ κ(αι) τῷ Ἰ(η)σῶ κ(αι) τῷ ἁγίῳ...³.

Ὁ ἄγ(ιος) Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Ὁ Θε(εός) ὁ ἅγιος/ ὁ ἐν ἁγίοις/ἀναπαύομε/νος ὁ τρισα/γίω φωνῆ/ὑπὸ τῶν Σε/ραφίμ...⁴

Ὁ ἄγ(ιος) Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Ὁ Θε(εός), ὁ Θε(εός) ἡ/μῶν ὁ τὸν οὐ/ράνιον ἄρτον/τὴν τροφήν/τοῦ παντός κ/όσμου τὸν/Κ(ύριον) ἡ(μῶν)⁵...

Ὁ ἄγ(ιος) Βασίλειος. Οὐδεὶς ἀξι/ιος τῶν συν/δεδεμέν(ων)/ταῖς σαρκι/καῖς ἐπι/θυμίαις/κ(αι) ἡδοναῖς⁶.

Ὁ ἄγ(ιος) Ἀθανάσιος/ Ἀλεξανδρείας. Ἐξαιρέτως/τῆς Παναγί/ας ἀχράντου/ὑπερευλο/γημένης ἐν/δόξῳ Δεσ/ποινης ἡμ(ῶν)/Θ(εοτό)κου κ(αι) ἀ(ειπαρ-θένου)⁷.

Ὁ ἄγ(ιος) Κύριλος. Καὶ ἔσται τὰ/ἐλέη τοῦ μεγάλ/λου Θε(εο)ῦ καὶ Σω/τήρος ἡμῶν Ἰη/σοῦ Χ(ριστο)ῦ μετὰ/πάντων ὑμ(ῶν)⁸.

Στην περιφέρεια της κόγχης υπάρχει η παράσταση « Ἄνωθεν οὐρανοῦ Προφήται », με τους Προφῆτες, τα σύμβολα-προεικονίσεις της Θεοτόκου και την προτομή της Θεοτόκου⁹.

Ὁ προφήτης Ζαχαρίας. Ἰδὸν σε ἐ/πτάφω/τον λυχνί/αν κόρη. (λυχνία)

Ὁ προφήτης Ἰεζεκιήλ. Πύλην ἔγω/γε τοῦ Θε(εο)ῦ κε/κλησμένη/δι' ἧς διήλ/θε ἴδον Θε(εός)/μόνος. (πύλη)

Ὁ προφήτης Ἡσαΐας. Ἐγὼ δὲ πρό/ην ἔθρακ/αν σε λα/βίδα κέ/κληκα τὸ πριν. (λαβίδα)

Ὁ προφήτης Γεδεών. Πόκον/καγὼ σε/τὴν δρόσον/δεξαμέ/νην ἔδει/ξέ μοι γάρ/σοῦ τόκον πόκος. (πόκος)

Ὁ προφήτης Ἰακώβ. Ἐγὼ καθ' ὕ/πνους ἰστό/ρουν κλήμα/κά σε ἐκ/γῆς φθά/νουσα μέ/χρι κ(αι) πό/λου πλάτος. (κλίμαξ)

Ὁ προφήτης Μωϋσῆς. Ἐγὼ βάτον/κέκληκά/σε βρωτῶν/σκέπην/μυστήρι/ον γὰρ εἰ/δον ἐν... (βάτος)

Ὁ προφήτης Ἀαρών. Ἀνθείσα(σάν) σε/πρὶν τῆς/ἐμῆς ρά/βδου κόρη/θαῦμα/προκατήγει/λεν εὐῶδες ἄνθος. (ράβδος)

Ὁ προφήτης Δανιήλ. Ὅρος νο/ητόν οὐπερ/ἐτμήθη/λίθος/πλάνην τρέ/-πων. (όρος αλατόμητον)

Ὁ προφήτης Ἀββακούμ. Προβλεπτι/κὸν χάρις/μα Πν(εύματος) φέ/ρων κατὰ/σκιον κέκλη/κά σε πρὸν ὄ/ρος. (όρος δασύ και κατάσκιον)

Ὁ προφήτης Δα(υ)ῖδ. Ἐγὼ κοιβωτὸν ἡγιασμέ/νην κόρη κέ/κληκα τὸ πριν/προβλέπων/σου τὴν χάριν. (κιβωτός)

Πρόθεση. Εικονίζεται: η Άκρα Ταπεινώσις με το Χριστό και τη Θεοτόκο που τον αγκαλιάζει. Επιγραφές. *Ί(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς, Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ* και *ἡ ἄκρα (Ταπεινώσις)*.

Πιο κάτω δύο ἄγγελοι κρατούν ειλητά με ονόματα σαν δίπτυχο.

αριστερά	<i>χυλ</i>	δεξιά	<i>+ἐνορεῶν ἐν τῷ</i>
	<i>ἡ γεννήτορες</i>		<i>καιρῷ τῆς ἱστορίας</i>
	<i>αὐτῶν,</i>		<i>Παγκράτιος ἱερέυς</i>
	<i>Ίωάννου, κ(αι) κό[...]</i>		<i>μνήσθητι κάμο[ῦ] με-</i>
	<i>[Στ]άμος</i>		<i>τὰ τοῦ κεκοπιακότος</i>
	<i>Στάμος</i>		<i>ἐν τῇ ἱστορίᾳ ταύτῃ ἀνα-</i>
	<i>Αὑθίτζας</i>		<i>ξίου ἱερέως τοῦ Δροσινού</i>
	<i>παρουσ[...]</i>		<i>Ἀλεξάνδρου</i>
	<i>Σκαρλάτ[ου]</i>		<i>κ(αι) Ίωάννου. Ίωάν-</i>
	<i>Θεοδώρου</i>		<i>νου¹⁰.</i>

Πιο κάτω ο Προφήτης Ιωνάς με το κήτος. Επιγραφή: *ἐβόησα ἐν θλίψει μου τὸν Θεόν μου κ(αι) εἰσήκουσε μου* (Ιωνάς, 3, 1).

Πάνω από την κόγχη της προθέσεως εικονίζεται η παράσταση του Μανδηλίου που το κρατούν δύο ἄγγελοι. Επιγραφή: *Τὸ ἅγιον Μανδήλιον*, ἐνώ πάνω από το διακονικό οι ἅγιοι Σπυρίδων και Ιγνάτιος εικονίζονται σε προτομή. Επιγραφές: *Ὁ ἅγιος Σπυρίδων* και *Ὁ ἅγιος Ίγνάτιος*.

Διακονικό: Εικονίζεται η Φιλοξενία του Αβραάμ. Επιγραφή: *Ἡ Ἁγία Τριάς*.

Στην υπερκείμενη ζώνη υπάρχει η Θεία Λειτουργία. Επιγραφές: (αριστερά) *Ἡ ἁγία Λειτουργία* και ἅγιος και δεξιά πάλι *Ἡ ἁγία Λειτουργία* και ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος.

Στην ἀνώτερη ζώνη υπάρχουν οι παραστάσεις:

Πεντηκοστή. Επιγραφή: *Ἡ Πεντι/κοστή* (ΒΑ γωνία).

Ο αρχάγγελος Γαβριήλ: *[Χαῖ]ρε κεχαριτωμένη ὁ Κ(ύριος),* (Λουκά, 1, 28) και προφήτης με ειλητό. Επιγραφή: (Δαυίδ;) *[... κλῖνον τὸ] οὖς σου κ(αι) ἐπέλαθου/τοῦ λα[οῦ σου]* (Ψαλμός, 44, II).

Η Ανάληψις στο μέσον. Επιγραφή: *Ἡ Ἀνάληψις*. *Ἄνδρες/Γαλιλαῖ/ οἱ[τι ἐστήκε]/τε ἐμ/βλέπο[ντες]/εἰς τὸν οὐρα/νόν. και [Οὗτος ὁ] Ἰησοῦς ὁ/ἀναλη/φθεις ἀ/φ' ἡμῶν/εἰς τὸν οὐ/ρανόν.* (Πράξεις, I, II).

Η Θεοτόκος. Επιγραφές: *Ὁ Εὐαγγελι/σμός. Μ(ή)τηρ Θ(εο)ῦ. Ἰδοὺ ἡ δούλη Κ(υρίου)/ γένοιτό μοι κατά τὸ/ρῆμα σου* (Λουκά, I, 38) και *Ὁ προφήτης Ἡσαΐας* με ειλητό *[... και τέξεται υἱ]/ὸν και κ(α)/λέσει τὸ/ὄνομα.* (Ἡσαΐας, 7, 14).

Ο Μωϋσής προ της Βάτου. Επιγραφές: *Ἡ ὄρασις/τῆς Βάτου* και *Ὁ προφήτης Μωϋσής*.

Στον νότιο τοίχο του ιερού Βήματος υπάρχουν:

Σταυρός με τα αρχικά γράμματα, *Ις Χς Νι Κα/Φ Χ Φ Π/Α Π Μ Στ/Ε Ε Ε
Ε/Χ Χ Χ Χ/Τ Κ Π Ι*.

Ο άγιος Συμεών ο Στυλίτης: *Σ[υμε]ών/ό Στυλίτης*.

Πιο πάνω ιεράρχες σε προτομή: 'Ο 'Αγ(ιος) Γρηγόριος/ό Νύσης, 'Ο
'άγ(ιος) Μεθόδιος /Κωνσταντι/νουπόλεως, 'Ο 'άγ(ιος) Ταράσιος/Κωνσταντι-
νουπόλεως. Σε άλλη ζώνη: 'Ο 'Αγ(ιος) Βλάσιος, 'Ο 'άγ(ιος) Διονύσιος/ό
'Αρεοπαγίτης, 'Ο 'άγ(ιος) 'Αντίπας.

Πιο πάνω συνέχεια από την παράσταση της Θείας Λειτουργίας.

'Εξω από το Βήμα εικονίζεται ο Ιωάννης Πρόδρομος και αδιάγνωστοι
ασκητές. Επιγραφή: 'Ο 'άγ(ιος) 'Ιω(άννης) ό Πρόδρομος. Στο ειλητό: 'Εγώ
φωνή/βοώντος εν/τῆ ἐρήμῳ· εὐθύ/ναται τὴν ὁδ/ὸν Κ(υρίου) καθὼς/εἶπεν
'Ησαΐας ό προφήτης. (Ματθαίον, 3,3).

Στον νότιο εξωτερικό τοίχο υπάρχουν σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη
και άγιοι στην κατώτερη ζώνη.

Επάνω η Ανάληψις του προφήτου Ηλία, Η σκηνή του προφήτου Ηλία
και της χήρας της Σαρεπτά (Γ' Βασιλειών, 17, 8 κε.), Οι τρεις παίδες στην
Κάμινο, Επιγραφή: *ἡ ἐν τῆ καμίνῳ προσευχῆ τῶν παίδων και 'Αζαρίας,
'Ανανίας, Μισαήλ*. Πάνω από την θύρα εισόδου σε κόγχη υπάρχει ο άγιος
Δημήτριος: 'Ο 'άγιος Δημήτριος/ό Θεσσαλονικεὺς κ(αι) μυροβλήτης.

Στην κάτω σειρά υπάρχει η παράσταση του Ηλία που τρέφεται από τον
κόρακα, και στη συνέχεια: 'Ηλίας [ό Θεσ]βίτης, Ο άγιος Ζωσιμάς, *Μαρία ἡ
Αἴγυπτία, 'Η ἅγια Πελαγία, 'Η ἅγια 'Αναστασία*,

Επάνω από την θύρα υπάρχει η επιγραφή:

† *Οὗτος ὁ ναός ὄνπερ βροτοὶ ὀρᾶται, τοῦ μεγαλομάρτυρος
ὑπάρχει Δημητρίου· ὅστις εἰσελθὼν τῆς πύλης ἄτερ δό-
λου ῥαδίως εὔρη τὴν νοητὴν τοῦ πόλου.*

Αριστερά από τη θύρα ευρίσκεται η Θεοτόκος με το ειλητό: *Δέξαι
δέησιν/τῆς σῆς μ(η)ρ(ό)ς οἰκτίρ/μον. [Τι] μ(ῆ)τερ αἰτεῖς;/Τῆν βροτῶν σ(ω)τηρί-
αν./Π[αρῳ]ργισάν]με/Συ[μ]πά[θη]σον/[υ]ιέ μου. 'Αλλ' οὐκ ἐπιστρέφουσι. Σῶ]/σον
χάριν. /... εὐ/χαριστῶ σ[οι]/[Αό]γε¹¹.*

Δεξιά από τη θύρα υπάρχει παράσταση του Χριστού: 'Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς
'Ο εὐσπλαχνος κ(αι) ἐλεῆμων Θε(ός).

Πιο κάτω αδιάγνωστη επιγραφή:

Δεξιά. Στην επάνω ζώνη σώζονται ίχνη της παραστάσεως του Αββά
Σισώη και του τάφου του Αλεξάνδρου. Επιγραφή:

† *'Ορῶ σε τάφε [δειλιῶ σου τὴν θεάν και καρδιοστάλακτον δάκρυν
χέο· χρέος τὸ κοῖνὸφλητον εἰς νοῦν λα]μβάνο. Πῶς γὰρ δι-
έλθω πέρασ [τοιούτον] αἶ, [α]ἴ, [θ]ά[ν]α[τ]ε, τίς
δύνατε φυγεῖν [σε]¹².*

Πάνω από τη δυτική θύρα ο Γ. Παυλίδης κατέγραψε άλλη επιγραφή που σήμερα δεν σώζεται:

† Οὗτος ὁ ναὸς ὄνπερ βροτοὶ ὁράται
 τοῦ μεγαλομάρτυρος ὑπάρχει Δημητρίου.
 "Οστις εἰσελθὼν τῆς πύλης ἄτερ δόλου
 ῥαδίως εὔρη τὴν νοητὴν τοῦ πόλου.
 Εἰ μὲν φίλος πέφυκας εἴσελθε χαίρων·
 εἰ δὲ ἐχθρὸς καὶ βάσκανος καὶ γέμων ὄλος δόλου,
 πόρω, πόρω πέφυγε τῆς πύλης ταύτης.

Τέμπλο-φορητές εικόνες

— Η μεγάλη Δέηση. Στο μέσον εικονίζεται ο Χριστός ἐνθρονος και στα πλάγια ἀπόστολοι. Κρατεῖ ευαγγέλιο ανοικτό: Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιόντες κ(αι) πεφορτισμένοι. και Ις Χς [᾽Ο Πα]ντοκράτωρ. Ἐπάνω ὑπάρχει η επιγραφή: † Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Λάμπου [.....]για συμβύου αὐτοῦ κ(αι) ὁ π(α)τήρ αὐτοῦ Ἰωάννης κ(αι) ἡ μ(ή)τηρ αὐ[τοῦ] [.....]ατοῦ κ(αι) ὁ υἱὸς αὐ[τοῦ] Ἀποστόλοις. Ἀμὴν. ἔτους Ζ Σ ς' (1698/1699).

Αριστερά οἱ ἀπόστολοι: ᾽Ο ἄγ(ιος) Πέτρος]. ᾽Ο ἄγ(ιος) Ματθαῖος, ᾽Ο ἄγ(ιος) Λουκάς, ᾽Ο ἄγ(ιος) Σίμων, ᾽Ο ἄγ(ιος) Ἰάκωβος. ᾽Ο ἄγ(ιος) Φίλιππος. Δεξιά. ᾽Ο ἄγ(ιος) Παῦλος, ᾽Ο ἄγ(ιος) Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, ᾽Ο ἄγ(ιος) Μάρκος ὁ ἄγ(ιος) Ἀνδρέας, ὁ ἅγιος Βαρθολομέος, ᾽Ο ἄγ(ιος) Θομᾶς.

Οἱ ἅγιοι Ἰωάννης και Μάρκος κρατοῦν ανοικτά ευαγγέλια με τα κείμενα: Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος κ(αι) ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν κ(αι) Θεὸς ἦν ὁ [...] (Ἰω, 11). Ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστοῦ) Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ. Γέγραπται ἐν τῷ[...] (Μάρκ. 1,1).

— Εικόνα δεσποτική. (διαστ. 69×95).

Εικονίζεται ο Χριστός ἐνθρονος: Ις Χς ὁ Δίκαιος Κριτῆς. Κρατεῖ ευαγγέλιο. Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες κ(αι) πεφορτισμένοι κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς. Ἄρατε[...] (Ματθ. 11, 28).

— Εικόνα του Προδρόμου. (διαστ. 35×77 ἐκ.)

Επιγραφή: ᾽Ο ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Στό ειλητό. Μετανοεῖτε ἤγγικε γὰρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. (Ματθ. 3, 2).

— Εικόνα Θεοτόκου Βρεφοκρατούσης (Ἄνωθεν οἱ προφήται).

Επιγραφές: Μ(ή)τηρ Θεοῦ. Ις Χς. Στο Ειλητό: ᾽Ο φιλῶν π(ατέ)ρα ἡ μ(ητέ)ρα ὑπὲρ ἐμὲ οὐκ ἔστι μου ἄξιος κ(αι) ὁ δεχόμενος (Ματθ. 10, 37, 40). Στα πλάγια προφῆτες με τίς προεικονίσαις τῆς Θεοτόκου, και ειλητά¹³. Αριστερά:

Γεδεών. Σὺ εἶ ὁ πόκος ὁ δροσόριτος κόρη (πόκος)
 Δαβίδ. Ἐγὼ κιβωτὸν ἡγιασ[μένην] (κιβωτός)
 Ἱερεμίας. Ὅδὸν εἶδον σε προξενὸν σ(ωτη)ρίαν (ὁδός)
 Ἰεζεκιήλ. Ἐγὼ δὲ πρόην εἶδὸν σε κεκλησμένην (πύλη)
 Ζαχαρίας. Εἶδὸν σε ἐπτάφοτον λυχνίαν. (λυχνία)
 Μωϋσῆς. Ἐγὼ βάτον σε καλῶ ἀν(θρώπων) (βάτος)
 σκέπη.
 Ἡσαΐας. Ἐγὼ δὲ πρόην λαβίδα ἀνθρακοφόρος. (λαβίς)
 Σολομῶν. Ἐγὼ δὲ κλίνην τοῦ βασιλέως κόρη. (κλίνη)
 Ἄαρων. Ἐγὼ δὲ ῥάβδον βλαστήσασα παρθένη. (ράβδος)
 Δανιήλ. Ὅτι[ι] ἀπὸ ὄρου[ς] ἐτμήθου λίθος. (ὄρος αλατόμητον)
 Ἀββακουμ. Θεοῦ τὸ ὄρος σὲ κατάσκιον κόρη. (ὄρος δασύ και κατάσκιον)

— Εικόνα αγίου Δημητρίου (διαστ. 64×81).

Εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος έφιππος. Επιγραφή: Ὁ ἅγιος Δημήτριος ὁ μυροβλήτης. και Δέυσι(ς) τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἄνδρέου κ(αι) τ(ῶν) τέκνον αὐτοῦ. Η εικόνα είναι επιζωγραφισμένη. Υπάρχει νεότερη επιγραφή: [αω]ξέ Ἰουνίου στ. Διὰ χειρὸς Ἀγαθα/[γγέλ]ου ἱερωμονάχου μετεωρίτου¹⁴.

— Εικόνα αγίου Δημητρίου (διαστ. 47×96).

Εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος ὄρθιος και ολόσωμος. Είναι εξαιρετικής τέχνης, επιζωγραφισμένη σε μερικά σημεία. Το πιο χαρακτηριστικό μέρος της ενδυμασίας (παρυφές) είναι φιλοτεχνημένο με κομματάκια ελεφαντοστού σε ψηφιδωτή διάταξη.

— Βημόθυρα.

Στα δύο φύλλα εικονίζεται ο Ευαγγελισμός. Επιγραφές: Ὁ Εὐαγγε/λισμός. Δα(υ)δ. ἄκουσον/θύγατερ/κ(αι) ἴδε/κ(αι) κλῖν/ον τὸ/οὺς (Ψαλμ. 44, 11). ὁ Ἄρχ(ων) Γαβριήλ. Σολομῶν. Πολλαί/θυγατέ/ρες ἐκτῆ/σαν(το). (Παροιμία 31, 29).

Στο δεξιό τμήμα: Δ(έησις) τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἰωάννου Μουρίκα κ(αι) ἡ γυνή του Ἀνθ[ί]τζα κ(αι) τῶν τέκνων αὐτῶν. ἔτους Ζ Σ Θ (1701).

Στο αριστερό τμήμα: [Δέησις του δούλου του Θεοῦ Μιχαήλ Καστάνη κ(αι) ἡ γυνή του Τρι[...]] [και τῶν τέκνων αὐτῶν.

Ο ναός του αγίου Δημητρίου θεωρείται από τους κατοίκους των Βραγγιανών ως ο αρχαιότερος. Οι τοιχογραφίες πράγματι, ὅσον αφορά την τεχνοτροπία τους, είναι κοντά στο ὕφος της Κρητικής σχολής του 16ου αι. Πρέπει να χρονολογούνται στο μεταίχμιο του 16ου-17ου αι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Παυλίδης, ό.π. 234 (επιγραφή πάνω από την δυτική θύρα). Η επισκευή έγινε το 1951.
2. Γ. Παυλίδης, 235.
3. Π. Τρεμπέλας, Αι τρεις λειτουργίες κατά τους εν Αθήναις κώδικας, Αθήναι 1982², 61. (Εκφώνηση στο τέλος της ευχής της εκτενούς ικεσίας Λειτουργίας Χρυσοστόμου).
4. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 43. (αρχή της ευχής του Τρισαγίου ύμνου)
5. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 17. (αρχή της ευχής της Προθέσεως).
6. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 71. (αρχή ευχής του Χερουβικού).
7. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 116.
8. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 124.
9. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, εκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Εν Πετρούπολει 1909, 146, 282.
10. Πρόκειται αναμφίβολα για τον γνωστό ζωγράφο και ιερέα από το Φανάρι Καρδίτσας (Α. Ορλάνδος - Μ. Θεοχάρη, Αι επί της Πίνδου ιεραί μοναί Βράχας και Ρεντίνης, Αρχαιολογική Εφημερίς 1958, παράρτημα, ΙΙ: Στην εικόνα της Οδηγητρίας (1588) γράφεται «χειρ εύτελοϋς Δροσινού ιερέος υιού Νικολάου εκ Φανάρη»), που έζησε στα τέλη του 16ου αι και αρχές 17ου. Μέχρι τώρα ήταν γνωστό μόνο το επώνυμό του. Τώρα μαθαίνουμε και το όνομά του Αλέξανδρος. Τον ίδιο θα τον δούμε να ζωγραφίζει τις τοιχογραφίες του αγίου Γεωργίου Αγράφων. D. Quinn, Χριστιανικά επιγραφαί εν τη Πινδική χώρα, Αρμονία, 3 (1902), 75, στα 1610/11. Αυτή περίπου την εποχή πρέπει να χρονολογούνται και οι τοιχογραφίες του αγίου Δημητρίου. Το ύφος τους πλησιάζει πολύ την τέχνη του 16ου αι. Για τον ζωγράφο Δροσινό ιδε, Φ. Πιομπίνος, Έλληνες αγιογράφοι μέχρι το 1821, Αθήναι 1984², ΙΙΙ, όπου και πλήρης βιβλιογραφία.
- Οι συνεργάτες και προφανώς μαθητές του Δροσινού Ιωάννης και Ιωάννης, πρέπει να είναι οι λίγο μεταγενέστεροι ζωγράφοι της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου του Τροβάτου (1644), Φ. Πιομπίνος, ό.π. 463, Φ. Βογιατζής, Η θεσσαλική ζωγραφική (1500-1980), Αθήνα, 1980, 23.
11. Διονυσίου του εκ Φουρνά, ό.π. 280.
12. Διονυσίου του εκ Φουρνά, ό.π. 301.
13. Διονυσίου του εκ Φουρνά, ό.π. 146, 282.
14. Πρβλ. εικόνα της αγίας Παρασκευής στο ναό της αγίας στα Βραγγιανά, σ. 13. Βλ. Π. Βασιλείου, Η αγιογραφική τέχνη και οι ζωγράφοι της στην Ευρυτανία, Ζυγός 25, Νοέμβριος 1957, 23.

Αγία Παρασκευή

Ο ναός της αγίας Παρασκευής είναι μονόχωρος, με στέγη σαμαρωτή. Οι τοιχογραφίες κατά ένα μέρος έχουν καταστραφεί.

Τοιχογραφίες

Στον ανατολικό τοίχο, στην κόγχη, δεν σώζονται οι τοιχογραφίες. Στην περιφέρειά της σώζεται μέρος από την σύνθεση « Ἄνωθεν οἱ Προφήται ». Ἐπιγραφές: Ἰεζεκιήλ, Ἐγὼ/(πύλ)ην/σε τοῦ [...], Ὁ προφ(ήτης) Μωϋσῆς, Ἐγὼ/βάτον/κέκλη/κά σε., Ὁ προφ(ήτης) Ἰερεμίας, Ὀδὸν σε ἰ/δον[...], Ἀαρὼν, ἀγνωστος προφήτης, Ὁ προφήτης Ζαχαρίας, Πόκον/σε/μνή/πριν/κέ- κλη[κ(α)]/σε], Ἀββακούμ, Ἐγὼ κεκλε /πτι/κον/χάρι μου.

Στην κόγχη της προθέσεως εικονίζεται ἡ Αποκαθήλωση: Ἡ Ἀποκαθί- λωσις, με τον Χριστό, την Θεοτόκο και τον Ιωάννη τον Θεολόγο. Πιο πάνω: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστο)ς/ Ἄνω σε ἐν θρόνο/κ(αι) κάτω σε ἐν τάφο, με τον Χριστό ἐνθρονο. Κάτω: Ὁ προφ(ήτης) Ἰωνᾶς, Ἐβόη[σα]/ἐν θλ/ἰψι μου/πρὸς/Κ(ύριο)ν τὸ/ν Θε(ὸ)ν (Ἰωνᾶς, 3, 1).

Στην νότια κόγχη εικονίζονται: Ὁ μεγάλης Βουλῆς Ἄγγελος. Ὁ ἅγιος Ἰ[γ]νάτιος]. Στο ειλητό: Πρόσχες/Κύριε Ἰ(ησοῦ) Χ(ριστ)ῆ/ὁ Θεὸς ἡμῶν². Ὁ ἅγιος Γρηγόριος τῆς μεγάλης Ἀρμενίας. Δέσπο/τα Κ(ύρι)ε ὁ/πατῆρ τῶ/ν οἰκτιρ/μῶν/καὶ Θεὸς/πάσις³. Στην πρώτη ζώνη ἀκόμη εικονίζονται αριστερά δύο διάκονοι και δεξιά στην βόρεια κόγχη [Ὁ ἅγιος] Ρομανός. Στην ἐπόμενη ζώνη εικονίζεται ἡ θεία Λειτουργία. Αριστερά Ἡ Θῆα και δεξιά Λειτουργία. Στην τελευταία ζώνη, αριστερά ὑπάρχει Ἡ Πεντηκοστή, ὁ Κόσμος, στο μέσον Ἡ ἀνάλιψις και δεξιά το ὄραμα της βάτου: Τῶ ἐν τὶ βάτω Μοση.

Στον νότιο μέσα στο Βῆμα. Κάτω: Ὁ ἅγιος Σπυρίδων, Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίτῃ, [Ὁ ἅγιος] Κύριλλος (Αλεξανδρείας), Πιο πάνω ἡ συνέχεια της θείας Λειτουργίας: Ἄγιος Ἄγιος Ἄγιος.

Ἐξω ἀπὸ το Βῆμα: Ὁ Ἄγιος Ἰω(άνης) ὁ Πρόδρομος. Στο ειλητό: Μετανο/ῆτε ἡ/γγικε/γὰρ ἡ βασι/λεί(α) τῶν οὐ/ρανῶν. (Ματθ. 3, 2). Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁ Μυρέον, Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεωλόγος, Ὁ ἅγιος Πέτρος. Στη συνέχεια ἡ θύρα με την κτιτορική ἐπιγραφή⁴:

† Ἀνεστορίθη οὗτος ὁ θίος κ(αι) πάνσεπτος ναὸς
τῆς ἀγί(ας) ὀσιομάρτυς τοῦ Χ(ριστο)ῦ Παρασκευῆ διὰ
ἐξόδου κ(αι) συνδρομῆ τὸν τιμιότατον ἀρχώντων κυ-
ροῦ Αὐγέρου κ(αι) Ἀρμαγὸ Π[.....]ῆση σὺν γυνεξί
κ(αι) τέκνοις αὐτοῦ. ἐπὶ ἔτους ,ζ ρ ν ς´ ἐτελειόθι
ἐμν[ν] Σεπτεμβρίου κ θ´ (1648)

Ακολουθοῦν: Ὁ ἅγιος Παῦλος, ἀσκητῆς με ράβδο (Αντώνιος;) Ἐγὼ οὐκέ/τι φοβοῦμαι/τὸν Θε(ὸ)ν/ἀλλὰ ἀγαπῶ/αὐτὸν. Ἡ γὰρ/τελεία ἀγάπη. [Ὁ ἅγιος Εὐ]θείμιος. Ἀδελφοί/τὰ ὄπλα/ τοῦ Χ(ριστο)ῦ ἡ/μελέτη ἐ/στίν. Ὁ ἅγιος Σάβας. Οἴκω/προσελ/θὼν τοῦ/Θ(εο)ῦ κ(αι) δε/σπότη/εὐξε πρε/πόντος.

Ακολουθεῖ ζώνη μεταλίων με ἀγίους σε προτομή: Ὁ προφ(ήτης) Ζαχαρίας. Εὐλο/γιτός/Κ(ύριο)ς ὁ/Θ(εὸ)ς τοῦ Ἡ[σραήλ] (Λουκά, 1, 68). Ἡ Ἁγία

Ἐλισάβετ. Ὁ προφῆτης Ἐλισαῖος. Ζῆ Κ(ύριος)/ὁ Θε(ο)ς/ζῆ κ(αι). (Δ΄ Βασιλ. 2,2). Ὁ ἅγιος Ἰλαρίων, Ὁ ἅγιος Θεοδώσιος, Ὁ ἅγιος Ἰωαννίκιος ὁ ἐν τῷ Ὀλύμπῳ, Ὁ ἅγιος Παῦλος ὁ Θιβέος, Ὁ ἅγιος Παῖσιος. Ἀδελ[φοί] δι' ὃ ἐξελ[θ] Ὁ ἅγιος Θεόδωρος ὁ Σικιότης, Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ τῆς Κλίμακος, Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Καλυβίτης, Ὁ ἅγιος Ἀρσένιος, Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ἐν τῷ ἀνθ[ω] (= Ἀθω), Ὁ ἅγιος Πημίν, Ὁ ἅγιος Ἐφρόσιος ὁ νέος.

Στον δυτικό τοίχο στην α΄ σειρά: Ὁ ἅγιος Μυννάς, Ὁ ἀρχων Μηχαηλ. Βροτοί/βλέπον/τες τὸ ξί/φος τεταμέ/νον ὄσι/βέβ[η]λι κ(αι)/ράθιμι τὸν/τρόπο[ν], ο Γαβριήλ. Στον βόρειο τοίχο στην α΄ ζώνη: Ὁ ἅγιος Ἰάκωβος ὁ Πέρσως, Ὁ ἅγιος Εὐστάθιος, Ὁ ἅγιος (σρατιωτικός). Οἱ υπόλοιποι δεν σώζονται.

Στην ζώνη των μεταλλίων, στον δυτικό τοίχο: Ὁ ἅγιος Κίρος, Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης), Ὁ ἅγιος [...]. Στον βόρειο τοίχο. Ὁ ἅγιος Ἀγαθόνικος, Ὁ ἅγιος Ἐλεάζαρ, Ὁ ἅγιος Γουρίας, Νεόφυτος, Μισαήλ, Ἀζαρίας, Ἀνανίας. Ὁ ἅγιος Ἀλφιος.

Στην ἐπόμενη ζώνη, στον νότιο τοίχο: Ὁ Ἀναπεσὸν ἐκίμηθι, Ὁ ἅγιος Λουκάς (ζωγραφίζει την εικόνα της Θεοτόκου Βρεφοκρατοῦσης) και κάτω Λουκάς (με το σύμβολό του-βουξ). Ακολουθοῦν σκηνές ἀπὸ το μαρτύριο της Ἁγίας Παρασκευῆς: Ἡ ἁγία δεχομένη ἀπὸ τὸ(ν) βασιλιὰ [Ἀν]τωνί[ν]ο[ν]. [Ἡ ἁγία] [δέχ]ε[τ]ε[ρ]ή πῆρ[ιν]ο κ[ρ]ῖ[α]νος, Ἡ Ἁγία ἐν φιλακί, Ἡ ἁγία κέγετε μετὰ λαπάδον. Ἡ ἁγία ἐν λέβειτῃ. Στον βόρειο τοίχο, ἀδιάγνωστη, (πιθανόν ἡ ἁγία προ του βασιλέως Ασκληπιού). Ἡ ἁγία ἐπητήμισε τὸν δράκων. Ὁ βασιλεὺς Ταράσιος- Ἡ ἁγία τήπτετε νεύρα βοδιὸν. Ἡ ἁγία ἢ ἐν φιλακί. Ἡ ἁγία ἐπιτήμισε τὰ ἴδολα. Ἡ ἁγία ξίφι τελιοῦτε. Στη συνέχεια: Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ εὐαγγε[λι]στῆς).

Στον νότιο τοίχο, στην τελευταία σειρά, υπάρχουν ευαγγελικές σκηνές. Στο Βῆμα: Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου, Ἡ Γέννησις τοῦ Χ(ριστο)ῦ. Εκτός του Βήματος: Ἡ Ἡπαπαντῆ, Ἡ Βάπτισις, Ἡ Μεταμόρφωση, ἢ Ἀνάστασις του Λαζάρου, Ἡ Βαιοφόρος. Στον δυτικό τοίχο, στην τελευταία ζώνη: Ὁ δεῖπνος ὁ μυστικός, ὁ Νικτήρας, πιο κάτω Ἡ κρίσι τοῦ Πηλάτου, Ἡ Καβάλα [τοῦ Πιλάτου], πάλι στην τελευταία ζώνη, ἡ Σταύρωση, ἀδιάγνωστη, ὁ Θρήνος. Στον βόρειο τοίχο, στην τελευταία ζώνη: Ὁ Λήθος, Ἡ Ἀνάστασις, ἡ ψηλάφιση του Θωμά, ὁ Χριστὸς ἐμφανιζόμενος στις δύο γυναῖκες μυροφόρες, Ὁ Χ(ριστὸς) Ἰώμενος τὸν παράλυτον, Ὁ Χ(ριστὸς) Διδάσκον τοὺς Ἰουδαίους (Μεσοπεντηκοστή) Ἡ Σαμαρῆτῃσα, μέσα στο Βῆμα, Ὁ Χ(ριστὸς) Ἰώμενος τὸν τυφλὸν, Εἰς Ἐμαὸς κλῶν τὸν ἄρτον. Πιο κάτω, ἡ συνέχεια της θείας Λειτουργίας με εξαπτέρυγα και τὸ ἅγιος (4 φορές). Στην πρώτη σειρά: Ὁ ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρίας. Τίς σου τὸν χιτῶνα Σ(ῶ)τερ διεῖλεν. Πιο κάτω. [Ὁ Ἄρειος ὁ] ἄφρων.

Τέμπλο-Εικόνες.

Το τέμπλο, πολύ καλής κατασκευής, είναι πλήρες. Από αριστερά.

— Η αγία Παρασκευή (42×60×3) (18ος αι.).

Εικονίζεται σε προτομή.

— Παναγία η Παντάνασσα. (44×86) (17ος αι.) Επιγραφή:

Μ(ή)τηρ Θε(ε)ῦ ἡ Παντάνασσα. Κάτω από την παράσταση, ζωγραφισμένη μία πηγή, υπονοώντας με την παρουσία της την Ζωοδόχο Πηγή⁷.

— Χριστός Σωτήρ. (44×86) (17ος αι.). Επιγραφή:

Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστ)ός ὁ Σωτήρ. Κρατεῖ ευαγγέλιο. *Ἐγὼ εἰμὶ/ὁ ἄρτος/τῆς ζωῆς/ὁ ἐρχόμε/νος πρὸς/με οὐ μὴ πει/νάσῃ κ(αὶ) ὁ πι/στεύων εἰς/ἐμὲ οὐ μὴ/διωθήσῃ πώ/ποτε.* (Ιωάννη 6, 35)⁸.

Κάτω ακριβῶς από την εικόνα του Χριστού υπάρχει γραμμένο το ιστορικό της ανιδρύσεως του τέμπλου σε 18 στίχους, σε ομηρική γλώσσα και δακτυλικό εξάμετρο, το οποίο συνέταξε ο Αναστάσιος Γόρδιος. (1683)⁹:

† *Ἦρωελεγεῖον [εἰς] τὸ ἱερὸν τέμπλον.*

ὅπως ἐγένε(το) κ(αὶ) παρὰ τίνων καὶ πό[τε]

*Ἦρξε μὲν Εὐγένιος πάλαι ἔργον ὅπως τόδε τεύξη,
λεῖπε δ' ὅμως ἀτε[λ]ῆς δευόμενος δαπάνης.
Αὐτὰρ Ἀναστάσιος] μετέπειθ' ἅμα Χριστοφόρῳ τε,
τοὶ ὄπαδοι [οἱ] ἔσαν τέρματι ἐν βίῳ, ἄρτιον ὄφρα γένοιτο κατ' ἀμφοτέρ' ἰσχανόωντες,
εὗ κ(αὶ) ἐπισταμένως [π]ολλὸν ἀρειότερον,
φωτὶ μάλ' α [ξυ]νέκρυσαν ἐὼν θυμὸν ἀμφιέποντι,
Παναγιώτῃ τῷ Στάνον ὃν οἶδε φάτις.
Ἐνθεν ἐπισπεύσαντες ὑπ' οὐάσι μῆτιν ἔθεντο
τοῦ πέρι κ(αὶ) κτεάτων ὄπασεν ὅσσον ἔδει.
Τῶς ἄρα κ(αὶ) [τε]τέλεστο Θεῷ κεχαρισμένον ἔργον,
ὥς κεν ὁ αὐτ' ὀπάσῃ τοῖσι λύσιν παθέων.
Ἐξ οὗ δὴνυ θεοῦ Λόγος μερόπεσσι φαάνθη,
κόσμον ἀναυπλάσας κάρτεϊ πανσθενεῖ,
τρισὶν ἐπ' ὀγδώκονθ' ἑξακοσίοις χιλίοις τε,
πᾶσι περιπλομένοις ἐς τόδε λυκάβασι
Μὴν ὅτ' ἐν ὑστατῇ φθινύθεσκε Νοέμβριος ἡοῖ
τῇ Δημητρίου^{9α} δεξιτερῇ γραφέως.*

—Ιωάννης Πρόδρομος (38×78×3).

Στο ειλητό: *Μετανο/εἶτε ἡγγικε/γὰρ ἡ βασι/λεῖα τῶν/οὐρανῶν.* (Ματθ. 3, 2) και, *Ἀποστόλι Ἀνάρτι κ(αὶ) ὁ π(α)τήρ τοῦ Σέρος κ(αὶ) ἡ μ(ή)τηρ του*

Αρχώντο, κ(αι) Στᾶμος. ἔτους [ζ] ρ ι γ´ (1605/06)¹⁰

— Βημόθυρο (78×158)

Επιγραφές: Ὁ Εὐαγγελισμὸς, Γ(αβριήλ), Μ(ήτηρ) Θ(εο)ῦ. Κάτω. ἀγνωστος προφήτης, Ὁ προφ(ήτης) Δα(υ)ῖδ, [ἄκουσ]ον [θύγα]τερ. (Ψαλμὸς 44, 11). Ὁ προφ(ήτης) Ἡσαΐας, Ἴδου ἡ παρ/θέν/ος ἐ/ν γα[στρι] (Ἡσαΐας, 7, 14). Ὁ προφ(ήτης) Δανιήλ. Ὅρο[ς]/νοη/τόν/οὔπερ/

Εικόνες του δωδεκαόρτου. (χρονολογούνται στον 17ο αι.)

— Η αγία Παρασκευή (23×27).

Επιγραφές: Ἡ αγία Παρασκευὴ ὀσιομάρτυς, α ω ξ ε´ Ἰουνίου 15 χεῖρ ζωγράφου Ἀγαθαγγέλου. (βλ. εικόνα του αγίου Δημητρίου στον ομώνυμο ναό).

— Οι ἅγιοι Αντώνιος, Ευθύμιος και Σάββας. Επιγραφές:

Ὁ ἅγ(ιος) Ἀντώνιος, ἅγ(ιος) Εὐθήμειος, Ὁ ἅγ(ιος) Σάββας.

— Η Σύναξις των Ασωμάτων.

Επιγραφή: Ἡ Σύναξις τῶν Ἀσωμάτων. και Μ(ιχαήλ), Ρ(αφαήλ), Γ(αβριήλ).

— Οι τρεις Ιεράρχες. Επιγραφές:

Ὁ ἅγιος Βασίλειος, Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης), Ὁ ἅγιος Γριγόριος.

— Η Πεντηκοστή.

— Η Μεταμόρφωσις.

Επιγραφές: Ἡ Μεταμόρφωσις, Ις Χς και Ἡ(λίας) Μ(ωϋσῆς)

— Η Κοίμησις της Θεοτόκου.

Επιγραφή: Ἡ Κήμησις τῆς Θεοτόκου

— Η Ψηλάφισις του Θωμά.

Επιγραφή: Ἡ ψηλάφισις τοῦ Θωμᾶ.

— Η εἰς Ἄδου κάθοδος.

Επιγραφή: [...]ην τῶν Ἄδιν

— Το ἅγιο Μανδήλιο

— Η Βαῖοφόρος

Επιγραφή: Ἡ Βαῖοφόρος

— Η Σταύρωσις

Επιγραφή: Ἡ Στ(αύ)ρωσις

Ακολουθούν ἄλλες με τις επιγραφές: Ἡ Μεταμόρφωσις, Ἡ ἔγερσις του Λαζάρου, Η Υπαπαντή, Ἡ Βάπτισις, Το Χαῖρε τῶν Μ[υ]ροφόρων, Ὁ Εὐαγγελισμὸς, Ἡ Γέννησις τοῦ Χ(ριστο)ῦ.

— Η μεγάλη Δέηση (σε 3 στελέχη μήκους 1,25 τα ακραία και 1,60 το κεντρικό).

Εικονίζονται οι ἀπόστολοι. Βαρνάβας, Φίλιππος, Βαρθολομαῖος, Ἀνδρέας, Μάρκος, Ἰωάννης Θεολόγος. Παῦλος, Ἄγγελος, Ἰωάννης ο Πρόδρομος, ο Χριστός: Ἐγὼ εἰμι/τὸ φῶς τοῦ/κόσμου/ὁ ἀκολου/θῶν/ἐμοὶ οὐ

μη/περιπατή/σει ἐν τῇ σκοτία/ἀλλ' ἔξει τὸ [φῶς] (Ιωάν. 8, 12). Η Παναγία, ο Μιχαήλ, Ὁ ἅγιος Πέτρος με ειλητό. Καὶ ἡμεῖς/πεπιστεύ/καμεν/κ(αἰ) ἐπω/αμεν ὅτι/σὺ εἶ ὁ Χριστὸς) ὁ/Υἱὸς τοῦ Θεοῦ/τοῦ ζῶντος (Γαλάτας 2, 16 και Ματθ. 16, 17). Ματθαίος, Λουκάς, Σίμων, Ιάκωβος, Θωμάς.

— Εικόνα με σκηνές του βίου της αγίας Παρασκευής (50×82×3) (17ος αι.).

Αριστερά: Ἡ Ἁγία Παρασκευὴ/ἤσταται τῷ βασιλεῖ Ἀσκληπίῳ. Δεξιά: Βληθεῖσα ἐν λέβητι/ἐκτυφοῖ τὸν βασιλέα/ Ἀντώνιον¹¹.

Για τις τοιχογραφίες της αγίας Παρασκευής ο Π. Βασιλείου εξέφρασε την άποψη ότι έγιναν από τους δύο συνεργάτες Ιωάννη και Ιωάννη που ζωγράφισαν την αγία Τριάδα Σάικας, την μονή του Τροβάτου, την μονή του Βλασίου κλπ.¹²

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Παυλίδης, ό.π. 226 κ.ε.
2. Π. Τρεμπέλας, Αι τρεις λειτουργίες, ό.π. 129.
3. Π. Τρεμπέλας, ό.π. 190 (Λειτουργία Μεγάλου Βασιλείου).
4. Α. Ορλάνδος, Επιγραφαί εξ εκκλησιών Αγράφων, ό.π. 300. Γ. Παυλίδης, 232.
5. Διονυσίου, ό.π. 231.
6. Διονυσίου, ό.π. 286-287.
7. Γ. Παυλίδης, ό.π. εικ. 6.
8. Γ. Παυλίδης, ό.π. εικ. 5.
9. Π. Βλάχος, Ευγένιος ο Αιτωλός και το φερώνυμον Ελληνομουσεϊόν, ό.π. 47-48. Γ. Παυλίδης, ό.π. 231, 242 κ.ε.
- 9α. Π. Βασιλείου, Η αγιογραφική τέχνη, ό.π. 20.
10. Γ. Παυλίδης, ό.π. 231.
11. Πρβλ. σημ. 6.
12. Π. Βασιλείου, Η επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων επί Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1960, 74-75.

Ἅγιος Ιωάννης Θεολόγος

Ο ναός του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου είναι μονόχωρος, δρομικός με νάρθηκα και στέγη σαμαρωτή. Οι τοιχογραφίες σώζονται στον νότιο και δυτικό τοίχο καθώς και στον νάρθηκα (1646). Οι εικόνες του τέμπλου έγιναν το 1614/15.

Τοιχογραφίες

Κυρίως ναός. Μέσα στο Ιερό Βήμα εικονίζονται οι άγιοι Νικόλαος, Βλάσιος και Εύπλος ο διάκονος. Πιο πάνω υπάρχει τμήμα της θείας Λειτουργίας. Εκτός του Ι. Βήματος: 'Ο άγιος 'Ιωάννης ο Θεολόγος, 'Ο άγιος Πέτρος ο άγιος Παύλος ή πρωτόθρονι των 'Αποστόλων, 'Ο άγ(ιος) Κοσμάς ο άγ(ιος) Δαμιανός οί ανάργυροι, 'Ο άγ(ιος) Παντελεήμων, ο άγιος Ευθύμιος κρατεί ειλητό: 'Αδελφοί/τὰ ὄπλα/ τοῦ Χ(ριστο)ῦ/ ἢ μελέ/τη ἔστιν. 'Ο άγιος 'Αντώνιος με ειλητό: Μὴ ἀπατῶ / ὁ μοναχὲ/χορτάσι/κειλί[ας]. 'Ο άγιος Σάββας με ειλητό: Τοίχισον/τὸ Κελί/ον σου/ὡ μοναχὲ. Στον δυτικό τοίχο: 'Ο άγιος Θεοδόσιος ὁ/Κοινοβιάρχης, 'Ο άγιος Μερκούριος, ἕνας ἀρχάγγελος με ειλητό: 'Ορομε/τὸν αὐ/λων ξί/φιφῶρου/τὸ ἔτημα/αὐτός τοῦ [...] και οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.

Ακολουθεῖ ζώνη με αγίους σε προτομή: 'Ο άγ(ιος) 'Ιωακείμ ὁ π(ατ)ήρ τῆς Θ(εοτ)όκου, 'Η άγ(ία) 'Ανα ἢ μ(ήτ)ηρ τῆς Θ(εοτ)όκου, 'Ο προ(φήτης) Ζαχαρίας ο π(ατ)ήρ τοῦ Προδρόμου, με ειλητό: Ευλο/γητός/Κ(ύρι)ος ὁ Θ(ε)ός/τοῦ 'Ι(σρα)ήλ/ὅτι ἐ/πεσ(κέφατο) (Λουκά, Ι, 68). Ακολουθούν: 'Ο άγ(ιος) Κῦρος, 'Ο άγ(ιος) 'Ιωάννης, 'Ο άγ(ιος) Ερμόλαος, Η κτητορική επιγραφή του ναοῦ (1646):

'Ιστορήθη οὗτος ὁ θεῖος κ(αι) πάνσεπτος ναός
τοῦ αἰγίου ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου κ(αι)
εὐαγγελιστοῦ 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου διὰ ἐξό
δου κ(αι) δαπάνης τοῦ τιμιωτάτου κ(αι) εὐγενεστάτου ἀρ-
χόντου κυροῦ Χρίστου υἱοῦ τοῦ 'Ανδρέου τοῦ Αουτζου,
ἀρχιερατεύοντος τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιε-
πισκόπου Φαναρίου κ(αι) Νεοχωρίου κυροῦ Εὐ-
θυμίου¹, ιερατεύοντος 'Ιω(άννου) ἱερέος τοῦ Αουτζου.
ἔτει ἀπό 'Αδάμ ζ ρ ν δ' ἔτελειόθη [ἢ] ἱστο-
ρία, ἐν μηνὶ Αὐγουστο εἰς τὰς κη'.

Ακολουθούν οι άγιοι σε προτομή: 'Ο άγιος Τρίφων, 'Ο άγιος Ξάνθος, 'Ο άγιος Θεόδουλος, 'Ο άγιος Κλαύδιος, 'Ο άγιος 'Οξίκλιος, 'Ο άγιος 'Αθανάσιος ὁ 'Αθωνήτης, 'Ο άγιος 'Αλέξιος ὁ ἀν(θρωπ)ος τοῦ Θ(εο)ῦ, 'Ο άγιος Γεράσιμος, 'Ο άγιος Παῦσιος, 'Ο άγιος 'Ιω(άννης) ὁ Καληβήτης.

Στον δυτικό τοίχο: 'Ο άγ(ιος) 'Εφραῖμ ὁ Σῦρος, 'Ο άγ(ιος) Παῦλος ὁ Θηβαῖος, 'Ο άγ(ιος) Χαρίτων ὁ 'Ομολογητής, 'Ο άγιος 'Ιω(άννης) ὁ τῆς κλίμακος, 'Αγία Ηρίνι, 'Η άγία Θέκλα, 'Αγία Αναστασία.

Στην ἐπόμενη ζώνη, στον νότιο τοίχο, υπάρχουν σκηνές ἀπό το βίο του αἰγίου Ιωάννη του Θεολόγου².

Ο άγιος Ιωάννης συγγράφει με τον Πρόχορο το ευαγγέλιό του. Επιγραφές: 'Ιω(άννης), Πρόχωρος.

- Ὁ Ἴω(άννης) ἀνέστησε/τῶν/νεκρῶν.
 Ἡ Ρομάνα προσέπεσε/τοῖς ποσι/τοῦ Ἴω(άννου)
 Ὁ Ἴω(άννης) βαπτίζον τον ἀν/θύπατον
 Ὁ Ἴω(άννης) θε(ρα)/πεύσας τῶν/παράλι/τον
 Ὁ Ἴω(άννης) λυθαζόμε/νος ὑπο τῶν ἀπίστων
 Ὁ ἄγ(ιος) Ἴω(άννης) κα/τεπόντησε τον κ(ύνω)πα
 Ἴω(άννης) ἐνταφιαζόμενος/ὑπο τ(ῶν) Μαθι/τῶν
 Ἡ μετástασις/τοῦ Ἴω(άννου).

Στην τελευταία ζώνη υπάρχουν σκηνές ευαγγελικές. Εντός του Βήματος: Τα Εισόδια της Θεοτόκου. Επιγραφή. Τα ἅγια τῶν ἁγίων. και Ἡ Γένισις/τοῦ Χ(ριστο)ῦ. Στον κυρίως ναό. Ἡ Παπατῆ τοῦ Χ(ριστο)ῦ, Ἡ Βάπτισις/τοῦ Χ(ριστο)ῦ, Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου, Ἡ Βαῖοφώρος, Ἡ μεταμόρφωσις και Ἡλίας Μωϋσῆς, Ὁ Νιπτῆρ, Ὁ Δίπνος, Ἡ προσευχή.

Στο δυτικό τοίχο, στην τελευταία ζώνη, οι παραστάσεις συνεχίζονται: Ἡ Προδοσία και ἀπό κάτω Ὁ Χ(ριστο)ς κρινόμενος/ὑπό Ἄννα κ(αι) Καϊάφα. Ἡ ἄρνησις τοῦ Πέτρου, Ἐπάνω, Ἡ κρίσις τοῦ Πη/λάτου., Ἐλκώμενος ἐπὶ Σταυροῦ, Ἡ Καβάλα τοῦ Πιλάτου, Ἡ ἀνέβασις (στον Σταυρό), Ἡ ἀπόρριψη των αργυρίων και ἡ ἀχόνη /τοῦ Ἰούδα, και πιθανόν η αποκαθήλωση (οι δύο τελευταίες είναι στη μεσαία ζώνη). Στη μέση βρίσκεται Ἡ Κείμησις/τῆς Θε(οτό)κου.

Νάρθηκας

Στον ανατολικό τοίχο απεικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία. Στο κέντρο της συνθέσεως είναι ο Χριστός ἐνθρονος με τους 12 αποστόλους με ευαγγέλια ανοικτά, Ἡ Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου, Ὁ προφήτης Μωϋσῆς. Στο ελλητό: [...] εἶπε/ἡμῖν/ἀναστή/σει Κ(ύριος) ὁ Θε(ός) (Δευτ. 18, 15). Χορός Μαρτύρων, Χορός Ἱεραρχῶν, Ὁ παράδεισος, ο πλούσιος: Π(ά)τερ Ἀβραὰμ ἐλέησόν με και πέμψον/Λάζαρον ἦνα βάψη τὸ ἄκρον/τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος/και καταψίξει με [την]/γλώσσαν (Λούκ. 16, 24). Κάτω δεξιά υπάρχουν σκηνές της κολάσεως. Οὗτοι εἰσὶν οἱ μὴ ἐγειρόμενοι ἐν τῇ Κυριακῇ/κ(αι) ἐν ταῖς δεσποτικαῖς ἑορταῖς και δέν εἰ/σέρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν. Ἀκόμη: ὁ κλέπτης κ(αι) ὁ βλάσφημος και πιο κάτω Ὁ Τάρταρος, ὁ βρυγγμός τὸν ὀδόντων.

Στον νότιο τοίχο, κάτω εικονίζονται οἱ: Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ἐν τῷ αἰθρο, Ὁ ἅγιος Εὐφρόσυνος, Ὁ ἅγιος Σισώης με τον τάφο του Αλεξάνδρου Ὁρῶ σε τάφε διλιό σου/τὴν θέα κ(αι) ἡλιοστάλακτον [...]. Ἡ ἁγία Ἀναστασία ἡ φαρμακολήτρια, Ἡ ἁγία Μαρίνα. Στον δυτικό τοίχο. Ὁ ἅγιος Ἀρτέμιος, Ὁ ἅγιος Παχώμος, ἄγγελος, δύο δωρητές λαϊκοὶ κρατοῦν ὁμοίωμα τοῦ ναοῦ³

καί δεξιά ένας ένθρονος μοναχός, η επιγραφή βιτού[...], Η ανάληψις του προφήτου Ηλία, που κρατεί ειλητό: *’Ο Θεός/του ’Η/σρα/ήλ*, ο Ελισαίος, άγνωστος άγιος στον βόρειο τοίχο, *’Ο άγιος Βάκχος*, *’Ο άγιος Σέργιος*, *’Ο άγιος Χριστοφόρος*, *’Ο άγιος Βυκέντιος*, *’Ο άγιος Βίκτωρ* και η δέηση, με τον Χριστό ένθρονο: *Δεϋτε πρὸς με πάν/τες οί κοπιόν/τες*, (Ματθ. 11, 28), *’Ο άγιος ’Ιω(άννης) ὁ Πρόδρομος*.

Στον νότιο τοίχο, πάνω από την θύρα, υπάρχει η κτιτορική επιγραφή:
’Ετελειόθη ἡ παροῦσα ἱστορία τοῦ ἀγίου ἐδώξου ἀποστῶλου κ(αι) εὐαγγελιστοῦ

*’Ιω(άννου) τοῦ Θεωλόγου διὰ σινδρωμεῖς κώπου κ(αι) ἐξόδου μετὰ πόθου κ(αι) ζέ-
σι τοῦ τημητοτάτου ἀρχόντου κυροῦ Χριστοῦ τοῦ ’Ανδρέα, ἐν τῷ ἐνδωμκοσσῶ ρ ν ζ ’ετελιόθι ἐν μ[ιν] Αὐγούστου. η´.*

Ακολουθεῖ ζώνη με άγιους σε προτομή: [*’Η άγία*] *Πελαγία*, [*’Η άγία*] *Χαριτίνη*, [*ἡ άγία*] *Εὐφροσύνη*, *’Αγία Εὐγενία*, ἡ *άγία Φευρονία*. Στον δυτικό τοίχο: *’Ο άγιος Δαβὴδ ὁ Θεσσαλονίκης*, *’Ο άγιος Πυμῆν*, *’Ο άγιος ’Ιωαννίκιος*, *’Ο άγιος ’Ιλαρίων*, *’Ο άγιος Λουκιανός*, ὁ *άγιος Βονιφάτιος*, *’Ο άγιος Νεόφιτος*, *’Ο άγιος ’Αγαθόνικος*, *’Ο άγιος Αἰμιλιανός*, *’Ο άγιος Λεόντιος*, *’Ο άγιος ’Αλέξανδρος*, *’Ο άγιος ’Αρέθας*, και άλλοι αδιάγνωστοι. Στον βόρειο τοίχο: άγνωστος, *’Ο άγιος Πορφύριος*, άγνωστος, [*’Ο άγιος*] *Λοῦπος*, *’Ο άγιος Μαρτίνος*, *’Ο άγιος Εὐγραφος*, *’Ο άγιος ’Ιάκωβος*, *’Ο άγιος Ρούδων*, *’Ο άγιος ’Ελεάζαρ*, *’Ο άγιος Ζηνόβιος*, *’Ο άγιος Μαρκιανός*, *’Ο άγιος Νικηφόρος*.

Στις επόμενες δύο ζώνες εικονογραφείται ο Ακάθιστος Ὕμνος στους 24 Οίκους του (αρχίζει από τον νότιο τοίχο).

Τέμπλο-Εικόνες⁵

— Τρεις Ιεράρχες. (διαστ. 38×82×3). Επιγραφή:

’Ο άγιος Γρηγόριος. Κάτω υπάρχει η επιγραφή: *’Ο άγιος ’Ιω(άννης) ὁ Εὐχαῖτ[ων] ἤδεν ὄπτασίαν τοὺς τρεῖς ἡεράρχας⁶*. με παράσταση του άγίου Ιωάννη κοιμωμένου. Ακόμη η επιγραφή: *Δημητρίου. ’Ιω(άννου)/Μπούνου, ἐν ἔτι/ζωρωκωγ´ω* (1614/15).

Βόρεια πλάγια πύλη

— Εικονίζεται στο επάνω μέρος η Φιλοξενία του Αβραάμ. Επιγραφές: *’Η άγία Τριάς* και *ἡ ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Αὐραάμ/φανέροσις της ζοαρχικῆς Τριάδος* (Γένεσις, 18, 1 κ.ε.). Στο κάτω μέρος εικονίζονται οι άγιοι 40. Υπάρχει μεταγενέστερη επιγραφή: *Οἱ άγιοι Πάντες*.

— Ιωάννης Θεολόγος (46×83×3)

Επιγραφές: 'Ο ἅγιος Ἰω(άννης) και ο Πρόχορος. Κάτω. [Δη]μητρίου Μπούνου κ(αι) ὁ π(α)τήρ του Ἰω(άννης) κ(αι) ἡ μ(ή)τηρ του Ἀγόρο. κ(αι) ὁ ἀδελφός του Θεοδόσις. ἔτους ζωρωκωγ'ω (1614/15).

— Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα (54×83×3)

Επιγραφές: Μ(ή)τηρ Θε(ο)ῦ ἡ Ὁδηγήτρια και Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς ὁ Ἐμμανουήλ. Κάτω: Διμητρίου τοῦ Ἰωάννου τοῦ Μπούνου ἐν ἔτι ζ[ρκγ']

— Βημόθυρα (132×69×3,5)

Εικονίζεται ο Ευαγγελισμός: 'Ο ἄρχ(ων) Γαβριήλ, Μ(ή)τηρ Θε(ο)ῦ, 'Ο προφήτης Δα(υῖ)δ. με ειλητό. Ἄκουσον/θύγατερ/κ(αι) ἴδε/κ(αι) κλῑ/νον τὸ οὖς σου. (Ψαλμός 44, 11), 'Ο προφήτης Σολομών. Στο ειλητό: Πολλαί/θυγατέ/ρες ἐπί/ησαν δι/νάμιν/πολλὲ ἐκτήσα(ντο) (Παροιμ. 31, 29). Πιο κάτω τέσσερις ιεράρχες, ἄγνωστος, Βασίλειος, Ἰω(άννης) ὁ Χρυσόστομος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

— Χριστός Παντοκράτωρ (55×78×3)

Επιγραφές: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς ὁ Σωτήρ. Στο ευαγγέλιο: 'Ο τρώγων μου/τὴν σάρκα κ(αι)/πίνων μου/τὸ αἷμα ἔχει/ζωὴν αἰῶ/νιον κ(αι) ἐγὼ ἀναστήσω]. (Ιωάν. 6, 54). Στην ἄλλη σελίδα. Δεῦτε πρὸς με/πάντες οἱ κο/πιῶντες/κ(αι) πεφορτησ/μένοι κἀγὼ/ἀναπαύσω ἡμ[ᾶς]. (Ματθ. 11, 28).

— Ιωάννης ο Πρόδρομος. (46×78×3)

Επιγραφές: 'Ο ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Πρόδρομος. Κρατεῖ ειλητό. Μετανο/εἴτε ἤγγι/κε γὰρ ἡ βα/σιλεία τῶν οὐ/ρανῶν. (Ματθ. 3, 2).

Νότια πλάγια πύλη.

— Εικονίζονται οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Επιγραφές: 'Ο ἄρχ(ων) Μιχαήλ. Στο ειλητό: Βρωτοὶ βλέ/ποντες τὸ ξίφ/ος τεταμένον/ὅσοι βέβηλο/ι κ(αι) ῥάθυμοι τ/ὸν τρόπον συ/σταλεῖται πρὸς/μετάνοϊαν/τάχος. ἢ /μηδὲ προσ/παύσεται/τῆς θείας πύλης: ἐ/γὼ γὰρ ὁ πρὶν παλαιᾶ/ς ὁ προστάτης⁷. 'Ο ἄρχ(ων) Γαβριήλ, με ειλητό. Ἄνδρες ὁ/ράται τή/ν σπάθην/τὴν περφι/ρει (=περιφέρει) πρὸ τοῦ/πυλῶνος/Μιχαήλ τ/εθυγμένη/ν μή τις β[άσκανος]⁸.

Στα πόδια του Μιχαήλ μία μορφή: 'Ο ἀμετανόητος κ(αι) ἀξε/μολώγειτος τοῦτον/πηκρὸν θάνατων λά/βάνη.

— Πιο κάτω βρίσκονται οἱ ἅγιοι Πέτρος, Ιωάννης Θεολόγος και Παῦλος. 'Ο ἅγιος Πέτρος 'Ο ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Θεολόγ(ος). 'Ο ἅγιος Παῦλος οἱ πρωτοκο/ρυφαῖοι. Ο Πέτρος κρατεῖ ειλητό: Σὺ εἶ ὁ Χ(ριστό)ς ὁ/Υἱος τοῦ Θε(ο)ῦ/ τοῦ ζῶ/ντος/ς.

— Ο Παράδεισος (36×83×3)

Υπάρχουν 6 ζώνες. Ἐπάνω, η Δέηση και ακολουθοῦν: Χορὸς Ἀποστό-

λων, Ἡ Ἐτοιμασία τοῦ θρόνου, Χορὸς προφητῶν. Χορὸς μαρτύρων, χορὸς Ἱεραρχῶν. Χορὸς βασιλέων ὀρθοδόξων, ο Κωνσταντῖνος και η Ελένη, Χορὸς μαρτύρων γηνεκῶν. Χορὸς ὁσίων. Χορὸς ὁσίων γυναικῶν. Στην τελευταία ζώνη Ὁ Παράδεισος με τον Αβραάμ τους Μιχαήλ και Γαβριήλ, Ὁ λιστής.

Ακολουθεῖ ζώνη με εἰκόνες προφητῶν στο ἐπάνω μέρος του τέμπλου. Από αριστερά είναι οι εξής:

- Ἡ προφήτις Ἄννα ἢ μ(ή)τηρ Σαμουήλ τοῦ προφήτου. Ἐστερεώ/θη ἡ καρ/δία μου/έν Κυρίῳ/ὑψώθη/κέρ(ας) μου/έν Θεῷ μου. (Α΄ Βασιλειῶν, 2, 1)

- [Ὁ προφήτης] Σοφονίας. Φων. [ἡ ἡμέ]/ρας Κ(υρίο)υ κ(αι)/πικρά κ(αι)/σκληρά/, τήκεται/δυνατή/ἡμέρα σάλπιγγος. (Σοφονίας, 1, 14, 16).

- Ὁ προ(φήτης) Μιχαίας. Κ(αι) στ(ή)σεται/κ(αι) ὁμεται/κ(αι) ποιμα/νεῖ τὸ ποι/μνιον αὐ/τοῦ ἐν ἰσ/χυῖ Κ(ύριος). (Μιχαίας, 5, 3).

- Ὁ προ(φήτης) Ζαχαρίας ὁ π(α)τήρ τοῦ Προδρόμου. Εὐλογητὸς/Κύριος/ὁ Θε(ο)ς τοῦ/Ἰσραηλ/ὅτι ἐπε/σκέψατο/κ(αι) ἐποίησε. (Λουκά, 1, 68).

- Ὁ Προ(φήτης) Ἰωνᾶς. Ἐβόησα/ἐν θλή/ψει μου πρὸς/Κ(ύριον) τὸν/Θ(εὸ)ν μου κ(αι)/εἰσίκουσέ/μου ἐκίλη[ας] Ἰωνᾶς, 2, 3).

- [Ὁ προφήτης] Ἡλίας. Ζῆ Κ(ύριος ὁ Θεός)/τοῦ Ἰ(σρα)ήλ/οῦ/κ ἔστην ὑ[ε]/τὸς ἐποι/τῆς γῆς ἢ μοι/ διὰ στόμα/τός μου. (Γ΄ Βασιλειῶν, 17, 1).

- Ὁ προ(φήτης) Δαυ(ί)δ. Ἐγὼ κιβω/τὸν ἡγιασ/μένην κό/ρη κέκλη/κά σε πρὶν/ὁ βλέπων/ναοῦ χάριν (Στίχος ἀπὸ το « Ἄνωθεν οι Προφήται»).

- [Ὁ προφήτης Ζαχαρίας]. [Ἐγὼ λυχνία]ν ἐπτά/φωτόν/σε εἶδον/σοῦ ὁ τόκος/ἔδειξεν/σὸν θαῦμα. (Στίχος ἀπὸ το « Ἄνωθεν οι Προφήται»).

- Ὁ προφήτης Ιεζεκιήλ. Πύλην ἐ[γώ...]

- [Ὁ προφήτης Ἱερεμίας]. [Ὁδόν σε εἶδον]/Ἰ(σρα)ήλ κό/ρη, νέαν/ζωῆς πρ/ὸς τρί/βους Παρθένε. (στίχος ἀπὸ το « Ἄνωθεν οι Προφήται».

- [Ὁ προφήτης] Γεδε[ῶν]. Πόκον (σε)/ἀγν[ή] πρὶν/κέκλη/κα παρθέ/νε ἔδει/ξέ μοι/θαῦμα σὸν.

- [Ὁ προφήτης] Ἰακώβ. Ἐγὼ καθ' ὕ/πνουσ ἰ/στορω/κλίμα/κά σε ἀπὸ/γῆς μέχρι/φθάνουσα.

- Ὁ ἀρχ(ων) Μιχαήλ. Παρίσταν/ται δου/λοπρεπῶς/τῷ τόκω/σου αἱ τά/ξεις αἱ/οὐράναι.

- Μ(ή)τηρ Θε(ο)ῦ ἡ ἀγία Βάτος. (στο κέντρο)

- Ὁ ἀρχ(ων) Γαβριήλ. Τῆ ἀειπαρ/θένω/κ(αι) μ(η)τρι τοῦ/βασιλέ/ος τῶν ἄνω δη/νάμεων.

- Ὁ προ(φήτης) Μωϋσῆς. Ἐγὼ βάτον/κέκλη/κά σε/ἀν(θρώπ)ων/σκέπη/μυστήριον/σ[ῶν] ἰδῶν ἐν βά/τω ξένος.

- Ὁ προ(φήτης) Ἡσαΐας. Ἐγὼ δε πρῶ/ην λαβί/δ' ἀνθρακ/κοφόρ(ων)/κέκληκά σε πρὶν παρ/θένε.

- Ὁ προ(φήτης) Ἀαρῶν. Ἐγὼ ἀν/θήσασα/τ[ῶν] κτίστην/ἄνθος ῥάω/δ[ῶν] προκα/τήγγελα ὑμῶν/παρθένε.

- [ἽΟ προφήτης] Δανιήλ. Ὅρος νοη/τόν οὔπερ/ἐτμήθη λί/θος πλά/νην τρέπον/κέκληκά σε/βροτ[ῶν] σκέπη.

- [ἽΟ προφήτης] Ἀββακούμ. Προβλεπτι/κὸν χάρι/σμα ἀγνι/φέρων/εἰδὸν σε/δασὺ κ(αἰ) κα/τάσκιον ὄρος.

- [ἽΟ προφήτης] Σολομών. Ἐγὼ κλί/νην τοῦ βα/σιλέως /κόρη κέκλη/κά σε πρὶν κυ/ρύττων σου/τὸ θαῦμα.

- Ὅ προφήτης Ἐλισαῖος. Εἶπεν Ἐλισαι/έ· ζῆ Κ(ύριο)ς/κ(αἰ) ζῆ ἢ ψυ/χή σου εἰ ἐν/καταλείπω σε/·κ(αἰ) ἐπορευ/θησαν ἀμώτεροι. (Δ' Βασιλειῶν, 2, 6).

- Ὅ προφ(ήτης) Ἰωήλ. Ἐν ταῖς ἡ/μέραις/ἐκεῖναις/ἐκχεῶ ἄ/πὸ τοῦ Πν(εύμα-το)ς/μου κ(αἰ) προφη/τεύσουσιν. (Ἰωήλ, 3, 1).

- Ὅ προφ(ήτης) Μαλαχίας. Ἰδοὺ ἡμέ/ρα Κ(υρίου) ἐρ/χεται ὡς/κλίβανος/κ(αἰ) φλέξει/αὐτοὺς κ(αἰ) ἔ/σονται. (Μαλαχίας, 3, 19).

- Ὅ προ(φήτης) Ἀυδιού. Ὅν τρόπον/ἐποίησας/οὔτως ἔ/σται σοι· τὸ/ἀνταπόδο/μα σου ἀντα/ποδοθήσεται σοι. (Αβδιού 1, 15).

- ἀγνωστος προφήτης.

- Ὅ προ(φήτης) Ὁσηέ. Ποῦ σου θά/νατε ἡ νίκη/·ποῦ τὸ κέν/τρον· κ(αἰ) ἔσται/ἐν τῇ ἡμέ/ρα ἐκεῖνη ἴ οὐ/κ ἔσται φ[ῶ]ς (Ὁσηέ, 13, 14 και Αμώς 5, 18).

- Ἡ θυγάτηρ Φανουήλ τοῦ προφήτου. Οὗτός ἐστιν ὁ Χ(ριστός) π(ερί)/οὔ πάντες/οἱ προφῆ/ται προκα/τήγηλον/κ(αἰ) πάντες ἰδη /κλι

- Στην ἐπόμενη ζώνη του τέμπλου υπάρχει ἡ Μεγάλῃ Δέηση. Επιγραφές:

Ἰς Χς ὁ δίκ(α)ιος κριτῆς, Μ(ή)τηρ Θε(ε)ῦ, Ἰω(άννης) Πρόδρομος. Ὁ Χριστός κρατεῖ εὐαγγέλιο: Μη κρίνε/τε κατ' ὄ/ψιν ἀν/θρωπί(νην)/ἀλλὰ τὴν/δικαίαν/κρίσιν/κρίνα/τε ὅτι/κ(αἰ) ἐγὼ (Ἰωάν. 7, 24). Ακολουθοῦν οἱ ἀπόστολοι: ἀπό αριστερά, Ὁ ἅγ(ιος) Πέτρος. Ὁ ἅγ(ιος) Ἰω(άννης) ὁ Θεολόγος, Ὁ ἅγ(ιος) Λουκάς, Ὁ ἅγ(ιος) Σῆμων, Ὁ ἅγ(ιος) Βαρθολομαῖος, Ὁ ἅγ(ιος) Φίλιππος και ἄγγελος (Μιχαήλ).

Από δεξιά: Ὁ ἅγ(ιος) Παῦλος, Ὁ ἅγ(ιος) Ματθαῖος, Ὁ ἅγ(ιος) Μάρκος, Ὁ ἅγ(ιος) Ἀνδρέ(ας). Ὁ ἅγ(ιος) Ἰάκωβος, Ὁ ἅγ(ιος) Θωμᾶς, και Ὁ ἄρχ(ων) Γαβριήλ.

Εἰκόνες

— Η σύναξη των Ασωμάτων. (25×48×3)

Επιγραφή: Τ(ῶν) Μιχαήλ κ(αἰ) Γαβριήλ κ(αἰ) πασῶν τῶν δυνάμεων. Χρονολογεῖται στον 17ο αἰ.

— Οἱ ἅγιοι Αντώνιος και Ευθύμιος. (24×29×2,5). Επιγραφή:

Ὁ ἅγ(ιος) Ἀντώνιος Στο ειλητό: [Ἵ]κανὸς τὸ/σμίνοσ/ τῶν μελι/σῶν ἐκ/τρέπει/ψαλμο/δί[α]. Ὁ ἅγ(ιος) Εὐθύμιος Στο ειλητό: Τὸ τῆς ψυ/χῆς σκύ/βαλ(ον) ἀγαπη/τοῖ μοι κρη/μνῶ γε/ώδη μη [...]

— Οἱ ἅγιοι Πρόδρομος και Ευθύμιος. (34×47×3).

Αριστερά εικονίζεται άγνωστος μοναχός με ειλητό, στη μέση ο Πρόδρομος και δεξιά ο Ευθύμιος. Επιγραφές ειλητών: *Μετανο/εϊτε ηγγι/κε γαρ η βασιλει/α των ου/ρανων*. (Ματθ. 3, 2) και *Το της υλης/σκυβαλον/αγαπη-τι/μοι κρη/μνῶ γεω/δη*. (χρονολογείται στον 17ο αι.).

— Τμήμα Δεήσεως. (8,5×13×1)

Διακρίνονται ο Χριστός και ο Πρόδρομος. Χρονολογείται στον 18ο αι. Άλλες 3 εικόνες προέρχονται από έναν παλαιότερο ναό του Αγίου Αθανασίου, ο οποίος καταστράφηκε από κατολίσθηση. Χρονολογούνται στον 15ο αι.

— Ο άγιος Αθανάσιος και Γρηγόριος Θεολόγος (64×95×3). Επιγραφή: *’Ο άγιος ’Αθανάσιε ’Αλεξαν/δρ. Στο ευαγγέλιο: ’Εγὼ ἤμε/ἀναμνησαι μό/νος Θεῦ/καὶ δρες/ἐρχετε/τὸ ἀγιο/Πνεῦμα καὶ/ἐμπέν/η ἔμνα /καὶ ἐτζη/θέλη σε θης/σας*.

Δεξιά: *’Ο άγιος Γρηγόριος/ Β Γ Β Ε Λ Θ Β*

Κάτω: *σηκ/αρηροτή R X πρῆ^Δ ζ π γ’ (1575/76)*

— Ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. (61×83×3). Επιγραφή:

’Ο άγιος) ’Ιωάννης) Θεολόγος). Στο ευαγγέλιο: *’Εν ἀρχῇ ἔ/νε ὁ Λόγος/καμ’ ὁ Λόγος/ἴνε Λόγος/ἔν πρὸς τ(ὸν)/Θεῶν Θεός/καμ’ ὁ Θε(ὸς)/ἔνε ὁ Λό/γος*. (παράφραση στα νεοελληνικά του χωρίου Ιωάννη 1, 1). Κάτω: *σηκαρηροτή ζ π γ’*.

Στην νότια θύρα του κυρίως ναού υπάρχουν μερικές ενθυμήσεις τις οποίες κατέγραψε ο Γ. Παυλίδης¹⁰.

- *’Ετους ζρμε’/έκιμήθη ὁ ’Αλέξης ὁ λήφος/Φεβρουαρίου κη’*
- *’αχνη’ μην Νοεμβρίου κε ἐκοιμήθη ὁ γέρων/μίχος και ὁ Θεος συχωρέσι τον.*
- *Αύγουστο 15/έκημιθι ἢ καλο η Μαβρούτου και ο/Θεος σιχωρέσι την/1753.*
- *ἐπι ἔτους ,αψζ’ (1760) σεπτεμβρίου γ’/ἡμέρα κυριακή [...]η ὄρα ἐκιμήθι τῶν ἐν Χριστὸ ὀφι/λόμενον ἦπνον, κοσμας μοναχος, και προσκυνιτης. και/ο Θεος σιχωρέση τον.*
- *1791 ἱανουαρίου I ἡμέρα τετάρτι της εβδο/μαδος εκιμιθι των εν Χριστο ὀφειλομενον/ἦπνον ανθιμος ιερομόναχος και ο Θεος/σιχωρεσι τον.*

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Μητρ. Ιεζεκιήλ, Η Ιερά μητρόπολις Φαναριοφερσάλων δια μέσου των αιώνων, Θεολογία 7, 1929, 247. Γ. Παυλίδης, ὀ.π. 235 και σημ. Ι.

2. Β. Ματθαίου, Ο μέγας Συναξαριστής της Ορθοδόξου Εκκλησίας, Αθήναι 1972, τομ. 9, 550 κ.ε.

3. Πρέπει κανονικά να εικονίζεται ο κτίτορας του ναού Χριστός του Ανδρέα Λούτζου, ίσως με την σύζυγό του.

4. Γ. Παυλίδης, ό.π. 236.

5. Γ. Παυλίδης, ό.π. 236.

6. Σύμφωνα με τον Συναξαριστή, ο Ιωάννης Ευχαΐτων έδωσε λύση στο πρόβλημα ποιος από τους Τρεις Ιεράρχες ήταν ο κορυφαίος. Βλ. *Migne P.G.* 29, 391. Α. Καρπόζηλος, Συμβολή στη μελέτη του βίου και του έργου του Ιωάννη Μαυρόποδος, Ιωάννινα 1982, 162-166.

7. Διονυσίου του εκ Φουρνά, Ερμηνεία, ό.π. 231.

8. Διονυσίου, ό.π. 233.

9. Διονυσίου, ό.π. 146, 282.

10. Γ. Παυλίδης, ό.π. 237-238.

Άγιος Γεώργιος

Ο σημερινός ναός κτίστηκε πρόσφατα στη θέση παλαιότερου¹. Υπάρχουν μόνο φορητές εικόνες που προέρχονται είτε από τον παλιό άγιο Γεώργιο είτε από άλλους ναούς.

Παλιό τέμπλο

— Εικόνα του Χριστού (65×98×3)

Εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος. Χρονολογείται στον 17ο αι.

— Εικόνα Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας (66×97×3) (17ος αι.)

Επιγραφές: *Μ(ήτηρ) Θ(εο)ῦ Ἡ Ἐλεούσα. Ἰ(ησοῦς) Χ(ριστός) Ὁ Ἐμμανουήλ. Στο δεξιό χέρι: Ἐν κροσσωτῆς χρυσοῖς πε(ποικιλμένη). (Ψαλμ. 44, 13).*

— Άγιος Γεώργιος (47×88×3)

Εικονίζεται ολόσωμος. Επιγραφές: *Ὁ ἅγιος Γεώργιος / ὁ τροπαιοφόρος.*

Κάτω αριστερά: *ἔτη ,ζ ρ ξ β'* (1654/55).

— Οι απόστολοι Πέτρος και Παῦλος (69×98×3,5).

Είναι ολόσωμοι και κρατούν ναό. Επιγραφή: *Ὁ ἅγιος Πέτρος, Ὁ ἅγιος Παῦλος.*

— Οι άγιοι απόστολοι (70)(51×96×4,5)².

Επάνω ο Χριστός μέσα σε δόξα ευλογεί. Εικονίζονται συνολικά γύρω στις 53 μορφές αποστόλων με τα αρχικά του ονόματός των. Στην α' σειρά. (από αριστερά) *Ἰω(άννης), Ἀν(δρέας), Πέ(τρος)* με ειλητό. *Σὺ εἶ ὁ Χ(ριστός) ὁ Ὑ(ὸς τοῦ) Θ(εο)ῦ τοῦ ζ(ῶν)τος. Π(αῦλος), Π(ά)κ(ωβος) Μα(τθαῖος).* Β' σειρά. *Φ(ίλιππος), Β(αρνάβας) Ἀρ(τεμᾶς)(,) Α(ουκᾶς), Σ(ίμων), Στ(έφανος), Ἰ(ούστος), Κλή(μης), Θ(ωμᾶς).* Γ' σειρά. Β( ) *Πρό(χορος), Τιμ(ων), Ἀ( ) Στ(έφανος), Μ( ) Σ(υλας); Φ(ιλήμων); Θα(δάϊος). Δ' Σειρά.*

Ἄσ(όματος); Κλε(ώπας), Ν(ικάνωρ); Παρ(μενᾶς), Σ(ίμων); Κ( ) Ζ(ήνων);
 Ε' Σειρά. Λού(κιος), Ούρ(βανός), Τίτλος, Ρ(οδιων); Ἄπι(ανός); Σωσί(πατρος),
 Ἰ(άσων); Ξά(νθος); Ὀνι(σιφόρος), Στ' σειρά. Ἐρ(μᾶς), Τί(μων); Σο(σθενης);
 Κ( ) Ε( ) Κ( ) Μ( ) Ζ' σειρά. Γά(ιος). Ζη(νᾶς), Ε( ) Σ( )
 Κέ(σαρ); Κάτω η επιγραφή: ,ζ ρ μ' (1638/39).

Ἄλλες εικόνες.

— Κοίμησις της Θεοτόκου (45×78×3,5).

Επιγραφή: Ἡ Κοίμησις τ(ῆς) Θεοτόκου. (17ος αι.)

— Ἄγιος Νικόλαος (48×82×5).

Επιγραφή: Ὁ ἅγιος Νικόλαος. (17ος αι.)

— Ἄγιος Γεώργιος ἐφιππος (52×69×3,5).

Επιγραφή: Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ μεγ[αλομάρτυς] Κάτω. Δ(έησις) τοῦ
 δούλου/τοῦ Θεοῦ Δημητρίου τοῦ/Παπαδοπούλου. ἔτους ,ζ ρ[...]. (1952 κε.)

— Ἰωάννης Πρόδρομος και Αθανάσιος Αλεξανδρείας (40×70×2,5).

Επιγραφή: Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Πρόδρομος. Κρατεῖ ειλητό. Μετανο/ῆτε
 ἤγ/γεικεν/γάρ ἡ βα/σιλεία/τ(ῶν) οὐραν(ῶν). (Ματθ. 32). Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ
 Ἀλεξανδρί[α]ς (17ος αι.).

— Τμήμα δωδεκάορτου (44×135×3).

Εἶναι το κεντρικό τμήμα. Από αριστερά: Ἡ Βαῖοφόρος, Το ἅγιον
 Μανδῆλιον και η Σταύρωσις. (17ος αι.).

— Εικόνα Εγέρσεως Λαζάρου (35×44×2,5).

Επιγραφή: Ἡ ἔγερσις τοῦ Λαζάρου.

— Εικόνα Αναλήψεως Χριστοῦ (35×44×3).

Επιγραφή: Ἡ Ἀνάληψις.

— Εικόνα Αναστάσεως Χριστοῦ (35×44×3,5).

Επιγραφή: Ἡ Ἀνάστασις.

Ὅλες ἀνήκουν στο ἴδιο σύνολο τέμπλου, στο δωδεκάορτο.

— Δέηση Τέμπλου (57×61×3,5).

Επιγραφές: Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς Ὁ δίκαιος Κριτής. Στο ευαγγέλιο:
 Μὴ κρίνα/τε κατ' ὄψιν ἀν/θρωποι/ἀλλὰ τὴν/δικαίαν/κρίσιν/κρίνατε. (Ἰωάν. 7,
 24). Ἀκόμη: Μ(ήτηρ) Θεοῦ, Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) Πρόδρομος. (17ος αι.).

— Ἀριστερό τμήμα μεγάλης Δεήσεως (33×47×2,5).

Επιγραφές: Ὁ ἅγιος Παῦλος. Κάτω. Νικολάου. Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης),
 Ὁ ἅγιος Φίλιππος, [Ὁ ἅγιος] Βαρθολομαῖος, [Ὁ ἅγιος] Σίμων.

— Δεξιό τμήμα μεγάλης Δεήσεως.

Επιγραφές: [Ὁ ἅγιος] Πέτρος, Ὁ ἅγιος Ματθαῖος, Ὁ ἅγιος Λουκᾶς,
 Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας, Ὁ ἅγιος Μάρκος, Ὁ ἅγιος Ἰάκωβος.

— Τρίπτυχο Δεήσεως (53×72×3) (ανοικτό).

Στο αριστερό τμήμα διακρίνεται οικοδόμημα. Στο μεσαίο, εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος. Επιγραφές: *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς*, στο ευαγγέλιο: *Δεῦτε/πρός/με πάν/τες οἰ/κοπι/όντες [καί]/πεφορ/τισμένοι/κἀγὼ ἀ/ναπαύ-σ[ω].* (Ματθ. 11, 28). Στο δεξιό τμήμα: *Ἡ ἀγ(ία) Κυριακή.*

— Οι άγιοι 40 μάρτυρες (32×40×2,5).

Επιγραφή: *[Οἱ ἅγιοι τεσσαράκο]ντα μάρτυρες ἐν [Σεβα]στείᾳ τῇ λύμνῃ μ[αρτυρήσαντες].*

— Γέννησις (30×38×2,5)

— Οι άγιοι Κοσμάς, Δαμιανός, Παντελεήμων (51×78×3).

— Τμήμα μεγάλης Δεήσεως (50×117×4).

Επιγραφές: *ἽΟ ἅγιος Πέτρος*, στο ειλητό: *Ἀγαπητοὶ πα/ρακαλῶ/ ὑμᾶς ὅς πα/ροὶ καυς[ς]* (Α΄ Πέτρου, 2, 11), *ἽΟ ἅγιος Ἰωάννης*, *ἽΟ ἅγιος Λουκάς*, *ἽΟ ἅγιος Σίμων*.

— Ἡ Γέννηση του Προδρόμου (55×94×4).

Επιγραφή: (*ἽΟ Ζαχαρίας* γράφει): *Ἰω(άννης) ἔσται τὸ ὄνομα.* (Λουκάς, 1, 63).

— Δεξιό τμήμα μεγάλης Δεήσεως (39×167×4).

Διακρίνονται οι μορφές. Παύλος, Ιωάννης με ευαγγέλιο: *Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος/καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς/τὸν Θεὸν καὶ Θε(ός)* (Ιωάννης, 1, 1), άγνωστος, Ανδρέας, κλπ.

— Δεξιό τμήμα μεγάλης Δεήσεως (42×113×2,5).

Σῶζονται οι δύο παραστάσεις. Επιγραφές: *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς ὁ Σωτηρ.* Κρατεῖ ευαγγέλιο. *Ἐγὼ ἐμὶ/τὸ φῶς/τοῦ κόσ/μου ὁ ἀ/κολου/θῶν ἐ/μοὶ οὐ/μὴ πε[ριπατήσῃ]* (Ιωαν. 8, 12). Χρονολογείται στα τέλη 16ου αι. αρχές 17ου.

Υπάρχουν και άλλες εικόνες σε κακή όμως κατάσταση. Ὅλες σχεδόν ὡςες προαναφέρθηκαν ανάγονται στον 17ο ή 18ο αι.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γ. Παυλίδης, ὁ.π. 238.

2. Διονυσίου, Ερμηνεία, ὁ.π. 298. Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, 2, 1203/1204.

3. Ἐνας ζωγράφος, ο Δημήτριος Παπαδόπουλος, μαζί με τον πατέρα του Γεώργιο φιλοτέχνησαν το παρεκκλήσι της Παναγίας της μονής Προυσοῦ (1518). *Π. Βασιλείου*, Η αιογραφική τέχνη, ὁ.π. 19.

ἽΑγιοι Ταξιάρχες

Ο ναός βρίσκεται σε νοτιοανατολική θέση, κοντά στην άγία Παρασκευή. Ἐχει κτιστεί τον 19ο αι., στη θέση παλαιότερου που καταστράφηκε.

Από τον παλαιό ναό σώζονται λίγες εικόνες και τμήμα του τέμπλου που χρονολογούνται στον 17ο αι.

— Εικόνα του Χριστού (27×63×3).

Εικονίζεται ο Χριστός ένθρονος: *Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστός) ὁ δίκαιος Κριτής.*

— Εικόνα Θεοτόκου βρεφοκρατούσης. (75×100×2,5).

Επιγραφές: *Μ(ή)τηρ Θεοῦ ἡ Πάντων Χαρα.*

— Η Σύναξις των Ασωμάτων. (59×89×3,5). Επιγραφή:
Ἡ Σύναξις τῶν Ἀσωμάτων.

— Οι ἅγιοι Ανδρέας, Πρόδρομος και Σπυρίδων (69×94×3,5).

Επιγραφές: *Ὁ ἅγιος Ἀνδρέας. Ἐυρήκα/μεν αὐ/[τον]τον/ποθοῦ/μενον (Ἰωάννη, 1, 41). Ὁ ἅγιος Ἰω(άννης) ὁ Πρόδρομος. Μετανο/ῆτε ἤγγι/κε γάρ Ἡ βασιλεί/α τῶν οὐ/ρανῶν. (Ματθαίος, 3, 2). Ὁ ἅγιος Σπυρίδων.*

— Βημόθυρο τέμπλου (71×114×3)

Επιγραφές: *Ὁ Εὐαγγελισμός, Ὁ ἄρχ(ων) Γαβριήλ. Μ(ή)τηρ Θεοῦ. Ἐπάνω. Δα(υ)δ. Κατα/βῆσε/ται ὡς/ὑετός ἐ/πὶ πόκον. (Ψαλμ. 71, 6) Σολομῶν. Πολλαὶ θυγα/τέρες ἐ/ποίησαν/δύναμιν/πολαὶ ἐ/χτίσαντ[ο] (Παροιμ. 31, 29).*

— Μεγάλη Δέηση.

Ἴς Χς. Δεῦτε/πρός/με πάν/τες/εἰ κωπ/ειόντες/κε ἔπεφορ/τισμένη. (Ματθ. 11, 28).

Το υπόλοιπο μέρος της συνθέσεως, δηλαδή οι 12 απόστολοι και οι δύο αρχάγγελοι σώζονται πολύ φθαρμένοι.

— Εικόνα Χριστού Παντοκράτορα.

Είναι τοποθετημένη στην οροφή, ελλείπει τρούλου. Επιγραφές: *Ἴς Χς ὁ Παντοκράτωρ. Στο ευαγγέλιο: Ὁ τρώγων/μου την σά/ρκα και πῆνων/μου το αἷμ[α]/[ἔ]χοι ζωὴν/αἰώνιον/κ(αι) ἐγω[ά]να/στή[σ]ω αὐτόν/ἐν τ[ῆ][ἔ]σχάτ[η] ἡ[μέ]ρα (Ἰωάννη 6, 54).*

— Οι τρεις Ιεράρχες (29×37×3).

— Εικόνα Χριστού (22×29×2). Επιγραφές:

Ἴς Χς ὁ Παντοκράτωρ. Ὁ ἄρχ(ων) Μιχαήλ, ὁ ἄρχ(ων) Γαβριήλ.

— Ὁ ὅσιος Δαυῖδ (23×31×2). Επιγραφές:

Ὁ ὅσιος Δαυῖδ. Εἰ θέλετε/μαθιτέ/[μ]ου γενέ/σθε μμημή/τε μ(ου) τὰς Πράξεις/[κ]ὲ τὸν βίον/[...]ου.

Κοίμησις Θεοτόκου Βαλαρίου

Το Βαλάρι είναι ένας μικρός συνοικισμός 1 ώρα ΝΑ των Βραγγιανών, σε υψόμετρο 1.500 μ., όπου υπάρχει ο ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου. Είναι ένας μονόχωρος ναός, χωρίς τοιχογραφίες, αλλά με παλιές εικόνες του 17ου αι.

— Εικόνα Χριστού (69×97×3) τέμπλου.

Επιγραφές: *Ις Χς ὁ Σωτήρ. Ἐγὼ εἰμι τὸ φῶς τοῦ κόσμου· ὁ ἀκολουθῶν/ ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκοτεινίᾳ, ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς.* (Ιωάν. 8, 12).

— Εικόνα Θεοτόκου (67×94×3).

Εἶναι Βρεφοκρατούσα. Επιγραφή στο μανίκι: *Ἐν κροσσωτοῖς χριστῖς περιβεβ(λημένη)* (Ψαλμ. 44, 13).

— Εικόνα Θεοτόκου (70×98×2,6).

Εἶναι πολύ παλαιά, πιθανῶς του 16ου αι., ἀλλὰ ελάχιστα σώζεται.

— Εικόνα Χριστού (70×98×3)

Επιγραφές: *Ις Χς ὁ Σωτήρ. Ἐγὼ οἶμι τὸ φῶς [τοῦ] κόσμου ὁ ἀκολ[ο]υθῶν ἐμ[οῖ]/οὐ μὴ περιπατήσῃ ἐν τῇ σκο[το]ία ἀλλ' ἔξει τὸ φῶς τῆς ζωῆς.* (Ιωάν. 8, 12).

— Βημόθυρο (65×123×5).

Επιγραφή: *Ὁ Εὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου.*

ΠΕΤΡΟΥ ΒΛΑΧΑΚΟΥ

**ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΚΩΝΙΑΣ***

Το χωριό Βασιλική ανήκει στην επαρχία Λακεδαιμόνος του νομού Λακωνίας και αποτελεί ξεχωριστή κοινότητα. Βρίσκεται σε απόσταση 35 περίπου χιλιομέτρων Ν της Σπάρτης και γειτονεύει με τα χωριά Γοράνοι, Λιαντίνα, Βασιλάκιον, Παλιόβρυση και Άρνα. Παλιότερα είχε την ονομασία *Κουρτσούνα* (βλ. παρακάτω στα τοπωνύμια) και ανήκε στο δήμο Φελλίας¹. Από τα διάφορα χαλάσματα που βρίσκει κανείς στα χωράφια, θραύσματα κεραμιδιών, καθώς και μια μικρή εκκλησία στο παλιό νεκροτα-

* Στην εργασία μου αυτή με βοήθησαν: ο κ. Φαίδων Μαλιγκούδης, αναπληρωτής καθηγητής του Τμήματος Αρχαιολογίας και Ιστορίας του Α.Π.Θ., ο συνάδελφος κ. Τάσος Καραναστάσης, ο συγχωριανός κ. Δημήτριος Δικαϊάκος και ο γραμματέας της Κοινότητας Βασιλικής, κ. Θεόφιλος Διαμαντάκος. Οφείλω να τους ευχαριστήσω όλους θερμά και από τη θέση αυτή.

- Ανδρ., Λεξ. : *N. Ανδριώτης*, Ετυμολογικό Λεξικό της Κοινής Νεοελληνικής, Θεσσαλονίκη³ 1983.
- Δημητράκ., Λεξ. : *Δ. Δημητράκος*, Μέγα Λεξικόν όλης της Ελληνικής γλώσσης, Αθήναι 1958.
- ΙΑ : *Ακαδημία Αθηνών*. Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης. Α΄: Ιστορικόν Λεξικόν της νέας ελληνικής.
- Κριαρ., Λεξ. : *Ε. Κριαράς*, Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημώδους γραμματείας (1100-1669), τ. Α΄-Θ΄, Θεσσαλονίκη 1968-1985.
- Δημογρ. Παράρτ. : Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια *Ελευθερουδάκη* (Δημογραφικόν Παράρτημα) Απογραφή Πληθυσμού 1971, Α-Ω.
- Redhouse : *Redhouse, Yeni Türkçe – İngilizce Sözlük, Istanbul* 1984.

φείο του χωριού, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην ύστερη τουρκοκρατία, φαίνεται ότι ο τόπος κατοικιόταν από παλιά.

Η πρώτη μνεία του παλιού ονόματος του χωριού γίνεται, απ' ό,τι γνωρίζω, σε κώδικα με τα στοιχεία της απογραφής που πραγματοποίησαν οι Βενετοί σ' ολόκληρη την Πελοπόννησο το 1700 (αναφέρεται εκεί ως Kurzuna)². Μετά το 1715 ακολούθησε την τύχη της υπόλοιπης Λακωνίας. Για την ιστορία του μετά την τουρκική κατάκτηση, κάποιες πληροφορίες μας παρέχει ο Π. Δούκας που αναφέρει ότι «Εις την Κουρτσούναν κατόκουν και πέντε αδελφοί Τούρκοι ισχυροί Τσιχλαλήδες, οίτινες είχαν καταλάβει πολλά κτήματα και ιδίως εις Ποταμιάν, εδοκίμασαν δέ να κτίσωσι και πύργον ισχυρόν εις Γοράνους κατά την θέσιν Μπάρδιον, όπου έκτισε βραδύτερον πύργον ο Χρ. Δ. Δούκας, ίνα φέρωσιν αντίδρασιν εις τον Αγάν Γοράνων Ρουμπήν, αλλά διερχόμενος κατά το 1776 ο Παναγιώταρος μετά 30 οπαδών του και μεταβαίνων εις Μυστράν διέταξεν αυτόν ίνα εντός οκτώ ημερών, ότε θα επέστρεφε να εύρη κρημισμένον τον πύργον. Ο Τσιχλαλής απήντησε: «Δεν σε βλάπτει καπετάνιε». Αλλά δεν του επέτρεψε να ομιλήση λέξιν άλλην και εξετέλεσε την διαταγήν και μετώκησαν πάλιν εις Κουρτζούναν...»³.

Σε δεσπόζουσα θέση της Κουρτσούνας ήταν χτισμένος πύργος και δίπλα του ένα μεγάλο σπίτι πολύ καλά οχυρωμένο. Όταν το Μάρτιο του 1821 οι Τουρκομπαρδουνιώτες έφυγαν τρομαγμένοι για να κλειστούν στην Τριπολιτσά, κατέλαβαν τον πύργο οι Γιατρακαίοι μαζί με τους πύργους της Άρνας και των Γοράνων⁴.

Στον πύργο αυτό πρόβαλε ηρωική αντίσταση κατά την πρώτη επιδρομή του Ιμπραήμ στη Λακωνία η κυρά Ιωάννα Ροζίτσα, γυναίκα του στρατηγού Παναγιωτάκη Γιατράκου⁵. Στις 18-20 Σεπτεμβρίου του 1825 ο Ιμπραήμ

2. Β. Παναγιωτόπουλος, Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αιώνας), Αθήνα 1985, σ. 285, 309.

3. Π. Δούκας, Η Σπάρτη διά μέσου των αιώνων, New York 1922 (ανατ. 1983) σ. 814.

4. Δ. Δικαϊάκος, Η Γιατράκαινα αποκρούει τον Ιμπραήμ στον Πύργο της Κουρτσούνας, περ. Φάρις, περίοδος Β', τεύχ. 4ο Αύγ. 1980-Ιουλ. 1981.

5. Για την αντίσταση κατά του Ιμπραήμ στον Πύργο της Κουρτσούνας βλ. Δ. Β. Βαγιακάκος, Ο Ιμπραήμ εναντίον της Μάνης, Αθήνα 1961, σ. 88 — Η. Παπαθανασόπουλος, Οι γυναίκες της Λακωνίας στον αγώνα του 1821, Λακωνικά 2 (1964) 63-64 — Δ. Δικαϊάκος, Το ηρωικό χρονικό της 20.9.1825, Εφ. Λακωνικός κήρυξ, 15 Σεπτ. 1969, φ. 762 και 22 Σεπ. 1969, φ. 763. — Του ίδιου, Η Γιατράκαινα (σημ. 4) — Κ. Α. Κοτσώνης, Πρώτη εισβολή του Ιμπραήμ εις Λακωνίαν, Λακωνικά Σπουδαί 3 (1977) σημ. Ι — Θ. Κατσουλάκος, Άγνωστο επεισόδιο των ορλωφικών, Πρακτικά Α' Λακων. Συνεδρ., Σπάρτη - Γύθειο 7-11 Οκτ. 1977. «Λακωνικά Σπουδαί» 5 (1980) 436, σημ. 5.

προσέβαλε τον πύργο της Κουρτσούνας, που τον υπερασπιζόταν η Γιατράκαινα με το γιο της Γιωργάκη και 45 ενόπλους, όπως αναφέρεται σε επιστολή του Νικολάου Γιατράκου προς το Θεόδωρο Κολοκοτρώνη⁶. Οι επανειλημμένες επιθέσεις όμως του Ιμπραήμ δεν έφεραν αποτέλεσμα και η βοήθεια που έφτασε από το γειτονικό χωριό της Άρνας με επικεφαλής τα αδέρφια του Π. Γιατράκου ανάγκασε τον Ιμπραήμ να αποχωρήσει⁷. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Κανέλλου Δεληγιάννη οι απώλειες του Ιμπραήμ έφτασαν τους 200 στρατιώτες⁸.

Σποραδικές επίσης μαρτυρίες για την Κουρτσούνα συναντούμε και σε άλλες πηγές. Ο Άγγλος περιηγητής Leake αναφέρει ότι περνώντας από το ποτάμι της Ρασίνας και πηγαίνοντας για το Έλος, είδε δυο μίλια βόρεια από την Ποταμιά την Κουρτσούνα και δεξιά το μοναστήρι της Ζερμπίτσας⁹.

Κατά τη διοικητική διαίρεση του νομού Λακωνίας το 1836 η Κουρτσούνα υπάγεται ως κοινότητα στο δήμο Φελλίας μαζί με τα χωριά Γοράνοι, Λιαντίνα, Πολοβίτσα, Ποταμιά, Άρνα, Κοτσατίνα και Τσέρια¹⁰. Επίσης με το Β.Δ. του Γεωργίου του Α΄ της 31 Αυγούστου 1912, το οποίο εκδόθηκε με βάση το νόμο ΔΝΖ΄ (4057) «Περί συστάσεως Δήμων και Κοινοτήτων» ο «συνοικισμός» της Κουρτσούνας αναγνωρίζεται ως κοινότητα, αν και έχει λιγότερους από 300 κατοίκους, επειδή διατηρεί σχολείο¹¹.

Σήμερα η Κουρτσούνα είναι ένα μικρό χωριό με λιγοστούς κατοίκους. Η μεταναστευτική κίνηση και η αστυφιλία που παρατηρήθηκε μεταπολεμικά, είχε ως άμεση συνέπεια την εγκατάλειψή του. Ο ιστορικός πύργος δυστυχώς δεν υπάρχει σήμερα. Ο χώρος όπου ήταν χτισμένος καθώς και η πλατεία 6 περίπου στρεμμάτων έχει δωρηθεί στην εκκλησία του χωριού με

6. Η. Παπαθανασόπουλος, (σημ. 5) σ. 63 — Δ. Δικαιάκος, Χρονικό (σημ. 5) φ. 762.

7. Κ. Α. Κοτσώνης, (σημ. 5) σ. 192 — Δ. Δικαιάκος, Χρονικό (σημ. 5) φ. 762.

8. Κανέλλος Δεληγιάννης, Απομνημονεύματα (εκδ. Γ. Τσουκαλά) τ. Γ΄ σ. 72.

9. W. Leake, *Travels in the Morea*, London 1830 (ανατ. Amsterdam 1968) 192. «After having passed the extremity of Lykovuni, we enter a valley, through which a large stream flows into the Eurotas, called Rasina or Erasina... On the hills to the right is seen Kurtzuna, two miles south of Potamia, and to the right of the latter the Monastery of Garbitza, on the south side of the St. Elias, or highest summit of Taygetum, for which I can learn no other name here than the mountain of Mani.

10. Μ. Ε. Γαλανόπουλος, Εκκλησιαστικά σελίδες Λακωνίας, Εν Αθήναις 1939, σ. 165.

11. Υπουργείον Εσωτερικών, Συλλογή των «περί Δήμων και Κοινοτήτων κειμένων διατάξεων», εν Αθήναις (εκ του εθνικού Τυπογραφείου) 1914, σ. 73.

το δωρητήριο συμβόλαιο της 27.12.1912 του γιατρού Πέτρου Γιατράκου, εγγονού του Παναγιωτάκη Γιατράκου¹².

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ

Ετυμολογούνται μόνον τα τοπωνύμια που παρουσιάζουν ενδιαφέρον ως προς τη μορφή και την προέλευση. Για όλα τα άλλα ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στα έγκυρα λεξικά.

Αθρουμπίνα η. Από το ουσ. *αθρούμπι* < *θρούμπι* (αρχ. *θρύμβη* < *θύμβρα* με μετάθεση¹³) και την κατάλ. -ίνα. Περιοχή όπου υπάρχει άφθονο θρούμπι (=είδος αρωματικού φυτού)¹⁴.

Αγ-Θόδωρος ο. Τοπωνύμιο από Εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων που υπήρχε παλιότερα. Είναι από τα συνηθισμένα τοπωνύμια-αγιωνύμια στην Ελλάδα¹⁵.

Αϊλιάδες οι. Ονομασία λόφων. Στην κορφή ενός από αυτούς υπάρχει εκκλήσάκι του προφήτη Ηλία. Συχνότατο τοπωνύμιο-αγιωνύμιο στην Ελλάδα¹⁶.

Αλεπότρυπες οι. Από τα ουσ. *αλεπού* και *τρύπα*. Η ονομασία οφείλεται στις αλεποφωλιές που υπάρχουν εκεί. Η λ. και ο τ. *αλεπότρυπα* ως τοπων. και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας¹⁷.

Αλωνάκι το. Η ονομασία οφείλεται στο αλώνι που υπάρχει εκεί. Τοποθεσίες με παρόμοιο όνομα υπάρχουν πολλές και σ' άλλα μέρη¹⁸.

Αμμουδάρες οι. Η λ. αμμουδάρα από το ουσ. *αμμουδάρι (< *αμμούδα* και την κατάλ. -άρι). Πρόκειται για χωράφι με αμμάδες έδαφος. Η λ. ως τοπων.

12. Το συμβόλαιο βρίσκεται σήμερα στο συμβολαιογραφείο του Ξηροκαμπίου Λακωνίας· βλ. σχετ. Δ. Δικαιάκος, Χρονικό φ. 763 (σημ. 5).

13. G. N. Hatzidakis, Einleitung in die neugriechische Grammatik, Αθήναι² 1975, σ. 57.

14. Π. Γ. Γεννάδιος, Λεξικόν Φυτολογικόν, Αθήναι² 1959 τ. Α', σ. 399-400 — Δ. Κρεκούκας, Αρχαιοπνή ονόματα φυτών στο γλωσσικό ιδίωμα της Ικαρίας, Λεξικογρ. Δελτίο 14 (1982) 22.

15. ΙΑ, λ. *αγ-Θόδωρος*.

16. Κ. Μηνάς, Το τοπωνυμικό της Κάσου, Αθήνα 1975, σ. 26 — Α. Παπαγεωργίου, Τοπωνυμικό του χωριού Περάτη Ιωαννίνων, Δωδώνη 5 (1976) 65.

17. ΙΑ, λ. *αλεπότρυπα*.

18. ΙΑ, λ. *αλωνάκι* — Κ. Μηνάς, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ. 29 — Rohlf's, Lexicon Graecanicum Italiae inferioris, Tübingen² 1964, σ. 27.

και σε άλλες περιοχές¹⁹.

Αμμουδαρίτσα η. Αμάρτυρο υποκορ. της λ. *αμμουδάρα*. Μικρό χωράφι με αμμώδες έδαφος.

Αμπελάκια τα. Περιοχή όπου παλιότερα υπήρχαν αμπέλια. Το τοπωνύμιο είναι πολύ συχνό²⁰.

Αμπέλι το. Η ονομασία από το αμπέλι που βρίσκεται εκεί²¹.

Ανοιμάτα τα. Η λ. *άνοιμα* τ. του ουσ. *άνοιγμα*. Δασική αρχικά έκταση που εκχερσώθηκε²². Το τοπων. και σε άλλες περιοχές²³.

Βάγια η. Από το ουσ. *βάγιο*. Περιοχή όπου αφθονεί το ομώνυμο φυτό²⁴.

Βάψες οι. Από τον αόρ. του *βάψω* με αναλογικό σχηματισμό κατά το *έκαψα* - *κάψα*. Είδος κοκκινόρωγου σταφυλιού²⁵. Το τοπων. πήρε την ονομασία από το ότι υπάρχουν κλήματα με κοκκινόρωγα σταφύλια.

Βελούσιες οι. Πιθ. από το σλαβ. ανθρωπωνύμιο *Belusb<Bel (= λευκός) και την κατάλ. -usb. Πρβλ. *Βελούσιον* χωριό της Ζακύνθου και Βελούσια στην Εύβοια²⁶.

Βεργασιό το. Από το ουσ. *βεργάτης*<*δραγάτης*²⁷ και την κατάλ. -ιό. Η λ. δηλώνει περίοπτη θέση, ύψωμα όπου βρισκόταν παλιότερα η καλύβα του βεργάτη, δηλ. του αγροφύλακα²⁸.

Βράχος ο. Μεγάλος βράχος στην πλαγιά ενός λόφου.

Γαλαράκια τα. Υποκορ. της λ. *γαλάρα*<*γαλάρι* (= αυτό που αρμέγεται ή θηλάζεται). Η λ. *γαλάρα* δηλώνει: 1) το θηλ. ζώο που το αρμέγουν, κυρίως την προβατίνα και 2) συνεκδοχικά, τη μάντρα όπου φυλάγονται γίδες και

19. Ιλ, λ. *αμμουδάρα*.

20. Ιλ, λ. *αμπελάκι* — Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 12.

21. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 12-13.

22. Ιλ, λ. *άνοιγμα* σημασ. 7.

23. Γ. Κόλιας, Τοπωνυμικόν του δήμου Δωριέων Παρνασσίδος, Αθηνά 44 (1932) 113.

24. Ιλ, λ. *βαγεά* — Πβ. Κριαρ., Λεξ., λ. *βαΐα*.

25. Θ. Χελδράχ, Τα δημόδη ονόματα των φυτών (έκδ. υπό Σπ. Μηλιαράκη) Αθήναι 1925, σ. 20.

26. Ph. Malingludis, Studien zu den Slavischen Ortsnamen Griechenlands (I. Slavische Flurnamen aus der Messenischen Mani), Mainz-Wiesbaden 1981, σ. 23.

27. Για την ετυμ. της λ. *δραγάτης* βλ. Ανδρ., Λεξ. — Για τον τ. *βεργάτης* πβ. το ήδη μεσν. *δεργάτης* (Κριαρ., Λεξ.).

28. Για τη σημασ. βλ. Δημητράκ., Λεξ., λ. *βεργασιό*: πβ. αυτ., λ. *δραγασιά*.

προβατίνες το χειμώνα μακριά από τα νεογνά τους. Περιοχή όπου παλιότερα υπήρχαν μάντρες²⁹.

Γεροτρόφι το. Το μεσν. *γηροτρόφιον* ή από το ρ. *γεροτροφώ*. Η λ. δηλώνει το μέρος της περιουσίας που κρατούσαν οι γονείς που ήταν ανίκανοι για εργασία³⁰. Κατά το εθιμικό δίκαιο το κτήμα αυτό δινόταν σ' όποιο από τα παιδιά φρόντιζε τους γονείς στα γεράματά τους. Το τοπων. αφορά ένα χωράφι που βρίσκεται σχεδόν μέσα στο χωριό.

Γυρίσματα τα. Τόπος όπου ο δρόμος σχηματίζει στροφές.

Δέντρα τα. Περιοχή όπου υπήρχαν πολλές βελανιδιές. Σώζονται λίγες από αυτές και σήμερα. Το τοπων. είναι συχνότατο στην Ελλάδα³¹.

Δεξαμενή η. Το υδραγωγείο του χωριού.

Του Δρογγάρη οι λούρες. Η λ. *λούρα* < *λουρί* σημαίνει μακρόστενο χωράφι σε σχήμα λουρίδας³². Το επών. *Δρογγάρης* < μεσν. *Δρουγγάριος* < λατ. *Drungarius* (= αξίωμα της βυζαντινής αυλής)³³. Χωράφι που ανήκε πριν από πολλά χρόνια σε κάποιο Δρογγάρη.

Ελάτι το. Η λ. υποκορ. του ουσ. *ελάτη*³⁴. Η ονομασία της τοποθεσίας από ένα μεγάλο έλατο που βρίσκεται εκεί. Το τοπων. και σε άλλα μέρη της Ελλάδας³⁵.

Ζαβίστια η. Ανθρωπωνυμικό. Από το σλαβ. *Zavistija* < *Zavist* (σλαβικό ανθρωπωνύμιο αποτροπαϊκό = «να μη τον πιάσει μάτι») και *πίνα* (=χωράφι). Περιοχή που ανήκε σε κάποιον *Zavist*³⁶.

29. Λεξικόν Εγκυκλοπαιδικόν Ελευθερουδάκη, τ. Γ' σ. 700 — *I. Σταματάκος*, Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης, λ. *γαλάρα*.

30. ΙΛ, λ. *γεροτρόφι* - *Δ. Βαγιακάκος*, Συμβολή εις την μελέτην της δημόδους νομικής ορολογίας, Ξένιον (Festschrift für Pan. J. Zeros) III Band. Athen - Freiburg / Br. - Köln 1973, σ. 563 — Ειδικότερα για τη σημασ. βλ. *E. Σκοπετέας*, Διαθήκαι εκ της Δυτικής Μάνης, Επετηρίς του Αρχείου της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 6 (1955) 115-16.

31. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 36.

32. *Δ. Β. Βαγιακάκος*, Ετυμολογικά και σημασιολογικά, Αθηνά 54 (1950) 316.

33. Κριαρ., Λεξ., λ. *δρουγγάριος*. Βλ. και *Δ. Βαγιακάκος*, Η επίδραση του δημοσίου και ιδιωτικού βίου εις τον σχηματισμόν των Ελληνικών επωνύμων, Πρακτικά Ε' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 123. Το επών. απαντά και σήμ. στο γειτονικό χωριό 'Αρνα. Βλ. ακόμη και *D. Georgacas - W. Mc Donald*, Place names of southwest Peloponnesus, Minneapolis 1967, σ. 135.

34. Ανδρ., Λεξ. —

35. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 41.

36. Πβ. σχετικά *Ph. Malingoudis*, Frühe apotropäische Personennamen im Slavischen, Zeitschrift für Balkanologie 1987 (υπό εκτύπωσιν).

Καλαμάγρες οι. Η λ. *καλαμάγρα* από το μγν. *καλαμάγρωστις* (= είδος ποώδους φυτού)³⁷. Στην περιοχή αυτή υπάρχει άφθονο το φυτό αυτό.

Καλοκαιριά η. Τ. του ουσ. *καλοκαιρία*³⁸. Προσηλιακή περιοχή.

Καλυβίτσες οι. Περιοχή όπου παλιότερα υπήρχαν καλύβες.

Καμαράκι το. Υποκορ. του ουσ. *καμάρα* ή *καμάρι*. Ονομασία μικρής σπηλιάς³⁹.

Καμινάκια τα. Περιοχή όπου παλιά υπήρχαν ασβεστοκάμινα.

Καμίνι του Κουμένταρη το. Παλιά υπήρχε ασβεστοκάμινο που ανήκε σε κάποιον Κουμένταρη. Το επών. *Κουμένταρης* πιθ. σχετίζεται με το γαλλ. *Commandeur*⁴⁰. Το τοπων. *καμίνι* συχνότατο σε πολλά μέρη της Ελλάδας. Επίσης απαντά ως όνομα χωριών⁴¹.

Του Κανιάρη το νεράκι. Μικρή πηγή που ανήκε σε κάποιον *Κανιάρη*. Το επών. *Κανιάρης* (από το ουσ. *κανί* και την κατάλ. -άρης) = στραβοπόδαρος.

Του Καπέ η ράχη. Λοφώδης έκταση που ανήκε σε κάποιον *Καπέ*. Το επών. *Καπές* θα πρέπει να συσχετιστεί με το ουσ. *Κάπος* (= αρχηγός)⁴².

Καρνές οι. Περιοχή όπου υπάρχουν καρυδιές. Το τοπων. είναι πολύ συχνό⁴³.

Καστανίδι το. Υποκορ. του ουσ. *καστανιά*. Μικρό χωράφι με καστανιές^{43α}.

Κατρουλού η. Από το επίθ. *κατουρλού* θηλ. του *κατουρλής*⁴⁴. Πρόκειται για περιοχή με έδαφος υγρό.

Καμάλα η. Από το *καμαλίζω* υποχωρητικά⁴⁵. Χωράφι που οι θάμνοι και τα αγριόχορτά του καίγονταν για να ετοιμαστεί για καλλιέργεια⁴⁶.

37. Ανδρ., Λεξ. — *Γεννάδιος*, Λεξικόν (σημ. 14) τ. Β' σ. 424-25.

38. Κριαρ., Λεξ. — Ανδρ., Λεξ., λ. *καλοκαιρία*.

39. Πβ. *Κ. Μηνάς*, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ. 38, *καμάρι* = μικρή σπηλιά.

40. Πβ. Κριαρ., Λεξ., λ. *κομμενταρία* και *κομμεντούρης*, καθώς επίσης και επών. *Κουμάνταρος*, Μ. Τριανταφυλλίδης, Τα οικογενειακά μας ονόματα, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 103.

41. *Σπ. Μουσούρης*, Τοπωνυμικόν της νήσου Ιθάκης και επώνυμα Ιθακησίων, Αθήνα 1959, σ. 45 — *Α. Παπαγεωργίου*, Τοπων. Περάτη (σημ. 16) σ. 100 — Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 53.

42. Κριαρ., Λεξ., λ. *κάπος*.

43. *Γ. Κόλιας*, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 126 — Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 56.

43α. Για την κατάλ. -ίδι ως περιεκτική στα τοπων. βλ. *Στ. Μάνεσης*, Η κατάλ. -ίδι ως περιληπτική εν τοπωνυμίοις, Λεξικογρ. Δελτίο 4(1942-48) 149-53.

44. Κριαρ., Λεξ.

45. Ανδρ., Λεξ.

46. *Γ. Κόλιας*, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 127 — *Κ. Μηνάς*, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ.

Καψάλι το. Από το *καψαλίζω* ή από το ουσ. *καψάλα*. Χωράφι που δημιουργήθηκε από πυρκαγιά δασικής έκτασης. Το τοπων. είναι συχνό και έχει σχεδόν παντού την ίδια σημασία⁴⁷.

Κερασιά η. Η ονομασία του χωραφιού από το δέντρο που υπήρχε εκεί. Το τοπων. είναι πολύ συχνό και ως ονομασία χωριών⁴⁸.

Κήποι οι. Περιοχή όπου υπάρχουν αρκετοί κήποι. Το τοπων. συχνότατο στην Ελλάδα⁴⁹.

Κοπρισιά η. Από τον αόρ. του *κοπρίζω* και την κατάλ. -ιά. Μέρος όπου στάλιζαν τα πρόβατα⁵⁰.

Κόρδιασμα το. Από τον αόρ. του *κορδιάζω* και την κατάλ. -μα. Τόπος απότομος και ανηφορικός.

Του Κορώνη οι λούρες. Χωράφι μακρόστενο σε σχήμα λουρίδας που ανήκε σε κάποιον Κορώνη. Το επών. *Κορώνης* σημαίνει αυτόν που κατάγεται από την Κορώνη της Πυλίας⁵¹.

Κοτρωνάκια τα. Πετρώδης περιοχή.

Κουμαριά η. Περιοχή όπου υπάρχουν πολλές κουμαριές. Το τοπων. συχνότατο στην Ελλάδα και ως ονομασία χωριών⁵².

Κουμενταράικα τα. Περιοχή που ανήκε στην οικογένεια κάποιου Κουμένταρη (βλ. παραπάνω).

Κουρτσούνα η. Το παλιό όνομα του χωριού. Από το σλαβ. *Kurcina (<**Kirc-* και την κατάλ. -*una*) = δασώδης περιοχή που εκχερσώθηκε⁵³.

Της Κυράς η αμμουδάρα. Χωράφι με αμμώδες έδαφος που ανήκε σε κάποια κυρά.

Κυριακούλια τα. Ανθρωπωνυμικό. Αρχικά πρέπει να ήταν σε γεν. του *Κυριακούλια*⁵⁴. Χωράφι που ανήκε σε κάποιον *Κυριακούλια*. Το επών. από το κύρ. ον. *Κυριάκος* ή *Κυριακός* και την υποκορ. κατάλ. -ούλιας.

47. *Κ. Μηνάς*, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) 64.

48. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 59.

49. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 60.

50. *Γ. Κόλιας*, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 131 — *Δ. Λουκόπουλος*, Τα Γεωργικά της Ρούμελης, Αθήνα - Γιάννινα 1983, σ. 117.

51. *Στ. Κατσουλές*, Τα τοπικά επώνυμα στη Λακωνία, Λακωνικά Σπουδαί 4 (1979) 328.

52. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 65.

53. *Ph. Malingoudis*, Studien (σημ. 26) σ. 60.

54. Για το φαινόμενο βλ. *Σπ. Λάμπρος*, Αι κατά γενικήν τοπωνυμίας της Πελοποννήσου, Νέος Ελληνομνήμων 17 (1923) 78-81.

Λάκκα η. Η λ. μεγεθ. της λ. *λακκί*. Μικρή επίπεδη έκταση⁵⁵. Το τοπωνύμιο πολύ συχνό⁵⁶.

Λάκκες οι. Περιοχή με κλιμακωτές επίπεδες εκτάσεις.

Λακκούλα η. Υποκορ. του ουσ. *λάκκα*. Μικρό χωράφι.

Λακκούλι το. Υποκορ. του ουσ. *λάκκα*. Μικρό σε έκταση χωράφι.

Λάκκωμα το. Από το ρ. *λακκώνω* και την κατάλ. -μα. Η λ. σημαίνει βαθούλωμα⁵⁷ και επίπεδη έκταση που περιβάλλεται από υψώματα.

Λεύκο το. Από το ουσ. *λεύκος* ο⁵⁸. Στο σημείο αυτό υπάρχει ένα μεγάλο λεύκο.

Λουριά τα. Η λ. *λουρί* δηλώνει ένα στενό και μακρύ τεμάχιο αγρού και είναι γνωστή σε πολλά μέρη της Ελλάδας με διάφορους τύπους⁵⁹.

Λυχναράκι το. Ονομασία μιας πηγής του χωριού. Σύμφωνα με την παράδοση, παλιότερα υπήρχε λυχνάρι για να φωτίζει όσους έπαιρναν νερό τη νύχτα.

Του Μαγγανά η λάκκα. Χωράφι που ανήκε σε κάποιο *Μαγγανά*. Το επών. *Μαγγανάς* επαγγελματικό = αυτός που κατασκευάζει μάγγανα⁶⁰.

Μαντριά τα. Περιοχή όπου παλιά υπήρχαν εκεί μαντριά.

Μαύρα Κοτρώνια τα. Βράχοι με μαύρο χρώμα. Μαρτυρείται και αλλού τοπων. *Μαύρα Λιθάρια*⁶¹.

Μελισσόμαντρα η. Από τα ουσ. *μελίσι* και *μάντρα*. Περιοχή όπου παλιότερα τοποθετούσαν κυψέλες.

Μετζαράκι το. Υποκορ. του *μετζάρι* <τουρκ. *mezar* (= νεκροταφείο, τάφος)⁶². Παλιά ίσως υπήρχε κάποιος τάφος.

Μεχτέρι το. Ανθρωπωνυμικό. Αρχικά ήταν του *Μεχτέρη* <τουρκ. *mehter*

55. Ανδρ., Λεξ. — *Κ. Μηνάς*, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ. 73.

56. *Γ. Κόλιας*, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 132 — Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 71.

57. Κριαρ., Λεξ., λ. *λάκκωμα*.

58. Για το φαινόμενο της τροπής βλ. *Μ. Φιλήντας*, Γλωσσογνωσία και Γλωσσογεωγραφία, Αθήνα 1984², τ. Γ' σ. 14.

59. *Δ. Β. Βαγιακάκος*, Ετυμολογικά (σημ. 32) σ. 315-16.

60. *Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου*, Λεξικογραφικά και Λαογραφικά Ρόδου, Αθήνα 1969, σ. 230.

61. *Γ. Κόλιας*, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 136.

62. *Redhouse*, λ. *Mezar*. Για το φαινόμενο της τροπής του τουρκ. /z/ ελλην. /c/ στον τ. *μετζαράκι* βλ. *P. Georgiadis*, Die lautlichen Veränderungen der Türkischen Lehnwörter im Griechischen, München 1974, σ. 222. Πβ. και τοπων. *Μετζάρια* στο γειτονικό χωριό Ρόζοβα.

(= μουσικός, υπηρέτης, αυλάρχης)⁶³. Χωράφι που ανήκε σε κάποιον Μεχτέρη.

Μοναχή Ελιά η. Τόπος όπου παλιότερα υπήρχε μια μεγάλη ελιά. Σήμερα στη θέση αυτή υπάρχει ένας μικρός ελαιώνας.

Μούσταινα η. Πιθ. από επών. *Μούστης* και την ανδρωνυμική κατάλ. -αίνα⁶⁴. Περιοχή που ίσως κάποτε ανήκε σε μια γυναίκα.

Μούχλη η. Από το ουσ. *ομίχλη*⁶⁵. Πρόκειται για τόπο υγρό.

Μπαρμπανίτσα η. Πιθ. από το σλαβ. *Vurbenica < *Vurben* (= λειβάδι)⁶⁶ και την κατάλ. -ίσα.

Του Μπεκίρη το χάλασμα. Χάλασμα που ανήκε σε κάποιον Μπεκίρη. Το επών. *Μπεκίρης* < τουρκ. *Bekir*⁶⁷.

Μποστάνι το. Το τουρκ. *bostan* (= κήπος)⁶⁸. Περιοχή μέσα στο χωριό, όπου υπάρχουν κήποι.

Μπουρνάζοι οι. Ανθρωπωνυμικό. Περιοχή που ανήκε σε κάποιους *Μπουρνάζους*. Το επών. *Μπουρνάζος* < τουρκ. *burnaz* (= μυταράς)⁶⁹.

Ντερβένι το. Το τουρκ. *dervent* (= ορεινή διάβαση)⁷⁰. Χωρίζεται στο Πάνω, το Κάτω και το Μεσιακό Ντερβένι. Τ. *Δερβένι* και υποκορ. *Δερβενάκια* και σε άλλα μέρη της Ελλάδας⁷¹.

Νυστέρια τα. Περιοχή όπου υπάρχουν κοφτερές πέτρες.

Ξέκολας ο. Από το στερ. *ξε-* και το ουσ. *κώλος* = βυθός, πάτος. Σημείο

63. *Redhouse*, λ. *Mehter*.

64. Για την ανδρωνυμική κατάλ. -αίνα βλ. *Αναγνωστόπουλος*, Νεοελληνικά ανδρωνυμικά, Λαογραφία 7 (1923) 192 κε. — *Γ. Χατζιδάκις*, Γλωσσολογικά έρευναί I (1934) 330 και 2, 94-95, 97-98, 164. — *Δ. Γεωργακάς*, Συμβολή εις την τοπωνυμικήν έρευναν, Αθηνά 48 (1938) 16-32.

65. Πβ. Ανδρ., Λεξ., λ. *μούχλα* — του ίδιου, *Lexikon der Archaismen in Neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, λ. *ομίχλη*. Ο τ. *μούχλη* απαντά και σήμ. σε ιδιώμ. στην Κύπρο [Α. Πανάρετος, Κυπριακή Γεωργική Λαογραφία, Κυπριακάί Σπουδαί 19 (1955) 137] και στη Ναυπακτία [*Δ. Φούβλας*, Κουκούλια και σύκα στο Νεοχώρι Ναυπακτίας, Λαογραφία 33 (1982-84) 425].

66. *M. Vasmer*, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941 (ανατ. Leipsig 1970) σ. 140, λ. *βερβενή*. Βλ. και *Β. Φάβης*, Έκθεσις του διαγωνισμού της Γλωσσικής Εταιρείας κατά τα έτη 1927, 1928, 1929, Αθηνά 42(1930) 245.

67. *Redhouse*, λ. *Bekir*.

68. *Redhouse*, λ. *bostan*.

69. *Redhouse*, λ. *burnaz* — *Μ. Τριανταφυλλίδης*, Οικογενειακά ονόματα (σημ. 40) σ. 72.

70. *Redhouse*, λ. *Dervent*.

71. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 36.

του ποταμιού πολύ βαθύ.

Ορθό λιθάρι το. Βράχος υψωμένος⁷².

Παγανιές οι. Το μεσν. *παγανέα*⁷³. Ονομασία ενός απότομου φαραγγιού που το διασχίζει μικρό ποτάμι.

Παλαιοκαλύβα η. Από το επιθ. *παλαιός* και το ουσ. *καλύβα*. Ο τόπος όπου παλιά υπήρχε μια καλύβα. Το τοπων. και ως όνομα χωριού της επαρχίας Γυθείου⁷⁴.

Παλιοκάμινο το. Παλιά εκεί λειτουργούσε καμίνι.

Παλιάλωνο το. Ο τόπος όπου παλιότερα υπήρχε αλώνι.

Παλιάμπελο το. Στο παρελθόν υπήρχε εκεί αμπέλι. Συχνότατο τοπων.⁷⁵.

Παλιόπυργας ο. Από το ουσ. *παλιόπυργος* (Η κατάλ. -ας εδώ πιθ. μεγεθυντική). Παλιά υπήρχε εκεί κάποιος πύργος.

Παργοί οι. Πιθ. από το αρχ. *ασπάραγος* > *σπαραγός > *σπαργός > *παργός* κατά το σχήμα *άγανο-αγανός, βάτραχος-βαθρακός, ασπάλαθος-σφαλαχτός, κλπ.*⁷⁶. Περιοχή όπου υπάρχουν σφαράγγια.

Πατσαίκα. Από το *Πατσακαίκα με συσκοπή. Τα χωράφια αυτά ανήκαν παλιότερα σε κάποιον Πατσάκο (Το επών. και σήμ. στο χωριό). Το *Πατσάκος* υποκορ. του *Πατσάς* (τουρκ. *paşa*).

Πλάγιο το. Το ουδ. του επιθ. *πλάγιος* ως ουσ.⁷⁷. Η πλαγιά του λόφου απέναντι από το χωριό. Το τοπων. είναι πολύ συχνό⁷⁸.

Πλατάνα η. Μεγεθυντικό του ουσ. *πλατάνι*. Ο τόπος όπου υπάρχει ένα μεγάλο πλατάνι και δίπλα μία από τις πηγές του χωριού, που έχει πάρει το ίδιο όνομα.

Πλατάνι το. Η ονομασία του χωραφιού από το πλατάνι που υπάρχει εκεί.

72. Πβ. και ονομασία χωριού *Ορθολίθιον*. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 97.

73. Ανδρ., Λεξ., λ. *παγανιά*. Πβ. αυτ. λ. *παγάνα*, όπου θεωρείται απίθανη η ετυμολ. του *Meyer*, *Neugriechische Studien* II, 42 από το σλαβ. *Pogonja*.

74. *Μ. Γαλανόπουλος*, Εκκλησ. σελ. Λακωνίας (σημ. 10) σ. 170.

75. *Α. Παπαγεωργίου*, Τοπων. Περάτη (σημ. 16) σ. 109, όπου αναφ. και άλλες τοπων. συλλογές.

76. Για το φαινόμενο βλ. *D. Georgacas*, *Graeco-Slavic controversial problem reexamined: The -ιτσ- suffixes (in Byzantine, medieval and modern Greek, their origin and ethnological implications)*, Αθήναι 1982, σ. 173 κε. — Πβ. και *Π.Α. Φουρίκης*, Συμβολή εις το τοπωνυμικόν της Αττικής, Αθ. 41 (1929) 95-6, όπου ετυμολογία του τοπων. *Σφαλαχτό* < *ασφάλαχτος* < *ασπάλαθος*.

77. Η λ. απαντά στον πληθ. (τα *πλάγια* = βουνοπλαγιά) στα Γεωπονικά (L-S-J, λ. *πλάγιος* I 3). Πβ. και Ανδρ., Λεξ., λ. *πλάι*.

78. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 107.

Πλίσινα η. Από το σλαβ. *rolzba* ή από το *rbizti* (= γλιστρώ) και την κατάλ. -ινα. Γλιστερός, ολισθηρός τόπος⁷⁹.

Ραχίδι το. Υποκορ. της λ. *ράχη*. Μικρό ύψωμα⁸⁰. Το τοπων. και ως ονομασία χωριού⁸¹.

Ρίζωμα το. Το αρχ. ουσ. *ρίζωμα*⁸². Εδώ η λ. σημαίνει ό,τι και η ρίζα (του βουνού)⁸³ και αφορά τους πρόποδες λόφου απέναντι από το χωριό. Το τοπων. και ως ονομασία χωριών⁸⁴.

Ροβόλα η. Από το ουσ. *ρόβολος* ο, με αλλαγή γένους ή από το *ροβολώ* υποχωρητικά⁸⁵. Χωράφι κατηφορικό.

Ρούγα η. Το βενετ. *ruga*. Περιοχή που τη διέσχιζε εξοχικός δρόμος. Κατά την παράδοση εκεί βρισκόταν το κέντρο του παλιού χωριού. Το τοπων. έχει αρκετή διάδοση και διάφορες σημασίες⁸⁶.

Σερπετό το. Το ουδ. του επιθ. *σερπετός* < ουσ. *ερπετό*⁸⁷. Ονομασία χωραφιού χαμηλότερου σε σχέση με το υψόμετρο του χωριού.

Σολά τα. Η λ. πιθ. σχετίζεται με το σλαβ. *solb* (= αλάτι)⁸⁸. Περιοχή με χωράφια κυρίως ποτιστικά.

Στρογγυλαδάκι το. Υποκορ. του ουσ. *στρογγυλάδι* < επιθ. *στρογγύλος*⁸⁹ και την κατάλ. -άδι. Μικρό χωράφι που πήρε την ονομασία από το σχήμα του.

Σικαλίτσα η. Υποκορ. του *σικάλη*. Χωράφι όπου παλιότερα έσπερναν σικάλη.

Σφεντονιά η. Πιθ. από το ουσ. *σφενταμινιά < *σφένδαμνος* * με παρετυμολο-

79. Ph. Malingoudis, Studien (σημ. 26) σ. 93.

80. Κ. Μηνάς, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ. 34 λ. *ραχί*.

81. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 115.

82. Ανδρ., Λεξ. -

83. Α. Somavera, Θησαυρός της ρωμαϊκής και της φραγκικής γλώσσας, λ. *ρίζωμα*: Il pié della Montagna - Γ. Κόλιας, Τοπων. Παρνασ. (σημ. 23) σ. 144.

84. Δημογρ. Παράρτ. Ελευθερουδ. 144.

85. Για την ετυμ. της λ. βλ. Ανδρ., Λεξ., λ. *ρόβολος*, *ροβολώ*.

86. Α. Παπαγεωργίου, Τοπων. Περάτη (σημ. 16) σ. 113, όπου και άλλες σημασίες.

87. Ανδρ., Λεξ.

88. Οφείλω την υπόδειξη στον καθηγητή κ. Φαίδωνα Μαλιγκούδη.

89. Κ. Μηνάς, Τοπων. Κάσου (σημ. 16) σ. 106.

γική επίδρ. του ουσ. *σφεντόνα*⁹⁰. Τόπος όπου υπάρχουν σφεντάμια.

Τσάρκοι οι. Η λ. *τσάρκος* από το αρομουνικό *Tarcu**⁹¹. Περιοχή με μαντριά αιγοπροβάτων φτιαγμένα με κλαδιά.

Τσερίνα η. Από το σλαβ. *cerb* (= βελανιδιά) και την κατάλ. -*ινα*. Περιοχή όπου υπήρχαν βελανιδιές⁹².

Φλυτσάρι το. Από το ουσ. *φλύτσι* < *φιλύτσι* < *φιλύκη*, το δέντρο που αναφέρει ο Θεόφραστος⁹³. Είναι γνωστό και ως *ελαιόπρινος* και *λέπρινος* και *λιόπρινας*⁹⁴. Η ονομασία από ένα δέντρο που βρίσκεται εκεί.

Του Φονιά ο βιρός. Η λ. *βιρός* από το σλαβ. *viřb* (= στρόβιλος, δίνη νερού)⁹⁵. Ονομασία ενός σημείου στο ποτάμι. Η παράδοση αναφέρει ότι εκεί πνίγηκαν κάποτε εννέα αδέρφια.

Χαρανάκι το. Υποκορ. του ουσ. *χαρανί* (< τουρκ. *hereni* = χύτρα)⁹⁶. Ονομασία σε κάποιο σημείο του ποταμιού που διασχίζει τις *Παγανιές*, από το σχήμα της κοίτης του.

Από την εξέταση του μικροτοπωνυμικού διαπιστώνεται ότι 79 τοπωνύμια έχουν ελληνική προέλευση, 8 σλαβική, 7 τουρκική, 1 αρομουνική και 3 δυτική, από τα οποία τα δύο είναι ανθρωπωνύμια.

90. Για το φαινόμενο βλ. Σ. Μενάρδος, *Μεταπλασμοί ονομάτων*, Αθηνά 41 (1929) 49, όπου αναφέρεται τ. *σφενταμιά* στην Κύπρο. Για διάφορους τ. πβ. Α. Αφρουδάκης, Από το τοπωνυμικό της ΒΔ Γορτυνίας, *Λεξικογρ. Δελτίο* 14 (1982) 214-15.

91. *Parahagi*, *Dicționarul dialectului Aromân*, Βουκουρέστι 1974, σ. 1214. Για τη λ. που απ. σήμ. σε ιδιώμ., βλ. Δημητράκ., Λεξ. και Μπόγκας, Τα γλωσσικά ιδιώματα της Ηπείρου, *Ιωάννινα* 1956, τ. Α' 398.

92. Ph. *Malingoudis*, *Studien* (σημ. 26) σ. 26.

93. Π. Γεννάδιος, *Λεξικό* (σημ. 14) τ. Β' σ. 927-8. — *Μηλιαράκης* — Χελδ., *Λεξικό* (σημ. 25) σ. 74.

94. Δ. Κρεκούκας, *Αρχαιοπινή ονόματα* (σημ. 14) σ. 23, λ. *θιλόκι*.

95. Ph. *Malingoudis*, *Studien* (σημ. 26) σ. 117.

96. Ανδρ., Λεξ., λ. *χαρανί* – *Redhouse*, λ. *hereni*.

RÉSUMÉ

Pierre Vlachakos

**Un petit rapport sur le titre de la place du village
Vasiliki Lakonias**

A mon travail-là, j'ai essayé de rechercher le petit titre de la place du village Vasiliki Lakonias. Autrefois le village Vasiliki qui appartient aujourd'hui à la province Lakedemonos du département Lakonias, avait le nom Kourtsouna et appartenait à la commune Felias. Il y a de différentes indications qui constatent que cette place a été habitée d'autrefois. La première mention du village se fait de ce qu'on connaît dans un code inventaire de Venetia de 1700. A sa histoire se rapporte, comme un événement considerable, la résistance héroïque que Jeanne Rojitsa, la femme du général Panagioti Giatrakou, a fait dans le tour du village, contre la première incursion de «Imbraim» à Lakonie le 18-20 Septembre 1825. De la recherche analytique du petit titre de la place du village qui s'est faite, il en résulte que les soixante-dix-neuf titres de la place ont de la provenance grecque, les «huits» ont de la provenance slave, les «sept» ont de la provenance turque, l'un de la provenance aromounique et le «trois» ont de la provenance d'ouest desquels les deux sont des surnoms.

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΜΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

Α. ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΕΠΟΧΗ

Στή μεσαιωνική εποχή ή παραμέληση τής γεωγραφίας είναι φανερή. Ὡς αἰτία τῆς κατάστασης αὐτῆς θεωρεῖται ἡ παραγκώνιση τῶν σημαντικότερων ἀρχαίων γεωγράφων, ἰδιαίτερα τοῦ Πτολεμαίου, στήν ἐποχή τοῦ ὁποίου ἡ γεωγραφία εἶχε κάνει μεγάλες προόδους, στή μείωση τῶν ταξιδιῶν καί τοῦ ἐμπορίου καί στό ρόλο τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, οἱ συγγραφεῖς τοῦ μεσαίωνα καί στήν περίπτωση ἀκόμη πού χρησιμοποιοῦσαν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, δέν ἔκαναν παρά στεῖρες περιλήψεις. Ἐνδιαφέρονταν κυρίως νά διατηρήσουν τήν ἀρχαία κληρονομιά καί ὄχι νά τήν ἐμπλουτίσουν. Τά ὁδοιπορικά τους ἔφθαναν συνήθως ὡς τοὺς Ἅγιους τόπους καί ἡ Ἁγία Γραφή ἀντικατέστησε, σέ μεγάλο ποσοστό, τίς ἀρχαίες ἰδέες. Δέν ἐνδιαφέρονταν νά καταγράψουν καί διασώσουν τίς ἐξερευνησεις πού ἔκαναν οἱ Σκανδιναβοί καί οἱ Ἴρλανδοί ἢ ὅσα οἱ Βυζαντινοί διπλωμάτες καί ἔμποροι μπορούσαν νά εἶχαν δεῖ. Οἱ ἀρχαίες ἐπιστημονικές γνώσεις ὑπεχώρησαν σέ ἀναπόδεικτες κοσμογονίες. Οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ἐνδιαφέρονταν γιά μιά κοσμογραφία πού στηριζόταν ὄχι στή σκέψη ἀλλά στήν ἀποκάλυψη. Μερικοί ἀπ' αὐτοὺς πού σκέπτονταν διαφορετικά, ὅπως ὁ Ὠριγένης καί ὁ Ἰωάννης Φιλόπονός, θεωρήθηκαν αἰρετικοί. Δέν εἶναι λίγοι ἐκεῖνοι πού ἔπαιρναν τή Βίβλο κατά γράμμα καί ἀπέρριπταν τό σφαιρικό σχῆμα τῆς γῆς, ἐνῶ πάνω στήν ἐπιφάνειά της, συνήθως στό ἀνατολικό της μέρος, τοποθετοῦσαν ἀκόμη καί τόν Παράδεισο, ἀπ' ὅπου πῆγαζαν οἱ τέσσερις γνωστοί ποταμοί, Γαιῶν, Φεισῶν, Τίγρις καί Εὐφράτης¹.

1. *J. Lelewel, Géographie du moyen âge*, τομ. Α', Amsterdam 1966 (ἀνατύπ. ἀπό τήν ἐκδ. Bruxelles 1852-57, σ. 3. *C.-R. Beazley, The Dawn of Modern Geography. A History of Exploration and Geographical Science from the Conversion of the Roman Empire to A.D. 900*, τομ. Α', London 1897, σ. 95, 328-333, 361. *J.-K. Wright, The Geographical Lore of the Time of the Crusades*, New York 1925, σ. 70. *M. L. W. Laistner, The Decay of Geographical knowledge and the Decline of Exploration, A.D. 300-500*. Στήν ἔκδοσιν: *A.-P. Newton, Travel and Travellers of the Middle Ages*, London 1926, σ. 23, 24, 36. *A.-P. Newton, Introduction: The Conception of the World in the Middle Ages: Στήν ἴδια ἔκδοσιν*, σ. 1, 4. *G. Kimble, Geography in the Middle Ages*, London 1938, σ. 42-43.

Ειδικά για τή γεωγραφία στό Βυζάντιο, τά πράγματα παρουσιάζονται ακόμη χειρότερα. Ὁ Κρουμπάχερ ἀναφέρει σχετικά: Οἱ Βυζαντινοί... παραδόξως ἠμέλησαν ἐντελῶς τήν γεωγραφίαν. Φρίκη ἐμποιεῖ ἡ ἀμάθεια αὐτῶν περί τήν γεωγραφίαν καί ἐθνογραφίαν ἤδη εἰς τά ἱστορικά καί φιλολογικά των ἔργα, ἀλλά παντελῶς ὁμως ἐνδεεῖς ἀποδεικνύονται περί πᾶσαν αὐθυπόστατον καί θεωρητικήν ἐργασίαν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ ταύτῃ... Ἡ αἰτία τούτου κεῖται ἐν μέρει εἰς τήν γενικήν παρακμήν τῶν πρωτοτύπων ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν, ἀλλ' ἐν μέρει βεβαίως καί εἰς τήν ἔλλειψιν ἀσφαλείας κατά τās πλείστας ἐποχάς τῆς μακρᾶς ταύτης περιόδου πρὸς περιηγήσεις καί γεωγραφικὰς ἐρεύνας, τέλος δέ εἰς τήν παρακμήν τῆς ναυτιλίας, εἰς τήν ὁποίαν ἤδη κατά τήν πρώτην σταυροφορίαν Βενετοὶ καί Γενουᾶται ἀνεδείχθησαν ὑπέρτεροι τῶν Βυζαντινῶν².

Τήν ἴδια περίπου γνώμη μέ τόν Κρουμπάχερ ἔχουν καί ἄλλοι ἱστορικοὶ τῆς γεωγραφίας ἢ τῆς μεσαιωνικῆς λογοτεχνίας³. Τελευταῖα ὁ Η. Hunger σημειώνει ὅτι ἡ προσφορά γεωγραφικῶν καί ἐθνογραφικῶν εἰδήσεων εἶναι μιά ἀπό τίς πιό ἀδύνατες πλευρές τῶν Βυζαντινῶν⁴.

Πράγματι, στό Βυζάντιο δέν ὑπάρχουν ἀμιγῆ γεωγραφικά ἔργα πού νά προσφέρουν σύγχρονες γεωγραφικές γνώσεις⁵. Σῶζονται μόνον σχολιασμοὶ καί ἐπιτομές ἔργων ἀρχαίων γεωγράφων, κατάλογοι τοπωνυμίων (κυρίως ἀναγραφές μητροπόλεων καί ἐπισκοπῶν) καί λίγα ὀδοιπορικά προσκυνητῶν. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἐπιρροή τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὡς κυριότερης πηγῆς γιά τή γεωγραφία, εἶναι ἐπίσης μεγάλη. Ἔτσι, γιά ἕναν ἐρευνητή πού θά ἀσχολεθῆι μέ τήν ἱστορία τῆς γεωγραφίας τοῦ μεσογειακοῦ

2. Κ. Κρουμπάχερ, Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς λογοτεχνίας, μετ. Γ. Σωτηριάδου, ἐν Ἀθήναις 1964 (Πάπυρος), σ. 425.

3. E. H. Bunbury, A History of Ancient Geography Among the Greeks and Romans from the Earliest Ages till the Fall of the Roman Empire, τόμ. Α', New York 1959 (ἀνατύπ. ἀπό τήν Α' ἔκδ., 1883), σ. 668. J. K. Wright, ὁ.π., σ. 42.

4. H. Hunger, Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, τόμ. Α', München 1978, σ. 507. Εἶναι παρήγορο ὅτι ὁ Hunger ἀφιερώνει στη γεωγραφία μεγάλο μέρος ἀπό τόν Α' τόμο τῆς ἱστορίας του (σ. 507-542). Βλ. ἐπίσης: W. Wolska-Conus, Geographie, «Realexikon für Antike und Christentum», τεύχ. 73-74, τόμ. 10(1976) 155-222, ἴσως ἡ πληρέστερη μελέτη, πού ρίχνει τό μεγαλύτερο βάρος στή θεωρητική γεωγραφία, μνημονεύοντας ἐπί πλέον δυτικές καί ἀνατολικές πηγές. Ο R. Borodin, Zazvitie geografičeskoj misli (= ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφικῆς σκέψης) καί Z. V. Udalcova, Kos'ma Indikoplov i evo «Hristianskaja Topografija» στό: Kultura Vizantii IV - pervaja polovina VII v. (= ὁ πολιτισμός τοῦ Βυζαντίου 4ος - α' μισό 7ου αἰ.), Izdatel'stvo «Nauka», Moskva 1984, σελ. 432-477.

5. Ἀνάμεσα στά ἐλάχιστα πού ἀποτελοῦν ἐξαίρεση μνημονεύουμε τό ἔργο «Expositio totius mundi et Gentium», ἔκδ. J. Rougé, Paris 1966, (Sources chrétiennes, ἀρ. 124), πού παρέχει γεωγραφικά, τοπογραφικά καί οἰκονομικά στοιχεῖα.

καί εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, τό Βυζάντιο δέν ἔχει θέση μέσα σ' αὐτήν. Συνήθως οἱ ἔρευνητές ἀσχολοῦνται μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική γεωγραφία, συνεχίζον μέ τή ρωμαϊκή, τήν ἀραβική —πού εἶναι συνέχεια καί ἀνάπτυξη τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς γεωγραφίας— καί τελειώνουν μέ τή δυτικοευρωπαϊκή⁶.

Παρ' ὅλα αὐτά, πιστεύουμε ὅτι ἡ προσφορά τῶν Βυζαντινῶν στή γεωγραφία δέν ἔχει ἐρευνηθεῖ ὅσο πρέπει. Ἔχουν, σχεδόν ἐξ ὀλοκλήρου, ἀγνοηθεῖ οἱ Βυζαντινοί συγγραφεῖς (κυρίως οἱ ἱστορικοί), πού παρέχουν γεωγραφικές (καί ἐθνογραφικές) εἰδήσεις⁷. Ἡ παραμέληση αὐτή δέν εἶναι ἀδικαιολόγητη. Λείπουν ἀπό τούς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς εἰδικά κεφάλαια μέσα στήν ὅλη ἐξιστόρηση τῆς ὕλης τους πού νά εἶναι ἀφιερωμένα στή γεωγραφία· ἐνῶ δηλ. στοὺς δυτικούς συγγραφεῖς (π.χ. στὸν Ὀρόσιο καί στὸν Ἰσίδωρο Σεβίλλης) ὑπάρχουν ἀκέραια γεωγραφικά κεφάλαια, στοὺς Βυζαντινοὺς συναντοῦμε μόνο μερικά ἀποσπάσματα. Τά μεμονωμένα ὅμως αὐτά ἀποσπάσματα περιέχουν σημαντικά ἢ, μερικές φορές, πολύτιμα στοιχεῖα, τά ὁποῖα ἀξίζει νά μελετήσουμε.

Ἡ ἀπομάκρυνση τῶν Βυζαντινῶν ἀπό τίς ἀρχαίες πηγές καί ἡ προσήλωσή τους στή Βίβλο (κυρίως στό κεφάλαιο τῆς Γενέσεως) δέν εἶναι ὁ μόνος λόγος τῆς κακῆς κατάστασης τῆς γεωγραφίας στοὺς μέσους χρόνους. Κατ' ἀρχήν, στήν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ, στήν ὁποία ἀναφερόμαστε ἐδῶ, οἱ ἀρχαῖοι γεωγράφοι δέ λησμονήθηκαν, ἀφοῦ καί ἐπιτομές τους γίνονταν⁸ καί ὑπῆρχαν συγγραφεῖς πού ἀκολουθοῦσαν τίς ἰδέες τους. Γιά νά ἀναπτυχθεῖ ὅμως ἡ γεωγραφία χρειάζεται πρῶτα-πρῶτα νέο ὕλικό. Ἡ προσήλωση στοὺς ἀρχαίους γεωγράφους δέν ἀρκεῖ, ὅσο κι ἂν αὐτοὶ ἀντιπροσωπεύουν τίς

6. *K. Kretschmer, Historia de la Geografia, μετάφρ. στά Ἴσπανικά L. Martin Echeverria, Barcelona - Buenos Aires 1930, β' ἔκδ. Στή γεωγραφία τῶν μέσων χρόνων (σ. 36 κ.έ.) δέν ἀναφέρονται Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς. J. Lelewel, Géographie, σ. 4 (Latins, σ. 3 κ.έ., Arabes, σ. 15 κ.έ.). A.-P. Newton, Travel, ὁ.π., σ. 19 κ.έ. (The Decay of Geographical Knowledge - Christian Pilgrimages - The Viking Age - Arab Travellers and Merchants - Trade and Communication in Eastern Europe (Ῥωσσία κλπ) — The Opening of the Land Routes to Cathay κλπ). G. Kimble, Geography, ὁ.π., σ. 19 κ.έ. (The Dark Ages of Geography - ἀναφέρονται ἐλάχιστα γιά τούς Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη καί Μ. Βασίλειο — The Rise and Fall of Moslem Geography). Μόνο στό μεγάλο τρίτομο ἔργο τοῦ C.-R. Beazley, The Dawn, ὁ.π., ἀφιερώνεται ἓνα μέρος στοὺς Βυζαντινοὺς (τόμ. Α', σελ. 22-24, 32-33, 40-41, 95-96, 182-199, 206-210, 212-214, 273-303, 344-352, 364-366).*

7. Ἡ σημαντικότερη ἴσως συμβολὴ στήν ἱστορία τῆς γεωγραφίας στό Βυζάντιο εἶναι ἡ συλλογὴ τοῦ *K. Dieterich, Byzantinische Quellen zur Lär-ler-und Volkerkunde 5-15. Jahrhundert, τ. Α'-Β', Leipzig 1912*. Τά ἀποσπάσματα εἶναι μεταφρασμένα στά γερμανικά. Στὴν ἀρχὴ (σ. XV-XLII), ἐνδιαφέρουσα εἰσαγωγή γιά τὴν προσφορά ὀρισμένων Βυζαντινῶν στή Γεωγραφία.

8. *C. Müller, Geographi Graeci minores, Paris 1855-1861, τόμ. I, σ. 515 κ.έ., τόμ. II, σ. 471 κ.έ. H. Hunger, Hochsprachliche, ο.π., σ. 512 κ.έ.*

ὀρθότερες ἀπόψεις. Ἄρκει νά ἀναφέρουμε ἓνα παράδειγμα: Ὁ «Περίπλους τῆς ἔξω θαλάσσης», ἔργο τοῦ 5ου ἢ 6ου μ.Χ. αἰώνα⁹ κάποιου Μαρκιανοῦ ἀπό τήν Ἡράκλεια, εἶναι μιᾶ ἀρκετά εὐρεία ἐπιτομή τῆς γεωγραφίας τοῦ Πτολεμαίου, ἴσως τό πιό ἀντιπροσωπευτικό ἔργο τοῦ εἴδους τούτου¹⁰. Ἡ ἐπιτομή τοῦ Μαρκιανοῦ δέν προσθέτει τίποτε παραπάνω ἀπό τό πρότυπό του. Σ' ἐκεῖνα τά σημεῖα πού διαφοροποιεῖται ἀπό τόν Πτολεμαῖο κάνει μεγαλύτερα σφάλματα. Ἔτσι, μολονότι στόν τελευταῖο ἡ νῆσος Ταπροβάνη (Κεϋλάνη) παρουσιάζεται πολύ μεγαλύτερη ἀπ' ὅτι εἶναι στήν πραγματικότητα, ὁ Μαρκιανός, διορθώνοντάς τον, διαπράττει ἀκόμη μεγαλύτερο σφάλμα, ἀφοῦ τή μνημονεύει μέ ἀκόμη μεγαλύτερες διαστάσεις¹¹.

Στό ἴδιο ἐπίσης ἔργο, ὅταν μνημονεύεται ὅτι «ἀντίκειται ὁ Περσικός κόλπος τῇ Κασπίᾳ θαλάσσει τῇ καί Ἰρκανία λεγομένη, καί στενώσας τήν μεταξύ γῆν ποιεῖ μέγαν Ἰσθμόν τῆς Ἀσίας»¹², εἶναι πολύ πιθανό ὁ συγγραφέας νά μή συμμερίζεται τή γνώμη τοῦ Πτολεμαίου, ὅτι ἡ Κασπία εἶναι κλειστή θάλασσα¹³. Τό ἴδιο λάθος συναντοῦμε καί στήν Ἐξαήμερο τοῦ Μεγάλου Βασιλείου. Ὁ Βασίλειος στή γεωγραφική περιγραφή τῆς Οἰκουμένης ἀκολουθεῖ τόν Ἀριστοτέλη ἀλλά στό σημεῖο αὐτό ἀπομακρύνεται ἀπό τό πρότυπό του καί προτιμᾷ νά ἀκολουθήσει τή λανθασμένη ἄποψη, παραπέμποντας, χωρίς νά τοῦς κατονομάζει «ταῖς τῶν ἱστορησάντων γεωγραφίας»¹⁴. Ὁ Thomson πιστεύει ὅτι ἡ ἄποψη αὐτή δείχνει τήν ὀπισθοδρόμηση τῆς γεωγραφίας¹⁵ καί, ὡς ἓνα σημεῖο, ἔχει δίκαιο¹⁶. Ἡ

9. H. Hunger, *Hochsprachliche*, ὁ.π., σ. 512.

10. E. H. Bunbury, *History*, ὁ.π., σ. 660.

11. Βλ. καί E. H. Bunbury, *History*, ὁ.π., σ. 660. M. L. W. Laistner, *Decay*, ὁ.π., σ. 24.

12. C. Müller, *Geographi*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 525.

13. Ὁ M. L. W. Laistner, *Decay*, ὁ.π., σ. 24, εἶναι βέβαιος ὅτι ὁ Μαρκιανός υἰοθετεῖ τήν ἐσφαλμένη ἄποψη, «When... Marcianus says that the Persian Gulf is opposite to the Caspian Sea, and that by these two is formed the Isthmus of Asia, it is clear that he has reverted to the erroneous view about the Caspian».

14. S. Giet, *Basile de Césarée, Homélie sur l'Hexaéméron (Sources Chrétiennes, ἀρ. 26)*, Paris 1949, σ. 260.

15. O. Thomson, *History of Ancient Geography*, Cambridge 1948, σ. 364.

16. Ἐν τούτοις, ἂν συγκρίνουμε τίς ἀπόψεις τῶν διάφορων συγγραφέων ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχή, καταλήγουμε στό συμπέρασμα ὅτι καί οἱ δυο πλευρές ἀντιπροσωπεύονται ἀπό γνωστά ὀνόματα γεωγράφων. Μολονότι ὁ Ἡρόδοτος γνώριζε τήν ὀρθή ἄποψη, ὅτι ἡ Κασπία ἦταν κλειστή θάλασσα, ἀπό τήν ἐποχή τῶν Μακεδόνων, περίοδο μεγάλης ἀνάπτυξης τῆς γεωγραφίας, ἐπικράτησε ἡ λανθασμένη ἄποψη! Ὁ Πτολεμαῖος ἐπανερχεται στή σωστή ἄποψη, ἡ ὁποία, καθὼς φαίνεται, δέν ἐπικράτησε. Ἔτσι, στή μεσαιωνική ἐποχή, οἱ συγγραφεῖς πού

προσῆλωση, λοιπόν, ὀρισμένων συγγραφέων τοῦ μεσαιῶνα ὄχι στήν Ἁγία Γραφή ἀλλά στους γεωγράφους τῆς ἀρχαιότητος δέν ὠφέλησε παρά ἐλάχιστα τή γεωγραφία, ἀφοῦ συνήθως δέν πρόσφεραν νέα στοιχεῖα καί δέν προωθοῦσαν τίς ὡς τότε γεωγραφικές γνώσεις.

Ἀντίθετα, ὅταν πρόκειται γιά θέματα κοσμογραφίας καί μαθηματικῆς γεωγραφίας, παρατηρεῖται μεγάλη διαφορά ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού ἀκολουθοῦν κατά γράμμα τή Βίβλο καί σ' αὐτούς πού ἐμπνέονται ἀπό τήν ἀρχαιότητα (στή θέση τῆς γῆς στό διάστημα, τό σχῆμα της, τούς ἀντίχθονες κλπ). Δέν ἔχουμε παρά νά συγκρίνουμε τό ἔργο δύο ἀπό τούς κυριότερους ἐκπροσώπους τῶν δύο αὐτῶν τάσεων· τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλεύστη καί τοῦ Ἰωάννη Φιλοπόνου πού ἔζησαν περίπου τήν ἴδια ἐποχή (6ος αἰώνας). Καί οἱ δύο ἦταν χριστιανοί καί ἔγραψαν κοσμογραφία¹⁷, ὅπου ἡ παρουσία τῆς θρησκείας εἶναι ἔντονη, ἡ διαφορά ὅμως μεταξύ τους εἶναι τεράστια. Στήν πραγματικότητα ἀντιπροσωπεύουν δύο διαφορετικές σχολές¹⁸. Ὁ Κοσμάς στηρίζεται κατά γράμμα στήν Ἁγία Γραφή, μέ ἀποτέλεσμα τίς γνωστές ἀπόψεις του γιά τόν οὐρανό, τή γῆ, τούς ἀντίχθονες κλπ., πού προκαλοῦν θυμηδία. Σήμερα τόν κατατάσσουμε στήν ἀκραία θέση τῶν συντηρητικῶν, μαζί μέ τόν Λακτάντιο στή Δύση. Χρησιμοποιεῖ βέβαια καί ὁ Κοσμάς ἀρχαίους συγγραφείς, ἀλλά προτιμᾷ τούς Ἰωνες φιλοσόφους (κυρίως τόν Ἔφορο), οἱ ὁποῖοι τόν ἐξυπηρετοῦσαν περισσότερο στή θεωρία του ὅτι ἡ γῆ δέν εἶναι σφαιρική.

Ὁ Ἰωάννης Φιλόππος εἶναι ὁπαδός τοῦ Πτολεμαίου, ὅπως φαίνεται κυρίως ἀπό τό μικρό γεωγραφικό ὑποκεφάλαιο τοῦ ἔργου του, «ὅτι οὐ πᾶσαν περιέχει τήν γῆν ὠκεανός οὐδέ συνάπτει τῇ Ἐρυθρᾷ, ἀλλά πλείονά εἰσι τά τῶν ὑδάτων συστήματα»¹⁹. Ἐκεῖ υἱοθετεῖ τίς κυριότερες ἀπόψεις τοῦ Πτολεμαίου, ὅτι ὁ ὠκεανός δέν περιβάλλει ὀλόκληρη τή γῆ καί ὅτι ὁ Ἰνδικός εἶναι κλειστή θάλασσα, δηλ. δέν ἐπικοινωνεῖ μέ τόν Ἀτλαντικό.

καταγίνονταν μέ ἐπιτομές δέν εἶχαν παρά νά ἀκολουθήσουν τή μιά ἢ τήν ἄλλη θεωρία, εἴτε αὐτή πού θέλει τίς θάλασσες ἀνοικτές καί τήν ξηρά νά περιβάλλεται ἀπό τό ὠκεανό (Ἐρατοσθένης, Στράβων κλπ.), εἴτε ἐκείνη πού θέλει τίς θάλασσες κλειστές καί τήν ξηρά συνεχή (Ἡρόδοτος, Πτολεμαῖος κλπ.).

17. *Cosmas Indicopleustès*, Topographie chrétienne, ἔκδ. W. Wolska-Conus, τόμ. Α'-Γ', Paris 1968-73. Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου, τῶν εἰς τήν Μαυσιέως κοσμογονίαν ἐξηγητικῶν, λόγοι Ζ', Lipsiae 1897.

18. W. Wolska, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès, Paris 1962, σελ. 32, 43, 136, 149, 161 κ.ἔ. Τῆς Ἰδίας, Géographie, στ. 173.

19. Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου, ὁ.π., σ. 168-172. Βλ. καί σελ. 169 «Ὅσοι δέ τῶν γεωγράφων γεγόνασιν ἀκριβέστεροι, ἂν ἔστι καί Πτολεμαῖος καί Πάππος...».

Δέν πρέπει νά πιστέψουμε ὅτι ὁ Ἰωάννης Φιλόπονός ἀπομακρύνεται ἀπό τήν Ἁγία Γραφή. Μόνιμη φροντίδα του εἶναι νά συμβιβάσει τήν τελευταία μέ τούς ἀρχαίους συγγραφεῖς. Ἡ Γένεση ἀποτελεῖ πάντοτε ἀποδεικτικό στοιχείο γιά ὅ,τι γράφει ἀλλά ἡ ἔρμηνεῖα πού δίνει σέ ὀρισμένα χωρία εἶναι εὐρύτατη. Μεταφέρει τίς ἀπόψεις ἐθνικῶν καί χριστιανῶν συγγραφέων, παραδέχεται κυρίως τόν Πτολεμαῖο ἀλλά αὐθεντία του εἶναι ὁ Μέγας Βασίλειος. Ὅ,τι μνημονεύει ὁ τελευταῖος τό θεωρεῖ ὡς αὐταπόδεικτο. Σ' αὐτό βέβαια συντέειναν ὄχι μόνο τό κύρος τοῦ Βασιλείου ἀλλά καί ἡ τάση τοῦ ἔργου του. Στήν Ἐξαήμερο ὁ μέγας αὐτός πατέρας τῆς Ἐκκλησίας δέ μνημονεύει τίποτε ὑπέρ τοῦ πτολεμαϊκοῦ συστήματος ἀλλά δέν καταφέρεται καί ἐναντίον του. Εἶναι μετριοπαθής, προτιμώντας τή σιωπή, ἐκεῖ ὅπου ἡ Γραφή ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τά ἀρχαῖα κοσμογραφικά συστήματα.

Μολονότι λοιπόν ὁ Ἰωάννης Φιλόπονός δέν ἀπομακρύνεται ἀπό τή θρησκεία, ἀκολουθώντας καί συμβιβάζοντας τόν Πτολεμαῖο μαζί της, κατορθώνει νά μὴν πέσει σέ μεγάλα λάθη καί ἔτσι ὑποστηρίζει θεωρίες ἀδιανόητες γιά τούς φανατικούς χριστιανούς. Πράγματι, ἡ σφαιρικότητα τῆς γῆς καί ἡ ὑπαρξή ἀντοικουμένης ἦταν ἀπίθανα γιά τόν Κοσμά τόν Ἰνδικοπλεύστη.

Ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς δύο ομάδες εἶναι φανερή, σέ καθαρά ὅμως γεωγραφικά θέματα ἡ ἀπόσταση αὐτή μικραίνει σημαντικά. Μολονότι ὁ Κοσμάς ἀντιπροσωπεύει τή συντηρητικότερη τάση σέ προβλήματα μαθηματικῆς γεωγραφίας, εἶναι σωστότερος σέ θέματα χωρογραφίας, πράγμα πού μᾶς ἐνδιαφέρει περισσότερο. Μάλιστα, γιά νά ἐκτιμήσουμε τήν προσφορά του θά ἔπρεπε νά τόν κρίνουμε κυρίως ἀπό τά τελευταῖα. Βέβαια καί ἐδῶ, ὁ Κοσμάς, ἀκολουθώντας τήν Ἁγία Γραφή, μιλάει γιά τή θέση τοῦ παραδείσου ἀνατολικά τῆς οἰκουμένης, καθώς καί γιά τούς τέσσερις ποταμούς πού ἀναβλύζουν ἀπό ἐκεῖ, οἱ πληροφορίες ὅμως πού προέρχονται ἀπό δική του ἐμπειρία ἢ ἀπό ἀφηγήσεις ἄλλων εἶναι πολύτιμες. Πράγματι, οἱ γεωγραφικές εἰδήσεις τοῦ Κοσμά ἰδιαίτερα γιά τήν Αἰθιοπία, τήν Ἰνδία καί τήν Κεϋλάνη εἶναι πολύ ἀξιόλογες. Εἶναι ὁ πρῶτος συγγραφέας στόν ὁποῖο συναντοῦμε τή σωστή ἄποψη ὅτι ἡ Κίνα ἀνατολικά βρέχεται ἀπό τόν ὠκεανό. Σ' αὐτό τό σημεῖο ὁ Κοσμάς προχώρησε πέρα ἀπό τόν Πτολεμαῖο, ὁ ὁποῖος τοποθετοῦσε ἀνατολικά τῆς Κίνας μὴ ἐγνωσμένη γῆ. Πρέπει ὅμως νά ἀναφέρουμε ὅτι νότια οἱ γνώσεις τοῦ Κοσμά δέν ξεπερνοῦσαν τό ὕψος τῆς Βόρειας Σομαλίας (Βαρβαρία-Κιναμωμοφόρος). Αντίθετα, ὁ Ἰωάννης Φιλόπονός, πού ἀκολουθεῖ τόν Πτολεμαῖο, ἔχει σωστότερη ἄποψη γιά τό σχῆμα τῆς γῆς ἀλλά δέν παρέχει καμιά καινούργια γεωγραφική εἰδηση. Ἔτσι, ἐπαναλαμβάνει τό μεγάλο λάθος τοῦ Πτολεμαίου ὅτι ὁ Ἰνδικός ὠκεανός εἶναι κλειστή θάλασσα.

Μπορούμε, νομίζω, σ' αὐτό τό σημεῖο νά καταλήξουμε στό παρακάτω συμπέρασμα: Ὅπως εἶχαμε τήν εὐκαιρία νά διαπιστώσουμε ὅτι ἡ προσήλωσι στούς μεγάλους γεωγράφους τῆς ἀρχαιότητος δέν εἶναι ἡ μόνη προϋπόθεση γιά τήν προώθηση τῆς γεωγραφίας, ἔτσι καί τώρα εἵμαστε σέ θέση νά ποῦμε ὅτι ἡ ἀπόρριψη τῶν ἀπόψεων τῶν (τουλάχιστο τῶν πύο σημαντικῶν ἀπό αὐτούς) καί ἡ υἱοθέτηση συντηρητικότερων ἀπόψεων (π.χ. Ἰώνων φιλοσόφων, Βίβλου) δέν πλήττουν ἄμεσα τήν εἰδική γεωγραφία (χωρογραφία) ἀλλά μόνο τή θεωρητική (μαθηματική γεωγραφία, κοσμογραφία). Δέν ἐξαρτῶνται λοιπόν οἱ γεωγραφικές γνώσεις τόσο ἀπό τίς θεωρίες, ὅσο ἀπό τίς νέες πληροφορίες.

Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ γεωγραφικές γνώσεις αὐξάνονταν μέ τίς κατακτήσεις νέων χωρῶν, μέ τό ἐμπόριο καί τά ταξίδια, μέ διπλωματικές ἀποστολές καί μέ ἐξερευνήσεις²⁰. Ἄν ἔχουμε καλές γεωγραφικές εἰδήσεις ἀπό ἕναν κακό κοσμογράφο, τόν Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη, εἶναι γιατί ταξίδεψε. Οἱ παραπάνω προϋποθέσεις γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφίας δέν ἔλειψαν ἀπό τούς ἀρχαίους Ἕλληνας, τούς Ρωμαίους, τούς Ἀραβες καί τούς Δυτικοευρωπαίους, οἱ ὅποιοι καλλιέργησαν καί ἀνέπτυξαν τή γεωγραφία. Ἐλείψαν αὐτές οἱ προϋποθέσεις ἀπό τό Βυζάντιο κατά τήν πρώτη περίοδο τῆς μεταμόρφωσῆς του σέ καθαρά μεσαιωνικό κράτος; Ἡ ἀπάντησή μας εἶναι βέβαια ὄχι. Τό ἐμπόριο καί οἱ διπλωματικές σχέσεις μέ μακρινές χώρες δέ σταμάτησαν ποτέ, στίς ἀποστολές, μάλιστα, πρέπει νά προσθέσουμε τώρα καί τίς θρησκευτικές. Ἐπίσης, οἱ κατακτήσεις ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ δέν ἐξασφάλισαν νέες χώρες ἀλλά ἐνίσχυσαν τή θέση τοῦ κράτους καί ἐπομένως τό ἐμπόριο καί τή διπλωματία του. Δυστυχῶς δέν ὑπῆρξαν γεωγράφοι πού νά συμπεριλάβουν σ' ἕνα ἔργο ὅσες γεωγραφικές καί ἔθνογραφικές εἰδήσεις συγκέντρωναν, ὑπῆρξαν ὁμως συγγραφεῖς, ἰδιαίτερα ἱστορικοί, πού μνημονεύουν στά ἔργα τους καί γεωγραφικά στοιχεῖα. Ἄπ' αὐτούς τούς συγγραφεῖς —ἔχουμε ἤδη μιλήσει γιά τόν Κοσμά τόν Ἰνδικοπλεύστη— πρέπει νά ἀπομονώσουμε ὅσες γεωγραφικές εἰδήσεις μᾶς ἐνδιαφέρουν.

Ὁ Προκόπιος, ὁ καλύτερος, ἴσως, ἱστορικός τῆς πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, παρέχει σημαντικές γεωγραφικές εἰδήσεις ὄχι μόνο γιά τήν αὐτοκρατορία ἀλλά καί γιά ἄλλες περιοχές. Ἡ ἀξία τῶν εἰδήσεων αὐτῶν ἔχει ἀναγνωρισθεῖ ἀπό μερικούς ἐρευνητές²¹, ἀλλά δέν ἔχουν γίνει ἐρευνες γιά νά ἀποδειχθεῖ ποιά τμήματα ἀνήκουν στήν ἐποχή του καί ποιά σέ ἀρχαιότερες ἐποχές. Ὁ ἴδιος μνημονεύει, σ' ἕνα σημεῖο, τούς Ἀριστοτέλη,

20. K. Dieterich, *Byz. Quellen*, ὁ.π., σ. XXI. J. K. Wright, *Geogr. Lore*, ὁ.π., σ. 70.

21. C.-R. Beazley, *Dawn*, ὁ.π., σ. 365, 467. K. Dieterich, *Byz. Quellen*, ὁ.π., σ. XXI-XXIV.

Ἡρόδοτος καὶ Αἰσχύλος²², δὲν περιφρονεῖ ὅμως καὶ τοὺς νεότερους ἱστορικούς. Ἔτσι, τὴ σωστὴ κατὰ τὴ γνώμη μας, ἄποψη γιὰ τὴν ταύτιση τῆς Θούλης μὲ τὴ Σκανδιναβικὴ χερσόνησο²³ (γιὰ τὴν ὁποία ἐξακολουθοῦσαν νὰ πιστεύουν ὅτι ἦταν νησί) πρέπει νὰ τὴν ὀφείλει στὸν γοτθικῆς καταγωγῆς ἱστορικό Ἰορδάνη²⁴.

Ἐκφράζοντας τὴν ἄποψη τοῦ σχετικὰ μὲ τὴν ἀξία τῶν πηγῶν, φαίνεται πὼς δὲ συμφωνεῖ μὲ αὐτοὺς πού υἱοθετοῦν ἄκριτα ἀπόψεις ἀρχαιοτέρων καὶ περιφρονοῦν τοὺς νεότερους· «ἦν τινος φθάσωσι», μνημονεῦει, «λόγου ἀρχαίου πεποημένοι τὴν μάθησιν, οὐκέτι ἐθέλουσι τῇ τῆς ἀληθείας ζητήσει ἐμφιλοχωροῦντες τλαιπωρεῖν, οὐδὲ νεωτέραν τινὰ μεταμαθεῖν ἀμφ' αὐτῷ δόξαν, ἀλλ' αἰεὶ αὐτοῖς τό μὲν παλαιότερον ὑγιές τε δοκεῖ καὶ ἔντιμον εἶναι, τό δέ κατ' αὐτοὺς εὐκαταφρόνητον νομίζεται εἶναι καὶ ἐπὶ τό γελιοῶδες χωρεῖ»^{24α}. Χαρακτηριστικὴ πάνω σ' αὐτό τό θέμα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Κοσμά, ὁ ὁποῖος θεωρεῖ τίς ἀπόψεις τῶν νεότερων ὡς ἐπιπόλαια κατασκευάσματα, πού γράφονταν μὲ μοναδικό σκοπό νὰ ἀναιρέσουν τίς θεωρίες τῶν παλαιῶν^{24β}. Στά μεγάλα γεωγραφικά προβλήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ (περικύκλωση γῆς ἀπὸ τὸν ὠκεανό, ὄρια Εὐρώπης-Ἀσίας) προτιμᾶει νὰ μνημονεῦει ὄλες τίς ἀπόψεις. Ὁμολογεῖ ὅτι δὲν εἶναι γνωστό ἂν ὁ ὠκεανός περικυκλῶνει ὀλόκληρη τὴ γῆ ἢ τό μεγαλύτερο μέρος τῆς²⁵. Ἐπίσης, μολονότι πιστεύει ὅτι ὁ Φάσις εἶναι ὁ ποταμός πού χωρίζει τὴν Εὐρώπη ἀπὸ τὴν Ἀσία, ἀναφέρει καὶ τὴ δευτέρη ἐκδοχὴ πού δέχεται ὡς ὄριο τὸν Τάναϊν²⁶.

Ὁ Προκόπιος δὲν μᾶς παρέχει πληροφορίες γιὰ τὴν κεντρικὴ Ἀσία καὶ τὴν Ἄπω Ἀνατολή, σ' αὐτόν ὅμως ὀφείλουμε τὴ μνεῖα τῆς Σηρίνδας, χώρα ἀπὸ τὴν ὁποία οἱ γνωστοὶ καλόγεροι μετέφεραν τὰ αὐτὰ τοῦ μεταξοσκώληκα. Ἡ Σηρίνδα εἶναι μιὰ ἀκόμη terra incognita, γιὰ τὴν ταύτιση τῆς ὁποίας

22. *Procopii Caesariensis, Opera omnia*, ἔκδ. J. Haury - G. Wirth, Lipsiae 1962-1964, τόμ. Β', σ. 512, 513.

23. *Procopii, Opera*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 215 κ.έ.

24. *O. Veh, Prokop Gotenkriege*, München 1966, σ. 1043.

24α. *Procopii, Opera*, τόμ. Β', σ. 511.

24β. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., τ. Α', σ. 381: «... νέων γάρ τινων σοφισομένων τά τοιαῦτα τυγχάνει, καὶ οὐ παλαιῶν, οἵτινες σοφίσμασι πιθανοῖς ἔδοξαν ἀνατρέπειν τοὺς παλαιούς τοὺς πρό αὐτῶν γεγονότας...».

25. *Procopii, Opera*, ὁ.π., τόμ. Α', σ. 308.

26. *Procopii, Opera*, ὁ.π., τόμ. Β', σ. 495, 509: «Ἐπεὶ δὲ ἀφικόμεθα ἐνταῦθα τοῦ λόγου, ἀναγράψασθαι οὐ μοι ἀπο καιροῦ ἔδοξεν εἶναι ὅσα δὴ ἀμφὶ τοῖς ὀρίοις τῆς τε Ἀσίας καὶ τῆς Εὐρώπης διαμάχονται πρὸς ἀλλήλους οἱ ταῦτα δεινοὶ λέγουσι...».

ἔχουν γραφεῖ πολλά²⁷.

Τεράστιο ἐνδιαφέρον ἀπό τοπογραφικῆς πλευρᾶς παρουσιάζει τό ἔργο τοῦ Προκοπίου «Περὶ κτισμάτων». Τό ἔργο ἔχει βέβαια ὡς κύριο σκοπό νά ἀπαριθμήσει τά κτίρια πού κατεσκεύασε ὁ Ἰουστινιανός, ἐπειδὴ ὁμως μνημονεῦει τίς περιοχές ὅπου ἐκτελοῦνταν τά ἔργα, παρέχοντας τοπογραφικὲς λεπτομέρειες, χωρὶς νά ἐπιμένει πολὺ στὴν κατασκευὴ καὶ τὰ ὕλικά τῶν κτιρίων²⁸, ἔχει περισσότερο τοπογραφικὸ χαρακτήρα. Στὴν Κωνσταντινούπολη παρέχεται μιὰ ζωνερὴ περιγραφή τῶν κτισμάτων καὶ τῆς τοπογραφίας τῆς πόλεως. Στὴν ὑπόλοιπη χώρα μνημονεύεται, συνήθως, πῶς ἦταν διαμορφωμένος ἕνας τόπος, τί ὑπῆρχε κτισμένο ἐκεῖ καὶ τί ἔκτισε ἢ ἐπισκεύασε ὁ Ἰουστινιανός. Ἀνάμεσα στά ἄλλα μνημονεῦει καὶ τίς ἐπεμβάσεις τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν ἀλλαγὴ τῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους, μέ σκοπό τὴν ἀσφαλέστερη καὶ ἀνετότερη διαβίωση τῶν κατοίκων. Ἄν προσθέσουμε τίς δεκάδες τοπωνύμια πού ἀναφέρονται, πολλά ἀπὸ τὰ ὁποῖα δὲν ἔχουν ἀκόμη ταυτιστεῖ, τό ἔργο ἀποδεικνύεται πολὺτιμο γιὰ τὴν ἱστορικὴ γεωγραφία πολλῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας τὸν 6ο αἰώνα. Ἄν, τέλος, ληφθεῖ ὑπόψη ἡ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία γράφτηκε τό ἔργο, ὁ σκοπὸς του καὶ ἡ τεράστια ἔκταση τῆς αὐτοκρατορίας πού εἶχε νά καλύψει, θά τολμούσαμε νά ὀνομάσουμε τὸν Προκόπιο Πausanία τοῦ μεσαῖωνα.

Σημαντικὰ γεωγραφικὰ ἀποσπάσματα συναντοῦμε καὶ στό ἔργο τοῦ δευτέρου μεγάλου ἱστορικοῦ τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου, Ἀμμιανοῦ Μαρκελλίνου, Ἕλληνα ἀπὸ τὴ Συρία, πού ἐξῆσε τό Β΄ μισό τοῦ 4ου μ.Χ. αἰώνα καὶ ἔγραψε στά Λατινικά. Ὁ Bunbury, μολονότι ἀναφέρει μερικές ἀδυναμίες του²⁹, θεωρεῖ τὸν Ἀμμιανὸ ὡς τὸν μόνον ἄξιο λόγου ἱστορικὸ τῆς ἐποχῆς, στὸν ὁποῖο μπορούμε νά βροῦμε ἐνδιαφέρουσες γεωγραφικὲς σημειώσεις, πολλὲς ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ προσωπικὲς ἐκτιμήσεις³⁰. Ἀντίθετα ὁ Thomson πιστεύει ὅτι οἱ γεωγραφικὲς του παρεκβάσεις εἶναι ἀνεξέλεγκτες καὶ ὅτι παρέχει ἀπαρχαιωμένο ὕλικό, ἀντλώντας ἀπὸ τὸν Πλίνιο καὶ τὸν Σολίνο, μέ ἔμμεσες, πιθανῶς, προσθῆκες ἀπὸ τὸν Πτολε-

27. N. Pigulewska, Byzanz auf den Wegen nach Indien, Berlin-Amsterdam 1969, σ. 158 κ.ἑ.
R. Hennig, Terrae incognitae, τόμ. Β΄, 200-1200 n. Chr., Leiden 1937, σ. 55 κ.ἑ.

28. Κάποια ἐξαιρέση ἀποτελεῖ ἡ Κωνσταντινούπολη καὶ ἰδιαίτερα ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Σοφίας.

29. E. H. Bunbury, History, ὁ.π., σ. 681-82.

30. E. H. Bunbury, History, ὁ.π., σ. 679: «Ammianus Marcelinus... among others he was thoroughly sensible of the close connection between history and geography, and the necessity of a clear comprehension of the geographical relations of the countries of which he is relating the vicissitudes».

μαῖο³¹. Ὁ Lais³² σημειώνει ὅτι ἡ προώθηση τῆς γνώσης ἀπὸ τὸν Ἀμμιανὸν Μαρκελίνο γίνεται στὴ σφαῖρα τῆς ἔθνολογίας ἢ ἀνθρωπολογίας καὶ ὄχι τῆς γεωγραφίας³². Οἱ διαφορετικὲς αὐτὲς ἐκτιμήσεις δείχνουν ἀκριβῶς ὅτι βρισκόμαστε στὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνας. Μία ἐπισταμένη μελέτη τῶν πηγῶν τοῦ θά δείξει τὴν προσφορά του, ἀφοῦ οἱ γεωγραφικὲς πληροφορίες τοῦ δὲν εἶναι ἀμελητέες· καλύπτουν μερικὰ τμήματα τῆς αὐτοκρατορίας καὶ ὀρισμένες χῶρες ἔξω ἀπὸ αὐτὴν, ὡς καὶ τὴν μακρινὴ Κίνα³³.

Ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς μνημονεύουμε τὸν Φιλοστόργιο (4ος-5ος αἰ.), ὁ ὁποῖος μᾶς παρέχει ἐνδιαφέρουσες εἰδήσεις γιὰ τίς χῶρες γύρω ἀπὸ τὴν Ἐρυθρὰ καθὼς καὶ γιὰ τοὺς τέσσερις μεγάλους ποταμοὺς πού, καθὼς πιστευόταν, πηγάζαν ἀπὸ τὸν Παράδεισο³⁴. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἄποψή του γιὰ τὸ Νεῖλο, πού ἀποτελεῖ συνδυασμὸ εἰδήσεων ἀπὸ τὴν Ἁγία Γραφή καὶ τὸν Πτολεμαῖο. Ἀναφέρει ὅτι ὁ ποταμὸς πηγάζει ἀπὸ τὸν παράδεισο καὶ ὑπογείως, μέσω τοῦ Ἰνδικοῦ καὶ τῆς Ἐρυθρᾶς «ἐκδίδεται μέρος ὑπὸ τῆς Σελήνης καλούμενον ὄρος. ἐν ᾧ δύο πηγὺς λέγεται ποιεῖν μεγάλας, ἀλλήλων οὐκ ὀλίγον διεστηκυίας, κάτωθεν βιαίως ἀναρυβδουμένας. καὶ διὰ τῆς Αἰθιοπίας ἐνεχθεῖς ἐπὶ τὴν Αἴγυπτον χωρεῖ διὰ πετρῶν ὑψηλοτάτων καταραττόμενος»³⁵.

Στὸν αἰῶνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἀνιφέρονται τὰ κείμενα πού μᾶς ἄφησαν ὁ Νόννος καὶ ὁ Μένανδρος Προτήκτωρ, γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Ἐρυθρᾶς καὶ τὴν Κεντρικὴ Ἀσία, ἀντίστοιχα. Ὁ πρῶτος ἐπισκέφθηκε, ὡς πρέσβυς, περιοχὲς τῆς παραπάνω θάλασσας³⁶ καὶ ὁ δεύτερος ἐξιστορεῖ τίς ἐπαφές ἀνάμεσα στοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Βυζαντινοὺς, μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἰουστινιανοῦ, μέ σκοπὸ τὴν εὑρεση τρόπου μεταφορᾶς τοῦ μεταξιοῦ, παρακάμπτοντας τὴν Περσία. Κατὰ τὴν ἐπ'ἀόδο τοῦ Βυζαντινοῦ πρέσβη Ζημάρχου στὴν Κωνσταντινούπολη, παρέχονται πολὺ ἐνδιαφέροντα γεωγραφικὰ καὶ ἐθνογραφικὰ στοιχεῖα. Τότε, γιὰ πρώτη φορά, οἱ Βυζαντινοὶ εἶδαν ἀπὸ κοντὰ τὴ μεγάλη λίμνη Ἀράλη³⁷.

31. O. Thomson, History, ὁ.π., σ. 373.

32. M. L. W. Laistner, Decay, ὁ.π., σ. 28.

33. Ammiani Marcellini, Rerum gestarum libri qui supersunt, ἔκδ., Loeb, τ. Β', σ. 363, 385-387.

34. Philostorgii, Kirchengeschichte, ἔκδ. J. Bidez, Berlin 1972, σ. 32 κ.ε.

35. Philostorgii, ὁ.π., σ. 39.

36. Fragmenta Historicorum Graecorum, ἔκδ. C. Mülleri, Parisiis 1868, σ. 178 κ.ε.

37. Excerpta de legationibus (ἔκδ. C. de Boor), μέρ. Α', Berolini 1903, σ. 452-53. Fragmenta Historicorum, ὁ.π., σ. 229: «Καὶ οὖν καὶ τοῦτον παρεληφότες οἱ Ῥωμαῖοι διὰ τοῦ λεγομένου

Ἀκόμη πῶς ἐνδιαφέρον εἶναι τό ἔργο τοῦ ἱστορικοῦ Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, ἀπό τό ὅποιο ἀντλοῦμε στοιχεῖα ὄχι μόνο γιά τούς Τούρκους τῆς κεντρικῆς Ἀσίας ἀλλά καί γιά τήν Κίνα. Ἡ ἀφήγησή του γιά τήν τελευταία ἀποτελεῖ τή σημαντικότερη δυτική πηγή γιά τή μακρινή αὐτή χώρα πρὶν ἀπό τό Μάρκο Πόλο. Καί μόνο ὁ χαρακτηρισμός τοῦ λαοῦ τῆς «Ταυγάστ», ὅπως τήν ὀνομάζει, ὡς «ἔθνος ἀλκιμώτατον καί πολυανθρωπώτατον καί τοῖς κατὰ τήν οἰκουμένην ἔθνεσιν διὰ τό μέγεθος ἀπαράμιλλον»³⁸ δείχνει τήν ἀξία τῆς πληροφορίας του. Φαίνεται ὅτι ἡ διαπίστωση αὐτή τοῦ Βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ γιά τούς Κινέζους ἰσχύει γιά ὅλες τίς ἐποχές. Μένανδρος καί Σιμοκάττης μνημονεύουν τό «Χρυσοῦν Ὅρος», σέ μιά κοιλάδα τοῦ ὁποίου ἔμενε ὁ Τούρκος χαγάνος³⁹. Πιθανότατα πρόκειται γιά τὰ Ἀλτάϊα ὄρη⁴⁰.

Πρὶν τελειώσουμε μέ τίς βυζαντινές πηγές πού μᾶς παρῆλθον γεωγραφικά στοιχεῖα, πρέπει νά ἐπισημάνουμε ὅτι μερικοί χριστιανοί συγγραφεῖς μνημονεύουν περιοχές, ὅπου εἶχε διαδοθεῖ ἡ νέα θρησκεία. Πράγματι, οἱ θρησκευτικές ἀποστολές γιά τή διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ εἶχαν εἰσδύσει σέ μακρινές χώρες^{40α}, ἀλλά δυστυχῶς δέν ἔχουμε λεπτομερεῖς εἰδήσεις, ἐκτός ἀπό μερικές πληροφορίες τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Ἰνδικοπλευστή γιά τίς χριστιανικές κοινότητες τῆς Ἀσίας. Ἐξαίρεση ἐπίσης ἀποτελεῖ ἡ διάδοση τοῦ χριστιανισμοῦ στούς Ἰνδούς τῆς Ἐρυθρᾶς (Ὅμηρίτες, Νουβίους, Ἀξωμίτες) ἀπό τούς Αἰδέσιο, Φρουμέντιο καί Θεόφιλο⁴¹. Οἱ χριστιανοί τῆς Ἀσίας ἦταν κυρίως Νεστοριανοί καί ἐξαρτῶνταν ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Περσίας⁴². Ἀνάμεσα στίς χώρες ὅπου συναντῶνται ὁπαδοί τοῦ χριστιανικοῦ αὐτοῦ δόγματος ἦταν καί ἡ Κίνα.

ποταμοῦ Ὠχ καί ἀτραπὸν διανύσαντες οὐδαμῶς ὀλίγην ἐγένοντο κατὰ δὴ τήν λίμνην τήν ἄπλετον ἐκείνην καί εὐρεῖαν... Ὁ δὲ Ζήμαρχος κατὰ δὴ τό ψαμαθῶδες τῆς λίμνης παροδεύων ἐπὶ ἡμέρας δέκα καί δύο δυσβάτους δέ τινας χώρους παραμειψάμενος ἐγένετο κατὰ τὰ ρεῖθρα τοῦ Ἰχ, οὐ μὴν ἀλλά καί κατὰ τόν Δαῖχ, καί διὰ λιμνῶν ἐτέρων αὐθις ἐξ τόν Ἀττίλαν». *Thomson, History*, ὁ.π., σ. 372. *R. Hennig, Terrae*, ὁ.π., σ. 62 κ.ἑ. *W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, Leipzig 1885-86, τ. Α', σ. 15.

38. *Theophylacti Simocatae. Historiae*, ἔκδ. C. de Boor - P. Wirth, Stuttgartiae 1972, σ. 257.

39. *Excerpta de legationibus*, ὁ.π., σ. 193. *Theophylacti Simocatae*, ὁ.π., σ. 260.

40. *R. Hennig, Terrae*, ὁ.π., σ. 72.

40α. *W. Wolska-Conus, Geographie*, ὁ.π., στ. 211.

41. *Sozomenus, Kirchengeschichte*, ἔκδ. J. Bidez, Berlin 1960, σ. 82-83. *Philostorgii*, ὁ.π., σ. 33 κ.ἑ. Ἀθανασίου, ἀρχιεπισκόπου Ἀλεξανδρείας, τὰ εὕρισκόμενα ἅπαντα, P.G. 25, στ. 631, 635. *Theophanis, Chronographia*, ἔκδ. C. de Boor, τόμ. Α', Lipsiae, 1885, σ. 24. *Νικηφόρου Καλλίστου τοῦ Ξανθοπούλου, Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας βιβλία ΙΗ'*, P.G. 146, στ. 131-132.

42. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., τόμ. Α', σελ. 505.

Στή θεωρητική λοιπόν γεωγραφία πού σχετίζεται μέ γενικότερα προβλήματα (σχήμα γής, αντίποδες, περικύκλωσις ξηράς από τόν ὠκεανό κλπ) ὑπῆρξε ὑποχώρηση τῶν γνώσεων κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή, ἀφοῦ πολλοί συγγραφεῖς, ἰδιαίτερα οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, υἱοθέτησαν τήν ἐβραϊκή κοσμολογία καί τίς ἀπόψεις πολύ παλαιῶν γεωγράφων. Παρ' ὅλα αὐτά, δέν εἶναι λίγοι καί ἐκεῖνοι πού ἀκολουθοῦν τίς θεωρίες τῶν ἀρχαίων γεωγράφων, ἰδιαίτερα τοῦ Πτολεμαίου. Στήν περιγραφική γεωγραφία, τῆ γεωγραφία δὲ τῆς ὁποίας οἱ γνώσεις δέν ἐξαρτῶνται οὔτε ἀπό ἀστρονομικούς καί μαθηματικούς συλλογισμούς οὔτε ἀπό θεϊκή ἀποκάλυψη ἀλλά ἀπό τήν ἐμπειρία τῶν ἐπισκέψεων τοῦ ἀνθρώπου σέ ἄγνωστες χῶρες ἢ τῆ συλλογή πληροφοριῶν ἀπό ἐκείνους πού τίς ἐπισκέφθηκαν ἢ ζῶσαν ἐκεῖ, σημειώθηκε πρόοδος.

Ὁ R. Hennig, στό τρίτομο ἔργο του *Terrae incognitae*, ὅπου ἔχει συγκεντρώσει πληροφορίες γιά ἄγνωστες χῶρες, ὄχι μόνο ἀπό πηγές τοῦ δυτικοῦ κόσμου ἀλλά καί ἀπό πηγές τῶν ἀνατολικῶν λαῶν (Ἰνδούς, Κινέζους κλπ.), κατά τήν πρωτοβυζαντινή ἐποχή (ἀπό τό 330 ὡς τήν ἐξόρμηση τοῦ Ἰσλάμ) μνημονεῖ ἐντεκα περιπτώσεις, ἀπό τίς ὁποῖες περίπου οἱ μισές ἀνήκουν στή δραστηριότητα τῶν Βυζαντινῶν (ἡ θρησκευτική ἀποστολή τοῦ Φρουμέντιου καί Αἰδέσιου στήν Αἰθιοπία, ἡ ἀποστολή ἀπό τόν Θεοδόσιο Β' γεωμετρῶν ὡς τόν ὠκεανό τῶν Σηρῶν, ὁ Κοσμάς στήν Αἰθιοπία, Ἰνδία καί Κεϋλάνη, οἱ δύο μοναχοί στή Σηρίνδα γιά τή μεταφορά τοῦ μεταξοσκώληκα καί ἡ διπλωματική ἀποστολή τοῦ Ζημάρχου στούς Τούρκους, στά Ἀλταΐα). Σ' αὐτές πρέπει νά προσθέσουμε τουλάχιστο τό ταξίδι ἐνός Θηβαίου (ἀπό τίς Θῆβες τῆς Αἰγύπτου) σχολαστικοῦ, ὁ ὁποῖος μεταξύ 360 καί 500 ἐφθασε στή νοτιοανατολική Ἀσία, πιθανῶς στό Ἀσσάμ (δυτικά τῆς Ἰνδοκίνας)⁴³, τό ταξίδι τοῦ Νόννοσου μέ τήν περιγραφή τῶν ἰθαγενῶν τοῦ νησιοῦ νότια τοῦ Φαρσάν⁴⁴ καί τήν περιγραφή τῆς Κίνας ἀπό τόν Σιμοκάτη. Ἀπό ἐθνογραφικῆς πλευρᾶς, πρέπει νά μνημονεύσουμε τήν πρεσβεία τοῦ Πρίσκου στόν Ἀττίλα⁴⁵. Ἀσφαλῶς ἡ ἔρευνα στά ἔργα καί ἄλλων Βυζαντινῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς (π.χ. Ὀλυμπιόδωρος, Εὐσέβιος, Σαζομενός, Ἀγαθίας, Λιβάνιος, Ἰωάννης Δαμασκηνός, κλπ.), θά ἀποκαλύψει καί ἄλλα ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιά τίς γεωγραφικές γνώσεις τῆς περιόδου αὐτῆς.

43. J. Duncan, M. Derrett, *The History of Palladius on the Races of India and the Brachmans: Classica et Mediaevalia* 21-22 (1960-61) 108 κ.έ. J. Desanges, *D'Axoum à l'Assam, aux portes de la Chine: Le voyage du «Scholasticus de Thèbes» (entre 360 et 500 après J.C.)*: *Historia* 18(1969) σ. 627 κ.έ.

44. *Fragmenta Historicorum*, δ.π., σ. 180.

45. *Fragmenta Historicorum*, δ.π., σ. 122 κ.έ. K. Dieterich, *Byzant. Quellen*, σ. XXV.

Οἱ πιά ἐνδιαφέρουσες γεωγραφικές πληροφορίες συναντῶνται σέ κείμενα συγγραφέων τοῦ αἰῶνα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, κατά τόν ὁποῖο παρατηρεῖται ἔξαρση τῶν διπλωματικῶν, ἐμπορικῶν καί πολεμικῶν δραστηριοτήτων. Θά μπορούσαμε μέ βεβαιότητα νά ποῦμε ὅτι τόν αἰῶνα αὐτόν διακρίνεται σημαντική ὄθηση στήν ἀνάπτυξη τῆς γεωγραφίας. "Ἄν σωζόταν τό χαμένο γεωγραφικό ἔργο τοῦ Κοσμᾶ θά εἶχαμε ὁπωσδήποτε μιά πιά ὀλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς γεωγραφίας κατά τήν ἐποχή αὐτή, στήν ὁποία ζοῦν καί οἱ καλύτεροι ἱστορικοί, πού συχνά εἶναι καί καλοί γεωγράφοι (ὄπως στήν ἀρχαιότητα ὁ Ἡρόδοτος, ὁ Πολύβιος κλπ.).

Γενικά, δέν μπορούμε νά ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ γεωγραφία ἔλαβε σημαντική ἀνάπτυξη κατά τήν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχή. Δυστυχῶς δέν ὑπῆρξαν γεωγράφοι, ὄπως στήν ἀρχαία Ἑλλάδα, τῆ Ρώμῃ καί ἀργότερα σέ χώρες πού βρισκόνταν ὑπὸ ἀραβικὴ κατοχή, οἱ ὁποῖοι θά συγκέντρωναν τίς ὡς τότε γεωγραφικές γνώσεις, προσφέροντας συγχρόνως καί ἔργο πρωτότυπο. Στό Βυζάντιο δέν ἔχουμε γεωγράφους, ὄπως τοὺς γνωρίζουμε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ἔχουμε ὅμως γεωγραφία. "Ἐτσι, οἱ σύγχρονες γεωγραφικές πληροφορίες πού σώθηκαν βρίσκονται, σχεδόν ὅλες, σκορπισμένες σέ μὴ γεωγραφικά ἔργα τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων. Ἡ προσεκτικὴ μελέτη τῶν ἀποσπασμάτων αὐτῶν θά μᾶς ἐπιτρέψει νά σχηματίσουμε πληρέστερη εἰκόνα τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς καί νά ἐκτιμήσουμε τὴ μικρὴ, ἔστω, προσφορά τῶν Βυζαντινῶν. Ἐξ ἄλλου, σέ πολλοὺς ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς αὐτοῦς, βρισκουμε ἀπόψεις γιὰ μιά γενικότερη θεώρηση τῆς γεωγραφίας καθὼς καί μνεῖα πολλῶν ἀπὸ ἐκεῖνα τὰ προβλήματα πού ἦταν ὀξύτατα ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους (ὠκεανός καί ξηρά, ὄρια ἡπείρων, πηγές καί πλημμύρα τοῦ Νείλου κλπ.).

Ἡ σύνθεση μιᾶς ἱστορίας τῆς γεωγραφίας στήν πρωτοβυζαντινὴ ἐποχὴ (ἀπὸ τόν 4ο αἰῶνα ὡς τὴν ἐμφάνιση καί τίς κατακτήσεις τῶν Ἀράβων), μέ ἔμφαση στίς γεωγραφικές πληροφορίες πού ἀντλοῦμε ἀπὸ τοὺς σύγχρονους ἱστορικούς, θά ἔρριχνε ἀρκετὸ φῶς στὴ σκοτεινὴ αὐτὴ περίοδο τῆς πτώσης τῶν γεωγραφικῶν γνώσεων. "Ἐτσι, ἡ μικρὴ αὐτὴ γεωγραφικὴ συμβολὴ τῶν Βυζαντινῶν, πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τῶν Ἀράβων γεωγράφων, θά ἐκτιμᾶτο περισσότερο καί θά εἶχε τὴ θέση τῆς μέσα στήν ὕλη μιᾶς παγκόσμιας ἱστορίας τῆς γεωγραφίας μετὰ τὴν ἀρχαιότητα καί πρὶν τίς μεγάλες ἀνακαλύψεις.

SUMMARY

The dependence of the majority of the Later Roman period authors upon the Bible and Ionian geographers had bad results for the mathematical Geography. However, there are some Byzantine writers (Procopius, Ammianus Marcellinus, Philostorgius, Menandrus Protector, Nonnosus, Theophylactus Simocattes, Kosmas Indicopleustes etc) who give us sufficient information for many districts of the Empire or for the neighbouring and other countries. The development of the trade and the religious or diplomatic missions of the Empire (especially in the sixth century) offered also some new information about unknown land (*terrae incognitae*), included in some works of contemporary Roman authors. We can, therefore, say that in Early Byzantine period Geography had accomplished some progresses, although there were no geographers, as we know them from the Classical and Roman antiquity.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΦΑΚΛΑΡΗ

ΤΟ ΠΑΛΙΟΧΑΝΟ ΤΗΣ ΚΥΝΟΥΡΙΑΣ

Το παλιόχανο είναι ένα ημικυκλικό κτίριο στο ΒΑ άκρο της θυρατικής πεδιάδας, δίπλα στη θάλασσα και σύρριζα στο βουνό Ζάβιτσα¹ (Εικ.1, Πίν.12-14). Στο κτίριο αυτό οφείλεται και το τοπωνύμιο Παλιόχανο με το οποίο δηλώνεται η γύρω περιοχή.

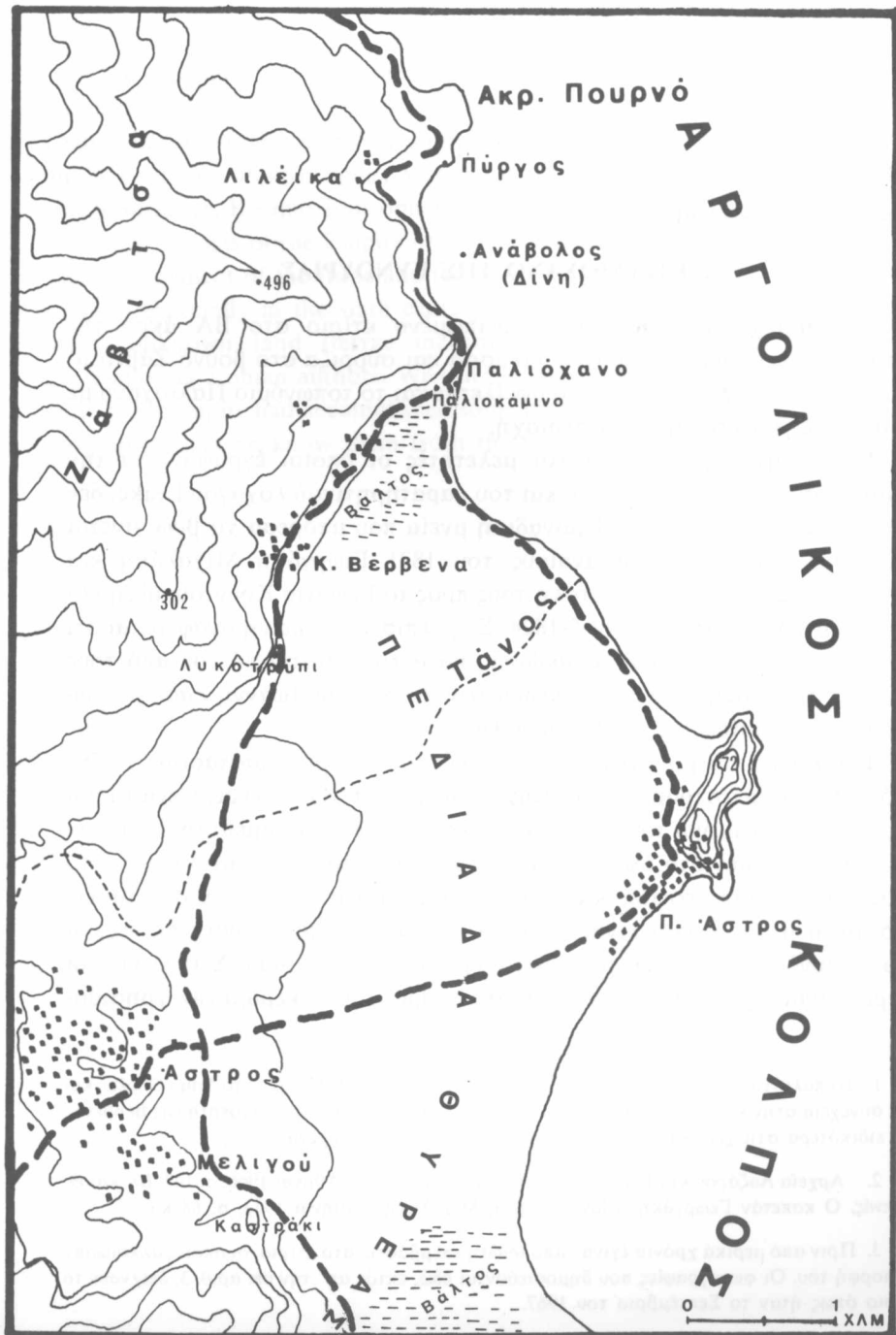
Οι περιηγητές και οι άλλοι μελετητές οι οποίοι έγραψαν για την περιοχή, συμπεριλαμβανομένου και του παρατηρητικού λοχαγού Leake, δεν αναφέρουν το παλιόχανο. Η μοναδική μνεία που μπόρεσα να βρω γίνεται από τους Τσακωνες καπεταναίους του 1821 Γεωργάκη Μιχαλάκη και Παναγιώτη Σαράντη, σε επιστολή τους προς το Γεώργιο Κουντουριώτη και Παναγιώτη Μπότση στις 14-5-1824. Στην επιστολή εκείνη αναφέρεται ότι το στρατιωτικό σώμα των Τσακωνών, κατά την επιστροφή του από τους Μύλους της Λέρνης, έπεσε σε ενέδρα των ανδρών του Ιωάννη Ζαφειρόπουλου μόλις πλησίαζε εις το *Παλιόν Χάνι*².

Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίριο διαστάσεων 11,78×5,05 μ. Είναι κατεστραμμένοι οι τοίχοι των δύο στενών πλευρών, ένα τμήμα της οροφής και τμήμα του νοτιοανατολικού τοίχου στο σημείο της εισόδου³ (Πίν.14-15). Το μέγιστο ύψος του νοτιοανατολικού τοίχου είναι 3 μ., ενώ το ύψος του κτιρίου εσωτερικά είναι 3,50 μ. Εσωτερικά έχει διαστάσεις 3,55×10,26 μ. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι με αδούλευτες ντόπιες πέτρες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στις γωνίες οι πέτρες είναι αδρά δουλεμένες. Ελάχιστα θραύσματα κεραμίδων χρησιμο-

1. Το παλιόχανο κατά τον περασμένο αιώνα και μέχρι το 1914 ανήκε στο Δήμο Θυρέας και στη συνέχεια στην κοινότητα Άστρους, ενώ από το 1929 ανήκει στην κοινότητα της Βέρβενας και ειδικότερα στη χειμερινή της εγκατάσταση, την Κάτω Βέρβεννα.

2. Αρχεία Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτου, τ. ΣΤ', Αθήναι 1966, σ. 147. Βλ. και Θ. Βαγενάς, Ο καπετάν Γεωργάκης Μανωλάκης ή Μιχαλάκης, Αθήναι 1973, σ. 68 κ.ε.

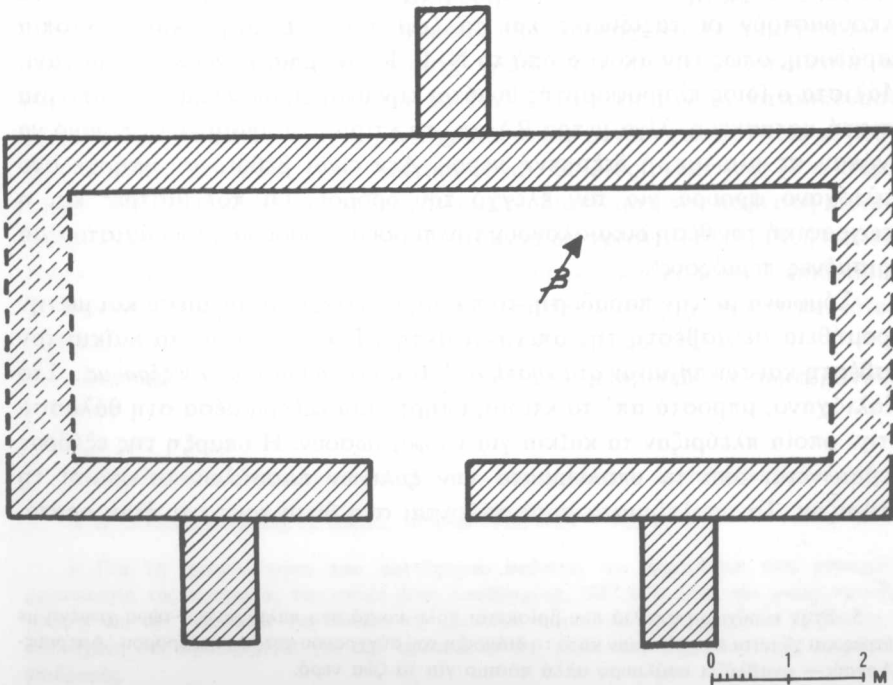
3. Πριν από μερικά χρόνια έγιναν από ιδιώτη επεμβάσεις στο κτίριο, οι οποίες αλλοίωσαν τη μορφή του. Οι φωτογραφίες που δημοσιεύονται εδώ, εκτός απ' την υπ. αριθ. 3, δείχνουν το κτίριο όπως ήταν το Σεπτέμβριο του 1967.

Εικ. 1. Χάρτης της περιοχής στην οποία βρίσκεται το Παλιόχανο.

ποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό. Το πάχος των τοίχων είναι 0,76 μ. Για την κατασκευή της οροφής χρησιμοποιήθηκε ξυλότυπο, ενώ στους τοίχους χρησιμοποιήθηκαν ξυλοδεσιές. Ο προσανατολισμός του κτιρίου είναι ΒΑ-ΝΔ.

Στο δυτικό τμήμα των δύο μακρών πλευρών, σε ύψος 1,50 μ. από το έδαφος, υπάρχει από μία πολεμίστρα με εσωτερικό άνοιγμα $0,63 \times 0,55$ μ. και εξωτερικό $0,42 \times 0,06$ μ. (Πίν.16α). Σχεδόν στο μέσον του νοτιοανατολικού τοίχου, ο οποίος βλέπει προς τη θάλασσα, υπήρχε η είσοδος με άνοιγμα 1,15 μ. (Εικ.2). Δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε κι άλλη είσοδος ή παράθυρα στις στενές πλευρές. Στο μέσον της οροφής και σε όλο της το μήκος υπάρχει μία μεγάλη ρωγμή, η οποία πρέπει να ήταν η αιτία για την προσθήκη τριών άντηρίδων, δύο στο νοτιοανατολικό και μία στο βορειοδυτικό τοίχο, οι οποίες εξέχουν 1,75 μ. κι έχουν πάχος 1 μ. (Πίν.15αβ). Οι άντηρίδες ανήκουν σε μια δεύτερη οικοδομική φάση κι αυτό προκύπτει, εκτός απ' την ύπαρξη της ρωγμής η οποία προκάλεσε και την κατασκευή τους, κι από το γεγονός ότι διατηρούνται σε καλύτερη κατάσταση⁴.

Εικ. 2. Κάτοψη του Παλιόχανου (Σχ. Ασπ. Φάκλαρη).

4. Το 1985 το παλιόχανο κηρύχθηκε από το ΥΠΠΟ ιστορικό διατηρητέο μνημείο, αλλά, ίσως εκ παραδρομής, χαρακτηρίζεται ως ναός (ΦΕΚ Β 596/2-10-1985).

Η μορφή του κτιρίου —τοιχοδομία, καμάρα, ξυλοδεσιές— μας επιτρέπουν να το χρονολογήσουμε στη μεταβυζαντινή περίοδο. Η προσθήκη των αντηρίδων μπορεί να προσδιορισθεί ακριβώς γιατί στη μία αντηρίδα του νοτιοανατολικού τοίχου είναι χαραγμένη η χρονολογία 1070(Πίν.16β), η οποία σύμφωνα με τον οθωμανικό τρόπο χρονολόγησης, από Εγίρας, αντιστοιχεί στη χρονολογία 1659 - 60. μ.Χ.

Παρόλο που δεν διαθέτουμε γραπτές μαρτυρίες για τον προορισμό του κτιρίου, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα παίρνοντας υπόψη την αρχιτεκτονική του μορφή, τη θέση στην οποία βρίσκεται και τις πληροφορίες της προφορικής παράδοσης. Το παλιόχανο βρίσκεται στο άκρο της θυρεατικής πεδιάδας (σημερινή πεδιάδα Άστρους-Αγ. Ανδρέα), σε απόσταση 10 μ. από τη θάλασσα και στο σημείο όπου ο παραλιακός δρόμος Άργους-Θυρατείδος τελειώνει τη διαδρομή του κατά μήκος της Ζάβιτσας και βγαίνει στην πεδιάδα. Βρίσκεται δηλαδή σ' ένα επίκαιρο σημείο, σε σχέση με το οδικό δίκτυο της περιοχής, και η χρήση του ως χάνι θα ήταν κάτι φυσικό, όπως δηλώνει και το όνομά του που διασώθηκε. Θα ήταν δηλαδή ένας χώρος στον οποίο θα μπορούσαν να σταθμεύσουν και να ξεκουραστούν οι ταξιδιώτες και τα ζώα τους⁵. Επίσης, και η ντόπια παράδοση, όπως την άκουσα από το Ν. Γ. Κασκαμπά, κάνει λόγο για χάνι. Μάλιστα ο ίδιος πληροφορητής θυμάται την ύπαρξη υπολειμμάτων από μια κτιστή κατασκευή, λίγα μέτρα ΒΑ απ' το κτίριο, τα οποία είναι πιθανό να ανήκαν σε μία μικρή δεξαμενή νερού. Δεν είναι βέβαιο αν υπήρχε στο παλιόχανο φρουρά για τον έλεγχο του δρόμου. Οι πολεμίστρες και η γεωγραφική του θέση δικαιολογούν την παρουσία φρουράς, τουλάχιστον για ορισμένες περιόδους⁶.

Σύμφωνα με την παράδοση, το παλιόχανο σχετιζόταν άμεσα και με την προμήθεια σε ασβέστη της απέναντι ακτής. Εδώ φόρτωναν τα καΐκια τον ασβέστη και τον πήγαιναν στα νησιά, στ' *Ανάπλι στα κάστρα, δεν ξέρουμε...* Στο Παλιόχανο, μπροστά απ' το κτίριο, υπήρχε μία εξέδρα μέσα στη θάλασσα στην οποία πλεύριζαν τα καΐκια για να φορτώσουν. Η ύπαρξη της εξέδρας βεβαιώνεται από τα υπολείμματα των ξύλινων πασσάλων οι οποίοι τη στήριζαν. Τα υπολείμματα αυτά σώζονται στη θέση τους και ήταν ορατά,

5. Στην ευρύχωρη σηλιά που βρίσκεται πολύ κοντά στο παλιόχανο —τόρα χωμένη με πέτρες και χώματα που κύλησαν κατά τη διάνοιξη του σύγχρονου αυτοκινητόδρομου Άστρους-Άργους— αναβλύζει υφάλμυρο αλλά πόσιμο για τα ζώα νερό.

6. Στη θέση Πύργος ή Ανεμόμυλος στα Αιλείκα, ένα χιλιόμετρο περίπου ΒΑ από το Παλιόχανο, υπήρχε στην αρχαιότητα φυλακείο για τον έλεγχο του δρόμου Άργους-Κυνουρίας. Βλ. Π. Β. Φάκλαρης, Αρχαία Κυνουρία, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 253 κ.ε.

τουλάχιστον δύο φορές στις μέρες μας, το 1912 (μαρτυρία Β. Χ. Φάκλαρη), και το 1935 (μαρτυρία Ν. Γ. Κασκαμπά) όταν «τραβήχτηκε» η θάλασσα. Υπήρχαν δύο σειρές πασσάλων οι οποίοι προχωρούσαν σε αρκετή απόσταση απ' την ακτή μέσα στη θάλασσα. Η απόσταση ανάμεσα στις δύο σειρές των πασσάλων ήταν περίπου 1 μ.

Στα πρηνή της Ζάβιτσας και στο ύψος του σημερινού αυτοκινητόδρομου, από το Παλιόχανο μέχρι το Λυκοτρύπι, ο Ν. Γ. Κασκαμπάς διαπίστωσε, στην πρώτη εικοσαετία του αιώνα μας, την ύπαρξη λειψάνων από εξήντα παλιά ασβεστοκάμινα. Σε ταπί των μέσων του 18ου αι. αναφέρεται το τοπωνύμιο *Παλιοκάμινο*, το οποίο βρισκόταν σε μικρή απόσταση δυτικά του παλιόχανου, κοντά στη σημερινή διασταύρωση του αυτοκινητόδρομου για το Παράλιο Άστρος⁷. Λίγο δυτικότερα, στα Κασκαμπείκα, υπάρχει και νεότερο τοπωνύμιο *Καμίνοι* που οφείλεται στη λειτουργία ασβεστοκάμινου στη δεκαετία του 1950.

Ο μεγάλος αριθμός ασβεστοκάμινων σε μια ακτίνα περίπου δύο χιλιομέτρων, δεν φανερώνει μόνο τη μεγάλη ποσότητα ασβέστη το οποίο θα παραγόταν εδώ αλλά και τη μεγάλη διάρκεια της λειτουργίας τους, αφού το πιο πιθανό είναι να μη λειτουργούσαν όλα ταυτόχρονα. Ο Λαμπρόπουλος, βασισμένος στη ντόπια παράδοση, γράφει ότι από την τοποθεσία του Ανάβολου (αρχαία Δίνη) μέχρι το Παλιόχανο, οι Ενετοί κατασκεύαζαν πολυάριθμα ασβεστοκάμινα, γιατί χρειάζονταν μεγάλες ποσότητες ασβέστη για να κατασκευάσουν οχυρωματικά έργα⁸. Ο ίδιος μελετητής (ό.π. σημ. 1 της σ. 80) δεν σχετίζει το παλιόχανο με τη διακίνηση του ασβέστη αλλά το θεωρεί οχυρό πύργο (φυλακείο) των βυζαντινών χρόνων (1087 μ.Χ.), που είχε σκοπό να προστατεύει τον τόπο από τις πειρατικές και πολεμικές επιδρομές⁹. Ο Βαγενάς γράφει ότι στο Παλιόχανο υπήρχε κάποτε χάνι και παλιότερα οχυρός πύργος, τον οποίο ταυτίζει με το σωζόμενο κτίριο¹⁰.

Βασισμένοι στα στοιχεία που διαθέτουμε μπορούμε να συμπεράνουμε

7. Περίληψη του τούρκικου εγγράφου είδα στο αρχείο του Δασαρχείου Κυνουρίας.

8. Δ. Α. Λαμπρόπουλος, Η Λέρνα, Αθήναι 1959, σημ. 1 της σ. 91.

9. Για τη χρονολόγηση του παλιόχανου φαίνεται ότι βασίσθηκε στη χαραγμένη χρονολογία της αντηρίδας την οποία δίνει λανθασμένα, 1087 αντί 1070, και χωρίς να λάβει υπόψη του ότι πρόκειται για οθωμανική χρονολόγηση. Η θέση στην οποία βρίσκεται το παλιόχανο δεν προσφέρεται για την προστασία της γύρω περιοχής από τυχόν πειρατικές επιδρομές.

10. Θ. Βαγενάς, ό.π. σημ. 2 της σ. 68. Σύμφωνα με τα γραφόμενα του Βαγενά πρέπει να είχαμε δύο διαφορετικά κτίρια, ένα χάνι κι έναν πύργο. Άγνωστο είναι πού βασίζει ο Βαγενάς το παραπάνω συμπέρασμά του.

ότι το παλιόχανο κτίσθηκε, ίσως, από τους Ενετούς —οι Ενετοί κατέχουν το Ναύπλιο απ' το 1389 μέχρι το 1540— με κύριο σκοπό τη διευκόλυνση της διακίνησης του ασβέστη, το οποίο παραγόταν στους πρόποδες της Ζάβιτσας¹¹. Το 17ο αιώοι Τούρκοι πρόσθεσαν τις αντηρίδες και θα χρησιμοποίησαν το κτίριο για τον ίδιο σκοπό. Σε όλο αυτό το διάστημα το κτίριο θα μπορούσε να χρησιμοποιείται και ως χάνι για τους ταξιδιώτες που ακολουθούσαν τον παραλιακό δρόμο Άργους-Κυνουρίας¹². Μία μικρή φρουρά είναι πιθανό να διέμενε στο παλιόχανο κατά διαστήματα, είτε για τον έλεγχο του δρόμου είτε για την ασφαλή διακίνηση του ασβέστη.

11. Δεν αποκλείεται ο μύλος του Μπαταρόλα, ο οποίος βρίσκεται κοντά στην ακτή και σε απόσταση 200 μ. περίπου ΝΝΑ από το παλιόχανο, να κτίσθηκε από τους Ενετούς την ίδια εποχή που κτίσθηκε και το παλιόχανο. Ο μύλος δούλευε με το νερό που ερχόταν απ' το γεράνιο Μάτι του βάλτου. Γνωρίζουμε ότι οι Ενετοί είχαν δείξει μεγάλο ενδιαφέρον για τους νερόμυλους της Λέρνης (Λαμπρόπουλος, ό.π. 89 κ.ε.).

12. Ένα τέτοιο χάνι, αλλά μεγαλύτερο, του 14ου-15ου αι. μ.Χ. βρισκόταν κοντά στην Αλεξανδρούπολη στο χώρο της αρχαίας Τραϊανούπολης και είναι γνωστό σήμερα ως Χάνα. Βλ. Ν. Ζίκος, Βυζαντινό οδοιπορικό στη Θράκη, Αρχαιολογία τεύχ. 13 (1984) 76, εικ. 8.

Θ. Ν. ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ

ΕΝ ΕΤΕΙ 1433 ΕΠΗΡΑΝ ΤΗΝ ΒΕΡΟΙΑΝ

Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Γεωργίου τοῦ Μικροῦ τῆς ἐνορίας Μακαριωτίσσης στή Βέροια¹ πρόσεξα τελευταῖα ὅτι ἔχει ἓνα πλήθος χαραγμάτων πάνω στίς τοιχογραφίες, κάτι πού μέ ὀδήγησε στή σκέψη ὅτι κάποιο ἀπό αὐτά θά βοηθοῦσε ἴσως στήν πιά συγκεκριμένη χρονολόγηση τῆς ζωγραφικῆς τοῦ ναοῦ. Ὁ ναός φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρχικά μονόχωρος, μέ ξύλινη ἐξωτερική στοά κατά μήκος τῆς βόρειας καί νότιας πλευρᾶς του. Ἡ ἀρχική μορφή τοῦ ναοῦ πρέπει νά ἀλλοιώθηκε κατά τό 17ο αἰ., ὅταν ἐγιναν καί μερικές τοιχογραφίες μέ σκηνές τοῦ βίου τοῦ ἀγίου Γεωργίου, χρονολογημένες στά 1643. Εἶχε πλέον τή μορφή τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς, ὅπου τμήμα τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ διατηρήθηκε μόνο στό χῶρο τοῦ ἱεροῦ. Τό τμήμα αὐτό διατηρεῖ καί τίς τοιχογραφίες. Τά χαραγματα ὑπάρχουν στή βόρεια καί νότια ἐξωτερική ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ τμήματος.

Τά περισσότερα, σημειώματα νεκρικά, μέ ἀρχή *Μνήσθητι Κε ἢ Ἐκοιμήθη ὁ δοῦλος*, χρονολογοῦνται στό 17ο αἰ.. Ἀνάμεσα σέ αὐτά, στό ἔνδυμα ἐνός ἀδιάγνωστου ἀγίου τῆς βόρειας πλευρᾶς, ὑπάρχει καί τό ἐξῆς ιδιαίτερα σημαντικό, ὄχι μόνο γιά τή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν, πού τώρα προσδιορίζεται καλύτερα, ἀλλά καί γιά τήν ἱστορία τῆς πόλεως Βεροίας (Εἰκ. 1).

Εἰκ. 1. Χάραγμα στό ναό τοῦ Ἀγ. Γεωργίου τοῦ Μικροῦ στή Βέροια.

† Ἐν ἔτει ~~ἔνια~~ ἐν μηνί ἀπριλ(ι)ου <ε>ς τες ᾗ
ἐπῆραν τήν Β(έ)ρροϊαν.

1. Γ. Χιονίδης, Ἱστορία τῆς Βεροίας, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 182 καί Θ. Παπαζώτου, Συμπληρωματικά στοιχεῖα γιά τούς ναούς τῆς Βέροιας, Μακεδονικά 20 (1980) 492.

Τό έτος 521^α ἀντιστοιχεί στό έτος 1433. Συνδυάζοντας τή μαρτυρία τοῦ χαράγατος μέ τήν πληροφορία τοῦ Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπή ὅτι οἱ Τοῦρκοι πῆραν τή Βέροια καί τήν Ἔδεσσα τίς μέρες τῶν κόκκινων αὐγῶν, δηλαδή τό Πάσχα², καί γνωρίζοντας ὅτι ἡ Κυριακή τοῦ Πάσχα τοῦ έτους 1433 ἦταν στίς 7 Ἀπριλίου³, τό ἀβίαστο συμπέρασμα εἶναι ὅτι πράγματι οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τή Βέροια καί Ἔδεσσα τρία χρόνια μετά τήν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης (1430). Τουλάχιστον γιά τή Βέροια, σύμφωνα μέ τό χάραγμα, γνωρίζουμε καί τήν ἀκριβή ἡμέρα· Τρίτη 9 Ἀπριλίου τοῦ έτους 1433.

Σέ ὅτι ἀφορᾷ τίς ἀλώσεις τῆς Βέροιας ἀπό τοὺς Τούρκους οἱ ἀπόψεις εἶναι πολλές, στηριγμένες βέβαια καί σέ τουρκικές μαρτυρίες. Γιά τήν πρώτη κατάληψη τῆς Βέροιας ἡ χρονολογία 1373/4 εἶναι γενικότερα ἀποδεκτή⁴. Μιά δεύτερη διαπιστωμένη κατάληψη τῆς πόλης ἔχουμε στίς 8 Μαΐου 1386, πράγμα πού σημαίνει ἀπελευθέρωση τῆς Βέροιας μεταξύ τῶν ἐτῶν 1373/4 καί 1386⁵. Ἡ ἀπελευθέρωση δέν φαίνεται ἄσχετη μέ τήν παρουσία τοῦ Μανουήλ Β΄ στή Θεσσαλονίκη (1382-87)⁶. Μιά τρίτη κατάληψη τῆς Βέροιας ἀπό τοὺς Τούρκους στήν ἐποχή τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402) ἀναφέρει ὁ ἱστορικός Yazıcı-oğlu Ἄλι. Ὁ ἴδιος

2. Β. Δημητριάδης, Ἡ Κεντρική καί Δυτική Μακεδονία κατά τόν Ἑβλιγιᾶ Τσελεμπή, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 258.

3. V. Grumel, La chronologie, Paris 1958, σ. 263.

4. Ὁ Τοῦρκος ἱστορικός τοῦ 16ου αἰ. Sa'deddin, Tacüt-Tevarih, Istanbul 1279 (1862/63) τ. 1, σ. 91, ἀναφέρει ὡς έτος κατάληψης τῆς Βέροιας τό 775 (1373/4). Πρβλ. καί F. Taeschner - P. Wittek, Die Vezirfamilie der Candarliyzade (14/15 Jhdt) und ihre Denkmäler, Der Islam 18 (1929) 71, Κ. Σταθοπούλου-Ἀσδραχᾶ, Οἱ τουρκικές καταλήψεις τῆς Βέροιας (14ος, 15ος αἰ.) καί τά προνόμια μιᾶς χριστιανικῆς οἰκογένειας, Ἐπιθεώρηση Τέχνης 20/122 (1965) 152, Γ. Χιονίδης, ὁ.π., σ. 59 καί Β. Δημητριάδης, ὁ.π., σ. 24. Τῆ χρονολογία αὐτή δέχεται καί ὁ Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna, μετάφρ. J. von Hammer, Wien 1812, σ. 86, ὁ ὁποῖος, ἄς σημειωθεῖ, κάνει λόγο γιά παράδοση τῆς πόλης ὕστερα ἀπό συνθηκολόγηση. Ὁ Ἑβλιγιᾶ-Τσελεμπή, Β. Δημητριάδης, ὁ.π., σ. 250, ἀναφέρει ὡς έτος πολιορκίας τό 774 (1372/3), έτος πού δέν βρίσκεται μακριά ἀπό τή χρονολογία τῶν ἄλλων ἱστορικῶν. Ἄν μάλιστα λάβουμε ὑπόψη τίς ἀνακρίβειες τοῦ Ἑβλιγιᾶ (ἀμέσως μετά τή χρονολογία 774 ἀναφέρει ὡς σουλτάνο τόν Μουράτ Β΄, ἐνῶ στήν πραγματικότητα πρόκειται γιά τόν Μουράτ Α΄), ἀποκλίνουμε πρὸς τή χρονολογία 1373/4.

5. Στήν ἄποψη ὅτι ἡ Βέροια καταλήφθηκε στίς 8 Μαΐου 1386 συγκλίνουν ἡ Κ. Σταθοπούλου-Ἀσδραχᾶ, ὁ.π., σ. 152 καί ὁ Γ. Χιονίδης, ὁ.π., σ. 62, στηριγμένοι σέ βιβλιογραφικό σημείωμα ἐνός κώδικος τῶν Μετεώρων (1385/6) καί τριῶν βραχέων χρονικῶν (1386/7, 1387 μηνί Μαΐω η΄ καί 1387 μηνί Μαΐω εἰς τὰς η΄). Ἄν καί ὁ τοῦρκος ἱστορικός Ἀşikrazazade, Tevarih-i Al-i Osman, Istanbul 1332 (1916), σ. 61, τοῦ 15ου-16ου αἰ., δίνει μια γενική χρονολογική ἐνδειξη γιά ἐπιχειρήσεις στή Δυτική Μακεδονία (787/1385/6), φαίνεται ὅτι ἔχουμε τήν ἐπιβεβαίωση τῆς κατάληψης τοῦ 1386 καί ἀπό τουρκικές πηγές.

6. Κ. Σταθοπούλου-Ἀσδραχᾶ, ὁ.π. σ. 153. Βλ. καί τό έργο τοῦ G. Dennis, The Reign of Manuel II Paleologus in Thessalonika, 1382-1387, Roma 1960.

ἀναφέρει μάλιστα ὅτι διοικητὴς τῆς πόλης ἦταν ὁ Λυζαχός ἢ Λυζικός, πράγμα πού σημαίνει μιὰ δευτέρα ἀπελευθέρωση τῆς Βέροιας⁷. Ἡ κατάληψη αὐτὴ τοποθετεῖται μεταξύ τοῦ 1389-1393/4⁸, ἴσως τὸ 1391⁹ ἢ κατὰ τὸ 1391¹⁰. Τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι στὰ 1393 ὁ Βαγιαζήτ Α΄ βρισκόταν στὴ Βέροια, κατὰ πού προϋποθέτει τὴν παρουσία Τούρκων στὴν πόλη.

Μετά τὸ 1402 (μάχη τῆς Ἀγκύρας) καὶ στὴ συγκεκριμένη ἐποχὴ τῆς Μεσοβασιλείας (1402-1413) ἀναφέρεται γιὰ τέταρτη φορά ἡ παρουσία Τούρκων στὴ Βέροια ἀπὸ τὸν Λαόνικο Χαλκοκονδύλη. Σύμφωνα μέ τὴ μαρτυρία του, ὁ ἐγγονός τοῦ Βαγιαζήτ Α΄ Ὀρχάν «ἦεν διὰ τῆς Μακεδονίας ἐπὶ Βέρροϊάν τε καὶ τὴν ταύτη χώραν καὶ προσχωρούντων αὐτῷ τῶν ταύτη ἐπινεμομένων Τούρκων ἤλαυνε ἐπὶ Θετταλῶν»¹¹. Τὸ γεγονός τοποθετεῖται χρονικὰ περί τὸ 1410¹². Ἡ ἐρμηνεία τῆς φράσης «τῶν ταύτη (δηλ. Βερροϊά) ἐπινεμομένων Τούρκων» σημαίνει κατοχὴ τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 14ου αἰ. καὶ τὴν πρώτη ἑκαετία τοῦ 15ου αἰ. ἡ Βέροια ἔμεινε στὰ χέρια τῶν Τούρκων; Ἀβέβαιο. Ἐξάλλου ἡ γενικὴ πολιτικὴ κατάσταση ἦταν εὐνοϊκὴ γιὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ δδήγησε τὸν Μανουήλ Β΄ σὲ διπλωματικούς χειρισμούς, ὥστε νὰ διατηρήσει τὴν κυριαρχία του στὴ Μακεδονία.

Τὸ ἔτος τῆς ὀριστικῆς κατάληψης τῆς Βέροιας μᾶς παραδίδει τὸ χάραγμα στοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου¹³. Ἡ ἐκπληκτικὴ συμφωνία τῆς πληροφορίας τοῦ Ἐβλιγιᾶ Τσελεμπῆ γιὰ κατάκτηση τῆς Βέροιας καὶ τῶν Βοδενῶν τὶς ἡμέρες «τῶν κόκκινων ἀγῶν», καὶ τῆς χρονολογικῆς μαρτυρίας τοῦ χαράγματος, καθιστοῦν ἀπόλυτα ἀποδεκτὸ τὸ ἔτος 1433 ὡς ἔτος τῆς ὀριστικῆς ἄλωσης τῆς Βέροιας. Ὁ Ἐβλιγιᾶ, στὴ συνέχεια τῆς διήγησής του, ἀναφέρει ἕνα περίεργο πασχαλινὸ ἔθιμο, σύμφωνα μέ τὸ ὁποῖο οἱ χριστιανοὶ τῆς Βέροιας κλειδώνονται στὰ σπίτια τους καὶ ὀπλίζονται. Οἱ

7. Γιὰ τὴν τρίτην κατὰ σειράν κατάληψη τῆς Βέροιας, βλ. *Κ. Σταθοπούλου-Ἀσδραχᾶ*, ὁ.π., σ. 153 καὶ *Γ. Χιονίδη*, ὁ.π., σ. 63. Γιὰ τὸν Λυζαχὸ ἢ Λυζικὸ βλ. *Ε. Ζαχαριάδου*, *Οἱ χριστιανοὶ ἀπόγονοι τοῦ Ἰζεδδὶν Καϊκαούς Β΄* στὴ Βέροια, *Μακεδονικά* 6 (1964/65), 62-74.

8. *Κ. Σταθοπούλου-Ἀσδραχᾶ*, ὁ.π., σ. 153.

9. *Γ. Χιονίδη*, ὁ.π., σ. 63.

10. *Β. Δημητριάδης*, ὁ.π., σ. 25.

11. Ἀποδείξεις ἱστοριῶν δέκα, ἐκδ. *Ε. Darkó*, τ. 1, Budapest 1922, σ. 166-7.

12. *Γ. Χιονίδη*, ὁ.π., σ. 64. Ὁ Β. Δημητριάδης, στηριγμένος στὴ μαρτυρία τοῦ Ἐβλιγιᾶ ὅτι στὴ Βέροια ἔπαυσε τὸ Μουσαῖ, γιου τοῦ Βαγιαζήτ Α΄, φαίνεται νὰ συμπεραίνει ὅτι ὁ Μουσαῖ πρέπει νὰ κατέλαβε τὴ Βέροια γύρω στὰ 1410-13, ὁ.π., σ. 26 καὶ 254.

13. Οἱ μέχρι τώρα σχετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ θέμα ἦταν πολλῆς *Γ. Χιονίδη*, ὁ.π., σ. 65-66.

μουσουλμάνοι όπλίζονται επίσης, ρίχνουν τουφεκιές και άν συμβεί νά βροϋν στό δρόμο τους κάποιο Χριστιανό, τόν περιτέμνουν και τόν κάνουν μουσουλμάνο. Τό ξθιμο αυτό έχει προφανή σχέση μέ τήν άλωση τής Βέροιας, όχι βέβαια τοϋ 1373/4, όπως δέχεται ό Β. Δημητριάδης¹⁴, αλλά μ' αυτήν τοϋ 1433. Τό ξθιμο ερμηνεύεται ως μία διαρκής υπόμνηση αντίστασης τών χριστιανών, πού ό άπόηχός της έφτασε ως τήν εποχή τής καταγραφής τοϋ έθιμου από τόν Έβλιγιά (17ος αϊ.). Μία τέτοια μνήμη δέν μπορεί νά συνδυαστεί μέ τήν άρχική κατάληψη τοϋ 1373/4, εφόσον ή άπελευθέρωση πού τήν άκολούθησε ύπήρξε σχεδόν άμεση (πρίν τό 1386)¹⁵.

14. Ό.π., σ. 24.

15. Συνεπώς στό έργο τοϋ Έβλιγιά αναφέρονται ή άρχική κατάληψη τοϋ 1373/4 (774 = 1372/3 για τόν Έβλιγιά, Β. Δημητριάδη, δ.π., σ. 250) και ή όριστική άλωση, δ.π., σ. 258-59.

ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

**ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΥΜΕΝΗΣ ΣΤΟ ΝΟΤΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ
ΚΟΣΜΑ ΙΝΔΙΚΟΠΛΕΥΣΤΗ**

Ὁ Κοσμάς, στό ἔργο του «Χριστιανική Τοπογραφία», κάνει διάκριση ἀνάμεσα στήν «οἰκουμένην γῆν, τήν γῆν ταύτην ἣν νῦν οἰκοῦμεν οἱ ἄνθρωποι» καί τή γῆ πού βρισκόταν πέρα ἀπό τόν ὠκεανό¹ καί ὑπολογίζει τό μήκος τῆς πρώτης διπλάσιο ἀπό τό πλάτος της. Ὡς ἀνατολικότερο σημεῖο τῆς οἰκουμένης μνημονεύει τίς ἀκτές τῆς Κίνας πού βρέχονται ἀπό τόν ὠκεανό. Ἡ ἄποψη αὐτή τοῦ Κοσμά εἶναι σωστή καί πρωτότυπη, ἀφοῦ ὁ Πτολεμαῖος, πού ἀντιπροσώπευε ὡς τότε τίς πιό προηγμένες γνώσεις, μνημονεύει ἀνατολικά τῆς Κίνας μή ἐγνωσμένη γῆ².

Ὡς ποῖο σημεῖο ἔφτανε ἡ οἰκουμένη τοῦ Κοσμά στήν Ἄφρική, πού ἦταν καί ἡ νοτιότερη ἡπειρος; Ὁ Κοσμάς μνημονεύει τή Βαρβαρία ὡς τό νοτιότερο κομμάτι τῆς Αἰθιοπίας, τήν ὁποία κυκλώνει ὁ ὠκεανός, καθῶς καί τή «Σάσου χώραν», πού βρίσκεται μακριά ἀπό τή Βαρβαρία, βρέχεται ἐπίσης ἀπό τόν ὠκεανό καί εἶναι ἡ «ὑστάτη τῶν Αἰθιόπων γῆ»³. Βαρβαρία ὀνομαζόταν τό βορεινó τμήμα τῆς σημερινῆς Σομαλίας, ἀπό τό στενó τοῦ Bab-el-Mandeb (Δειρή) ὡς τό ἀκρωτήριο Guardafui (Ἄρώματα)⁴, πού εἶναι καί τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Ἄφρικῆς. Ποῦ βρισκόταν ἡ Σάσου; Πρὶν μιλήσουμε γιά τή μυστηριώδη αὐτή χώρα πρέπει νά ἐντοπίσουμε τό Ζίγγιον, κομμάτι ξηρᾶς ἢ θάλασσας πού ὁ Κοσμάς καλεῖ «στόμα» τοῦ Ὠκεανοῦ⁵. Ὁ Κοσμάς ἀναφέρει ὅτι καί οἱ δύο κόλποι, «ὁ Ἀράβιος, ὁ καλούμενος

1. *Cosmas Indicopleustès*, Topographie chrétienne, ἔκδ. W. Wolska-Conus, τόμ. Α', Paris 1968, σ. 327-9, 351.

2. *Ptolemaei Claudii*, Geographia, ἔκδ. C.F.A. Nobbe, Leipzig 1845 (φωτοαν. ἔκδ. Hildesheim 1966), I, σ. 36, II, σ. 170.

3. *Cosmas Indicopleustès*, δ.π., σ. 333, 357, 361, 379.

4. Στόν Κοσμά ἡ Βαρβαρία καλύπτει τόν ἴδιο χῶρο πού καλύπτει καί στό ἀνάωνμο ἔργο «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς». Στόν Πτολεμαῖο ἡ Βαρβαρία ἐκτείνεται πολύ νοτιότερα.

5. *Cosmas Indicopleustès*, δ.π., σ. 335.

Ἐρυθραῖος, καὶ ὁ Περσικός», εἰσβάλλουν ἀπὸ τὸ Ζίγγιον, «... ἀπὸ τῆς λεγομένης Βαρβαρίας ἐνθὰ ἡ γῆ τῆς Αἰθιοπίας τέλος ἔχει», ὅτι γνωρίζουν τὸ Ζίγγιον ὅσοι περνοῦν τὴν Ἰνδοκὴ θάλασσα πῶς βρίσκεται «περαιτέρω τῆς λιβανωτοφόρου γῆς τῆς καλουμένης Βαρβαρίας» καὶ ὅτι «ἐπέκεινα» τῆς Βαρβαρίας «ὁ Ὀκεανός ἐστὶ τὸ καλούμενον Ζίγγιον»⁶.

Τὸ Ζίγγιον συνδέθηκε μὲ τὸ ὄνομα τῆς Ζανζιβάρης, τοῦ νησιοῦ πού βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν ἰσημερινό καὶ πού ἦταν ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα μ.Χ.⁷ Τὸ ὄνομα Ζανζιβάρη, ἐτυμολογήθηκε ἀπὸ τὸ Zangi καὶ bahr (= θάλασσα)⁸. Ἔτσι ἀπὸ πολλοὺς πιστεύεται ὅτι Ζίγγιό εἶναι ἡ θάλασσα πού βρέχει τὴ σημερινή Σομαλία, ἀπὸ τὰ στενὰ τοῦ Bab-el-Mandeb ὡς τὴ Ζανζιβάρη⁹ καὶ ὅτι ὁ Κοσμάς ταξίδεψε νότια, φθάνοντας ὡς τὸν ἰσημερινό¹⁰. Ἡ Ν. Pigulewskaja πιστεύει ὅτι Ζίγγιον ὀνομαζόταν «τὸ ἀμέσως ἐπόμενο κομμάτι τοῦ Ἰνδικοῦ ὠκεανοῦ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς χερσονήσου τῆς Σομαλίας, ὅπου τελειώνει τὸ ἀκρωτήριο τῶν Ἀρωμάτων». Ἡ ἴδια ἐπισημαίνει, ὅμως, ὅτι ὁ Κοσμάς δὲν πρέπει νὰ ἔφθασε ὡς ἐκεῖ. «Μολονότι, γράφει, ὁ δρόμος ὡς τὰ Ραπτά, ἓνα λιμάνι στὴν ἀφρικανικὴ ἀκτὴ, κοντὰ σ' αὐτὸ τὸ νησί (Ζανζιβάρη) ἦταν γνωστὸς ἤδη ἀπὸ τὸν 1ο μ.Χ. αἰῶνα, δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀπόδειξη γι' αὐτὸ, ὅτι δηλ. ὁ Κοσμάς ταξίδεψε μὲ πλοῖο κατὰ μῆκος τῆς ἀφρικανικῆς ἀκτῆς νότια ἀπὸ τὴ χερσονήσο τῆς Σομαλίας (Βαρβαρία), δηλ. σ' ἐκεῖνο τὸ κομμάτι τοῦ Ἰνδικοῦ πού ὀνόμασε Ζίγγιον»¹¹.

Εἶναι φανερό ὅτι ἡ Pigulewskaja ὀνομάζει Ζίγγιον τὴ θάλασσα πού ἀπλώνεται νότια τῆς χερσονήσου τῆς Σομαλίας καὶ σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα

6. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 333, 335, 359, 361.

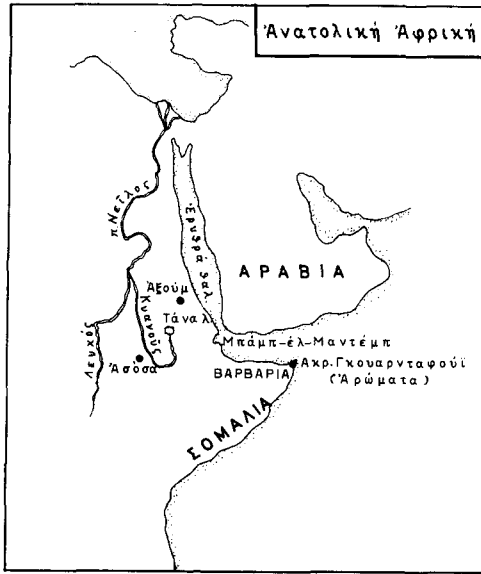
7. Ἄνωτόμου, Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης: *C. Müller*, GGM, I, σ. 270. *Ptolemaei Claudii*, Geographia, ὁ.π., I σ. 283, II, σ. 161.

8. *N. Pigulewskaja*, Byzanz auf den Wegen nach Indien, Berlin-Amsterdam 1969, σ. 137. Ἡ ἐτυμολογία ἀνήκει στὸν Montfaucon (*Montefalconii*, Praefatio in *Cosmam Indicopleustem*, PG 88, στ. 38. Πρβλ. *J.W. Mc Crindle*, The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian monk, London 1897, σ. 38, σημ. 4.

9. *Montefalconii*, ὁ.π., στ. 38. *J.W. Mc Crindle*, ὁ.π., σ. 38. *C.-R. Beazley*, The Dawn of Modern Geography. A History of Exploration and Geographical Science from the Conversion of the Roman Empire to A.D. 900, τόμ. Α', London 1897, σ. 194. *G. Marinelli*, Die Erdkunde bei den Kirchenvätern. Vortrag gehalten in der italienischen Geographischen Gesellschaft zu Rom am 12 März 1882, μετάφρ. στὰ Γερμανικά *L. Neuman*, Leipzig 1884, σ. 8. *E. O. Winstedt*, The Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, edited with geographical notes, Cambridge 1909, σ. 334. *O. Thomson*, History of Ancient Geography, Cambridge 1948, σ. 361. *W. Wolska*, La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustès, Paris 1962, σ. 264, σημ. 5.

10. *C.-R. Beazley*, ὁ.π., σ. 33, 209. *O. Thomson*, ὁ.π., σ. 388.

11. *N. Pigulewskaja*, ὁ.π., σ. 138.

Εικ. 1. Ἀνατολική Ἀφρική.

πρέπει νά ὀδηγήθηκε ἀπύ τό ἴδιο τό κείμενο τοῦ Κοσμᾶ πού μνημονεύει, ὅπως ἀναφέραμε ἤδη, ὅτι ἐπέκεινα τῆς Βαρβαρίας, «ὁ Ὀκεανός ἐστί τό καλούμενον Ζίγγιον». Ὅπως ὁμως εἶδαμε, σέ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του, ὁ Κοσμάς μνημονεύει ὅτι ὁ Ἀράβιος (Ἐρυθραῖος) καί ὁ Περσικός κόλπος εἰσβάλλουν ἀπό τό Ζίγγιο, «... ἀπό τῆς λεγομένης Βαρβαρίας». Μπορεῖ λοιπόν τό Ζίγγιο νά ἦταν ἓνα κομμάτι ξηρᾶς τῆς Βαρβαρίας, προφανῶς ἓνα ἀκρωτήριο, μετὰ τό ὀποῖο πιστευόταν ὅτι ἄρχιζε ὁ Ὀκεανός. Πράγματι, στόν Πτολεμαῖο ὑπάρχει τοπωνύμιο Ζίγγις ἄκρα, πού τοποθετεῖται στόν Βαρβαρικό κόλπο, μετὰ τήν Πανῶν κώμη καί τό Ὀπάνης ἐμπόριον. Ὅπως διωκρινίζει ὁ Πτολεμαῖος, σέ ἀπόσταση μιᾶς μέρας δρόμο ἀπό τά Ἀρώματα βρίσκεται ἡ «Πανῶν κώμη» καί τό «ἐμπόριον Ὀπάνης». Ἀπό ἐδῶ καί κάτω σχηματίζεται ἄλλος κόλπος (Ἀπόκοπα), δύο ἡμερονυχτίων ἀπόσταση. Στήν ἀρχή τοῦ κόλπου τούτου, ἀναφέρει, βρίσκεται ἡ Ζίγγις ἄκρα¹².

12. Ptolemaei Claudii, δ.π., I, σ. 37, 276.

Ἐάν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ ἴδιος ὁ Πτολεμαῖος μνημονεῦει πῶς νότια τοῦ ἀκρωτηρίου τῶν Ἄρωμάτων δέν εἶναι δυνατό τό πλοῖο νά διανύσει περισσότερο ἀπό 400-500 στάδια σ' ἕνα ἡμερονύχτιο «διά τό ταχυμετάβολον τῶν ὑπό τόν ἰσημερινόν πνευμάτων» γίνεται φανερό ὅτι ἡ Ζίγγις ἄκρα, πού βρισκόταν ἀμέσως μετά τό ἐμπόριον τῆς Ὀπώνης, πρέπει νά ὀρισθεῖ σέ ἀπόσταση λίγο μεγαλύτερη τῶν 500 σταδίων ἀπό τό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς, τό ἀκρωτήριο δηλ. Guardafui. Καί στό ἔργο «Περίπλους τῆς Ἐρυθρᾶς Θαλάσσης» (ἔργο ἀνωνύμου τοῦ Α' μ.Χ. αἰ.) ἀναφέρεται ὅτι ἀπό τό ἀκρωτήριο Τάβαι (πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση νότια ἀπό τό Ἐμπόριο τῶν Ἄρωμάτων) ὡς τό ἐμπόριον τῆς Ὀπώνης ὑπολογίζονται 400 στάδια¹³. Ἡ ἀπόσταση αὐτή εἶναι περίπου ἡ ἴδια μέ ἐκείνην τοῦ Πτολεμαίου. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ πληροφορία τοῦ ἀνωνύμου ὅτι λίγο πρὶν ἀπό τό ἐμπόριον Ὀπώνη ὑπάρχει χερσόνησος, «καθ' ὃν τόπον καί ὁ ροῦς ἔλκει». Τοῦτο, σέ συνδυασμό μέ τήν εἶδηση τοῦ Πτολεμαίου γιά τούς ἀνέμους πού ἔρχονται ἀπό τόν ἰσημερινό, θυμίζει τό χωρίο ἐκεῖνο τοῦ Κοσμᾶ γιά τό πλοῖο πού ἐπλεε στή Βαρβαρία, πρὶν ἀκριβῶς ἀπό τό Ζίγγιον, καί γιά τό φόβο τῶν ἐπιβατῶν του μήπως παρασυρθοῦν ἀπό τά ρεύματα καί εἰσχωρήσουν στόν Ὠκεανό καί χαθοῦν. Ὑπῆρχε ἀναφέρει, πολλή «Δυσαιρία» στόν τόπο ἐκεῖνο, ὥστε ὅλοι νά δειλιάσουν¹⁴. Τό Ζίγγιον λοιπόν, πέρα ἀπό τό ὁποῖο ἀνοιγόταν ὁ ὠκεανός, ἂν δέν ἦταν ἕνα ἀκρωτήριο, σέ μικρή σχετικά ἀπόσταση νότια τῶν Ἄρωμάτων, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ἦταν ἡ ἕνα κομμάτι θάλασσας πέρα ἀπό τό ἀκρωτήριο Ζίγγις, πού ὁμως δέν μποροῦσε νά ἐκτείνεται πολύ νότια, ἡ μιά περιορισμένη ἔκταση πού περιλάμβανε τό παραπάνω ἀκρωτήριο μέ τή γύρω θάλασσα.

Ἐφταναν ὁμως μόνο ὡς ἐδῶ οἱ γνώσεις τοῦ Κοσμᾶ; Πῶς συμβιβάζονται τά παραπάνω μέ τίς πληροφορίες πού δίνει ὁ ἴδιος συγγραφέας γιά τήν Σάσου χώρα; Σ' ἕνα σημεῖο τοῦ ἔργου του ὁ Κοσμᾶς μνημονεῦει ὅτι «ἡ λεγομένη Σάσου... πλησίον ὑπάρχει τοῦ Ὠκεανοῦ, ὡς καί τῆς λιβανωτοφόρου^{14α} γῆς πλησίον ὁ Ὠκεανός ὑπάρχει»¹⁵. Ἐάν τοῦτο συνδυασθεῖ μέ τήν πληροφορία πού μᾶς παρέχει ὁ ἴδιος συγγραφέας, ὅτι ἡ λιβανωτοφόρος γῆ τῆς Βαρβαρίας εἶναι περιοχή... «οὐ πλησίον, ἀλλά μακράν ἔχουσα τήν Σάσου χώραν, ὑστάτην οὖσαν τῶν Αἰθιόπων γῆν»¹⁶ τότε δικαιολογεῖται γιὰτί

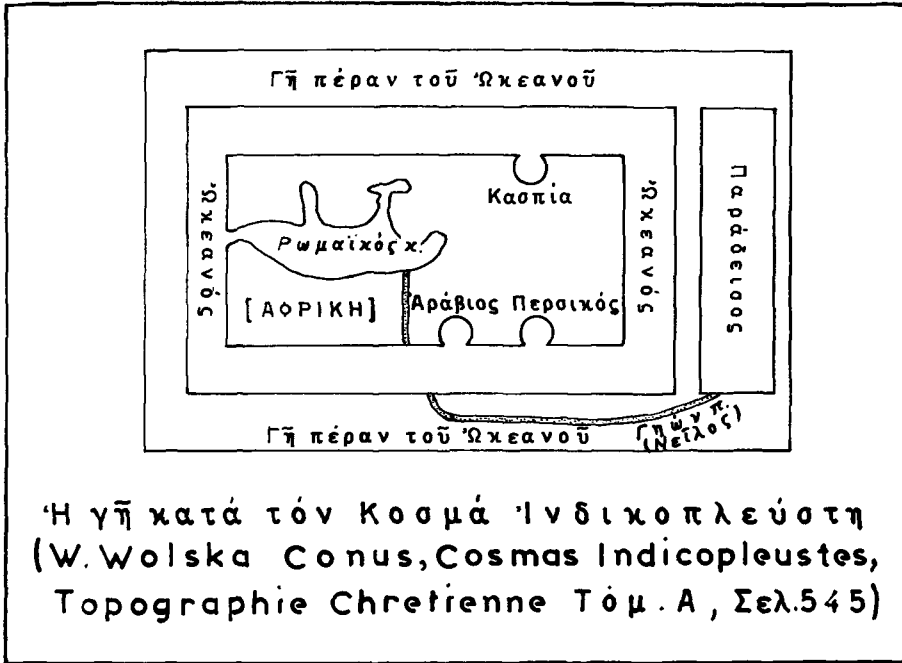
13. *Περίπλους Ἐρυθρᾶς*, ὁ.π., σ. 266.

14. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 335.

14α. Ἡ λιβανωτοφόρος ἀποτελοῦσε τμήμα τῆς Βαρβαρίας.

15. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 361.

16. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 357.

Ἡ γῆ κατά τόν Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη
(W. Wolska Conus, *Cosmas Indicopleustes*,
Topographie Chretienne Τόμ. Α, Σελ. 545)

Εικ. 2. Ἡ γῆ κατά τόν Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη.

οἱ περισσότεροι ἀπό τούς σημερινούς ἐρευνητές τοποθετοῦν τή Σάσου πολύ νότια ὡς τή Ζανζιβάρη καί τά Ἄγίσυμβα καί ἰδιαίτερα στό νοτιοανατολικό τμήμα τῆς χερσονήσου τῆς Σομαλίας¹⁷.

Ἄν συνέβαινε ἡ Σάσου νά ταυτιστεῖ μέ τά Ἄγίσυμβα τοῦ Πτολεμαίου, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ Κοσμάς μιᾶ ὄχι μόνο γιά μιά terra incognita ἀλλά, ἐπί πλέον, ὅτι οἱ γνώσεις του ἐφθάναν ὡς τό νοτιότερο ἐδαφικό τμήμα πού γνῶριζε ὁ Πτολεμαῖος. Ἄν ὅμως ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ὁ Πτολεμαῖος πίστευε ὅτι νοτιότερα ὑπῆρχε ἄγνωστη γῆ, πού συνεχιζόταν ἀκατάπαυστα ὡς τό ἄκρον τῆς γῆς, ἐνῶ ὁ Κοσμάς μνημονεύει ὅτι ἡ Σάσου βρεχόταν ἀπό τόν ὠκεανό, τότε πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ δεύτερος βρισκόταν πῶ κοντά στήν πραγματικότητα. Ἐπίσης ἂν τοποθετήσουμε τή Σάσου στό ΝΑ τμήμα τῆς

17. C.-R. Beazley, δ.π., σ. 210. Ὁ J.W. Mc Crindle, σ. 64, σημ. 1, μολονότι μνημονεύει τή γνώμη τοῦ Dr. Glaser, πού θεωρεῖ τή θέση της ὡς «γόρδιο δεσμό», προτείνοντας τή διόρθωση τῆς Σάσου σέ «Κάσου», καταλήγει στό συμπέρασμα, σ. 50-51, σημ. 2, ὅτι ἡ Σάσου βρισκόταν κοντά στήν ἀκτῆ 5 μόνον μοῖρες βόρεια τοῦ Ἰσημερινοῦ. E. O. Winstedt, δ.π., σ. 336. K. O'Bweng, *Les Nègro-Africains dans les relations arabo-byzantines (Ve-Xe s.)*: «Graeco-Arabica» (A' Διεθνές Συνέδριο Ἑλληνοαραβικῶν Σπουδῶν) 3 (1984) 91. N. Pigulewska, δ.π., σ. 134-35. «Man hat es mit verschiedenen afrikanischen Gebieten identifiziert, die größte wahrscheinlichkeit Spricht dafür das südöstliche Teil der Somali-Halbinsel gemeint war». Βλ. ἐπίσης G. Fiaccadori, *Teofilo Indiano*; *Studi Classici e Orientali* 34 (1984) 296-97, ὅπου διάφορες ἀπόψεις. Ἐπίσης σελ. 276, ὅπου συσχετίζεται μέ τή Μαδαγασκάρη!

Σομαλίας, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι οἱ γνώσεις τοῦ Κοσμᾶ ἐφθάναν νότια ἀπό τήν «Ζίγγιν ἄκραν» τοῦ Πτολεμαίου καί ὅτι ἐπομένως δέν ἀποκλείεται ὁ συσχετισμός τοῦ Ζιγγίου μέ τό εὐρύτερο τμήμα τῆς θάλασσας ὡς τή Ζανζιβάρη καί ἀκόμη νοτιότερα νά εἶναι σωστός¹⁸. Γιά νά λυθοῦν ὄλα αὐτά τά προβλήματα πρέπει νά δοῦμε πού περίπου βρισκόταν ἡ Σάσου χώρα.

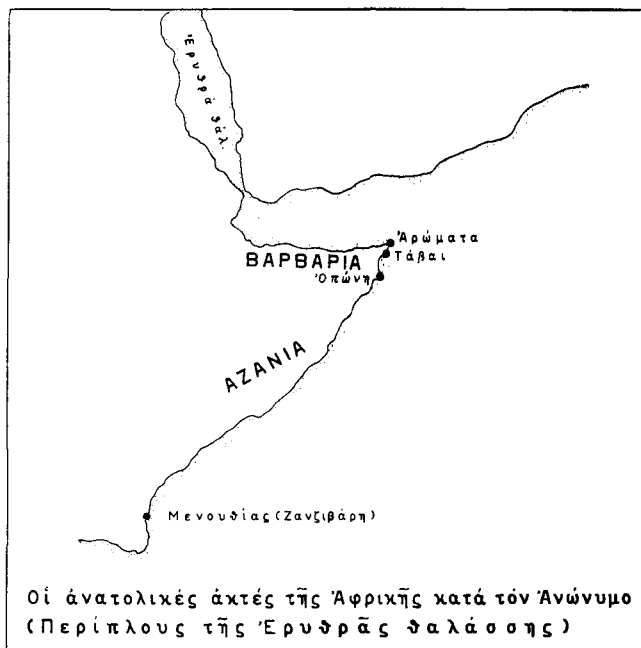
Σ' ἓνα σημεῖο τῆς Χριστιανικῆς Τοπογραφίας τοῦ Κοσμᾶ περιγράφεται μέ λεπτομέρεια τό ἐμπόριο πού διεξαγόταν ἀνάμεσα στούς Αἰθίοπες καί τοῦς κατοίκους τῆς Σάσου¹⁹. Ἡ τελευταία περιοχὴ εἶχε πολλά μέταλλα χρυσοῦ καί ὁ ἡγεμόνας τῆς Αἰθιοπίας ἐστελνε ἐκεῖ πολυπληθῆ συνοδεία γιά νά ἀνταλλάξουν προϊόντα τους μέ κομμάτια χρυσοῦ. Ἡ μετάβαση στήν Σάσου ἦταν δύσκολη καί γινόταν μέ τή μεσολάβηση τοῦ ἄρχοντος τῆς Ἁγαῦ, χώρα πού ταυτίζεται μέ τήν περιοχὴ τῆς λίμνης Τάνα²⁰. Ὁ Κοσμᾶς μνημονεῦει ὅτι, ὅταν οἱ Αἰθίοπες (στούς ὁποίους προσετίθεντο καί πολλοὶ ἄλλοι ἔμποροι) ἐφθάναν στόν προορισμό τους, ἔσφαζαν τά ζῶα καί ἐξέθεταν τό κρέας τους μαζί μέ τά ἄλλα προϊόντα πού εἶχαν φέρει μαζί τους, δηλ. ἀλάτι καί σίδηρο. Στή συνέχεια ἐρχονταν οἱ ἰθαγενεῖς φέροντας κομμάτια χρυσοῦ, «τόν λεγόμενο ταγχάραν», τά ὁποῖα τοποθετοῦσαν πάνω σέ ὅποιο ἀπό τά ἐκτεθειμένα ἀντικείμενα ἤθελαν νά ἀγοράσουν. Ἄν συμφωνοῦσαν, γινόταν ἡ ἀνταλλαγὴ· ἂν ὄχι ὁ ἰθαγενής ἤ πρόσθετε κι ἄλλα κομμάτια χρυσοῦ ἢ, ἂν δέν ἔκρινε συμφέρουσα τή συναλλαγὴ, ἀποχωροῦσε. Τόν τρόπο αὐτό τοῦ ἐμπορίου ἐπέβαλε ἡ διαφορετικὴ γλώσσα τῶν δύο ομάδων καί ἡ ἔλλειψη διερμηνέων. Ὁλόκληρο τό ταξίδι στήν Σάσου διαρκοῦσε ἕξι μῆνες. Ὅταν τελείωνε ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων, οἱ Αἰθίοπες βιάζονταν νά γυρίσουν στήν πατρίδα τους, γιὰτί ἐκεῖ κοντά βρισκόταν ἡ «κορυφή» τοῦ Νείλου ποταμοῦ (οἱ πηγές) καί κατά τόν χειμῶνα —πού τυχαίνει νά συμπίπτει μέ τό δικό μας θέρος— πλημμύριζαν οἱ δρόμοι, ἐξ αἰτίας τῶν πολλῶν βροχῶν.

Ἡ πληροφορία ὅτι ἐκεῖ κοντά βρισκόταν ἡ κορυφή τοῦ Νείλου ποταμοῦ καθὼς καί ἡ μεσολάβηση τοῦ ἄρχοντα τῆς Ἁγαῦ δείχνουν ὅτι ἡ Σάσου χώρα βρισκόταν πρὸς τὴ Δύση (τό ἐσωτερικό) καί ὄχι πρὸς τὴν Ἁνατολή (τόν ὠκεανό). Τοῦτο διαπιστώνεται καί ἀπό ἄλλη πηγὴ πού παραθέτει ὁ ἴδιος ὁ Κοσμᾶς. Πρόκειται γιά μιὰ ἐπιγραφὴ χαραγμένη πάνω σέ δίφρο, στήν πόλη Ἄδουλι τῆς Αἰθιοπίας, ἐπίνειο τῆς Ἀξώμης ἐπὶ τῆς Ἐρυθρᾶς, ἀπό

18. Ἔτσι, π.χ., πολὺ νότια προωθοῦν τίς γνώσεις τοῦ Κοσμᾶ οἱ C.-R. Beazley, ὁ.π., σ. 33, 96, 209. O. Thomson, ὁ.π., σ. 388 (βλ. καί *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 268).

19. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 361-63.

20. J.W. Mc Crindle, ὁ.π., σ. 52, σημ. 1. E. O. Winstedt, ὁ.π., σ. 337. O. Thompson, ὁ.π., σ. 361. N. Pigulewskaja, ὁ.π., σ. 135.

Εἰκ. 3. Οἱ ἀνατολικές ἀκτές τῆς Ἀφρικῆς κατὰ τόν Ἀνώνυμο.

τόν ἡγεμόνα τῆς Αἰγύπτου Πτολεμαῖο Εὐεργέτη (246-221 π.Χ.), ὅπως μᾶλλον γράφει ὁ ἴδιος. Στὴν πραγματικότητα πρόκειται γιὰ ἀγνωστο βασιλιά τῆς Αἰθιοπίας, πού ἡ δράση του ὀρίζεται ἀπὸ τὸν 1ο αἰῶνα π.Χ. ὡς τὸ β' μισό τοῦ 3ου αἰῶνα μ.Χ.²¹. Ἐκεῖ μνημονεύεται ὅτι κατὰ τὴν εἰσβολή τοῦ ἀγνωστοῦ αὐτοῦ βασιλιά στὰ ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς ὑπετάγησαν ὅλα τὰ ἔθνη πού βρισκόνταν κοντά στοῦ κράτος του· ἀπὸ τὸ μέρος τῆς ἀνατολῆς μέχρι τῆς λιβανωτοφόρου χώρας καὶ ἀπὸ τὸ μέρος τῆς δύσης μέχρι τῆς «Αἰθιοπίας καὶ Σάσου τόπων»²². Φαίνεται λοιπὸν καθαρά ὅτι ἡ Σάσου βρισκόταν πρὸς τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ γνωστοῦ τότε κόσμου.

Ποιά ἦταν ἡ ἀκριβὴς θέση της; Ἐὰν ὑπολογίσουμε ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν προϊόντων ἀνάμεσα στοὺς Αἰθιοπες καὶ τοὺς αὐτόχθονες διαρκοῦσε μόνον

21. B. Hendrickx, *Official Documents Written in Greek Illustrating the Ancient History of Nubia and Ethiopia* (3rd century B.C. - 6th century A.D.), Johannesburg 1984 (*Monumenta Afrohellenica*, no 1, σ. 37).

22. *Cosmas Indicopleustēs*, δ.π., σ. 377. T. Papadopoulos, *Africanobyzantina*, Athens 1966, σ. 116. B. Hendrickx, δ.π., σ. 35: «δι' οὗ πάντα τὰ ἔθνη τὰ ὁμοροῦντα τῇ ἐμῇ γῆ ἀπὸ μὲν ἀνατολῆς μέχρι τῆς Λιβανωτοφόρου, ἀπὸ δὲ δύσεως μέχρι τῶν τῆς Αἰθιοπίας καὶ Σάσου τόπων, ὑπ' ἐμαυτὸν ἐποίησα».

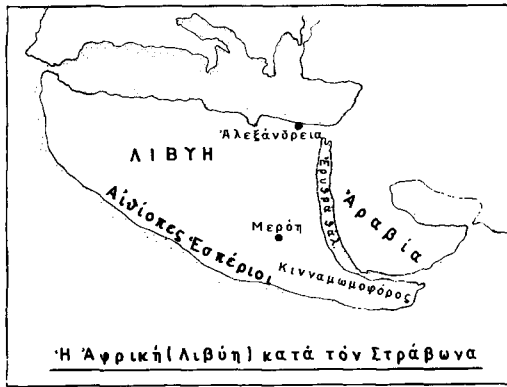
πέντε μέρες, οί ἔμποροι βρίσκονταν περίπου 175 μέρες στό δρόμο. Τό μεγάλο αὐτό χρονικό διάστημα δέν πρέπει νά δημιουργήσῃ τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ περιοχή αὐτή βρισκόταν πολύ νότια, δηλ. στίς πηγές τοῦ Λευκοῦ Νείλου ἀλλά πολύ βορειότερα, στίς πηγές τοῦ Κυανοῦ Νείλου²³. Λόγω τῶν δυσκολιῶν τοῦ δρόμου, οί Αἰθίοπες ἔμποροι πρέπει νά διάνυαν μικρή ἀπόσταση κάθε ἡμέρα, ἰδιαίτερα κατά τήν μετάβαση, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἴδιος ὁ Κοσμάς, ἐμποδιζόνταν νά προχωρήσουν γρήγορα ἀπό τά ζῶα πού ἔφερναν μαζί τους²⁴.

Σέ μεταγενέστερη σημείωση ἐνός ἀπό τά χειρόγραφα τοῦ Κοσμά ἡ Σάσου τοποθετεῖται ἐπίσης δυτικά²⁵. Ἴσως πρέπει νά τήν ταυτίσουμε μέ τή σημερινή μικρή πόλη Asosa πού βρίσκεται ΝΔ τῆς λίμνης Τάνα, σήμερα σέ αἰθιοπικό ἔδαφος, κοντά στά σύνορα μέ τό Σουδάν. Ἡ πόλη βρίσκεται σέ μικρή σχετικά ἀπόσταση μετά τόν Κυανοῦ Νείλο, στόν ἴδιο παράλληλο μέ τή Βαρβαρία (Λιβανωτοφόρο). Ἔτσι, τώρα ἐξηγεῖται ἡ προώθηση τοῦ στρατοῦ τοῦ ἄγνωστου Αἰθίοπα βασιλιᾶ ὡς τήν Σάσου, στή Δύση, γιατί βέβαια ἦταν ἀδύνατο νά φτάσει πολύ νοτιότερα, στίς πηγές τοῦ Λευκοῦ Νείλου, ὅπως, ἐξάλλου, ἦταν ἀδύνατο γιά ὅποιονδήποτε τήν ἐποχή αὐτή νά προσεγγίσει τίς πηγές τοῦ Λευκοῦ Νείλου, ἀπό βόρεια πρὸς νότια. Ἐπίσης ἔτσι ἐξηγοῦνται καί οί ἀποστάσεις πού δίνει ὁ Κοσμάς γιά τό πλάτος τῆς οἰκουμένης. Ὑπολογίζει ἀπό τά ὑπερβόρεια μέρη ὡς τό Βυζάντιο 50 μέρες πορεία, ἀπό τό Βυζάντιο ὡς τήν Ἀλεξάνδρεια ἐπίσης 50, ἀπό τήν

23. Βλ. καί *E. O. Winstedt*, ὁ.π., σ. 337 «The Nile here spoken of is the blue or Abyssinian Nile».

24. *Cosmas Indicopleustēs*, ὁ.π., σ. 377 «βραδύτερον περιπατοῦντες ἐν τῷ ὑπάγειν, μάλιστα διά τά ἄλογα...». Ἐπίσης ἡ πληροφορία τοῦ Κοσμά «ἔστι δέ ὁ χειμῶν τῶν αὐτόθι κατά τό παρ' ἡμῖν θέρος» δέ νομίζουμε ὅτι συνηγορεῖ ὑπέρ τῆς ἀπόψεως πού τοποθετεῖ τή Σάσου νότια τοῦ ἰσημερινοῦ, ὅπου βρίσκονται καί οἱ πηγές τοῦ Λευκοῦ Νείλου, ἀφοῦ τό κλίμα τῆς Αἰθιοπίας ἔχει πολλές ἰδιαιτερότητες (βλ. *Nonnosī*, *Fragmenta: C. Müller, Fragmenta Historiorum Graecorum*, τόμ. Δ', *Parisīis* 1878, σ. 180): «Τοῦ γάρ ἡλίου τόν καρκίνον τε καί λέοντα καί παρθένον διερχομένου, μέχρι μὲν τῆς Αῦθης, ὡσπερ καί παρ' ἡμῖν, θέρος τε καί ξηρότης διακρατεῖ τόν ἀέρα· ἀπό δέ τῆς Αῦθης ἐπὶ τήν Αὐξουμιν καί τήν ἄλλην Αἰθιοπίαν χειμῶν ἐπίκειται σφοδρός· οὐ ἀεὶ ὅλης ἡμέρας, ἀλλά γάρ ἀπό μεσημβρίας ἀρχόμενος ἐκάστοτε, συννεφεῖ τε τόν ἀέρα ποίωιν, καί ὄμβροις ραγδαίοις τήν χώραν ἐπικλύζων. Τηνικαῦτα δέ ἄρα καί ὁ Νεῖλος πολὺς ἐπὶ τήν Αἴγυπτον ἐρχόμενος πελαγίζει καί κατάρδει τήν γῆν». *Theophylacti Simocatae, Historiae*, ἔκδ. *C. de Boor - P. Wirth, Stutgardiae* 1972, σ. 282: «... καί γάρ τόν νότον παρ' ἡμῖν μὲν εἶναι χειμέριον, περί δέ τήν Αἰθιοπίαν αἶθριον ὑπάρχειν, καί τὰς βορείους πνοάς περί μὲν τήν Εὐρώπην εὐτόνους εἶναι, κατ' ἐκείνην δέ τήν χώραν βληχράς καί ἀτόνους καί παντελῶς ἀσθενεῖς...».

25. Σέ σχόλιο τοῦ χειρογράφου *F* σημειώνεται: «Σάσου καί Λιβανωτοφόρον καλεῖ τὰς τῶν Αἰθιοπῶν χώρας Μησάσου, εἰς τόν νό(τον) καί ὄδωσιν κειμένη(ν) τήν δέ Βαρβαρ(ίαν) εἰς νότον καί ἀνατ(ολήν) κειμένην (βλ. *B. Hendrickx*, ὁ.π., σ. 41).

Εἰκ. 4. Ἡ Ἀφρική (Λιβύη) κατὰ τόν Στράβωνα.

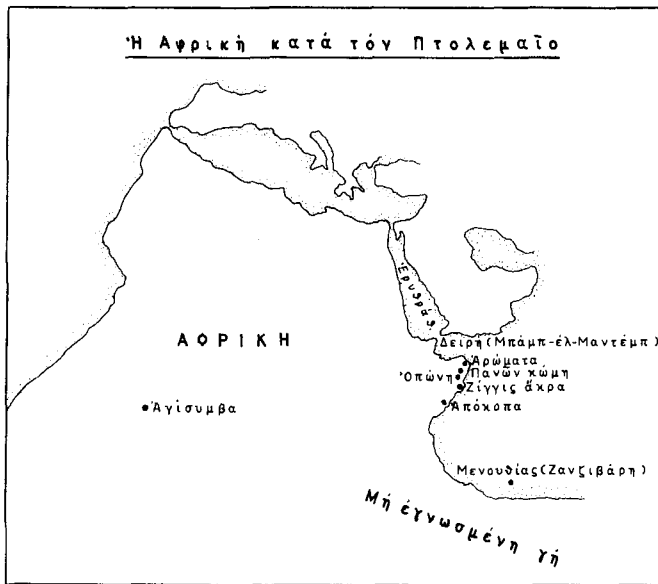
Ἄλεξάνδρεια ὡς τοὺς Καταρράκτες 30 μέρες, ἀπό τοὺς Καταρράκτες ὡς τὴν Ἀξώμη ἐπίσης 30 καὶ τέλος ἀπὸ τὴν Ἀξώμη «ἕως τῶν ἄκρων τῆς Αἰθιοπίας τῆς λιβανωτοφόρου γῆς τῆς καλουμένης Βαρβαρίας, ἣτις καὶ παράκειται τῷ Ὠκεανῷ, οὐ πλησίον, ἀλλὰ μακρὰν ἔχουσα τὴν Σάσου χώραν, ὑστάτην οὖσαν τῶν Αἰθιοπῶν γῆν», ἐπίσης 30 μέρες²⁶. Βλέπουμε ὅτι ἡ χάραξη τῆς ἀπόστασης Ἄλεξάνδρεια-Καταρράκτες²⁷-Ἀξώμη-λιβανωτοφόρος γῆ, ἀκολουθεῖ σχεδόν τὰ παράλια τῆς Ἐρυθρᾶς. Ἄν ἡ Σάσου βρισκόταν νότια τῆς χερσονήσου τῆς Σομαλίας (Βαρβαρία-Λιβανωτοφόρος) τότε ὁ Κοσμάς ἔπρεπε νὰ πρόσθετε καὶ ἄλλες μέρες πορείας. Ἔτσι, λοιπόν, ἀφοῦ ἡ Σάσου βρισκόταν μακριὰ ἀπὸ τὴ Λιβανωτοφόρο πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ τὴν ἀναζητήσουμε στὴ Δύση καὶ ὄχι στὴν Ἀνατολή²⁸.

Τώρα ἀπομένει νὰ διευκρινήσουμε ἓνα ἀκόμη σημεῖο, πού μνημονεύει ὁ Κοσμάς. Πῶς δικαιολογεῖται ὁ ὠκεανὸς νὰ περνᾷ ἀπὸ τὴ Σάσου, ἀφοῦ ἡ χώρα αὐτὴ βρίσκεται στὰ ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς; Μιὰ ἐξήγηση ὑπάρχει. Ὁ Κοσμάς πίστευε ὅτι μετὰ τὴ Βαρβαρία ἡ ξηρὰ τρεπόταν πρὸς τὴ Δύση, ἄπονη πού ἀντιπροσωπευόταν ἀπὸ τὸν Ἐρατοσθένη, τὸν Στράβωνα καὶ ἄλλους ἀρχαίους γεωγράφους. Δὲ λαμβάνεται λοιπὸν ὑπόψη σ' αὐτὸ τό

26. *Cosmas Indicopleustès*, ὁ.π., σ. 357.

27. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ τοὺς πρώτους καταρράκτες.

28. Πρβλ. *Cosmas Indicopleustès*, σ. 25 (σχέδιο), ὅπου τὸ κλίμα IV, μετὰ τὸ κλίμα τῆς Ἀξώμης (ἀρ. III) ὀνομάζεται « Ὠκεανὸς τὸ κατὰ Σάσου καὶ Βαρβαρίας». Κατὰ τὸν Κοσμά, λοιπόν, Σάσου καὶ Βαρβαρία βρισκόνταν στὴν ἴδια παράλληλο.

Εἰκ. 5. Ἡ Ἀφρική κατὰ τόν Πτολεμαῖο.

σημεῖο ὁ Πτολεμαῖος καί οἱ γεωγράφοι τῆς ἐποχῆς του. Τώρα ἐξηγεῖται γιατί τό Ζίγγιον ὀνομάζεται ἀπό τόν Κοσμά «στόμα» τοῦ ὠκεανοῦ καί γιατί γράφει ὅτι ἀπό ἐκεῖ ἀνοίγονται οἱ δύο θάλασσες, ἡ Ἐρυθρά καί ὁ Περσικός κόλπος· ἐπειδή, ἀπλούστατα, πίστευε ὅτι ἀπό ἐκεῖ ἄρχιζε ὁ ὠκεανός, ἀφοῦ ἡ ξηρά τῆς Ἀφρικῆς τρεπόταν πρὸς τὴ Δύση!

Μολονότι λοιπόν ὁ Πτολεμαῖος μνημονεύει τὴ διακεκαυμένη ζώνη ὡς κατοικημένη, στό μεσαίωνα ἐπανῆλθαν ἀρχαιότερες ἀπόψεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ἡ οἰκουμένη ἔφθανε ὡς τὴν Κινναμοφόρο καί Λιβανωτοφόρο²⁹. Ἔτσι νότια ἀπὸ τό σημεῖο αὐτό καί συγκεκριμένα νότια τοῦ ἀκρωτηρίου Ζίγγις τοῦ Πτολεμαίου πιστευόταν, γενικά, ὅτι ἦταν δύσκολο νὰ πλεύσουν πλοῖα, γιατί ἄρχιζε ὁ ὠκεανός. Ὁ φόβος πού δοκίμαζαν οἱ ναῦτες,

29. O. Thomson, ὁ.π., σ. 361, 383. Ὁ Κοσμάς δὲν πιστεύει ὅτι ἐκατοικεῖτο (τουλάχιστο ὀλόκληρη) ἡ διακεκαυμένη. Μολονότι σ' ἓνα σημεῖο τοῦ ἔργου του ἀφήνει νά φανεῖ αὐτὴ ἡ ἐντύπωση (Cosmas Indicopleustēs, σ. 257. Πρβλ. W. Wolska-Conus, ὁ.π., σ. 268), σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ ἔργου του (σ. 339) μνημονεύει: «Οὔτε δὲ πᾶσα ἡ γῆ οἰκεῖται· τὰ ὑπερβόρεια γάρ μέρη εἰς ἄκρον ψυχόμενα ἀοίκητα διαμένει· καὶ τὰ ὑπερνότια ἐκ τῆς ἄγαν θέρμης ἀοίκητα διαμένει...».

περνώντας τό σημεῖο αὐτό, ἐκτίθεται παραστατικότητα ἀπό τόν Κοσμά³⁰ καί ἴσχυε γιά τούς περισσότερους ἀνθρώπους τοῦ μεσαίωνα. Ἔτσι, στό ἔργο «Γεωγραφίας ὑποτύπωσης» τοῦ Ἁγαθημέρου τοῦ Ὁρθανος ὁ πλοῦς ἀπό τήν Ἐρυθρά (στενά Δειρής) ἕως τόν ὠκεανό ὑπολογίζεται σέ 5.000 στάδια: «τό δέ λοιπόν», ἀναφέρεται, «οὐ πλείται»³¹. Ὑπολογίζοντας τήν ἀπόσταση αὐτή φθάνουμε σχεδόν ὡς τήν «Ζίγγις ἄκρα».

Γνωρίζοντας ὅτι οἱ περισσότεροι σύγχρονοι εἶχαν υἱοθετήσει γνώσεις πολύ παλαιότερης ἐποχῆς, ὅπως καί τῆς Ἁγίας Γραφῆς, μπορεῖ κανεῖς νά μαντεύσει τό φόβο πού δοκίμαζε ὁ ἀνθρωπος τοῦ μεσαίωνα, ἂν ἀναλογισθεῖ τήν ἐντύπωση πού προξενούσαν στούς ναῦτες οἱ ἄνεμοι πού φυσοῦσαν ἀπό τόν ἰσημερινό καί ἡ τροπή τοῦ ἐδάφους πρὸς τή Δύση μετά τό ἀκρωτήριο αὐτό, ἄγνωστο γιά πόση ἀπόσταση.

Δέν φαίνεται λοιπόν πιθανό ὁ Κοσμάς νά ἐπλευσε πολύ νοτιότερα τοῦ ἀκρωτηρίου πού ὁ Πτολεμαῖος ὀνομάζει «Ζίγγις ἄκρα» (περίπου 150 χιλιόμετρα νότια τοῦ Guardafui), ἐνῶ ἡ νοτιότερη κατοικημένη περιοχή τῆς Αἰθιοπίας, ἡ Σάσου, πρέπει νά βρισκόταν στή Δύση, περίπου στό ἴδιο ὕψος. Ἀπό ἐκεῖ καί κάτω ἄρχιζε ὁ ὠκεανός. Ἐξάλλου καί ἀπό τό χάρτη τοῦ Κοσμά μποροῦμε νά καταλήξουμε στό ἴδιο συμπέρασμα, ὅσο κι ἂν εἶναι σχηματικός· ἀνατολικά τῆς Κασπίας καί τοῦ Περσικοῦ ὑπάρχει χῶρος γιά ξηρά, πράγμα πού δεν παρατηρεῖται νότια τῆς Ἐρυθρᾶς καί φυσικά, δυτικά τῆς Μεσογείου.

30. *Cosmas Indicopleustès*, σ. 335 «... καί δυσσερίαν πολλήν ἐν τῷ τόπῳ, ὡς καί δειλιᾶν πάντας. Ἔλεγον γάρ πάντες οἱ ἐν τῷ πλοίῳ ἐμπείρως ἔχοντες ναυταί τε καί ἐπιβάται, ὅτι ἐγγύς ἔσμεν τοῦ Ὠκεανοῦ, καί ἔλεγον τῷ κυβερνήτῃ Ἄπωσαι τήν ναῦν ἐπὶ τὰ ἀριστερά εἰς τόν κόλπον, μή ἐκσύρωμεν τοῖς ρεύμασι καί ἐμπέσωμεν εἰς τόν Ὠκεανόν καί ἀπολώμεθα. Ὁ γάρ Ὠκεανός εἰς τόν κόλπον εἰσβάλλον κῦμα μέγα καί ἐξαισίον ἐποίει, ἐκ τοῦ δέ κόλπου ρεύματα εἰλκον ἐπὶ τόν Ὠκεανόν, καί ἦν φρικτόν ἡμῖν πάνυ τό θέαμα καί δειλία πολλή κατεῖχεν ἡμᾶς».

31. C. Müller, GGM, τόμ. Β', σελ. 475.

SUMMARY

Cosmas Indicopleustès thought that in South Africa the land was extended not very far from Βαρβαρία and Λιβανωτοφόρος country (the Κινναμωμοφόρος of Strabon), the eastern point of which was Ζίγγις promontory (identified, probably, with Ras Hafun). The area of Sasou, SW from Tana lake, in the same parallel with Λιβανωτοφόρος, was also for Cosmas the southern district of Ethiopia. This opinion shows that Cosmas followed those geographers who believed that after Κινναμωμοφόρος the land led to the West.

ΜΙΧ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

Η «ΑΛΛΗ ΙΝΔΙΚΗ» ΚΑΙ Η ΝΗΣΟΣ «ΔΙΒΟΥΣ» ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΤΟΡΓΙΟΥ

Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τοῦ Φιλοστοργίου, μολονότι εἶναι γνωστὴ σέ μᾶς μόνο ἀπὸ τὴν ἐπιτομὴ πού ἔκανε ὁ Φώτιος, περιέχει ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τοὺς Ἰνδοὺς τῆς Ἀφρικῆς καὶ τῆς Ἀσίας καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τὴ μυστηριώδη νῆσο «Διβοῦς» (Diva). Σημαντικὴ ᾄθηση στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ νησιοῦ αὐτοῦ ἔδωσε ἡ μελέτη τοῦ G. Fiaccadori, ἡ παρουσίαση τῆς ὁποίας θὰ ἀποτελέσει τὸ πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας αὐτῆς. Τὸ δεῦτερο μέρος ἀποτελεῖται ἀπὸ δικές μας παρατηρήσεις πού στηρίζονται κυρίως στό κείμενο τοῦ Φιλοστοργίου, ἀπὸ τὸ ὁποῖο θεωρήσαμε σκόπιμο νά παραθέσουμε τὰ σχετικὰ ἀποσπάσματα, ὑπογραμμίζοντας τίς λέξεις ἐκεῖνες πού ἔχουν τὸ περισσότερο βᾶρος.

ΚΕΙΜΕΝΟ

Philostorgius, Kirchengeschichte, ἔκδ. J. Bidez, Berlin 1972, σελ. 18

Ἔστι τοὺς ἐνδοτάτω Ἰνδοὺς, ὅσοι Χριστὸν ἔμαθον τιμᾶν ἐκ τῆς *Βαρθολομαίου* τοῦ ἀποστόλου διδασκαλίας, τὸ ἑτεροούσιον πρεσβεύειν ὁ δυσσεβῆς φησι. καὶ τὸν Θεόφιλον εἰσάγει τὸν Ἰνδὸν τὸ τοιοῦτον ἀσπαζόμενον φρόνημα, παραγενέσθαι τε εἰς αὐτοὺς καὶ τὴν αὐτῶν ἐκδιηγείσθαι δόξαν. τὸ δὲ τῶν Ἰνδῶν ἔθνος τοῦτο Σάβας μὲν πάλαι ἀπὸ τῆς Σαβᾶ μητροπόλεως, τὰ νῦν δὲ Ὀμηρίτας καλεῖσθαι.

σελ. 32-35

Ἔστι Κωνσταντίον φησι διαπρεσβεύσασθαι πρὸς τοὺς πάλαι μὲν Σαβαίους, νῦν δὲ Ὀμηρίτας καλουμένους. ἔστι δὲ τὸ ἔθνος τῶν ἐκ Χεττούρας τῷ Ἀβραάμ γενομένων. τὴν δὲ χώραν *μεγάλην τε Ἀραβίαν* καλεῖσθαι καὶ *εὐδαίμονα* πρὸς τῶν Ἑλλήνων· καθήκειν δὲ ἐπὶ τὸν ἐξωτάτω Ὠκεανόν· ἥς μητρόπολις ἡ Σαβᾶ.

Ταύτης τῆς πρεσβείας ἐν τοῖς πρώτοις ἦν καὶ Θεόφιλος ὁ Ἰνδός. δς πάλαι μὲν, Κωνσταντίνου τοῦ πάλαι βασιλεύοντος, ἔτι τὴν ἡλικίαν

νεώτατος, καθ' ὁμηρίαν πρὸς τῶν Διβηνῶν καλουμένων εἰς Ῥωμαίους ἐστάλη· *Διβοῦς* δ' ἐστὶν αὐτοῖς ἡ *νῆσος* χώρα, τῶν Ἰνδῶν δὲ καὶ οὗτοι φέρουσι τὸ ἐπώνυμον.

Καταλαβὼν δὲ τοὺς Σαβαίους, ὁ Θεόφιλος πείθειν ἐπεχείρει τὸν ἐθνάρχην Χριστόν τε σέβειν εἰδέναι καὶ τῆς Ἑλληνικῆς πλάνης ἀποστῆναι... τῶν δὲ ἐκκλησιῶν μίαν μὲν ἐν αὐτῇ τῇ μητροπόλει τοῦ παντὸς ἔθνους *Τάφαρον* ὀνομαζομένη καθιδρύσατο· ἑτέραν δὲ ἐν ᾧ τὸ Ῥωμαϊκὸν ἐμπόριον ἐτύγγανεν ἕξω πρὸς τὸν Ὠκεανὸν τετραμμένον· καλοῦσι δὲ τὸ χωρίον Ἀδάνην, ἔνθα καὶ τοὺς ἐκ Ῥωμαίων ἀφικνουμένους ἔθος ἦν καθορμίζεσθαι· τὴν δὲ τρίτην ἐπὶ θάτερον τῆς χώρας μέρος, ἐν ᾧ *Περσικὸν ἐμπόριον* γνωρίζεται ἐπὶ τῷ στόματι τῆς ἐκεῖσε *Περσικῆς κείμενον θαλάσσης*.

Ὁ μέντοι Θεόφιλος, τὰ ἐν τοῖς Ὀμηρίταις ὡς ἕκαστα δυνατὸν ἦν καὶ ὁ καιρὸς ἐδίδου διαθείς, καὶ τὰς ἐκκλησίας ἱερωσάμενος καὶ κόσμοις οἷς ἐνήν δυνατὸν διακοσμήσας, ἐπὶ τὴν *Δίβου νῆσον*, ἣν αὐτοῦ πατρίδα προεδίδαξεν ὁ λόγος, ἀπέπλευσεν. κάκειθεν εἰς τὴν ἄλλην ἀφίκετο *Ἰνδικήν*, καὶ πολλὰ τῶν παρ' αὐτοῖς οὐκ εὐαγῶς δρωμένων ἐπνηρωθῶσατο... οὐ γὰρ ἐδέοντο, φησὶν ὁ δυσσεβῆς οὗτος, τῆς τὸ θεῖον σέβας διορθοῦσης ὑψηγῆσεως, ἐξ ἀρχῆς ἀπαρাত্রῶτως τὸ *ἑτεροούσιον* πρεσβευόμενοι.

Ἐκ δὲ ταύτης τῆς μεγάλης Ἀραβίας εἰς τοὺς *Αὐξουμίτας* καλουμένους ἀπαίρει Αἰθίοπας, οἱ κατὰ τὰς πρώτας ὄχθας κατώκηνται τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης, ἣν ὁ ταύτη Ὠκεανὸς εἰσκολπιζόμενος ἐργάζεται πᾶσαν... ἀλλὰ τὰ ταύτης τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ἐν ἀριστερῷ τοῖς ἕξωθεν Αὐξουμίταις κατέχουσιν, ἀπὸ τῆς μητροπόλεως οὕτω κληθέντες· Αὐξουμίς γὰρ αὐτοῖς ἡ μητρόπολις. *πρότεροι δὲ τούτων τῶν Αὐξουμιτῶν ἐπὶ τὸν ἕξωτάτω πρὸς ἀνατολὰς* καθήκοντες Ὠκεανὸν παροικοῦσιν οἱ *Σύροι*, ταύτην τὴν κλῆσιν καὶ παρὰ τοῖς ἐκεῖσε φέροντες. Ἀλέξανδρος δὲ παρὰ τούτοις ὁ Μακεδῶν ἐκ τῆς Συρίας ἀναστήσας, ἐνταυθοῖ κατώκισεν· οἱ καὶ νῦν ἐτι τῇ πατρῷ φωνῇ κέχρηται. μέλανες οὖν εἰσι δεινῶς ἅπαντες, ὀξειάς αὐτοῖς τῆς ἀκτίνος τοῦ ἡλίου καθαπτομένης. παρὰ τούτοις ἡ τε ξυλοκασσία μάλιστα γίνεται καὶ ἡ κασσία καὶ τὸ κάσσαμον καὶ τὸ κιννάμωμον, καὶ δὴ καὶ ἐλεφάντων πλῆθος.

Πρὸς μὲν τούτους ὁ Θεόφιλος οὐκ ἀφίκετο· τοῖς Αὐξουμίταις δὲ παραγεγονῶς καὶ τὰ ἐκεῖσε καταστησάμενος,...

I. Gianfranco Fiaccadori, *Teofilo Indiano* (μέρος Α΄, *Le origini*, μέρος Β΄, *Il viaggio*): *Studi Classici e Orientali* 33(1983) 295-331, 34 (1984) 271-308.

Κύριος στόχος τῆς μικρῆς αὐτῆς μονογραφίας εἶναι ἡ ἐντόπιση τῆς πατρίδας τοῦ Θεοφίλου τοῦ «Ἰνδοῦ». Ὁ σ. τῆς μελέτης αὐτῆς, ὕστερα ἀπὸ σύντομη ἀναφορά στὶς πηγές, ἀρχίζει μὲ τίς ὡς τῶρα ἀπόψεις γιὰ τὴ θέση τῆς «Διβοῦς» (σ. 300 κ.έ.). Ἀπὸ νεότερους ἐρευνητές ἔχουν προταθεῖ ἡ νῆσος Diu στὸν κόλπο τοῦ Cambay (βόρεια τῆς Βομβάης), ἡ Σοκότρα (ἀρχ. Διοσκουρίδου(ς) νῆσος) καί, μὲ ἀφορμὴ τὴν ὀνομασία «Βλέμυς» πού ὁ Γρηγόριος Νύσσης δίνει στὸν Θεόφιλο, τὰ νησιά Dahlak, στ' ἀνοιχτά τοῦ κόλπου τῆς Ἀδουλις. Τέλος, ὀρισμένοι ἐρευνητές μιλοῦν γενικά γιὰ μιὰ νῆσο στὴν Ἀραβικὴ θάλασσα ἢ στὸν Ἰνδικὸ ὠκεανό. Στὴ λέξη λοιπὸν Δι(α)βοῦς ἀναγνωρίσθηκαν ἡ «Σιελεδίβα» (Κεϋλάνη) τοῦ Κοσμᾶ Ἰνδικοπλεύστη, ἡ «Diab» τοῦ Fra Mauro καὶ ἡ Σοκότρα, στὴν ὁποία ἀργότερα ὑπῆρχαν ἀρκετοὶ χριστιανοί. Τέλος, σὲ σύγκριση μὲ τὴν «Diva» τοῦ ἔργου *Expositio totius mundi et gentium* καὶ «Διαβά» τῆς Ὀδοιπορίας ἀπὸ Ἐδέμ τοῦ Παραδείσου, προτείνεται μιὰ χερσόνησος ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ Ἰνδοῦ ὡς τίς ἀραβικὲς ἀκτὲς (σ. 306, 307).

Ἡ ἄποψη πού εὐνοεῖ τὴ Σοκότρα εἶναι ἡ πιὸ πειστικὴ, ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω νησιά ἔχουν προταθεῖ (ἀπὸ τὸν Γίββωνα) ὡς τόπος καταγωγῆς τοῦ Θεοφίλου καὶ οἱ Μαλδίβες, μιὰ ἀλυσίδα νησιῶν πού βρίσκονται δυτικὰ τῆς Κεϋλάνης, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ Male ἢ Diva ἦταν τὸ σπουδαιότερο. Σὲ Ἀραβες γεωγράφους τοῦ Θ΄ αἰῶνα (Sulaymān il Mercante, συνεχιστῆς τοῦ Abū Zayd Hasan as-Sīrafi) μνημονεύονται νῆσοι Debijat, πού συνδέθηκαν μὲ τὴ νῆσο Διβοῦς τοῦ Φιλοστοργίου, Dīvi τοῦ Ἀμμιανοῦ, Dīwah Kūzal (Kanbar) τοῦ Al-Bīrūnī (ἔτος 1030) καὶ Dībat al-Mahal τοῦ Ibn Baṭṭūtah (ἔτος 1343), δηλαδή μὲ τίς Μαλδίβες καὶ τίς (βορειότερες) Λακαδίβες.

Ὁ Leclercq ἀπορρίπτει τίς Μαλδίβες ἢ Λακαδίβες, γιατί πρόκειται γιὰ ἀρχιπέλαγος, ἐνῶ ὁ Φιλοστόργιος δὲ μιλάει παρὰ μόνο γιὰ μιὰ νῆσο (σ. 312). Πρέπει ὅμως νὰ μνημονευθεῖ ὅτι σὲ Ἀραβες γεωγράφους τοῦ 10ου αἰῶνα καὶ ἀργότερα ἡ νῆσος Dība (Diyāb, Dibaḡāt) μνημονεύεται ὡς στάση ἐμπόρων μεταξὺ Ὀρμούζ, Ἰνδίας, Ἰεμένης, Αἰθιοπίας καὶ ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Ἀφρικῆς, πράγμα πού εὐνοεῖ τίς Μαλδίβες (καὶ Λακαδίβες) καὶ εἰδικότερα τὴ μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτές, τὴ σημερινὴ Μαλέ, ἔπειτα ἔδρα τοῦ σουλτανάτου τοῦ ἀρχιπελάγους. Ἡ ἄποψη αὐτὴ, ὑποστηρίζει ὁ σ., δὲν ἀκυρώνεται ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη μετονομασία τῶν νήσων σὲ «Μανιόλες».

Οἱ Μαλδίβες ἦταν γνωστὲς στοὺς ἀρχαίους καὶ δὲν εἶναι σημαντικό ἂν αὐτοὶ ἀγνοοῦσαν τὸ ὄνομα ἢ τὴν ἀκριβή τους θέση. Πρέπει νὰ ὑπογραμμισθεῖ ἡ ἐπιμονὴ νὰ ζευγαρώνονται μὲ τὴν Κεϋλάνη. Δηλαδή οἱ Ἀραβες γεωγράφοι (al-Mas'ūdī, al-Bīrūnī, al-Idrisi κλπ) μνημονεύουν τὸν μεγάλο

ἀριθμό τῶν νησιῶν τῆς Ἰνδίας, τελευταία τῶν ὁποίων εἶναι ἡ Σερενδίβα (σ. 319-20). Ὁ σύνδεσμος μέ τήν Ταπροβάνη ἢ Σερενδίβα, ἡ ὁποία κάθε φορά μνημονεύεται μαζί μέ τίς Μαλδίβες, ἀποκαλύπτει, πιθανῶς, τό πέρασμα ἀπό καί πρὸς Ἰνδία καί διαφωτίζει τήν ἐξήγηση τοῦ Ἀμμιανοῦ «ab usque Divis et Serendivis». Ὑπῆρχε λοιπόν σφριγηλό ἐμπόριο μεταξύ τῶν δυτικῶν λιμανιῶν τῆς Ἰνδίας καί τῆς Κεϋλάνης ἀπό τό ἕνα μέρος, τοῦ Περσικοῦ κόλπου, τῆς νότιας Ἀραβίας, τῆς Σομαλίας καί τοῦ βασιλείου τῆς Ἀξούμ ἀπό τό ἄλλο· ἡ ὁδός τῶν Ἀρωμάτων χρησιμοποιοῦταν σταθερά καί ὑποχρεωτικά. Τελειώνοντας ὁ σ. τό πρῶτο μέρος τῆς ἐργασίας του, ἀναφέρει: Ἐπιβεβαιώνει, δέ θά μπορούσε νά φαντασθεῖ κανεῖς πῶς ἀκριβῆ ἀνταπόκριση ἀπό τήν «πορεία» τοῦ Θεοφίλου· ἰδρύοντας μιὰ ἐκκλησία στό Ἄντεν καί μιὰ ἄλλη στό Ὀρμούζ, «Ρωμαϊκόν καί Περσικόν ἐμπόριον», ἀναχώρησε «ἐπί τήν Δίβου νῆσον» καί ὕστερα στό Μαλάμπαρ, «εἰς τήν ἄλλην Ἰνδικήν».

Τό δεῦτερο μέρος τῆς μελέτης ἀρχίζει μέ τήν ἀναφορά στίς ἐπαφές τοῦ ἀρχαίου κόσμου μέ τίς χῶρες τῆς Ἐρυθρᾶς καί τοῦ Ἰνδικοῦ.

Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα σέ Ἀνατολή καί Δύση γινόταν κυρίως μέσω τοῦ Περσικοῦ κόλπου καί μόνο στόν 6ο αἰῶνα τό Βυζάντιο ἀναζήτησε νά ἀνοίξει δρόμο ἐξολοκλήρου μέσω Ἐρυθρᾶς, ζημιώνοντας τά ἱρανικά συμφέροντα. Ὁ δρόμος αὐτός, μολονότι ἐξακολούθησε νά λειτουργεῖ πάντα, εἶχε σαφῶς δευτερεύουσα σημασία στό μεγάλο ἐμπόριο μέ τήν Ἰνδία. Θά ἦταν ἀνώφελο νά συζητηθεῖ ἂν ἀνήκει στους Ἕλληνες ἡ τιμή γιά τό ἄνοιγμα τοῦ δρόμου αὐτοῦ στή δυτική ναυσιπλοΐα, ἀλλά ὁ δρόμος πού ἔβανε τό ἀκρωτήριο Σάαργος (Ra's Fartak) μέ τό δέλτα τοῦ Ἰνδοῦ ἦταν σέ χρήση ἀπό Ἀραβες καί Ἰνδοὺς πρὶν ἀπό τό θρυλούμενο «ἄνοιγμα» τοῦ Ἰπάλου (10-20 αἰῶνα π.Χ.). Ἐπίσης, ὑπῆρξε ἐπικοινωνία μεταξύ Περσίας καί ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς, μέ ἀποτέλεσμα ὄχι μόνο τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ἀλλά καί τήν ἴδρυση περσικῶν ἐγκαταστάσεων στή δυτική ὄχθη τῆς Ἐρυθρᾶς ἀπό Πέρσες φυγάδες.

Ἀνάμεσα στους ἀρχαίους πού μνημονεύουν τό δρόμο πρὸς τήν Ἀνατολή μέσω τῆς Ἐρυθρᾶς εἶναι ὁ Στράβων καί ὁ Πλίνιος. Ὁ τελευταῖος μνημονεύει πῶς τά ρωμαϊκά πλοῖα ἦταν συνήθως ὑπό διεύθυνση Ἀλεξανδρινῶν ἐμπόρων, συνηθισμένων σέ ταξίδια πρὸς τήν Ἀνατολή. Μετά τήν ἐμφάνιση τῆς ἄβυσσινικῆς δύναμης, τήν ἀνάδειξη τῆς Κεϋλάνης καί τήν ἀναγέννηση τοῦ Ἰράν (ἀπό τόν 3ο στόν 4ο αἰ. μ.Χ.), οἱ σημαντικότεροι «πράκτορες» ἦταν οἱ Ἀραβες, στήν ὑπηρεσία τῆς Περσίας καί οἱ Ἀξουμίτες στήν ὑπηρεσία τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ τελευταῖοι εἶχαν ἐμπορικές συναλλαγές καί μέ τήν Κίνα (σ. 283-84). Οἱ περισσότεροι ἀπό τοὺς ἐμπόρους τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τήν ἐποχὴ αὐτή, κυρίως Σύριοι καί Αἰγύπτιοι, συχναζοῦν στήν Κεϋλάνη καί στό νότιο τμήμα τῆς Ἰνδίας (Kerala, Pāndya,

Cola), ὅπου βρέθηκαν καί τά περισσότερα ρωμαϊκά νομίσματα. Αὐτούς τούς ἐμπόρους οἱ Ταμίλ τούς ὀνόμαζαν *Yavana* (σ. 285), ὄρος πού σήμαινε κυρίως τούς «Ἕλληνες ἀλλά ταυτόχρονα καί ὄλους τούς ξένους ἀπό τή Δύση.

Οἱ ἐπαφές τῆς Ρώμης μέ τήν Ἄπω Ἀνατολή διαγράφονται στό ἔργο τοῦ Πλινίου. Ὁ ἴδιος ἔχει δίκαιο, ὅταν ἀναφέρει πώς μετά τή συστηματική ἐκμετάλλευση τῶν μουσῶνων τά ταξίδια ἔγιναν πιά κανονικά καί οἱ ἐπαφές Ἀνατολῆς-Δύσης συχνότερες. Δέν μποροῦμε λοιπόν νά ἀφήσουμε τίς Μαλδίβες ἔξω ἀπ' αὐτές τίς ἐπαφές, ἀφοῦ γνωρίζουμε ὅτι οἱ κάτοικοί τους ἦταν ἱκανοί ναῦτες καί διατηροῦσαν ἐμπορικούς δεσμούς μέ τή Δύση καί τή Μαλαισία. Ἔτσι, ὁ δρόμος ἀπό τό Μαλάμπαρ στή Βεγγάλη καί στήν Κίνα κληροδοτήθηκε ἀπό τούς Ἰνδοῦς ἕως τόν 1ο αἰ. π.Χ., ἐνῶ οἱ σχέσεις τῆς Ρώμης μέ τίς χῶρες τῆς ΝΑ Ἀσίας χρονολογοῦνται ἀπό τήν ἐποχή τῶν Φλάβιων καί Ἀντωνίνων. Μετά ἀπ' ὅλα αὐτά ὁ σ. συμπεραίνει (σ. 289) ὅτι «εἶναι πολύ δύσκολο νά ἀπορρίψουμε τήν ἀληθινή Ἰνδική καταγωγή τοῦ Θεοφίλου πού διευρύνει τό γεωγραφικό ὀρίζοντα τῆς διδασκαλίας του καί τήν ἐγγράφει, μέ σταθερότητα, σ' ἓνα πλαίσιο πολύ πιά παλιό καί διαρκές».

Ἡ μνεΐα λοιπόν τοῦ Θεοφίλου ὡς «Βλέμνα» ἀπό τόν Γρηγόριο Νύσσης, δέ στέκει καί δέ σημαίνει παρά «μιά σταθερή ἀρνητική ἐκτίμηση» γιά τή μορφή του, ἐπειδή ὁ Θεόφιλος ἦταν ἀρειανός. Ὁ Γρηγόριος δηλ. τόν καλεῖ μέ τό ὄνομα τῶν Βλεμύων, πού τήν ἐποχή αὐτή —ὑστερα ἀπό τόν ἐκχριστιανισμό τῶν Ἀζουμιτῶν— ἦταν οἱ «πρωταθλητές» τῆς ἐτοιμοθάνατης εἰδωλολατρίας, μέ σκοπό νά τόν μειώσῃ. Ἡ ἴδια ἀντιπάθεια γιά τόν Θεόφιλο ὑπάρχει καί στά γραφόμενα τοῦ Βυζαντινοῦ πατριάρχῃ Φωτίου, σέ ἀντίθεση μέ τόν Σουίδα, πού τόν ἐπαινεῖ.

Ὁ Φιλοστόργιος μᾶς διαβεβαιώνει ὅτι ὁ Θεόφιλος, ἀφοῦ τακτοποίησε τά πράγματα στήν Ἰνδία (θεωρεῖ ὅτι αὐτός ὁ ὑπαινιγμός γιά τούς χριστιανούς τῆς Ἰνδίας εἶναι ἀόριστος καί ἐλλιπής), θά πάει στούς Ἀζωμίτες ἐκ ταύτης τῆς μεγάλης Ἀραβίας. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ἡ ἀπότομη καί διφορούμενη ἐπανάληψη» (τῆς Εὐδαίμονος δηλ. Ἀραβίας) ὀφείλεται στήν ἀντιπάθεια τοῦ Φωτίου γιά τό «θεομάχο» ἱστορικό καί ἐπομένως γιά τόν ἥρωά του (πού προερχόταν ἀπό τίς δογματικές τους διαφορές). Ὅπως, ὁμως, θά ἔχουμε τήν εὐκαιρία νά ἀναφέρουμε στό δεύτερο μέρος, αὐτή ἡ ἐπανάληψη δέν εἶναι ἀπότομη, ἀφοῦ, κατά τή γνώμη μας, ὁ Θεόφιλος εἶχε ἤδη φθάσει στήν Εὐδαίμονα Ἀραβία, ἀμέσως μετά τήν ἀναχώρησή του ἀπό τήν Διβοῦ καί ποτέ δέν πῆγε νά διδάξῃ στήν Ἰνδία.

Οἱ θρησκευτικές αὐτές διαιρέσεις μέσα στόν ρωμαϊκό κόσμο δέν ἴσχαναν —τουλάχιστο ὡς τόν ἴδιο βαθμό— ἔξω ἀπό τά ὄριά του. Ἀπώτερος σκοπός τοῦ Κωνσταντίου ἦταν νά ἐξουδετερώσῃ ὀποιαδήποτε περσική μεσολάβηση στήν Ἰνδία. Ἴσως δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι ἡ ἀποστολή τοῦ Θεοφίλου

συνέπεσε μέ τήν πρώτη περίοδο τής ἐχθρότητας ανάμεσα στό Σαπώρη ΙΙ καί τόν Κωνστάντιο. Οί παραχωρήσεις πού ἔγιναν στή λατρεία φανερώνουν πώς ὁ Θεόφιλος πέτυχε τό σκοπό του καί δυσκόλεψε τίς στρατιωτικές ἐνέργειες τοῦ Σαπώρη στήν Ἀραβική χερσόνησο. Εἶναι βέβαιο πώς ἡ θρησκευτική προπαγάνδα ὑπῆρξε τό κύριο ὄργανο τής διπλωματίας τής Κωνσταντινούπολης. Μερικές δεκαετίες ἀργότερα «πολλαπλασιάζοντας τό πατριαρχεῖο τής Κτησιφῶντος τίς προσπάθειες νά προσελκύσει στή δική του σφαῖρα τήν Ἐκκλησία τής Ἰνδίας, ἕνας ἄλλος ἐπίσκοπος, ὁ Μωϋσῆς ἀπό τήν Ἄδουλι, ᾧφειλε νά πλεύσει γιά ὁμοίους σκοπούς, στήν ἴδια περιοχή». Ἡ εἶδηση τοῦ Φιλοστοργίου ἀφήνει νά διακρίνουμε ἀρειανή κοινότητα, ἐγκαταστημένη ἤδη στό Μαλάμπαρ πρῖν ἀπό τά μέσα τοῦ 4ο αἰώνα (σ. 293). Ἡ συζήτηση, λοιπόν, καταλήγει ὁ σ., θά μπορούσε νά ἐπεκταθεῖ στήν ἔρευνα τοῦ συνδέσμου ανάμεσα στήν περιπέτεια τοῦ Θεοφίλου καί τή διδασκαλία τοῦ ἀποστόλου Βαρθολομαίου. Μέ τήν ἀπουσία δεδομένων γύρω ἀπό τήν καταγωγή τοῦ χριστιανισμοῦ τής Ἰνδίας, πρέπει νά ἀναρωτηθεῖ κανεῖς «ἂν τό σκοτάδι πού τυλίγει τόν ἀρχαιότατο εὐαγγελισμό τής χώρας —πρῖν ἀπό τήν εἰσχώρηση τῶν Νεστοριανῶν— δέ βρίσκει ἀπάντηση μέσα στήν ἐνδεχόμενη αἰρετική φύση τοῦ ἐπεισοδίου καί στήν ἴδια σιγή —ἐδῶ περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλο σημεῖο— γιά τήν ἀσυνήθιστη πρωτοβουλία τοῦ Κωνσταντίου Β΄».

Στό τέλος κάθε μέρους τής ἐργασίας (σελ. 329-331 καί 296-308), σέ παράρτημα, ἀναπτύσσονται, ἀνεξάρτητα, ὀρισμένα τοπογραφικά καί ἱστορικά προβλήματα.

Ἡ μελέτη τοῦ κ. Fiaccadori εἶναι διεισδυτική καί ἐξαντλητική. Ἐκεῖνο πού γίνεται φανερό μέ τήν πρώτη ματιά εἶναι ἡ βιβλιογραφική πληρότητα τής ἐργασίας. Ὁ σ. χρησιμοποίησε πλῆθος ἀνατολικῶν, ἰδιαίτερα ἀραβικῶν, πηγῶν, ἡ βοήθεια τῶν ὁποίων ἀποδεικνύεται πολυτιμότερη γιά τήν ταύτιση τής Διβοῦς. Εἶναι βέβαιο ὅτι οἱ Ἄραβες γεωγράφοι μνημονεύουν τή σπουδαιότερη νῆσο τῶν Μαλδίβων, Μαλέ (ὡς ἐνδιάμεσο σταθμό πρὸς Ἰνδία καί Κεϋλάνη), μέ ὀνομασίες πού μοιάζουν φωνητικά μέ ἐκείνη τής Διβοῦς καί θά ἦταν δύσκολο νά προβάλλει κανεῖς ἀντιρρήσεις. Ἐπίσης ἡ μνεῖα τής νήσου Dīva μαζί μέ τή Σερενδίβα ἔχει, βέβαια, μεγάλη σημασία, ἰδιαίτερα, μάλιστα, ἐπειδή αὐτός ὁ συνδυασμός γίνεται καί ἀπό τόν Ἀμμιανό Μαρκελίνο, ἱστορικοῦ σχεδόν σύγχρονου τοῦ Φιλοστοργίου, πρέπει ὁμως νά παρατηρήσουμε ὅτι μπορεῖ νά μὴν ἐννοοῦν ὅλοι οἱ συγγραφεῖς τό ἴδιο νησί, δεδομένου ὅτι μέ τό ὄνομα Dīva (καί Dīu, Davad, Διαβά) καλοῦνται περισσότερα ἀπό ἕνα νησιά. Ἔτσι, δέν ἀποκλείεται νά πρόκειται γιά ἀπομακρυσμένο νησί πρὸς τό μέρος τής Ἀφρικῆς, τό ὁποῖο συνέδεε μέ τήν Κεϋλάνη ἡ ἐπίκαιρη θέση του. Δέν πρέπει νά ξεχνᾶμε ὅτι μολονότι ἡ

ἀπόσταση ἀνάμεσα στίς ἀκτές τῆς ἀνατολικῆς Ἀφρικῆς καί τήν Ἰνδία εἶναι μεγάλη, οἱ ἀρχαῖοι —καί οἱ Βυζαντινοί ἔπειτα— συνέχεαν τίς δύο περιοχές. Ἡ θέση τοῦ νησιοῦ σχετίζεται, βέβαια, καί μέ τή θέση τῶν Ἰνδιῶν. Ἴσως, ὁ συσχετισμός τῆς «ἄλλης Ἰνδικῆς» μέ τοὺς «ἐνδοτάτω Ἰνδοῦς», καί τῆ «μεγάλῃν καί εὐδαίμονα Ἀραβίαν» μᾶς βοηθήσει καί στὸν ἐντοπισμό τῆς Διβοῦς ἀλλὰ καί στὴν ἐπισήμανση τῶν χωρῶν διδασκαλίας τοῦ Θεοφίλου.

II. Παρατηρήσεις γιά τοὺς Ἰνδοῦς καί τήν «Διβοῦ».

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Φιλοστοργίου (πού μᾶς παρέχει ὁ Φώτιος), στή σελ. 18 σημειώνονται ἐπιγραμματικά ὅσα θὰ ἀκολουθήσουν στίς σελ. 32-35. Προσέχοντας περισσότερο τίς ὑπογραμμισμένες λέξεις τοῦ κειμένου, παρατηροῦμε:

α') Οἱ ἐνδοτάτω Ἰνδοί (στ. 1) ταυτίζονται μέ τοὺς Σαββαίους (Ὁμηρίτες), ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ τὴ λέξη *τοῦτο* (στ. 5). Εἶχαν ἐκχριστιανισθεῖ ἀπὸ τὸν Βαρθολομαῖο καί σύμφωνα μέ τὸν (*δουσεβῆ*) Φιλοστόργιο ἐπρέσβευαν τὸ *ἑτεροούσιον*. Γιά τὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Ἰνδῶν ἀπὸ τὸν Βαρθολομαῖο ἔχουν ἐκφρασθεῖ διαφωρες γνώμες. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν πρόκειται γιά τοὺς Ἰνδοῦς τῆς Ἐρυθρᾶς ἢ τῆς σημερινῆς Ἰνδίας. Ἐδῶ ὁ Φιλοστόργιος ἐννοεῖ τοὺς πρῶτους καί μάλιστα τοὺς Ὁμηρίτες. Ὁ Εὐσέβιος, στήν Ἐκκλησιαστικὴ του Ἱστορία, μιλάει γιά διδασκαλία τοῦ Βαρθολομαίου στοὺς Ἰνδοῦς, στοὺς ὁποίους εἶχε ἀφήσει «Ἐβραίων γράμμασι τὴν τοῦ Ματθαίου... γραφήν»¹. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ γραφή τοῦ Εὐαγγελίου, γίνεται φανερό ὅτι στήν περιοχὴ ἐκείνη ζοῦσαν Ἐβραῖοι· πρόκειται, ἐπομένως, γιά τὸ κράτος τῶν Ὁμηριτῶν. Ὁ Σωζομενός κάνει λόγο γιά τοὺς Ἀξωμίτες² καί ὁ Σωκράτης γιά τοὺς γείτονες Νουβίους³. Οἱ γνωστότεροι, λοιπόν, ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς μνημονεύουν ὅτι ὁ Βαρθολομαῖος δίδαξε στοὺς Ἰνδοῦς τῆς Ἐρυθρᾶς, δέ συμφωνοῦν, ὅμως, στὸν ἀκριβέστερο ἐντοπισμό αὐτοῦ τοῦ «Ἰνδικοῦ» φύλου.

β') Ἡ χώρα τῶν Ὁμηριτῶν καλεῖται, ἐπίσης, *μεγάλῃ καί εὐδαίμων Ἀραβία* (στ. 9, 10) καί ἐπεκτείνεται ὡς τὸν ὠκεανό.

1. *Eusebius*, Kirchengeschichte, ἔκδ., E. Schwartz, Leipzig 1955, σ. 193.

2. *Sozomenus*, Kirchengeschichte, ἔκδ. J. Bidez, Berlin 1960, σ. 82: «... καί τοὺς ἐνδὸν τῶν καθ' ἡμᾶς Ἰνδῶν, ἀπειράτους μείναντας τῶν Βαρθολομαίου κηρυγμάτων, μετασχεῖν τοῦ δόγματος ὑπὸ Φρουμεντίου...».

3. *Σωκράτους Σχολαστικοῦ*, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, P.G., τόμ. 67 στ. 125 «Ματθαῖος δέ τὴν Αἰθιοπίαν· Βαρθολομαῖος δέ ἐκληροῦτο τὴν *συνημμένην* ταύτην Ἰνδιαν».

γ') Στην πρεσβεία για την έκχριστιάνιση των Ὀμηριτών περιλαμβανόταν και ὁ Θεόφιλος ὁ Ἰνδός, ὁ ὁποῖος εἶχε σταλεῖ ὡς ὄμηρος ἀπό τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ «Διβοῦς», ὅταν βασιλεύεε ὁ μέγας Κωνσταντῖνος. Ὅπως, ἤδη, ἔχει ἀναφερθεῖ, ἡ ὄμηρεία τοῦ Θεοφίλου ξεηγείται καλύτερα, ἂν τό νησί Διβοῦς βρισκόταν στήν Ἐρυθρά ἢ, τουλάχιστο, ὄχι μακριά ἀπό τίς ἀραβικές ἀκτές, περιοχές ὅπου ἔφθαναν τά συμφέροντα τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους. Ἐν τούτοις, πρέπει νά ἀναφέρουμε ὅτι ἡ παρουσία τῆς ρωμαϊκῆς δύναμης δέν ἦταν ἄγνωστη ἀκόμη καί ἀνατολικότερα τῆς Κεϋλάνης. Στή «Διήγησιν Παλλαδίου» ἀναφέρεται σχετικά: πάνυ γάρ τιμῶσι καί φοβοῦνται τήν Ρωμαίων ἀρχήν ὡς δυναμένην καί τήν χώραν αὐτῶν ἐκπορθῆσαι δι' ὑπερβολήν ἀνδρείας καί εὐμηχανίας⁴. Ὁ Εὐσέβιος, ἐπίσης, καθώς καί ὁ Ἀμμιανός Μαρκελλῖνος κάνουν λόγο γιά ἄφιξη πρέσβων ἀπό τήν Ἰνδία καί τά γύρω νησιά (Κεϋλάνη, Δίνα). Σύμφωνα μέ τόν πρῶτο, οἱ πρέσβεις στάλθηκαν ὅταν βασιλεύεε ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος^{4α}, γιά νά ζητήσουν τήν εὐνοια τοῦ αὐτοκράτορα. Σύμφωνα μέ τόν Ἀμμιανό^{4β}, πρέσβεις φορτωμένοι μέ δῶρα, στάλθηκαν ἐπίσης ἀπό τοὺς Ἰνδοὺς, «usque Divis et Serendivis», δεδομένου ὅτι ἡ φήμη τοῦ Ἰουλιανοῦ εἶχε ἀπλωθεῖ παντοῦ καί ὁ φόβος εἶχε κυριεύσει ὄχι μόνο τοὺς γείτονες ἀλλά καί τά μακρινά ἔθνη. Δέν ἀποκλείεται, λοιπόν, ὁ Θεόφιλος νά προερχόταν ἀπό τίς Μαλδίβες καί ἡ ὄμηρεία του νά ὀφείλεται σέ ἐμπορικά συμφέροντα.

δ') Ἡ Διβοῦς ἦταν νησί καί οἱ κάτοικοί της περιλαμβάνονταν ἐπίσης ἀνάμεσα στοὺς Ἰνδοὺς (στ. 15). Δέν μπορούμε, ὅμως, νομίζω, νά ἀποκλείσουμε τήν ὑπαρξη ἄλλων μικρότερων νησιῶν γύρω της.

ε') Ὁ Θεόφιλος ἔκτισε τρεῖς ἐκκλησίες: τήν πρώτη στή «μητρόπολη» τοῦ ἔθνους Τάφαρον (Zafar), πού βρισκόταν στό ἐσωτερικό τῆς χώρας⁵, τή δεύτερη στήν Ἀδάνη (Ἄντεν), τό Ρωμαϊκό ἐμπόριο, «ἔξω πρὸς τόν Ὀκεανόν τετραμμένον», καί τήν τρίτη στό Περσικό ἐμπόριο «ἐπὶ τῷ στόματι τῆς... Περσικῆς... θαλάσσης» (στ. 25). (Ἐκπλήξη προξενεῖ ἡ θέση τῆς τρίτης ἐκκλησίας, πού ἰδρύθηκε στήν καρδιά τῆς περιοχῆς τῶν

4. J. Duncam, M. Perret, *The History of Palladius on the Races of India and the Brachmans: Classica and Mediaevalia*, 21-22 (1960-61) 111.

4α. Eusebius, *Über das Leben der Kaisers Konstantin*, Berlin 1975, σ. 18.

4β. Ammianus Marcellinus, ἔκδ. Loeb, τ. II, σ. 212.

5. N. Pigulewskaja, *Byzanz auf den wegen nach Indien*, μετάφρ. H. Ditten, Berlin-Amsterdam 1969, σ. 73. Φωνητικά ἡ λέξη μοιάζει περισσότερο μέ τήν Dhufar πού βρισκόταν στό νότιο τμήμα τῆς Ἀραβίας, στά παράλια τοῦ Ἰνδικοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως διευκρινίζεται ὅτι τό Ρωμαϊκόν ἐμπόριο βρισκόταν «ἔξω πρὸς τόν Ὀκεανόν», φαίνεται πῶς ἡ Τάφαρος δέν ἦταν παραλιακή πόλη.

περσικῶν συμφερόντων καθὼς καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς περιοχῆς αὐτῆς στὴν ἴδια χώρα (στ. 24 «ἐπὶ θάτερον τῆς χώρας μέρος»).

στ') Στὴ συνέχεια, ὁ Θεόφιλος ἔφυγε γιὰ τὸ νησί του καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἔφθασε στὴν ἄλλην Ἰνδική (στ. 30). Ἡ πιὸ εὐκόλη ἐρμηνεῖα πού μπορεῖ νὰ δοθεῖ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἡ ἐξῆς: Ἀφοῦ ὡς τώρα «Ἰνδική» ὁ Φιλοστόργιος ὀνομάζει τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία, τὸ πιὸ πιθανὸ εἶναι μὲ τίς λέξεις «ἄλλη Ἰνδική» νὰ ἐννοεῖ τὴν Ἰνδία. Ἔτσι, φεύγοντας ἀπὸ τὰ παράλια τῆς Ἀραβίας, ὁ Θεόφιλος ἐπισκέφθηκε τὸ νησί του ἀπ' ὅπου ἦταν εὐκόλο νὰ βρεῖ πλοῖο γιὰ τὴν Ἰνδία. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, ἡ Σοκότρα καὶ ἰδιαίτερα οἱ Μαλδίβες εἶναι τὰ νησιά πού θά μπορούσαν νὰ ταυτιστοῦν εὐκολότερα μὲ τὴν «Δίβου».

Παρ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε: 1) στό κείμενο πού ἀκολουθεῖ γίνεται φανερό ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς «ἄλλης» Ἰνδικῆς ἐπρέσβευαν «ἐξ ἀρχῆς ἀπατρατώως τὸ ἑτεροούσιον» (στ. 34), ὅπως καὶ οἱ «ἐνδοτάτω» Ἰνδοί, δηλ., ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, οἱ Ὀμηρίτες. 2) Ὅταν, παρακάτω, ὁ Θεόφιλος θέλησε νὰ μετακινηθεῖ πρὸς τοὺς Ἀξουμίτες, ὁ Φιλοστόργιος ἀναφέρει ὅτι ἀνεχώρησε «ἐκ ταύτης τῆς μεγάλης Ἀραβίας». Ἄν, λοιπόν, στηριχτοῦμε ἀποκλειστικά στό κείμενο τοῦ Φιλοστοργίου, πρέπει νὰ καταλήξουμε στό συμπέρασμα ὅτι ἄλλη Ἰνδική καὶ μεγάλη (ἢ Εὐδαίμων) Ἀραβία εἶναι ἡ ἴδια περιοχή, ἀφοῦ δὲν ἀναφέρεται ἄλλη ἐνδιάμεση μετακίνηση τοῦ Θεοφίλου (μετὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὸ νησί του καὶ τὴν ἀφιξή του στὴν ἄλλη Ἰνδική)! Ἐπομένως, ἡ ὀνομασία ἄλλη Ἰνδική δικαιολογεῖται ἐδῶ μ ὄ ν ο σ ἔ σ χ ἔ σ η μ ἔ τ ῆ θ ἔ σ η τ ο ὕ ν η σ ι ο ὕ τ ο υ, π ο ὗ ἔ π ρ ε π ε ν ἄ β ρ ι σ κ ὅ τ α ν μ α κ ρ ι ἄ ἀ π ὸ τ ῆ ν Ε ὕ δ α ἰ μ ο ν α Ἀ ρ α β ἰ α, σ τ ῆ ν π ε ρ ι ο χ ῆ μ ι ᾶ ς δ ε ὕ τ ε ρ η ς (ἢ τ ρ ῖ τ η ς) Ἰ ν δ ἰ α ς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία, οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς ὀνομάζουν Ἰνδία ἐπίσης τὴ σημερινή Ἰνδία καὶ τὴν περιοχή Ἀξώμης-Νουβίας. Πρόκειται, ἐπομένως, ἢ γιὰ τίς Μαλδίβες ἢ γιὰ ἓνα νησί τῆς Ἐρυθρᾶς πού νὰ βρισκόταν πλησιέστερα πρὸς τὴ Νουβία. Ὑπὲρ ἑνὸς νησιοῦ στίς ἀκτὲς τῆς Νουβίας συνηγορεῖ ἡ μνεῖα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, πού ὀνομάζει τὸν Θεόφιλο Βλέμμα. Ἡ περιοχή ὅμως τῆς σημερινῆς Ἰνδίας ἔχει τίς περισσότερες πιθανότητες, διότι 1) βρίσκεται μακριὰ ἀπὸ τὴν Εὐδαίμονα Ἀραβία καὶ θά μπορούσε νὰ ἐκκληφθεῖ ὡς δ ι α φ ο ρ ε τ ι κ ῆ Ἰνδία. 2) Φθάνοντας ὁ Θεόφιλος ὡς τὰ νότια παράλια τῆς ἀραβικῆς χερσονήσου, ἦταν φυσικὸ νὰ ἐπισκεφθεῖ τὴν πατρίδα του, ἀφοῦ εἶχε διανυθεῖ ἤδη ἡ μεγαλύτερη ἀπόσταση πού τὴ χωρίζε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο. Θά ἦταν κάπως περιέργο νὰ πῆγαινε πρὸς τίς νουβικὲς ἀκτὲς, ἀφοῦ θά μπορούσε νὰ εἶχε ἐπισκεφτεῖ τὸ νησί του κατὰ τὸν ἐρχομὸ του στὴν Ἀραβία ἢ νὰ τὸ ἐπισκεφτεῖ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στό Βυζάντιο.

Πρέπει νά παρατηρήσουμε, επίσης, ότι είναι ἀμφίβολο ἂν ὁ Φιλοστόργιος περιελάμβανε τούς Ἀξωμίτες καί τούς Νουβίους στούς Ἴνδούς τῆς Ἐρυθρᾶς. Γιά τή Νουβία δέν ἀναφέρει τίποτε, ἐνῶ τούς Ἀξωμίτες τούς καλεῖ Αἰθίοπες καί τή χώρα τους Αἰθιοπία⁷. Ἴσως, ἀπό τούς λαούς τῆς Ἐρυθρᾶς ὀνόμαζε Ἴνδούς μόνο τούς Ὀμηρίτες ἀφοῦ τούς καλεῖ ἐνδοτάτω Ἴνδούς (ἐπομένως σέ σχέση μέ τούς Ἴνδούς τῆς σημερινῆς Ἰνδίας καί ὄχι μέ τούς Ἀξωμίτες ἢ τούς Νουβίους πού βρισκονται ἀκόμη πιό μέσα). Διαφορετικά, πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι στή λέξη «ἐνδοτάτω» ὁ Φιλοστόργιος περικλείει καί τούς Ἀξωμίτες-Νουβίους. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ὅμως, δέν ὑπάρχει θέμα ἀναζήτησης τῆς Διβοῦς στίς δυτικές ἀκτές τῆς Ἐρυθρᾶς (δηλ. ἂν οἱ Νουβιοί καί Αἰθίοπες δέν περιλαμβάνονταν στήν Ἰνδία ἢ περιλαμβάνονταν μαζί μέ τούς Ὀμηρίτες, δέ δικαιολογεῖται ἡ λέξη ἄλλη (Ἰνδική). Ἀντίθετα, οἱ κάτοικοι τῆς σημερινῆς Ἰνδίας καλοῦνται Ἴνδοί⁸, δέ γίνεται ὅμως φανερό ἂν ὁ Φιλοστόργιος τούς ξεχώριζε μέ τή λέξη «ἐξωτάτω».

Σύμφωνα μέ τόν Φιλοστόργιο, τελευταῖος σταθμός τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Θεοφίλου στήν Ἐρυθρά καί τόν Ἰνδικό ἦταν ἡ Αἰθιοπία. Ἐπ' εὐκαιρία τῆς μεταβάσεως τοῦ Θεοφίλου ἀπό τή μεγάλη Ἀραβία στούς Ἀξωμίτες Αἰθίοπες, ὁ Φιλοστόργιος μνημονεῦει τή θέση πού κατοικοῦσαν οἱ τελευταῖοι («κατά τάς πρώτας ὄχθας κατώκηνται τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης») καθώς καί τή θέση πού κατοικοῦσαν οἱ λεγόμενοι «Σύροι» («πρότεροι δέ τούτων τῶν Αὐξουμιτῶν ἐπί τόν ἐξωτάτω πρὸς ἀνατολάς καθήκοντες Ὠκεανόν...» = στό ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Ἀφρικῆς, δηλ. στά πολυσύχναστα λιμάνια τῆς Βαρβαρίας (σημ. βόρειας Σομαλίας). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ἡ πληροφορία τοῦ Φιλοστοργίου, ὅτι κατά τή μετάβαση τοῦ Θεοφίλου στήν Αἰθιοπία ὁ τελευταῖος δέν ἐπισκέφθηκε τούς Σύρους αὐτούς («πρὸς μέν τούτους ὁ Θεόφιλος οὐκ ἀφίκετο»), ἴσως μπορούμε νά ἐκφράσουμε τήν

6. Κάθε Βυζαντινός συγγραφέας εἶχε δική του γνώμη γιά τά ὀνόματα Ἴνδοί καί Ἰνδία. Ὁ *Εὐσέβιος*, στήν Ἐκκλησιαστική του Ἱστορία, θεωρεῖ, ὅπως μνημονεύσαμε, Ἴνδούς τούς κατοίκους τῆς Εὐδαίμονος Ἀραβίας. Στό ἔργο του, ὅμως, εἰς τόν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου βασιλέως, ἐκδ. F. Winkelmann, Berlin 1975, σ. 18, 122, 141-42, ξεχωρίζει τούς Ἴνδούς ἀπό τούς «ἐξωτάτω» ἢ «πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον» Ἴνδούς. Πιό διευκρινιστική εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ *Σωζομενοῦ*, ὁ ὅποιος, ὅ.π., σ. 82, μνημονεῦει τούς «καθ' ἡμᾶς Ἰνδούς» (δηλ. τῆς Ἐρυθρᾶς), διακρίνοντας ἀνάμεσά τους τούς «ἐνδον», δηλ. τούς Αἰθίοπες (ὅποτε οἱ Ὀμηρίτες πρέπει νά ἦταν οἱ «ἐξω»). Ὁ *Σωκράτης*, ὅ.π., στ. 125, καλεῖ Ἰνδία τή Νουβία, ἐνῶ τό κράτος τῶν Ἀξωμιτῶν τό ὀνομάζει Αἰθιοπία.

7. *Philostorgius*. Kirchengeschichte, ἐκδ. J. Bidez, Berlin 1972, σ. 35, 39.

8. *Philostorgius*, σ. 41, «ὁ τῶν Ἰνδῶν βασιλεύς». Ἡ περιγραφή τοῦ ποταμοῦ Φησῶν καί τῶν ζώων τῆς Ἰνδίας καθιστοῦν φανερό ὅτι ὁ Φιλοστόργιος εἶχε ἀρκετές γνώσεις γι' αὐτήν.

ἄποψη, χωρίς νά εἶμαστε βέβαιοι, ὅτι ὁ Θεόφιλος, προερχόμενος ἀπό τίς Μαλδίβες, ταξίδευε μέ πλοῖο πρός τήν Αἰθιοπία καί δέ στάθμευσε στά λιμάνια τῶν «Σύρων» τῆς Βαρβαρίας (π.χ. στά Ἰνδία), πολύ κοντά ἀπό τά ὁποῖα πέρασε, ἀλλά πῆγε ἀπευθείας στήν Εὐδαίμονα Ἰνδία καί στήν Αἰθιοπία. Βέβαια, εἶναι πιθανό ὁ Θεόφιλος νά προερχόταν καί ἀπό τή νῆσο «Διοσκοουρίδους» (ἐτυμολογεῖται ἀπό τό σανσκριτικό *Dvīra Suckādhāra* = νῆσος τῶν Μακάρων>*Diuskadra*>Διοσκοουρίδου), ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε σημαντικό σταθμό στή διεξαγωγή τοῦ ἐμπορίου μεταξύ Ἰνδίας καί Δύσης, ἡ θέση τῆς, ὅμως, κοντά στίς ἀραβικές ἀκτές, ἀποκλείει τήν ἄποψη αὐτή, ἀφοῦ δέ θά ἦταν δυνατό νά ὀνομασθεῖ ἀπό τό σημεῖο αὐτό ἡ Εὐδαίμων Ἰνδία «ἄλλη Ἰνδική». Ἐξ ἄλλου ἡ Σοκότρα συναντᾶται μέ τό ὄνομα «Διοσκοουρίδου(ς)» σέ πηγές πού προηγοῦνται ἢ ἔπονται χρονολογικά τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλοστοργίου⁹ καί ἔτσι ὁ τελευταῖος δέ θά εἶχε λόγο νά μή χρησιμοποιήσῃ τό ὄνομα αὐτό. Συμπεραίνουμε λοιπόν ὅτι ἡ «Διβοῦς» βρισκόταν κοντά στή σημερινή Ἰνδία καί μαζί μέ τήν Κεϋλάνη ἀποτελοῦσαν μιᾶ Ἰνδική ἐνότητα τήν (ἐξωτάτω;) Ἰνδία, ἐνῶ ἡ Εὐδαίμων Ἰνδία (πιθανῶς μαζί μέ τήν Αἰθιοπία καί τή Νουβία) ἀποτελοῦσε μιᾶ δευτέρα, τήν ἐνδοτάτω Ἰνδία.

Τοποθετώντας τήν «Διβοῦ» στίς Μαλδίβες καί τήν «ἄλλη Ἰνδική» στήν Ἰνδία, πιστεύουμε ὅτι τά πράγματα ἐξηγοῦνται καλύτερα. Ἡ θέση τῆς πρώτης ἔρχεται σέ συμφωνία μέ τίς ἀραβικές πηγές καί ἰδιαίτερα μέ τό σχεδόν σύγχρονο Βυζαντινόν ἱστορικό Ἀμμιανό Μαρκελλίνο, ὁ ὁποῖος, ὅπως εἶδαμε, γράφει γιά ἀφιξη πρεσβειῶν ἀπό τά Ἰνδικά γένη, «*usque Divis et Serendivis*». Ἐπίσης ἡ θρησκευτική δραστηριότητα τοῦ Θεοφίλου εἶναι εὐκολότερα κατανοητή ἂν τήν περιορίσουμε στούς λαούς τῆς Ἰνδίας. Ὁ Κωνσταντῖος ἔστειλε τήν πρεσβεία μέ τόν Θεόφιλο στούς Ὀμηρίτες καί μαζί τους «καί ἵππους εἰς διακοσίους τῶν ἐκ Καππαδοκίας εὐγενεστάτων... καί πολλάς ἄλλας δωρεάς». Οἱ ἐπαφές, λοιπόν, μέ τούς Ὀμηρίτες ἀπέβλεπαν κυρίως στήν αὐξηση τῆς ἐπιρροῆς τοῦ Βυζαντίου στήν περιοχή, στά πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μέ τούς Πέρσες. Ἡ προσέλκυση τῶν κατοίκων στή χριστιανική θρησκεία ἦταν τό κυριότερο μέσο γιά τήν ἐπιτυχία τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Στή μακρινή Ἰνδία τά συμφέροντα τοῦ Βυζαντίου δέν ἦταν τόσο ζωτικά.

Μετά ἀπ' ὅσα ἀναφέραμε, μποροῦμε νά ποῦμε ὅτι στό κείμενο τοῦ

9. Στό ἔργο «Περίπλους τῆς Ἰνδίας» (C. Müller, GGM., τόμ. Α', σ. 280-1), ὅπου μνημονεύεται ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἰνδίας ἦσαν «ἐπίξανοι καί ἐπίμικτοι Ἀράβων τε καί Ἰνδῶν καί ἔτι Ἑλλήνων τῶν πρός ἐργασίαν ἐκπλεόντων», καθὼς καί στόν Κοσμῶ Ἰνδικοπλευστή (ἐκδ. W. Wolska-Conus, τ. Α', σ. 503), ὅπου ἀναγράφεται ἐπίσης ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ «ἐλληνιστί λαλοῦσι».

Φιλοστοργίου ἢ ἐπανάληψη τῆς «μεγάλης Ἀραβίας» (στ. 35) δέν εἶναι «ἀπότομη καί διαφορούμενη», ἀφοῦ ὁ Θεόφιλος βρισκόταν ἤδη ἐκεῖ. Ὁ Φιλοστόργιος μᾶς εἰσάγει ἀπότομα ἀπό τήν «Διβοῦ» νῆσο στήν «ἄλλην Ἰνδικήν». Τοῦτο ἴσως ἐξηγεῖται ἀπό τή μορφή πού τό κείμενο ἔφθασε ὡς ἐμᾶς. Ἄν σωζόταν ἀκέραιο τό ἔργο τοῦ Φιλοστοργίου, πιθανότατα ἡ μετάβαση τοῦ Θεοφίλου ἀπό τήν «Διβοῦ» στήν «ἄλλην Ἰνδικήν» θά γινόταν πιό ὁμαλά.

Γιά τήν ταύτιση τῆς *Διβοῦς* μέ τίς Μαλδίβες (καί συγκεκριμένα τή μεγαλύτερη ἀπ' αὐτές, Μαλέ) καί τῆς *ἄλλης Ἰνδικῆς* μέ τήν Εὐδαίμονα Ἀραβία στηριχτήκαμε κυρίως στό ἔργο τοῦ Φιλοστοργίου. Ἡ ταύτιση τῆς Διβοῦς εἶναι ἀπό τά δυσκολότερα προβλήματα καί ἡ λύση του περιέχει τόσες δυσκολίες ὅσες καί τά ὀνόματα *Ἰνδοί* καί *Ἰνδία*. Ἔτσι, δέν μπορεῖ νά εἶναι κανεῖς βέβαιος ὅτι ἔχει δοθεῖ ἡ σωστή λύση. Δέν ἀποκλείεται ἄλλος σύγχρονος συγγραφέας νά ἐννοεῖ διαφορετικό νησί. Ἐξάλλου, στήν παρούσα περίπτωση, δέν γνωρίζουμε ἄν, στήν ἐπιτομή πού ἔκανε ὁ Φώτιος, ἔχουν ἀποδοθεῖ πιστά τά ὀνόματα.

SUMMARY (PART II)

Philostorgios in his text (pp 18, 32-35), referring to «ἄλλη Ἰνδική» means the «μεγάλη or Εὐδαίμων Ἀραβία», the inhabitants of which are called «ἐνδοτάτω Ἰνδοί».

Philostorgios uses the term «ἄλλη Ἰνδική» for the same country, for his hero, Theophilos, interrupted his stay in Arabia, in order to go to his native island «Διβοῦς» (= Maldives), located near India. When, therefore, Theophilos left India for Arabia, he went to the «ἄλλη Ἰνδική».

Samuel N.C. Lieu, *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey* (με πρόλογο M. Boyce), Manchester University Press, Manchester 1985, σελ. XIII + 360.

Τό βιβλίον περιλαμβάνει έννέα κεφάλαια. Τά τρία τελευταία άφορούν τούς Μανιχαίους τής Κίνας και θά παρουσιαστούν έδω μέ λεπτομέρεια, επίμένοντας περισσότερο στό έβδομο κεφάλαιο, πού άναφέρεται στη διείσδυση τής θρησκείας μέσω κεντρικής Άσίας, πάνω στά ίχνη τών έμπόρων τής όδοϋ του μεταξιού. Τά πρώτα έξι κεφάλαια διαπραγματεύονται τή γέννηση και τήν εξάπλωση τής νέας θρησκείας στην Περσία, τήν Έγγϋς Άνατολή και τό Ρωμαϊκό κράτος (ή διδασκαλία του Μάνητος, οι επιδράσεις πού δέχτηκε από τό χριστιανισμό, άποστολές και εξάπλωσή του άνατολικά και δυτικά, ό μανιχαϊσμός στό Ρωμαϊκό κράτος, ή αντιμετώπισή του ως αίρετική και δυαλιστική θρησκεία από τόν Αύγουστινο, ή στάση τών παπών και του πρώιμου Βυζαντίου κλπ).

Στό έβδομο κεφάλαιο (σελ. 178 κ.ε.) γίνεται λόγος για τήν εξάπλωση τής θρησκείας άνατολικά του ποταμού Ώξου, από τόν 4ο ως τόν 7ο αιώνα και για τό ρόλο πού έπαιξαν οι βάρβαροι τής Δύσης (βάρβαροι σε σχέση με τή θέση τής Κίνας) στό ρίζωμα τής νέας θρησκείας και στη μεταφορά της στην Άπω Άνατολή.

Ό μανιχαϊσμός είχε εισχωρήσει πέραν του Ώξου ποταμού από τήν έποχή πού ό Μάνης ζούσε άκόμη. Κατά τόν έκτο αιώνα οι Μανιχαίοι τής Άνατολής άρχισαν νά άμφισβητούν τήν έξουσία του «άρχηγού» τους, στη Βαβυλωνία, μέ άποτέλεσμα νά επέλθει σχίσμα. Στη συνέχεια, οι ίδιοι, έστρεψαν τήν προσοχή τους στη διάδοση τής θρησκείας τους στις χώρες πού βρίσκονται άνατολικά του Ώξου (Amu Daria) και στην Κίνα. Κατά τήν έποχή τής άραβικής κατάκτησης τής κεντρικής Άσίας οι Μανιχαίοι είχαν επεκταθεί σε μιá ευρεία περιφέρεια τής περιοχής αυτής όργανωμένοι σε κοινότητες, υπό τόν «άρχηγό» τους, ό όποιος είχε τήν έδρα του πιθανώς στό Qoco (Kao-ch'ang).

Η χώρα ΒΑ του Ώξου ήταν γνωστή στους Έλληνες ως Σογδιανή από τήν έποχή του Μεγάλου Άλεξάνδρου. Οι Σόγδιοι δημιούργησαν από πολύ ένωρίς εγκαταστάσεις από τό Μέρβ ως τή δυτική μεθόριο τής Κίνας και κρατοϋσαν στα χέρια τους τό έμπόριο, ιδιαίτερα τής μετάξης, άνάμεσα στην Κίνα και στις χώρες πού βρίσκονταν δυτικά του Παμίρ. Άφού λοιπόν οι

Σόγδιοι είχαν τακτικές επαφές με την Κίνα, είναι φυσικό να σκεφτεί κανείς ότι φθάνοντας ο μανιχαϊσμός ως τόν Ήξο, σύντομα θα έβρισκε τό δρόμο του πρὸς τήν Ἄπω Ἀνατολή.

Ἐν τούτοις, πέρασαν τρεῖς αἰῶνες ὡς ὅτου οἱ Κινέζοι ἀκούσουν γιά τή θρησκεία τοῦ Μάνητος (Mo-mo-ni). Ἡ καθυστέρηση αὐτή ὀφείλεται σέ ἐχθρικές ἐπιδρομές. Οὐννοι εἶχαν καταλάβει τήν Lo-Yang, τήν ἀνατολική πρωτεύουσα τῆς Κίνας, καί προχώρησαν δυτικά πρὸς τήν ἐμπορική πόλη Hsien-yang (Khumdan-Χουβδάν). Ἡ ἴδια ἡ Σογδιανή ἔπασσε θύμα αὐτῶν τῶν ἐπιδρομῶν πρὸς τό τέλος τοῦ τρίτου αἰῶνα. Τόν τέταρτο αἰῶνα ἡ Σογδιανή ἐλεγχόταν προφανῶς ἀπό τοὺς Χιονίτες, ἐνῶ τοὺς δύο ἐπόμενους αἰῶνες (5ο καί 6ο) συνδέθηκε μέ τοὺς Ἐφθαλίτες ἢ Λευκοὺς Οὐγγους, πού ἐλεγχαν τοὺς σπουδαιότερους ἐμπορικούς δρόμους δυτικά τοῦ Παμίρ. Κινεζικές πηγές ἐπίσης ἀναφέρονται στή μείωση τοῦ ἐμπορίου καί τῶν πολιτικῶν ἐπαφῶν ἀνάμεσα στήν Κίνα καί τίς χῶρες ἀνατολικά τοῦ Ἁξου.

Πρόσφατες ἀρχαιολογικές ἀνακαλύψεις ἔχουν ἀλλάξει κάπως τήν ἄποψη ὅτι τό ἐμπόριο μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης εἶχε τελείως διακοπεῖ τόν 6ο αἰῶνα, ὁ σ. ὅμως πιστεύει ὅτι τό ἐμπόριο κατά μῆκος τοῦ Παμίρ διεξαγόταν μᾶλλον ἀπό πλανόδιους πωλητές παρά ἀπό τακτικά καραβάνια. «Τό σῶμα ἑνός τέτοιου ἐμπόρου πού πέθανε ἐνῶ ταξίδευε μέσω τῆς ἐσωτερικῆς Μογγολίας δέν εἶχε θραυτεῖ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι δέ συντροφευόταν ἀπό ἄλλους ἐμπόρους. Ὅταν ἀνακαλύφθηκε ὁ σκελετός του, βρέθηκε καί τό φορτίο ἀπό περσικά καί βυζαντινά ἀσημένια εἶδη πού κουβαλοῦσε μαζί του. Ἐνας solidus τοῦ Λέοντος Α΄ (457-74) μᾶς βοηθᾷ νά χρονολογήσουμε τό ταξίδι του μέσω τῆς κεντρικῆς Ἀσίας» (σ. 181).

Παρά τή μείωση τοῦ ἐμπορίου Ἀνατολῆς-Δύσης, τό λεκανοπέδιο τοῦ Ταρίμ ἐξακολούθησε νά διατηρεῖ τήν ἐμπορική του δραστηριότητα τόν 5ο αἰ., ἀφοῦ τό ἐμπόριο, ἰδιαίτερα τῆς μετέξξης, ἀνάμεσα στήν Κίνα καί τήν Ἰνδία δέ σταμάτησε. Τό ἴδιο τό λεκανοπέδιο ἔγινε κέντρο τοῦ βουδισμού καί ἔπαιξε τό ρόλο πολιτισμικῆς γέφυρας ἀνάμεσα στίς δύο χῶρες· ἦταν γιά τήν Κίνα ζώνη πολιτιστικῆς εἰσχωρήσεως, ὅπως ἡ Μεσοποταμία γιά τή Ρωμαϊκή αὐτοκρατορία. Ἀφοῦ ὁ μανιχαϊσμός εἶχε εἰσχωρήσει στίς πόλεις τῶν ὁάσεων τοῦ ἀνατολικοῦ Τουρκεστάν, «τό πέρασμά του στήν Κίνα γινόταν σημαντικά εὐκολότερο ἀπό τόν κοινό βουδιστικό πολιτισμό πού ὑπῆρχε ἀνάμεσα στό Ταρίμ καί τά βουδιστικά κέντρα τῆς Κίνας». Πολλοί ἀπό τοὺς Σόγδιους πού κατοικοῦσαν στό Ταρίμ ἔγιναν βουδιστές καί μετέφεραν τή νέα θρησκεία δυτικά, στή Σαμαρκάνδη καί στό Μέρβ. Οἱ Σόγδιοι ἦσαν μεταφορεῖς ὄχι μόνο τοῦ ἐμπορίου, ἀλλά καί τῶν ιδεῶν.

Καθὼς ἀργότερα οἱ Σόγδιοι ἦταν ἀπ' αὐτοὺς πού μετέφεραν τόν μανιχαϊσμό στήν Κίνα, ἐκφράστηκε ἡ ἄποψη ὅτι ὁ μανιχαϊσμός ὑπολάνθανε

στή Σογδιανή από τόν 4ο ως τόν 6ο αί., όταν ή όδός του μεταξιοϋ άνοιξε και πάλι. Αϋτή ή άποψη, όμως, δέ βασιζέται στις πηγές, οι όποιες άποκαλύπτουν ότι ό μανιχαϊσμός ήταν ισχυρότερος στις περιοχές νότια τής Σαμαρκάνδης, δηλ. τή Βακτρία, πού ήταν τμήμα τής αυτοκρατορίας τών Κουσάν από τόν 4ο ως τόν 6 αί. Στή Βακτρία ύπήρχε μεγαλύτερη επίδραση του βουδισμού άπ' όσο στή Σαμαρκάνδη. Κατά τήν περίοδο αϋτή ό μανιχαϊσμός άφομοίωσε πολλά χαρακτηριστικά του βουδισμού. "Όπως οι όμόθρησκοί τους στή Δύση είχάν υίοθετήσει τά άπόκρυφα χριστιανικά εϋαγγέλια και τίς πράξεις, έτσι και οι Μανιχαίοι τής κεντρικής 'Ασίας έκαναν χρήση του βίου του Βούδα, για νά διευκολύνουν τή διδασκαλία τής θρησκείας τους. Οι Μανιχαίοι έπαιξαν τό ρόλο του μεσάζοντα στήν εξάπλωση του «Βίου του Βούδα» στή Δύση, πού έφθασε ως εκεί μέ τή μορφή του γνωστού μεσαιωνικού μυθιστορήματος «Βαρλαάμ και 'Ιωσάφατ».

Πώς ξαναλειτούργησε ό δρόμος του μεταξιοϋ τόν 6ο αιώνα, μάς άφηγείται ό "Έλληνας ιστορικός Μένανδρος Προτήκτωρ. 'Η νέα τώρα δύναμη στήν κεντρική 'Ασία, οι Τούρκοι, ένωσαν υπό τήν ένωση τους τίς χώρες και στις δύο πλευρές του Παμίρ και οι Σόγδιοι ήταν οι πρώτοι πού είδαν τίς έμπορικές δυνατότητες πού άνοίγονταν μπροστά τους. "Επεισαν τόν Χαγάνο νά συνεννοηθεί μέ τους Πέρσες και πέτυχαν νά σταλεί σ' αϋτούς πρεσβεία, μέ επικεφαλής κάποιον Σόγδιο έμπορα πού λεγόταν Μανιάχ. Πολλοί έρευνητές πιστεύουν ότι τό όνομα του Μανιάχ είχε σχέση μέ τή θρησκεία του, άποψη πού δέ γίνεται άποδεκτή από τόν σ. Οι Πέρσες δέ συμφώνησαν μέ τους πρέσβεις και ό Τούρκος χαγάνος ήλθε σέ συνεννόηση μέ τόν Βυζαντινό αυτοκράτορα 'Ιουστίνο Β'. Τελικά κλείστηκε άνάμεσα στους Τούρκους και τους Βυζαντινούς έμπορική συμφωνία πού επέτρεπε στους Σόγδιους νά πουλοϋν μετάξι άπευθείας στό Βυζάντιο. 'Η συμφωνία κράτησε μόνο όχτώ χρόνια αλλά δείχνει ότι τό έμπόριο και οι διπλωματικές σχέσεις μεταξύ 'Ανατολής και Δύσης ήταν τώρα τακτικότερες. 'Αναμφίβολα, σέ Βυζαντινούς άπεσταλμένους στους Τούρκους χρωστάει και ό Θεοφύλακτος Σιμοκάττης τίς πληροφορίες του για τήν Ταυγάζστ, τό τουρκικό όνομα τής Κίνας. 'Η σημασία τής συνθήκης φαίνεται από τό γεγονός ότι από τά λίγα βυζαντινά νομίσματα πού βρέθηκαν στήν Κίνα, τό πρώτο είναι ένας solidus του 'Ιουστίνου Β'.

Μετά τήν εξάπλωση τών 'Αράβων στήν κεντρική 'Ασία και τή δημιουργία νέων σχέσεων μεταξύ Κίνας και Περσίας, οι κάτοικοι τής Σογδιανής ήταν από τους πρώτους πού ώφελήθηκαν. 'Η Σαμαρκάνδη έγινε ή εύημερούσα πόλη τών περιοχών άνατολικά του "Ωξου, άφου βρισκόταν κοντά στους νέους δρόμους πού όδηγοϋσαν προς τό Βυζάντιο (μέσω Καυκάσου) και τήν Κριμαία. Σύμφωνα μέ τίς πηγές, οι ήγεμόνες τής

Σαμαρκάνδης δέ συμπαθοῦσαν τούς Μανιχαίους. Ἐκείνη ἀνασκαφές πού ἔγιναν, γνωρίζουμε ὅτι δὲ βρέθηκαν ἴχνη Μανιχαίων στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴ Σαμαρκάνδη. Μόνο ἀνάμεσα στοὺς Σόγδιους «πού ἐμπορευόνταν ἀπὸ ὄσση σὲ ὄσση στὸ λεκανοπέδιο τοῦ Ταρίμ, ὁ μανιχαϊσμός βρῆκε τούς πῖο φλογερούς ὄπαδούς... Εἶναι δύσκολο νὰ προτείνουμε μιὰ ἀκριβῆ χρονολογία γιὰ τὴν ἔναρξη τῶν μανιχαϊκῶν ἀποστολῶν ἀνάμεσα στοὺς Σόγδιους ἐμπόρους ἀλλὰ ἡ ἀναβίωση τοῦ ἐμπορίου τὸν 6ο αἰ. ἦταν ἕνας σημαντικός παράγων στὴν ἐξάπλωση τῆς θρησκείας ἀνατολικά» (σ. 187). Ἡ γλῶσσα τῶν Σογδίων χρησιμοποιοῦνταν ἀπὸ τούς Μανιχαίους συγχρόνως μὲ τὰ παρθικά καὶ περσικά. Ἡ σχέση μεταξύ ἐμπόρων καὶ Μανιχαίων ἦταν τόσο στενὴ, πού στίς περισσότερες ὁάσεις οἱ δύο λέξεις ἦταν συνώνυμες.

Οἱ πρῶτοι πού δέχτηκαν τὸν μανιχαϊσμό μὲς στὴν Κίνα ἦταν προφανῶς οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Σόγδιοι ἀκόλουθοί τους πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ ἐκεῖ μετὰ τούς παραμεθόριους πολέμους τοῦ 6ου καὶ 7ου αἰώνα. Αὐτές οἱ κοινότητες τῶν ξένων ἦταν ἕνας ἐνδιαφέρων σύνδεσμος ἀνάμεσα στοὺς Κινέζους καὶ τούς ἐμπόρους. Οἱ Μανιχαῖοι τῆς Κίνας διατήρησαν τὴν παράδοση ὅτι ἡ ἐξάπλωση τῆς θρησκείας στὴ χώρα ἄρχισε μὲ τὸν ἐρχομὸ κάποιου Μῶζακ κατὰ τὴ βασιλεία τοῦ αὐτοκράτορα Kao-tsung τῆς δυναστείας τῶν Τ'ang (650-83). Ὅταν ὁ διαπρεπὴς μαθητὴς τοῦ Mihr-Ormuzd, πού εἶχε τὸ ἀξίωμα τοῦ «Aftādān» (Fu-to-tan = ἐπίσκοπος) ἔφθασε στὴν Κίνα, παρουσιάστηκε στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ, ὅπου τὸν δέχτηκε σὲ ἀκρόαση ἢ αὐτοκράτειρα Wu (684-704). Ἐκείνη μιὰ μεταγενέστερη βουδιστικὴ πηγὴ, μαθαίνουμε ὅτι ὁ Mihr-Ormuzd παρουσίασε ἕνα μανιχαϊκὸ ἔργο, τὸ «Sutra τῶν δύο ἀρχῶν», πού ἔγινε τὸ πῖο δημοφιλὲς μανιχαϊκὸ ἔργο στὴν Κίνα.

Στὴ συνέχεια ὁ σ. ἐκθέτει τὰ τοῦ μανιχαϊσμοῦ στὴν Κίνα, κατὰ τὴ δυναστεία τῶν Τ'ang (σελ. 189 κ.έ.). Σύμφωνα μὲ μανιχαϊκὴ παράδοση, ἡ αὐτοκράτειρα Wu Tse-t'ien, προστάτης τοῦ βουδισμού, ἔδειξε ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ὅσα εἶπε ὁ Mihr-Ormuzd, ἀργότερα ὅμως ἡ κινεζικὴ κυβέρνησις ἀποφάσισε νὰ περιορίσει τίς δραστηριότητες τῶν ξένων κοινοτήτων στὴν Κίνα. Δόθηκε διαταγὴ νὰ γίνῃ μιὰ μετάφραση περίληψης τῶν δογμάτων τῆς θρησκείας (ἔχει διασωθεῖ ἕνα ἀντίγραφο, γνωστὸ ὡς *compendium*) καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος (732) βγῆκε τὸ πρῶτο αὐτοκρατορικὸ διάταγμα πού περιορίζε τίς δραστηριότητες τῶν Μανιχαίων μόνο ἀνάμεσα στοὺς ξένους. Σκοπὸς του ἦταν νὰ ἐμποδίσῃ κάθε προσηλυτιστικὴ δραστηριότητα ἀνάμεσα στοὺς Κινέζους. Ἐκείνη τὴν ἄλλοτε δύο θρησκείες πού ἤρθαν ἀπὸ τὴ Δύση, ὁ ζωροαστρισιμὸς ἐπιζοῦσε σχεδὸν μόνο ἀνάμεσα σὲ Πέρσες φυγάδες καὶ ὁ νεστοριανισμὸς, μολονότι ἄντεξε περισσότερο, περιοριζόταν σὲ λίγες θέσεις ἔξω ἀπὸ τίς πρωτεύουσες Ch'ang-an καὶ Lo-yang. Ζωροαστρισιμὸς καὶ νεστοριανισμὸς θά ἀπαγορευτοῦν μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 845 καὶ ὁ δεῦτερος

θά είσχωρήσει γιά ἄλλη μιά φορά στήν Κίνα μαζί μέ τούς Μογγόλους. Καί οί τρεῖς αὐτές θρησκείες πού ἤρθαν ἀπό τή Δύση ἐπισκιάζονταν ἀπό μιά ἄλλη ξένη θρησκεία, τό βουδισμό, ὁ ὁποῖος, ἐπίσης τό 845, δέν ἀπέφυγε τήν καταδίκη, ἀφοῦ καί ὁ Βούδας ἦταν «βάρβαρος στήν καταγωγή».

Τό 755 ξέσπασε ἐπανάσταση στήν Κίνα, μέ ἀποτέλεσμα ἡ δυναστεία τῶν Τ'ang νά ζητήσει τή βοήθεια τῶν Οὐιγούρων Τούρκων, γιά νά ἀνακτήσει τά χαμένα ἐδάφη. Τό 762, ἕνα τμήμα τοῦ στρατοῦ τῶν Οὐιγούρων ἐλευθέρωσε τήν ἀνατολική πρωτεύουσα Lo-yang καί ἀνάμεσα σ' αὐτούς πού χαιρέτησαν τούς νικητές ἦταν καί Σόγδιοι Μανιχαῖοι ἱερεῖς. Στή Lo-yang ὁ χαγάνος Μο-γυ ἀσπάσθηκε τό μανιχαῖσμό καί στό πρόσωπό του ἡ θρησκεία βρῆκε τήν πολιτική ὑποστήριξη πού ὡς τώρα τούς εἶχαν ἀρνηθεῖ στήν Κίνα» (σελ. 193), μολονότι, καθώς φαίνεται, ἡ νέα θρησκεία δέν ἀντιμετωπίσθηκε μέ τόν ἴδιο ἐνθουσιασμό ἀπό τούς ἄλλους Τούρκους εὐγενεῖς. Καθώς λοιπόν ὁ μανιχαῖσμός ἦταν τώρα ἡ θρησκεία τῶν συμμάχων Οὐιγούρων, ἡ κυβέρνηση τῶν Τ'ang υἱοθέτησε εὐνοϊκή στάση ἀπέναντί της. Καί οί δύο πρωτεύουσες ἀπέκτησαν μανιχαϊκοὺς ναοὺς, πού χτίστηκαν μέ αὐτοκρατορική ἐγκριση. Μέ τήν ὑποστήριξη τῶν Οὐιγούρων οἱ Μανιχαῖοι ἐξασφάλισαν τήν ἀναγκαῖα ἄδεια ἀπό τήν κυβέρνηση νά ἰδρῦσουν ναοὺς σέ τέσσερις ἐπαρχίες τοῦ λεκανοπεδίου τοῦ Γιανκτσέ, ἴσως γιά προσηλυτιστικούς σκοποὺς, ἀφοῦ σ' αὐτές τίς ἐπαρχίες δέν ὑπῆρχαν σημαντικές κοινότητες Οὐιγούρων Τούρκων.

Ὡστόσο οἱ Τούρκοι ἔγιναν ἀντιλαϊκοί στήν Κίνα, γιατί συμπεριφέρονταν περισσότερο ὡς κατακτητές παρά ὡς σύμμαχοι. Ἔτσι, ὅταν τό 840 νικήθηκαν ἀπό τό ἐπίσης τουρκικό φύλο τῶν Κιργισίων, οἱ Κινέζοι κατάλαβαν ὅτι ἦρθε ὁ καιρός νά ἀπαλλαγοῦν ἀπ' αὐτούς καί ἐκλείσαν τούς ναοὺς στίς τέσσερις ἐπαρχίες τοῦ Γιανκτσέ, προβάλλοντας τή δικαιολογία ὅτι δέ θά μπορούσαν νά τούς κροστατέψουν ἀπό τό ἐχθρικό πλῆθος (ἔτος 843). Ἀκολούθησε τό κλείσιμο τῶν ναῶν στίς δύο πρωτεύουσες. Ἐπειδή ἡ περιουσία τῶν ναῶν δημεύθηκε, δέν ἀποκλείεται τό κίνητρο τῆς δῆθεν ξενοφοβίας νά ἦταν οἰκονομικό, ἀφοῦ οἱ Οὐιγούροι, ὡς ἔμποροι, διέθεταν χρήματα (σελ. 197). Οἰκονομικά ἐπίσης κίνητρα ἦταν ἀνάμεσα στά ἄλλα πού ὀδήγησαν, δύο χρόνια ἀργότερα, καί στό κλείσιμο τῶν ναῶν τῶν βουδιστῶν, πού ἦσαν πολυάριθμοι. Ἀκολούθησαν μέτρα ἐναντίον τῶν ζωροαστρῶν καί νεστοριανῶν. Τά γεγονότα τῶν ἐτῶν 842-845 σήμαναν τό τέλος μιάς περιόδου δύο αἰῶνων, κατά τή διάρκεια τῶν ὁποίων ἡ Κίνα βρισκόταν σέ συχνές ἐπαφές μέ τή Δύση.

Στό τελευταῖο ὑποκεφάλαιο γίνεται λόγος γιά τόν μανιχαῖσμό στοὺς Οὐιγούρους, μετά τήν ἦττα τους καί τήν ἐγκατάστασή τους στή ΒΔ μεθόριο τῆς Κίνας, κυρίως στό Kan-su καί Turfan. Ὁ μανιχαῖσμός παρέμεινε ὡς

κύρια θρησκεία τῆς δεύτερης αὐτοκρατορίας τῶν Οὐιγούρων πού ιδρύθηκε στό λεκανοπέδιο τοῦ Ταρίμ, μέ τήν πρωτεύουσά του στό Qoco (κοντά στό σημερινό Τουρφάν), ὅπου ὑπῆρχαν σημαντικοί ναοί καί μοναστήρια Μανιχαίων. Ἐκεῖ οἱ Μανιχαῖοι ἦταν ἐλεύθεροι νά προβοῦν καί σέ καλλιτεχνικές καί οἰκονομικές δραστηριότητες, καρπός τῶν ὁποίων ἦταν καί ὀρισμένα πολύ καλά χειρόγραφα. Τά μοναστήρια τους κατεῖχαν ὄχι μόνο γαῖες ἀλλά καί κοπάδια μέ πολύ προσωπικό, διάφορων ἐπαγγελμάτων. Ἀργότερα, ὅμως, ὅταν οἱ Μογγόλοι κατέλαβαν τό Ταρίμ (13ος αἰ.), οἱ Μανιχαῖοι ὑστεροῦσαν ἀριθμητικά ἀπό τούς βουδιστές καί γεστοριανούς χριστιανούς.

Κύριος στόχος τοῦ κεφαλαίου πού ἀκολουθεῖ (8ου) εἶναι ἡ ἀπόδειξη τῆς προσαρμοστικότητας τοῦ μανιχαϊσμοῦ στό νέο περιβάλλον πού βρέθηκε, στήν ἀρχή, ὅμως, παρουσιάζονται τά σπουδαιότερα ἀπό τά μανιχαϊκά κινεζικά κείμενα, πού ἔφθασαν ὡς ἐμᾶς: α) μιά μεγάλη «πραγματεία» (γνωστή ὡς Treatise) ἐπί τῆς μανιχαϊκῆς κοσμογονίας· β) μιά συλλογή ὕμνων πού περιέχει μερικές προσευχές στό Μάνητα καί σέ θεότητες τοῦ μανιχαϊσμοῦ (γνωστό ὡς Hymnscroll)· γ) μιά μικρή ἐπιτομή διδασκαλιῶν τῆς θρησκείας σέ θέματα ὅπως ἡ ζωή καί τά γραπτά ἔργα τοῦ ἰδρυτῆ της, οἱ κυριότερες δοξασίες τῆς μανιχαϊκῆς θρησκείας καί ἡ ὀργάνωσή της (γνωστό ὡς compendium). Καί τά τρία κείμενα περιέχουν ἓνα σημαντικό ἀριθμό ἀπό ὄρους βουδιστικῆς προέλευσης.

Στήν Ἀνατολή ὁ μανιχαϊσμός ἀναγκάστηκε νά προσαρμοστεῖ στό θρησκευτικό κλίμα πού ἐπικρατοῦσε ἐκεῖ. Ἀρκετά ἰσχυρή ἦταν ἡ ἐπίδραση τοῦ βουδισμοῦ. Στήν παραλλαγή τοῦ βίου τοῦ Μάνητα, ἡ βασιλική καταγωγή τοῦ ἰδρυτῆ τῆς θρησκείας ἀποδίδεται κατά σαφέστερο τρόπο ἀπ' ὅ,τι στή Δύση, πράγμα πού ὀφείλεται στήν προσπάθεια νά παραλληλισθεῖ ἡ ζωή τοῦ Μάνητα μέ αὐτήν τοῦ Βούδα, τοῦ ὁποίου ἡ πριγκιπική καταγωγή ἦταν γνωστή. Ἐπίσης ἡ γέννηση τοῦ Μάνητα ἀπό τό στήθος τῆς μητέρας του παρουσιάζει ὁμοιότητα μέ τούς θρύλους πού ἀφοροῦν τῇ γέννηση τοῦ Βούδα. Ἡ ἴδια ὁμοιότητα παρατηρεῖται καί στήν τέχνη. Στό μοναδικό μανιχαϊκό μνημεῖο τῆς Κίνας πού σώζεται ὡς σήμερα, ὑπάρχει ἓνα ἄγαλμα τοῦ Μάνητα ὡς «Βούδα τοῦ φωτός». Μέ τήν πρώτη ματιά νομίζει κανεῖς ὅτι βρίσκεται μπροστά σέ ἄγαλμα τοῦ ἴδιου τοῦ Βούδα ἀλλά προσεκτικότερη παρατήρηση κάνει αἰσθητές τίς ἀνάμεσά τους διαφορές.

Ἡ ταύτιση τοῦ Μάνητα καί τοῦ Βούδα στήν Κίνα προετοίμασε τό δρόμο τῆς ταύτισης τοῦ πρώτου μέ τόν Λάο-τσου, τόν ἰδρυτῆ τοῦ ταοῖσμοῦ (σ. 213 κ.έ.) καί ἔδωσε στους Μανιχαῖους τό πολύ ἐπιθυμητό στήριγμα μέσ στό ρεῦμα τῆς κινεζικῆς θρησκευτικῆς ζωῆς. Ἐξάλλου, ὁ Μάνης «ἔγινε τιμητικό μέλος τοῦ ταοῖστικοῦ πανθέου ἀπό τούς ἴδιους τούς ταοῖστές, στήν

προσπάθειά τους να δείξουν ότι ο ταοϊσμός βρισκόταν στις ρίζες και του βουδισμού και του μανιχαϊσμού... Οί Μανιχαίοι, πού γνώριζαν πάντοτε την ξενική προέλευση της θρησκείας τους, δέχτηκαν την τιμητική κινεζική αναγνώριση πού χορηγήθηκε στο Μάνητα με «άνοιχτες τις άγκάλες». Έτσι, «ένω οι βουδιστές γίνονταν περισσότερο έχθρικοί με τους Μανιχαίους, εξ αιτίας της άξίωσης του Μάνητα να είναι ένας Βούδας, ή ο Βούδας, οί Μανιχαίοι ισχυροποίησαν τους δεσμούς τους με τον ταοϊσμό» (σ. 216).

Ή από τις τρεις θρησκείες πού ήρθαν μέσω της Περσίας (μανιχαϊσμός, νεστοριανισμός, ζωροαστρισμός), ο μανιχαϊσμός ήταν ή μοναδική πού πέτυχε μιά διαρκέστερη παρουσία στην Κίνα, ως τον 17ο αιώνα. Ή κατάσταση αυτή όφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, στη θέληση των Μανιχαίων να γεφυρώσουν την πολιτιστική διαφορά μεταξύ Μεσοποταμίας και Κίνας, με σταθερή προσαρμογή και άφομοίωση. Βέβαια, δέν πρέπει να πιστέψουμε ότι οί Μανιχαίοι της Κίνας θεωρούσαν τους έαυτούς τους βουδιστές ή ταοϊστές. Ή ταύτιση του μανιχαϊσμού με τό βουδισμό και ταοϊσμό ήταν μερική και επιφανειακή ή βασική διδασκαλία ήταν ο μανιχαϊσμός. Ή υιοθέτηση όρισμένων στοιχείων από τό βουδισμό και τον ταοϊσμό απέβλεπε άποκλειστικά να μικρύνει τή διαφορά ανάμεσα στο μανιχαϊσμό και τις ύπάρχουσες εκεί θρησκείες.

Στό τελευταίο (ένατο) κεφάλαιο, παρακολουθείται ή πορεία της θρησκείας στη νότια Κίνα από τον 9ο ως τον 16ο αιώνα. Μετά την καταδίκη των ξένων θρησκείων (842-45), ο μανιχαϊσμός, για να επιζήσει, έπρεπε να κόψει τους δεσμούς με τους ξένους και να ένταχθεί όλοκληρωτικά στην κινεζική κοινωνία. Πράγματι, στους επόμενους αιώνες άνησε στις παράκτιες έπαρχίες της νότιας Κίνας και οί Κινέζοι όπαδοί του δέν είχαν σχέση με τους όμόθρησκους τους Ούιγούρους Τούρκους.

Τό τέλος της δυναστείας των Γ'ang άκολούθησε άναρχία, την όποία έκμεταλλεύθηκαν οί Μανιχαίοι για να έγκατασταθούν στις νότιες παράλιες έπαρχίες και ιδιαίτερα στο Fukien. Ή από τό 960 και έπειτα ή θρησκεία «του φωτός», όπως ήταν τώρα γνωστότερος ο μανιχαϊσμός, έντάχθηκε όλοκληρωτικά στην κινεζική κοινωνία και οί όπαδοί της ίδρυσαν ναούς με τή μορφή ταοϊστικών ναών. Ή ταοϊσμός ήταν θρησκεία πού μπορούσε να άφομοιώνει νέες ιδέες και πρόσφερε στο μανιχαϊσμό ιδεολογική κάλυψη (σ. 225).

Οί προσπάθειες των Μανιχαίων να εκτελούν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα υπό τό ένδυμα της νομιμότητας έλαβε τό 1120 σοβαρό πλήγμα, όταν ή κεντρική και νότια Κίνα ταραχτηκε από λαϊκή έπανάσταση, πού ή κυβέρνηση έκρινε ότι ένέπνευσαν έτεροδοξες άλλοδοπές ομάδες. Ή έπανάσταση του Fang La, όπως όνομάστηκε από τον ύποκινητή της, είχε οικονομικά (φορολογικά) έλατήρια και ανάμεσα σ' αυτός πού πήραν μέρος

ήταν και μία ομάδα από την επαρχία Γ'αι, στην οποία ζούσαν πολλοί Μανιχαίοι. Για τους περισσότερους κομφουκιανούς επίσημους ή θρησκεία «του φωτός» ήταν μία από τις πολλές παράνομες θρησκευτικές κοινωνίες που είχαν νυκτερινές συναντήσεις σε μη έγκριμένα κέντρα χορτοφάγων, όπου επιδίδονταν σε μαγικές πράξεις. Λίγα χρόνια μετά την επανάσταση του Fang La, οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονταν ως «χορτοφάγοι λατρευτές δαιμόνων». Στις επαρχίες όπου υπήρχαν πολλοί Μανιχαίοι προφανώς έννοουσαν αυτούς (στά κινέζικα οι λέξεις Μάνης και δαίμων μοιάζουν φωνητικά). Έκδόθηκε διαταγή να καταστραφούν τα κέντρα των χορτοφάγων και δεν υπάρχει αμφιβολία «οτι η θρησκεία του φωτός που καταδικάζει ήταν ο μανιχαϊσμός». Νεότεροι έρευνητές εξέφρασαν τη γνώμη ότι ο ίδιος ο Fang La ήταν ίσως επηρεασμένος από το μανιχαϊσμό, αλλά πιο πρόσφατα η άποψη αυτή αμφισβητήθηκε (σ. 240 κ.έ.). Πάντως, ο σ. συμπεραίνει ότι «μολονότι δεν ήταν οι υποκινητές η, ακόμη, οι ένθουσιώδεις υποστηρικτές της επανάστασης του Fang La, οι Μανιχαίοι των παράκτιων επαρχιών έγιναν πιθανότατα τα θύματά της, χωρίς να τό γνωρίζουν» (σ. 243).

Από τό 1167 και αργότερα η δυναστεία των Sung περιορίσθηκε στη νότια Κίνα. Αυτή η περίοδος χαρακτηρίζεται από άνηση του κομφουκιανισμού και πτώση του ταοϊσμού και του βουδισμού. Από τό 1130 ως τό 1150 ξέσπασαν τουλάχιστο πέντε επαναστάσεις στο κράτος, για τις οποίες η κυβέρνηση θεώρησε τους «χορτοφάγους λατρευτές δαιμόνων» ως τους κυριότερους ενόχους. Από τό 1132 ως τό 1209 εκδόθηκαν τουλάχιστο είκοσι διατάγματα έναντίον τους. Ανάμεσα στους διωκόμενους μνημονεύονται και οι Μανιχαίοι.

Οι κομφουκιανοί επίσημοι είδαν τον μανιχαϊσμό και τις θρησκείες που έμοιαζαν μ' αυτόν ως άπειλή του νόμου και της τάξης. Υπήρχαν βέβαια και μερικοί που δεν σκεπτόντουσαν κατ' αυτόν τον τρόπο. Εκείνο μάλλον που τους ένοχλούσε ήταν η όργάνωση των θρησκευτών αυτών για άλληλοβοήθεια ανάμεσα στα μέλη τους. Έτσι, δεν έχουμε άνασκευές της μανιχαϊκής διαρχίας, όμοιες με εκείνες της εποχής των πατέρων της Έκκλησίας. Όταν μάλιστα έβλεπαν τό μανιχαϊσμό έξω από τά κρατικά συμφέροντα, η θρησκεία «του φωτός» άποσπούσε ενοϊκά και κάποτε επαινετικά σχόλια, κάτι που δεν μπορούσε βέβαια να γίνει στη μεσαιωνική Δύση και τό Βυζάντιο.

Κατά τη μογγολική κατοχή της Κίνας (1279-1368) η κοινωνία της, που είχε γίνει κλειστή μετά τό τέλος της δυναστείας των Γ'ang, έξετέθηκε και πάλι σε ξενικές επιδράσεις. Ο δρόμος του μεταξιοϋ έγινε πιο πολυσύχναστος, ενώ πλοία από τη Δύση έφθαναν στα λιμάνια της. Οι Μογγόλοι έδειξαν άνεξιθρησκεία, δηλώνοντας ότι οι τρεις κυριότερες ξένες θρησκείες της

Κίνας, βουδισμός, νεστοριανισμός και ισλαμισμός ήταν ελεύθερες. "Όταν ο Μάρκο Πόλο επισκέφθηκε τό Fukien τό 1292, του υπέδειξαν νά επισκεφθεί οπαδούς μιᾶς θρησκείας πού δέν πίστευαν οὔτε στό Χριστό, οὔτε στό Βούδα, οὔτε στό Μωάμεθ. Ὁ ἴδιος πίστεψε ὅτι εἶχε νά κάνει μέ χριστιανούς, ἀλλά πολλοί σημερινοί ἐρευνητές νομίζουν ὅτι πρόκειται γιά Μανιχαίους. Πράγματι, ὑπάρχει μαρτυρία γιά τήν ὑπαρξη πολλῶν Μανιχαίων στό Fukien τήν ἐποχή αὐτή. Ἡ πληροφορία αὐτή παρουσιάζει πολύ ἐνδιαφέρον γιατί δείχνει ὅτι οἱ Μανιχαῖοι ἐπέζησαν τῶν διωγμῶν τῶν «χορτοφάγων λατρευτῶν δαιμόνων», ἐπί τῆς ἐποχῆς τῶν Sung. Ὁ σ. ἀπορρίπτει τήν ἄποψη ἐκείνων πού πιστεύουν ὅτι οἱ Μανιχαῖοι τοῦ Fukien ἦρθαν στήν Κίνα ἀπό τή θάλασσα καί δέν ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν παλαιότερων ὁμοθρήσκων τους.

Μετά τήν ἀπελευθέρωση τῆς Κίνας ὁ ἰδρυτής τῆς νέας δυναστείας «τοῦ φωτός» (Ming chao) ὁ ὅποιος ὄφειλε τήν ἀνύψωσή του σέ θρησκευτική ὀργάνωση καί γνώριζε καλά τή δύναμη τέτοιων θρησκευτικῶν σωματείων, ἐξέδωσε διάταγμα ἐναντίον ὀρισμένων ἀπ' αὐτά, ἀνάμεσα στά ὁποῖα ἦταν καί ἡ «θρησκεία τοῦ φωτός». Ἐφορμή γιά τήν τιμωρία τῶν τελευταίων ἦταν ἡ ὁμοιότητα τοῦ ὀνόματος τῆς αὐτοκρατορικῆς οἰκογένειας μέ τό ὄνομα τῆς θρησκείας, πράγμα πού ἐθεωρεῖτο προσβλητικό. Ὁ διωγμός τους ἀργότερα ἀνεστάλη καί εἴμαστε βέβαιοι ὅτι γύρω στά 1600 ὑπῆρχαν ἀκόμη στήν νότια Κίνα Μανιχαῖοι, δέ γνωρίζουμε ὅμως πόσο ἡ θρησκεία τους ἐπέζησε ἀκόμη, γιατί λείπουν οἱ σχετικές πληροφορίες ἀπό τίς πηγές.

Τό βιβλίον τελειώνει μέ ὑποσημειώσεις (σ. 265 κ.ἑ.) καί ἐκτενῆ βιβλιογραφία (σ. 314 κ.ἑ.) πηγῶν (συριακῶν, ἑλληνικῶν καί λατινικῶν, κινεζικῶν) καί νεότερων μελετῶν (σέ εὐρωπαϊκές γλῶσσες, σέ κινέζικα καί γιαπωνέζικα). Τό ἔργο παρουσιάζει ἀριότητα καί εἶναι πολυτιμώτατο γιά τήν ἱστορία τῶν δυτικῶν θρησκείων στήν Ἀνατολή. Ἡ χρήση ἀπό τό σ. ἀνατολικῆς καί δυτικῆς βιβλιογραφίας καί ἡ πολυχρονη πείρα του —εἶναι γνωστές καί ἄλλες μελέτες του πάνω στό ἀντικείμενο αὐτό— συντέλεσαν στή σφαιρική ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος καί ἐδῶ, νομίζουμε, ἔγκειται, ὡς ἕνα σημεῖο, τό μεγάλο ἐνδιαφέρον πού παρουσιάζει τό ἔργο. Μολονότι, δηλ. ἡ ἀπόσταση ἀπό τήν Ἐγγύς Ἀνατολή ἦταν τεράστια καί οἱ ἐπαφές ἐλάχιστες, ὁ σ. δέν ἀπομόνωσε τοὺς Μανιχαίους τῆς κεντρικῆς Ἀσίας καί Ἄπω Ἀνατολῆς ἀπό τήν ἀρχική τους κοιτίδα. Ἐτσι, εἶναι εὐκολότερο νά διακρίνει κανεῖς τί μεταβολές υἰοθέτησαν οἱ ὁπαδοί τῆς θρησκείας αὐτῆς στή νέα της πατρίδα ἀλλά καί τή συντηρητικότητα τῶν Κινέζων. Τά πῶ ἐνδιαφέροντα σημεία τῆς ἐργασίας γιά μᾶς εἶναι ἡ βραδεία εἰσχώρηση τῆς θρησκείας μέσω τῆς ὁδοῦ τοῦ μεταξιοῦ καί ἡ μείωση τῆς ἐμπορικῆς δραστηριότητος τῆς ὁδοῦ κατά τοὺς αἰῶνες τῶν βαρβαρικῶν

ἐπιδρομῶν. Ἔτσι, οἱ προσπάθειες ἀπό τούς Βυζαντινοὺς νά ἐξασφαλίσουν εὐκολότερα τό μεταξύ, φαίνεται ὅτι δέν ἐξαρτιόταν μόνο ἀπό τούς Πέρσες, ἀλλά, ἴσως περισσότερο, καί ἀπό τούς πολεμικούς βαρβαρικούς λαούς τῆς κεντρικῆς Ἀσίας.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΧΡΙΔΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΥ

Ὁ κ. *Μιχ. Κορδώσης*, στήν πραγματεία του « Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπό τοὺς Φράγκους », σχολιάζοντας ἐπιστολή τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος Δημητρίου Χωματιανοῦ (*Ιστοριογεωγραφικά*, 1 (1986) σ. 126-136) ἀναφέρει πὼς ὁ ἡγεμόνας τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους τῆς Ἠπείρου Θεόδωρος Δούκας ἔστειλε διὰ θαλάσσης μέ ἀπεσταλμένο γράμμα στόν ἄρχοντα Γεώργιο Δαιμονογιάννη, σχετικό μέ τό γαμπρό τοῦ τελευταίου, τό δεσπότη Ἰωάννη Χαμάρετο, ὁ ὁποῖος θεωρεῖται γιός τοῦ δυνάστη τῆς Λακεδαιμόνος Λέοντος Χαμαρέτου. Ὁ Δαιμονογιάννης πρέπει νά κατοικοῦσε στή Μάνη καί μάλιστα ὄχι μακριά ἀπό τή θάλασσα. Τόν πῖό ἀκίνδυνο τρόπο παραδόσεως τοῦ γράμματος στόν παραλήπτη, ἐπινόησε ἄλλος ἐγγώριος ἄρχοντας, ὁ Γαβριήλ Λάρυγξ, πού φιλοξένησε στή Μάνη τόν ἀπεσταλμένο. Τό γράμμα μέσα σέ μιά ἐκκλησία, μπροστά στό Ρωμαῖο, δηλ. ὀρθόδοξο, ἐπίσκοπο Μάνης, παραδόθηκε σέ κάποιον ἱερέα κι αὐτός μέ τή σειρά του τό ἐγχείρησε στό Δαιμονογιάννη, τόν ὁποῖο βρῆκε στό ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Μήπως ἄραγε μπορεῖ κανεῖς νά ὑποθέσει ποιός ἦταν αὐτός ὁ ναός;

Τό γράμμα τοῦ Δούκα γράφτηκε τό Δεκέμβριο τοῦ 1222 (ὀ.π., σ. 133). Ἐπομένως τότε πρέπει νά ὑφίστατο ὁ ναός τοῦ Ἁγίου. Ἀπό τίς βυζαντινές ἐκκλησίες πού ξέρω στή Μάνη, τίς ἀφιερωμένες στό μεγαλομάρτυρα Γεώργιο, πῖό κοντά στή θάλασσα, ἐκκλησία χρονολογούμενη μέ πολλή μεγάλη πιθανότητα κοντά στό 1200 εἶναι ὁ ναός τῆς Ἐπισκοπῆς παρά τόν κόλπο-λιμανάκι τοῦ Μεζάπου, πολύ κοντά στό συνοικισμό « Ἁῖς-Γιῶργης » τοῦ χωριοῦ Σταυρί, ναός κομψός, σταυροειδής, τρουλλαῖος, δικιόνιος (βλ. γι' αὐτόν *N. Β. Δρανδάκη*, Βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις, 1964 σ. 65-109). Ὁ γραπτός του διάκοσμος, ἐξαιρετικῆς ποιότητος, συνηγορεῖ στήν ὑπόθεση, πρὸς τήν ὁποία ὀδηγεῖ τό ὄνομά του, ὅτι δηλ. πρόκειται γιά καθεδρικό ναό τῆς ἐπισκοπῆς Μαΐνης, πού μνημονεύεται ἀπό τόν 9ο αἰώνα.

Κοντά στήν Ἐπισκοπή, στό ἀκρωτήρι Τηγάνι, τοποθετεῖται κατά τήν πιθανότερη, νομίζω, ἐκδοχή τό βυζαντινό κάστρο τῆς Μαΐνης. Καί σύμφωνα μέ τήν ἄποψη τοῦ κ. Κορδώσης (ὀ.π., σ. 131 ὑποσ. 17, σ. 197) κατά τή

βυζαντινή εποχή, κάστρο σημαίνει οχυρωμένη πόλη. Ίσως τόν άρχικό καθεδρικό ναό τής έπισκοπής αποτελοῦσεν ή παλαιοχριστιανική βασιλική, πού άνασκάφηκε στό Τηγάι, έπισκευασμένη τό 12ο αί. Η φάση τών έρειπίων της πού ήλθαν στό φώς, χρονολογήθηκαν από τόν 7ο αί. (Βλ. γι' αὐτήν ΠΑΕ 1966 σ. 121-135, 1977 σ. 200-207, 1978 σ. 183-191, 1979 σ. 215-221, 1980 σ. 247-258, 1981 σ. 241-253, 1983-Α' σ. 264-270). Ο ναός τής Έπισκοπής σύμφωνα μέ ντόπια παράδοση τιμάται στό όνομα τής Παναγίας. Από τίς σωζόμενες όμως παραστάσεις τοῦ γραπτοῦ του διακόσμου καμιά δέν άνήκει στόν ιδιαίτερα Θεομητορικό εικονογραφικό κύκλο. Αντίθετα, 10 σκηνές εικονογραφοῦν τή ζωή τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Γι' αὐτό εὐλόγως υπέθεσα πώς άρχικά ή έκκλησία ήταν άφιερωμένη στό μεγαλομάρτυρα καί τό όνομά της μέ τόν καιρό ξεχάστηκε. Τό φαινόμενο δέν είναι μοναδικό στη Μέσα Μάνη. Ο δικογχος μονοκάμαρος ναός τοῦ «Ἁγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, πρέπει νά έτιμάτο στό όνομα τοῦ Ἁρχαγγέλου Μιχαήλ καί τής Ἁγίας Παρασκευής, τών όποίων προτομές κοσμοῦν τά τεταρτοσφαίρια τών άψίδων, ένώ στην έκκλησία δέν υπάρχει ιδιαίτερη παράσταση τοῦ Ἁγίου Πέτρου. Για όμοιο λόγο καί ό ναός τής «Ἁγίας Παρασκευής» κοντά στά σπήλαια Διροῦ πρέπει νά ήταν άφιερωμένος στους Ἁγίους Θεοδώρους (ΠΑΕ 1979 σ. 169). Τό άρχικό όνομα τής Έπισκοπής, πιθανότατα διασώθηκε στην όνομασία τοῦ παράπλευροῦ της συνοικισμοῦ Ἁϊ-Γιώργης.

Διάφοροι συλλογισμοί όδηγοῦν τόν κ. Κορδώση στην άποψη πώς ή παράδοση τής έπιστολής τοῦ Θεοδώρου Δούκα στό Δαιμονογιάννη πρέπει νά έγινε στη Μάνη καί μάλιστα όχι μακριά από τή θάλασσα. Ἄς σημειωθεί πώς για τό τοπωνύμιο «στ(αυ)ρώς», στόν όποιο βρισκόταν τό χωράφι πού κάποιος *λαριγκᾶς* άφιέρωσε στό ναό τοῦ Ἁρχαγγέλου (1278), στό γειτονικό Πολεμίτα τής Μέσα Μάνης, έχει διατυπωθεί ή υπόθεση μήπως πρόκειται για τό χωριό Σταυρί, τό κοντινό πρὸς τήν Έπισκοπή (Ν. Β. Δρανδάκης, Δυό έπιγραφές ναῶν τής Λακωνίας: τοῦ Μιχαήλ Ἁρχαγγέλου (1278) στόν Πολεμίτα τής Μάνης καί τής Χρυσαφίτισσας (1290), Λακωνικά Σπουδαί, Στ' (1982) σ. 49, 54).

Γιά τούς άνωτέρω λόγους νομίζω πώς μπορεί νά σταθεί ή υπόθεση ότι τό γράμμα τοῦ ήγεμόνα τής Ἁπείρου παραδόθηκε στό Δαιμονογιάννη μέσα στό ναό τής Έπισκοπής.

Ν. Β. Δρανδάκης

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ ΤΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο Ζαγορήσιος χώρος και η κοινωνία του προσφέρονται για ένα ευρύ πεδίο τόσο ιστορικής, όσο και κοινωνικής, οικονομικής, λαογραφικής, και γεωγραφικής έρευνας και μελέτης. Σ' αυτό συντελούν τα καθορισμένα γεωγραφικά όρια του χώρου¹, η μοναδικότητα του φυσικού περιβάλλοντος, η πλούσια πολιτιστική παράδοση, η ιδιαίτερη και χαρακτηριστική αρχιτεκτονική των οικισμών του καθώς και οι κοινωνικο-οικονομικές δομές τόσο του παρελθόντος, όσο και του παρόντος.

Τα ιστορικά μονοπάτια στο Ζαγόρι αποτελούν αναπόσπαστο τμήμα της Ζαγορήσιας κοινωνίας και του γεωγραφικού της χώρου. Η αξιοποίησή τους προσφέρει μια νέα δυνατότητα ένταξης του χώρου στην εθνική οικονομία, υπερπηδώντας ευκολότερα τις αδυναμίες, το κόστος και τα προβλήματα μιας συνηθισμένης αναπτυξιακής πρότασης².

Ο Ζαγορήσιος χώρος, φυσικά οχυρωμένος, επιτρέπει μόνο από τέσσερα περάσματα την επικοινωνία του με τον έξω κόσμο^{2α}.

1. Το Ζαγόρι εκτείνεται βόρεια της πόλης των Ιωαννινών, πίσω από το επίμηκες βουνό Μιτσικέλι. Είναι ένας χώρος με ξεκάθαρα φυσικά όρια. Ο ποταμός Αώος, από τις πηγές του μέχρι την πόλη της Κόνιτσας, ορίζει το βόρειο σύνορό του με την Μακεδονία και τα Κονιτσοχώρια. Οι απόκρημνες πλαγιές του ορεινού όγκου της Τύμφης ή Γκαμήλας, 2.480 μ. υψόμετρο χωρίζουν το Ζαγόρι από την πόλη της Κόνιτσας. Δυτικά, ο ποταμός Γορμός, παραπόταμος του Θύαμι ή Καλαμά, χωρίζει το Ζαγόρι από το Πωγώνι. Στα Νότια, το Μιτσικέλι, 1.800 μ. υψόμετρο, παρεμβάλλεται μεταξύ Ζαγοριού και της πόλης των Ιωαννινών. Τέλος, η κοιλάδα του ποταμού Βάρδα με το Μαυροβούνι Μετσόβου, 2.100 μ. υψόμετρο, αποτελούν το ανατολικό όριο μεταξύ Ζαγοριού και Μαλακασίου.

2. Τα ιστορικά Ζαγορήσια μονοπάτια αποτέλεσαν αντικείμενο έρευνας και μελέτης τόσο κατά την εκπόνηση της διπλωματικής μας εργασίας, για την απόκτηση διπλώματος αρχιτέκτονος στη σχολή Καλών Τεχνών των Παρισίων, (UP₁-1976), όσο και για την υποστήριξη διδακτορικής διατριβής μας πάνω στην «κοινωνική και οικονομική γεωγραφία του χώρου» (NANTERRE - 1981).

Επί πλέον, το 1984 προτάθηκαν σαν αντικείμενο μελέτης σε ομάδα νέων του Υφυπουργείου Νέας Γενιάς κι Αθλητισμού, που επεξεργάστηκε τμήμα τους.

2α. Για τους δρόμους στην Ήπειρο βλ. P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallenia (Tabula Imperii Byzantini, 3) Wien 1981, σελ. 88 κ.έ.

α) Από τη θέση «ΠΟΛΤΣΙΕΣ» Μετσόβου με τη Μακεδονία και Θεσσαλία.

β) Από τη θέση «ΜΠΑΛΝΤΟΥΜΑ» με το Μέτσοβο και τα Γιάννινα.

γ) Από τη θέση «ΒΡΥΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΙΑ» με τα Γιάννινα, το Πωγώνι, την Αλβανία και τη Δυτική Μακεδονία.

δ) Από τη θέση «ΚΛΕΙΔΙ» με την Κόνιτσα και τα Κονιτσοχώρια.

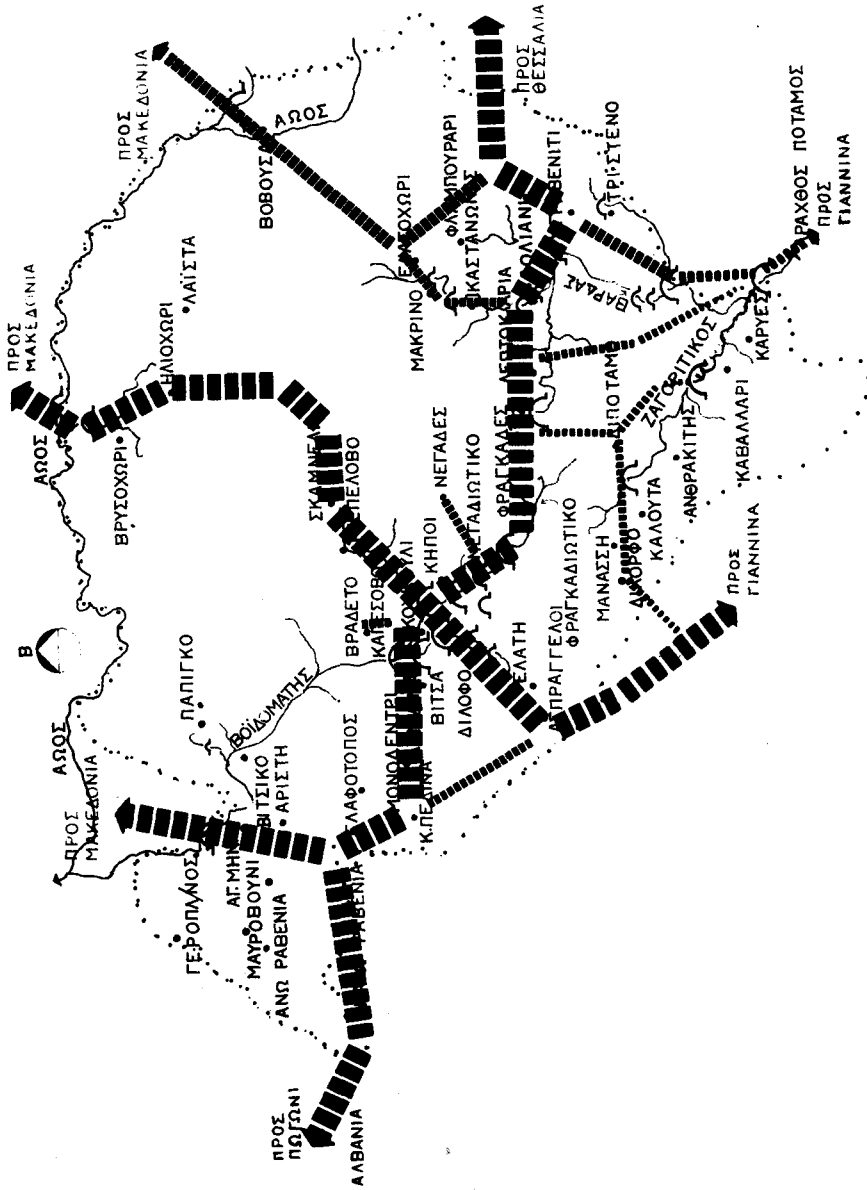
Από την άλλη μεριά, εσωτερικά, οι Ζαγορήσιοι οικισμοί επικοινωνούν οδικώς με ευκολία έχοντας να αντιμετωπίσουν μονάχα το πέρασμα ποταμιών και χαμηλών αυχένων. Δεν είναι καθόλου παράξενο το γεγονός ότι σώζονται ακόμη μέχρι τις μέρες μας 45 από τα 100 περίπου μικρά και μεγάλα πέτρινα γεφύρια³, λείψανα του πλήθους των οδικών αρτηριών που συνέδεαν τους οικισμούς μεταξύ τους. Τα πέτρινα γεφύρια πλαισιώνει ένας σημαντικός αριθμός από πέτρινες σκάλες (σώζονται σήμερα του Βραδέτου, της Βίτσας, και 2 του Κουκουλιού) καθώς και τμήματα οδικών αρτηριών που ήταν λιθοστρωμένα σε σημεία όπου βούρκωνε το έδαφος από τις βροχές.

Οι μετακινήσεις ατόμων και προϊόντων γίνονταν με ζώα, τα φημισμένα καραβάνια, και γι' αυτό η χάραξη των μονοπατιών ακολουθούσε περάσματα χαμηλά σε υψόμετρο, που συνδύαζαν την ύπαρξη νερού και χόρτου για τα ζώα, αποφεύγοντας τους ψηλούς αυχένες που κρατούσαν χιόνι. Στα τμήματα του δρόμου όπου η λάσπη δημιουργούσε προβλήματα και δυσκολίες στους πεζούς και τα ζώα, ήταν κατασκευασμένο αριστοτεχνικό λιθόστρωτο που σταθεροποιούσε το έδαφος αποχετεύοντας τα νερά. Στις διασταυρώσεις των δρόμων, κοντά πάντα στα πέτρινα ή ξύλινα γεφύρια, υπήρχαν υδρόμυλοι για το άλεσμα των δημητριακών. Οι υδρόμυλοι, που οι περισσότεροι ήταν βακούφικοι, δηλαδή ανήκαν στην εκκλησία, αποτελούσαν τόπο συνάντησης ανθρώπων κι ανταλλαγής προϊόντων και πληροφοριών.

Τέλος, κυρίως σε οικισμούς που βρίσκονται στα Ζαγορήσια όρια, όπως Βωβούσα, Γρεβενίτι, Καμπέρ Αγά, Ασπράγγελοι, κ.ά., υπήρχαν χάνια, όπου διανυκτέρευαν κι εύρισκαν φαγητό και τροφή ταξιδιώτες και ζώα. Επίσης πολλά σημαντικά μοναστήρια όπως της Βοτσάς, που θεωρείται ότι το έχτισε ο Κων/νος ο Πωγωνάτος, του Αη Γιάννη του Ρογκοβού και της Καλουτάς (Μ. Βισσικού), ήταν χτισμένα πάνω ή κοντά στις μεγάλες οδικές αρτηρίες κι εχρησιμοποιούντο σαν σταθμοί ανάπαυσης κι εμπορικών συναλλαγών.

Ο Λεάνδρος Ι. Βρανούσης αναφερόμενος στο «ΧΡΟΝΙΚΟΝ ΤΗΣ ΒΟΤΣΑΣ» μας πληροφορεί: *Ἡ Βοτσά ἢ Βουτσά ἀνήκει εἰς τὰ παλαιὰ καὶ σεβάσμια ἐκεῖνα μοναστήρια τῆς Ἠπείρου, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν παράδοσιν,*

3. Μιχ. Αράπογλου, Γεφύρια του Ζαγορήσιου χώρου: Δελτίο Κέντρου Ερευνών Ζαγορίου, τεύχος 1, Ιούνιος 1981, σ. 33 κ.έ.

Εικ. 1. Κεντρικοί και δευτερεύοντες άξονες, γεωγραφία Ζαγορίου.

ἀνάγουν τὴν ἴδρυσίν των εἰς τὸν Βυζαντινὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Δ' τὸν Παγωνάτων... Λείψανα λιθόστρωτων ὁδῶν, παλαιαὶ γέφυραι, ἢ πρόσφατος παράδοσις καὶ ἄλλαι ἐνδείξεις μαρτυροῦν ὅτι εἰς παλαιότερους αἰῶνας διήρχετο πλησίον τῆς Μονῆς μία ἀπὸ τὰς σημαντικωτέρας ὁδικὰς ἀρτηρίας, αἱ ὁποῖαι συνέδεον τὴν Ἠπειρον μὲ τὴν Θεσσαλίαν καὶ τὴν Δυτικὴν Μακεδονίαν⁴.

Στο ανατολικό πέρασμα του Ζαγορίου πρώτος σταθμός ήταν η Βωβούσα και μερικές ώρες πιο μακριά το Γρεβενίτι. Στη συνέχεια, μεγάλο σταθμό-σταυροδρόμι, αποτελούσε το μοναστήρι της Βοτσάς, Νότια προς τα Γιάννινα και Δυτικά προς το Κεντρικό Ζαγόρι. Σημαντικό σταθμό-σταυροδρόμι επίσης, αποτελούσαν τα χωριά Κήποι και Κουκούλι, γιατί στο σημείο αυτό η αρτηρία Βορά-Νότου έτεμνε τον οδικό άξονα Ανατολή-Δύση. Περνώντας από τους οικισμούς Βίτσα, Μονοδέντρι, Ἄνω Πεδινά, Ελαφότοπο, Κάτω Πεδινά, η αρτηρία κατέληγε στην Αρίστη και την Κλειδωνιά, δυτικό πέρασμα του Ζαγορίου.

Ο Ἄξονας Βορά-Νότου ξεκινούσε, διαβαίνοντας τον Αώο, από το Βρυσοχώρι εξυπηρετώντας τους οικισμούς Ηλιοχώρι, Σκαμνέλι, Τσεπέλοβο, κι έφτανε στον Αη Γιάννη το Ρογκοβό που αποτελούσε σημαντικό σταθμό της διαδρομής. Συνεχίζοντας προς Νότο, η μεγάλη αυτή αρτηρία περνούσε από τους οικισμούς Καπέσοβο, Κουκούλι, Κήποι, Δίλοφο, Ελάτη, και κατέληγε στους Ασπράγγελους, στον αυχένα του Αη Θανάση που ήταν το νότιο πέρασμα του Ζαγορίου.

4. Χρονικά της Μεσαιωνικής και Τουρκοκρατούμενης Ηπείρου, έκδ. ΕΗΜ, Ιωάννινα 1962, σελ. 190, 191, 192.

Και παρακάτω στις υποσημειώσεις:

«Τό βιβλίον Δρομοδείκτης... Πελοποννήσου, Βοιωτίας, Ἀττικῆς, Θεσσαλίας, Ἠπείρου, Μπόσνας, Μακεδονίας καὶ Θράκης, Βενετία 1829, ἀναγράφει τὰ δρομολόγια τῶν караβανιῶν «Ἀπὸ Ἰωάννινα εἰς Γρεβενά, Μπιτώλια καὶ Βουκουρέστι» (σ. 14 ἐξ.). Μεταξύ τῶν ἄλλων καὶ ἡ διαδρομὴ «Ἰωάννινα ἕως τὸ μοναστήρι τῆς Βοτῆς (ῶραι 9)». Πρβλ. Κ. ΜΕΡΖΙΟΝ, εἰς «Ἠπειρωτικὰ χρονικά» 10 (1935) σ. 185 σημ. — «Ἐρχόμενος ἐκ Θεσσαλίας ἢ Δυτικῆς Μακεδονίας διαβαίνει τοὺς αὐχένας τῆς Πίνδου, παρὰ τὸ Μέτσοβον συναντᾷ τὸ ὄροπέδιον Πολιτισίης, ὅπου αἱ πηγαὶ τοῦ Ἀώου, ἐκεῖθεν δὲ κατέρχεται ὁμαλῶς πρὸς τὴν Βοτσάν. Ἀπὸ τὴν Βοτσάν ἢ ἀκολουθεῖ τὸν παραπόταμον τοῦ Ἀράχθου καὶ κατέρχεται πρὸς Ἰωάννινα ἢ ἐξακολουθεῖ τὴν πορείαν του πρὸς δυσμὰς καὶ διὰ τοῦ κεντρικοῦ Ζαγορίου φθάνει εἰς τὰ δυτικὰ Ζαγοροχώρια, ἀπ' ὅπου ὁ δρόμος εἶναι πλέον ἐνοικτός πρὸς τὴν κοιλάδα τοῦ Καλαμᾶ καὶ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου, καθὼς καὶ πρὸς τὴν Κόνιτσαν, τὴν κοιλάδα τῆς Δρόμπολης καὶ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ἀώου». Επίσης, ο Θεόδ. Κ. Π. Σαράντης, Το χωριὸ Περιβόλι-Γρεβενῶν, Αθήνα 1977, σελ. 39, που ἀντλεῖ τις πληροφορίες του ἀπὸ τον Fr. Rouquerville, μας ἀναφέρει χαρακτηριστικὰ:

«Ἀπὸ τὸ Περιβόλι διήρχετο καὶ διέρχεται καὶ σήμερα ὁ συντομότερος δρόμος, ποὺ ἐνώνει τὸ Θερμαϊκὸ Κόλλο (τὴ Θεσσαλονίκη) μὲ τὴν Ἠπειρο (τὰ Γιάννινα) καὶ τὸ Ἰόνιο Πέλαγος (τὴν Ἠγουμενίτσα). Εἶναι ἡ «Βασιλικὴ στράτα» των Ρωμαίων, ποὺ ἴχνη της σώζονται μέχρι σήμερα καὶ ἡ ὁποία περνώντας ἀπὸ τὰ Γιάννινα - Βωβούσα - Περιβόλι - Γρεβενά - Κοζάνη - Βέροια, ἐνώνεται στὴ Θεσσαλονικὴ μὲ τὴν Ἐγνατία, γιὰ νὰ φθάσῃ στό Βυζάντιο».

Από τον κάμπο των Ασπραγγέλων ξεκινούσε για το Πωγώνι, Αλβανία και Βλαχιά, το φημισμένο από το δημοτικό τραγούδι караβάνι του Ρόβα.

Μικρότερες αρτηρίες αλλά εξίσου σημαντικές συνέδεαν τους υπόλοιπους Ζαγορήσιους οικισμούς με τους άξονες Ανατολή-Δύση και Βορρά-Νότου (βλ. Χάρτη).

Θεωρούμε, ότι στα λίγα στοιχεία που μας δίνει η σημερινή Ζαγορήσια κοινωνία για την κοινωνική δομή, την οικονομία και τον πολιτισμό της, υπάρχει απεριόριστη δυνατότητα δημιουργίας μιας πληρέστερης και σφαιρικότερης εικόνας της, αν την αποκρυπτογραφήσουμε μέσα από τα ίχνη που άφησε στο χώρο.

Τα ιστορικά μονοπάτια, λοιπόν, σίγουρα προσθέτουν πολλά στη γνώση της αρχιτεκτονικής-χωροταξικής φυσιογνωμίας του Ζαγορήσιου χώρου, όπως μας πληροφορούν παράλληλα για την Ζαγορήσια κοινωνία, ιδίως την εποχή της ιστορικής και γεωγραφικής συγκρότησης κι ανάπτυξής της.

Μιχάλης Άραπογλου

ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΑ ΣΕ ΠΛΙΝΘΟΥΣ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΟ ΚΑΙ ΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Το άρθρο του συναδέλφου Θ. Παπαζώτου για τη Μεσαιωνική Τοπογραφία του Νομού Πιερίας, στον πρώτο τόμο των 'Ιστορικογεωγραφικών' (1986, 29-42), μου έδωσε την αφορμή για έναν σύντομο προβληματισμό σχετικά με την προέλευση και την ταυτότητα του οικοδομικού υλικού στο ναό της Παναγίας Κουντουριώτισσας, στο ομώνυμο χωριό¹. Ανάμεσα στο αρχιτεκτονικό υλικό που μεταφέρθηκε απ' τα ερείπια του γειτονικού Δίου², καταλέγονται τα επίκρανα των κιόνων του τριβήλου, που αντιστοιχούν ακριβώς στο υλικό, τις διαστάσεις και το διάκοσμο, σε δυο επιθήματα των κιονοστοιχιών της 2ης (ανώτερης) βασιλικής στο κέντρο της ύστερης ρωμαϊκής πόλης του Δίου (Πίν. 17 α β, 18 β). Στο δάπεδο της Κουντουριώτισσας υπάρχουν εξάλλου ενσφράγιστοι πλίνθοι που επίσης προέρχονται από το Δίο. Άλλοι έχουν έκτυπη επιγραφή: ΔΙΟΥ (ΕΚΚΛ)ΗΣΙΑ και άλλοι έκτυπο το σταυρόμορφο επίγραμμα: ΕΠΙΦΑΝΙΟΥ³ (Πίν. 19 α). Μπορεί να υποθέσει κανείς ότι και οι πλίνθοι προέρχονται από τη 2η Βασιλική του Δίου, διότι στην ανασκαφή της βρέθηκε το σφράγισμα: ΔΙΟΥ~ΚΕ⁴. Ως προς την ερμηνεία, το «Εκκλησίας Δίου» θα δήλωνε μάλλον την κτήση παρά τον προορισμό, όπως ερμηνεύει ο Ορλάνδος⁵ το ίδιο ισχύει και για τα άλλα, ίδιας μορφής σφραγίσματα⁶. Ως προς την ταύτιση του μονογράμματος πιστεύω ότι μπορεί ο Επιφάνιος του Δίου να σχετισθεί με τον Επιφάνιο ενός ακριβώς όμοιου έκτυπου σφραγίσματος στις πλίνθους του Αγίου Δημητρίου

1. Θ. Παπαζώτος, ό.π., 32, σημ. 2.

2. Ό.π., σημ. 7.

3. Ό.π.

4. Στ. Πελεκανίδης, ΑΔ 20 (1965): Χρον. Β' 3, 479.

5. Η ξυλόστεγος βασιλική Β', Αθήνα, 1954, 242-243.

6. Ό.π.: Εκκλησίας) Θηβών.

Θεσσαλονίκης που βρέθηκαν το 1917 στα ερείπια της βασιλικής⁷ (Πίν. 19 β). Αν η ταύτιση είναι σωστή, τότε ο Επιφάνιος ήταν ο πλινθοποιός, ή ο προμηθευτής των πλίνθων, η «Εκκλησία Δίου» η παραγγελιοδότις και οι πλίνθοι του οικοδομήματος κατασκευάστηκαν είτε στη Θεσσαλονίκη για λογαριασμό της «εκκλησίας», δηλ. της εκκλησιαστικής κοινότητας, ή έγιναν στο Δίο, όπου μετέφερε το εργαστήριό του ο πλινθοποιός Επιφάνιος.

Να σημειωθεί ότι για τη σφράγιση των πλίνθων δεν χρειαζόταν ειδική σφραγίδα. Το σφράγισμα —μήτρα— ήταν σκαλισμένο στα σανίδια του πάτου του ξύλινου καλουπιού: όταν πίεζαν εκεί την υδαρή πήλινη μάζα ('βαρούσαν')⁸ για να πάρει το σχήμα του καλουπιού, ο υγρός πηλός γέμιζε σιγά-σιγά τις κοιλότητες των γραμμάτων, όπως επίσης ξεχειλίζει απ' τα κενά ανάμεσα στις σανίδες του πάτου (Πίν. 20 β). Εννοείται ότι η μήτρα ήταν σκαλισμένη κατ' αντίστροφη φορά (από τα δεξιά προς τα αριστερά): έτσι εξηγείται η διατύπωση Δίου εκκλησία, και πιθανόν εκκλησία εννοεί το ΚΕ του σφραγίσματος που βρέθηκε παλιότερα στην ανασκαφή της βασιλικής⁹.

Ανάλογα συμπεράσματα προκύπτουν και από ένα ακόμη σφράγισμα πλίνθου στο δάπεδο της Κουντουριώτισσας που εικονίζει ισοσκελή σταυρό πάνω στο γράμμα Θ (Πίν. 20 α). Όμοιο σφράγισμα βρίσκεται σε πλίνθους στο δάπεδο της εκτός των τειχών βασιλικής του Δίου¹⁰ (Πίν. 20 β) και σε πλίνθους του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης¹¹.

Φαίνεται ότι ένα μέρος τουλάχιστον απ' το οικοδομικό υλικό του παλαιοχριστιανικού Δίου προέρχεται ή σχετίζεται με τη γειτονική Θεσσαλονίκη. Η συνέχιση της αρχαιολογικής έρευνας στο Δίο ελπίζουμε ότι θα φωτίσει το είδος και την έκταση των σχέσεων ανάμεσα στις δυο πόλεις.

A. Μέντζος

7. Γ. Σωτηρίου, "Εκθέσεις περί τῶν ἐργασιῶν...", ΑΔ 4 (1918), Συμπλ. 20-21, εικ. 26. Οι νεότερες απόψεις για τη χρονολόγηση της κύριας φάσης του Αγίου Δημητρίου συγκλίνουν στο πρώτο μισό του 6ου αιώνα (J. M. Spieser, *Thessalonique*, Rome 1984, 212) και στην περίοδο αυτή ανήκει κατά πάσαν πιθανότητα και η 2η βασιλική του Δίου. (Α. Μέντζος, στο: Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία Β', 1984). Εξάλλου τα σταυρόμορφα μονογράμματα εμφανίζονται για πρώτη φορά γύρω στα μέσα της πρώτης πεντηκονταετίας του 6ου αιώνα (E. Weigand, *Byzantion* 6, 1931, 412 κ.ε.).

8. Βαρ(έσαντος;) E. Mamboury, *Byzantion* 19, 1949, 121 κ.ε.

9. Βλ. παραπ. και σημ. 4. Με τον ίδιο τρόπο εξηγούνται αναγραμματισμοί όπως στο σφράγισμα των Φθιωτίδων Θηβών: Α. Οπλάνδος, ό.π., εικ. 196. Σύμφωνα με το Vickers, *Fifth-century Brickstamps from Thessaloniki*, με ανάλογο τρόπο εξήγησε την κατασκευή σφραγισμάτων ο K. Zheku, στα *Studia Albanica* 9, 1972, 121-133. (Δεν το είδα).

10. Α. Μέντζος, ό.π.

11. Γ. Σωτηρίου, ό.π., εικ. 24, στο μέσο.

**Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΧΕΛΩΟΥ
ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕ ΤΗ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΟΛΗ» ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΟ ΛΟΦΟ
«ΕΠΙΣΚΟΠΗ» ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ «ΜΑΣΤΡΟΝ» ΤΗΣ ΑΙΤΩΛΙΑΣ**

‘Ο Fr. Hild, παρουσιάζοντας τὸν Α΄ Τόμο τῶν *Ἱστορικογεωγραφικῶν*¹, ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐκεῖ δημοσιευμένη ἐργασία μου², παρατηρεῖ:

Ähnliches gilt für den interessanten Beitrag von B. K. KATSAROS über das Problem der byzantinischen *Polis* Acheloos. Man wird diese Bischofsstadt nicht unbedingt in der unmittelbaren Umgebung des Hügels *Episkope* bei Mastron suchen müssen, da die als *Episkope* bezeichneten Orte in aller Regel nur den Bischofssitz bezeichnen, und dieser lag sehr oft in beträchtlicher Entfernung von der Bischofsstadt (z. B. *Episkope* oberhalb von Bolos in Thessalien als Sitz des Bischofs von Demetrias, siehe *TIB* 1, s.v.). Der Lösungsvorschlag von P. SOUSTAL in *TIB* 3 (Bischofsstadt Angelokastron und Sitz des Bischofs in *Episkope* bei Mastron), hätte zumindest erwähnt werden sollen³.

Στὴ λεπτὴ παρατήρηση τοῦ Hild ἔχω νὰ σημειώσω τὰ ἀκόλουθα:

α) Ἀπὸ τὴν προσωνομία «Ἐπισκοπὴ», ποὺ ἐνισχύεται ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ἀπὸ τὴν παράδοσιν⁴ καί, κυρίως, ἀπὸ τὸ παρακάτω χωρίο: «*Ἀπεβίω γὰρ ὁ καλὸς Ἀχελώου* (sc. ὁ ἐπίσκοπος Ἀχελώου Εὐστάθιος) *κατὰ τὴν ἀγίαν καὶ μεγάλην παρασκευὴν καὶ ἐσταυρώθη ὡσπερ τῆ νόσῳ καὶ συνετάφη Χριστῷ, κατ’ αὐτὴν καὶ αὐτῷ τὴν ψυχὴν εἰς χεῖρας παρατιθεμένῳ τοῦ οὐρανοῦ πατρὸς· ἡμῖν δὲ τὴν ἑορτὴν* (sc. τοῦ Πάσχα) *εἰς πένθος μετέβαλε καὶ θρηνοῦμεν τὴν ψυχὴν, ἀλλὰ καὶ ἡμᾶς, ὡς πιστεύομεν, ἐνθυμήθητι μὲν ὅτι καὶ αὐτὸς* (sc. ὁ Νικόλαος ὁ Γοριανίτης) *τεθνήξῃ ποτὲ καὶ δὸς τῷ Θεῷ* (sc. πρόσφερε στὸν Θεὸ) *καὶ τῷ βαπτιστῇ τοῦ Χριστοῦ* (sc. στὸν Ἰωάννη Πρόδρομο) *τὴν τῶν <δόντων>* (suppl.) *ὑπὸ τὴν αὐτοῦ* (sc. τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου) *ἐκκλησίαν* (sc. τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἐπισκοπῆς Ἀχελώου, ποὺ τιμᾶται στὸ ὄνομα τοῦ Προδρόμου) *καὶ φυλακὴν* (sc. προστασίαν) *καὶ συντήρησιν* (sc. φροντίδα γιὰ τὴ διατήρησιν τῆς)⁵», θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται

1. Βλ. *Jb* 37 (1987) 406.

2. Βλ. *Ἱστορικογεωγραφικά* 1 (1986) 43-52.

3. Fr. Hild, *Jb* 37 (1987) 406.

4. Βλ. *Ἱστορικογεωγραφικά*, σ. 45, σημ. 20 καὶ σ. 46, σημ. 22, ὅπου σχετικὴ βιβλιογραφία.

5. Βλ. S. Pétrides, Jean Apokaukos, *Lettres et autres documents inédits, IRAI*, 2-3 (Sofija 1909), σ. 4 (72), II, στίχ. 2-9.

στο ἐξῆς δεδομένο ὅτι ὁ ναὸς τοῦ Προδρόμου, κοντὰ στο χωριὸ Μάστρον, ποὺ λειτούργησε ὡς μεγάλη βασιλικὴ ἤδη ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ σ' αὐτὴ τῆ θέσῃ⁶, ἦταν ἡ ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου κατὰ τὸ α' τέταρτο τοῦ 13ου αἰώνα· ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἔδρευαν καὶ οἱ πολιτικὲς ἀρχεῖς⁷.

β) Ἡ μαρτυρία ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴ διαμονὴ τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου στὸ Ἀγγελόκαστρο εἶναι κατὰ πολὺ μεταγενέστερη (17ος αἰ.): «*Les quatre Evêchez qui relevent d'Arta, sont Rogous ... Achelou qui tire son nom de la riviere d'Acheloüs. L'Evêque de cette dernière Ville fait sa residence à Angelo-Castro, & commande de plus Zapandi, Messalongi & Anatolico*⁸».

Ἐχοντας ὑπόψη τὸ α) καὶ τὸ β) δεδομένο (καὶ ἐφόσον ἡ β' μαρτυρία θεωρηθεῖ ὡς ἔγκυρη), παρατηρεῖται μεταφορὰ τῆς ἔδρας τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου στὸ Ἀγγελόκαστρο. Γιὰ νὰ μεταφέρει κάποιος ἐπίσκοπος τὴν ἔδρα του σὲ γειτονικὸ οἰκιστικὸ κέντρο, ὅπως δῆποτε ἡ κώμη ἢ ἡ πόλη, ὅπου εἶχε παλαιότερα τὴν ἔδρα του παρακμάζει⁹. Αὐτὸ συμβαίνει στὴν περίπτωση Δημητριάδος-Βόλου. Πότε ὅμως; Ἀργά, στὴν Τουρκοκρατία, ἐπειδὴ παρακμάζει ἡ παλιὰ Δημητριάδα καὶ ἀναπτύσσεται τὸ νέο κέντρο, ὁ Βόλος¹⁰. Ἀπὸ τὴν παλιὰ ἔδρα του ὁ ἐπίσκοπος διατηρεῖ τὴν ὀνομασία τῆς ἐπισκοπῆς. Αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἴδιος μένει στὸ Βόλο κι ἔχει τὴν ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς του στὴν Δημητριάδα. Ἀντίθετα σημαίνει ὅτι, παρὰ τὴν διατήρηση τοῦ τίτλου, ἡ ἔδρα τῆς ἐπισκοπῆς εἶναι πλέον στὸ Βόλο.

γ) Ἀπὸ τὴ μαρτυρία τοῦ Βενιαμὶν τοῦ ἐκ Τουντέλας φαίνεται ὅτι ὁ οἰκισμὸς τὸν ὁποῖο ὀνομάζει «Ἀχελῶο» βρισκόταν ὡς πρὸς τὴν γεωγραφικὴ του θέση στὴν περιοχὴ τοῦ κάτω ροῦ τοῦ ποταμοῦ Ἀχελώου, καὶ αὐτὸ συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀπόσταση ποὺ ἀναφέρει στὴ σχέση αὐτοῦ τοῦ οἰκιστικοῦ κέντρου μὲ τὸ Ἀνατολικὸ (Αἰτωλικό)¹¹. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ φανταστεῖ αὐτὸ τὸ πόλισμα ἀποκομμένο ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸ τοῦ κέντρο

6. Βλ. τώρα καὶ Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Σύνταγμα των Παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ελλάδος, Π, Πελοπόννησος-Στερεὰ Ελλάδα* [Βυζαντινά Μνημεῖα, 7], Θεσσαλονικὴ 1987, σ. 115.

7. Βλ. *Ἱστορικογεωγραφικά*, σ. 46 καὶ σημ. 25. Πρβλ. Η. Ahrweiler, *Tr. Mém.* 1(1965) 47.

8. Βλ. Jac. Spon-G. Wheeler, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece, et du Levant, Fait ἐς années 1675-1676*, τόμ. I, Lyon 1678, σ. 140.

9. Πρβλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὶς ἐπισκοπὲς Λιτῆς καὶ Ρεντίνης, *Μαρωνείας καὶ Κομοτινῆς, Πλαταμῶνος καὶ Λυκοστομίου* (ἔδρα Ἀμπελάκια) κ.ἄ.

10. Βλ. σχετικὰ Π. Ἀσημακοπούλου-Ατζακά, *Παλαιοχριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Μαγνησία*, στὸν τόμο: *Μαγνησία. Τὸ χρονικὸ ἐνὸς πολιτισμοῦ*, Ἀθήνα 1982, σ. 109 καὶ σημ. 23.

11. Βλ. *Ἱστορικογεωγραφικά*, σ. 49.

πού είναι σημείο αναφορᾶς· τὴν «Ἐπισκοπή» κοντὰ στὸ χωριὸ Μάστρον. Ὁ σημ. λόφος τῆς «Ἐπισκοπῆς» δὲν εἶναι ἀκέραιος¹². Ἀσφαλῶς, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ μορφολογία τοῦ ἐδάφους ἦταν διαφορετικὴ. Ἄν δὲν ὑπῆρχε γύρω ἀπὸ τὸ λόφο οἰκισμός, τότε τὸ κτήριο (ἢ βασιλικὴ) τί ἐξυπηρετοῦσε;

δ) Σύμφωνα μὲ τις μαρτυρίες τῶν πηγῶν, ὅσες συγκεντρώνει ὁ Soustal καὶ τις ὁποῖες ἔλαβα ὑπόψη στὸ ἄρθρο μου¹³, ὁ οἰκισμὸς «Ἀχελῶος» (πόλη «φάντασμα» γιὰ μᾶς σήμερα) καὶ οἱ οἰκισμοὶ Ἀγγελόκαστρον καὶ Κατοχὴ εἶναι ξεχωριστὰ μεταξὺ τους πολίσματα. Αὐτὰ τυχαίνει νὰ τὰ γνωρίζουμε καὶ ἀπὸ τις πηγές¹⁴. Ὑπῆρχαν ὅμως σίγουρα καὶ ἄλλοι, μιὰ ἀλυσίδα οἰκισμῶν ἀπὸ τις ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ ὡς τὸ Ἀγγελόκαστρο (Μαγούλα, Μάστρον, Γουριά, Σταμνᾶ κ.ἄ.). Οἱ περισσότεροι οἰκισμοὶ γειτονεύουν μὲ τὸ κέντρο «Ἐπισκοπῆ» καὶ καθένας τους θὰ μπορούσε νὰ ὀνομάζεται «Ἀχελῶος» ἀπὸ τὴ γειτνίασή του μὲ τὸν ποταμὸ. Μᾶς δεσμεύουν ὅμως ἡ θέση τῆς «Ἐπισκοπῆς» καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Βενιαμὶν νὰ ἐπιμένουμε γιὰ τὴ θέση τῆς «πόλης» Ἀχελῶος, μὲ τὸν χαρακτήρα πού τὴν προσδιόρισα στὸ ἄρθρο μου¹⁵, γύρω ἀπὸ τὸ λόφο «Ἐπισκοπῆ» κοντὰ στὸ χωριὸ Μάστρον.

Σ υ μ π έ ρ α σ μ α: Τὴν ἄποψη τοῦ Soustal ὅτι τὸ Ἀγγελόκαστρο ἦταν ἔδρα τοῦ ἐπισκόπου καὶ τὸ Μάστρον θέση τοῦ ἐπισκοπικοῦ ναοῦ¹⁶ δὲν τὴν θεωρῶ καθόλου πιθανή γιὰ λόγους ἀπόστασης τῶν δύο κέντρων. Θὰ μπορούσα νὰ δεχθῶ, ὅπως ὑπαινίσσομαι ἄλλωστε στὴν ἐργασία μου —καὶ

12. Τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ λόφου εἶχε διαβρωθεῖ ἀπὸ τὰ ρεῦματα τοῦ ποταμοῦ· πρόσφατα κακοποιήθηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἀρδευτικῶν ἔργων στὴν περιοχὴ. Ἀεροφωτογραφία τῆς Ὑπηρεσίας Χαρτογραφίσεως τοῦ Ὑπουργείου Χωροταξίας-Οἰκισμοῦ καὶ Περιβάλλοντος, πού ἔλαβα ὑπόψη μου γιὰ τὴ μελέτη τοῦ χώρου (καὶ τὴν ὁποία δυστυχῶς δὲν μπορῶ νὰ δημοσιεύσω), δείχνει πράγματι τὴ δεσπόζουσα θέση τοῦ λόφου «Ἐπισκοπῆ» στὴ γύρω περιοχὴ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀλλοίωση τοῦ χώρου.

13. Βλ. Ἱστοριογεωγραφικά, σ. 49, σημ. 47. Ἡ ταύτιση Ἀχελῶου-Ἀγγελοκάστρου ἀπὸ τοὺς παλαιότερους ἐρευνητῆς εἶναι ἀθάιρετη (βλ. π.χ. Π. Ἀραβαντινοῦ, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, σ. 26)· ἐξίσου ἀθάιρετη θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ τὴ σύνθεση Ἀχελῶου Κάστρον > Ἀχελώκαστρον > Ἀγγελόκαστρον.

14. Τὸ Ἀγγελόκαστρον εἶναι γνωστὸ ἤδη ἀπὸ τις ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. [βλ. Ἑλληνικά 30 (1977-78) 318-319, σημ. 3]. Ὁ συνάδελφος Σπ. Ἀσωνίτης, πού μελέτησε πρόσφατα τὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς [βλ. Σπ. Ν. Ἀσωνίτη, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Αἰτωλοακαρνανίας καὶ τῶν νησιῶν τοῦ Νότιου Ἰονίου ἀπὸ τὴν προσάρτηση τῆς κομητείας τῆς Κεφαλληνίας στὸ πριγκιπάτο τῆς Ἀχᾶας μέχρι τὸν θάνατο τοῦ Καρόλου Α΄ Τόκκου (1325-1429)*, δακτυλογραφημένη διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1987], εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ ἐνημερώσει προφορικὰ ὅτι καὶ ἡ Κατοχὴ μνημονεύεται σὲ ἀνέκδοτες ἀρχειακῆς πηγές, πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τῆς στὸ Χρονικὸ τῶν Τόκκων.

15. Βλ. Ἱστοριογεωγραφικά, σ. 51-52.

16. Βλ. Fr. Hild, ὁ.π.· πρβλ. P. Soustal, *Nikopolis und Kephallēnia*, Wien 1981, σ. 101 καὶ 108.

παρ' ὄλο πού δέν ὑπάρχει καμιὰ σχετικὴ μαρτυρία—, ὅτι ὁ «Ἀχελῶος» παρακμάζει μὲ γρήγορους ρυθμούς καὶ ὅτι τὸ Ἀγγελόκαστρο «δυναμώνει», ἀπορροφώντας ἀνθρώπινο δυναμικὸ ἀπὸ τοὺς λιγότερο ἀσφαλεῖς οἰκισμούς τοῦ κάτω ροῦ τοῦ Ἀχελώου (ἐπομένως καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ «Ἀχελώου»). Ἀλλὰ ἡ ταύτιση τῶν δύο ξεχωριστῶν οἰκιστικῶν συνόλων δέν μπορεῖ νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἀπὸ καμιὰ σχετικὴ μαρτυρία.

Ἡ πολὺ μεταγενέστερη παρουσία τοῦ ἐπισκόπου Ἀχελώου στὸ Ἀγγελόκαστρο δέν ἐπιβεβαιώνει τίποτε ἄλλο παρὰ μόνον τὸν κανόνα τῆς μετατόπισης τῶν ἐδρῶν τῶν ἐπισκόπων, κυρίως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας. Ἐνισχύει ἴσως ὅμως καὶ τὴ θεωρία γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ ἐκκλησιαστικοπολιτικοῦ κέντρου ἀπὸ τὴν ὀστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ καὶ μετέπειτα.

Βασίλης Κατσαρός

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

Βασίλη Παναγιωτόπουλου, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου (13ος-18ος αιώνας)*, 'Ιστορικό 'Αρχειο, 'Εμπορική Τράπεζα της 'Ελλάδος, 'Αθήνα 1985, σελ. 414.

'Η εργασία αποτελείται από τρία κεφάλαια: I. 'Η διαδικασία σχηματισμού του νεώτερου οικιστικού δικτύου (σελ. 25-134). II. 'Ο πληθυσμός της Πελοποννήσου στά χρόνια της Βενετοκρατίας (σελ. 135-206). III. 'Η οικιστική εξέλιξη στό 18ο και 19ο αιώνα (σελ. 207-215). Τό τελευταίο μικρό κεφάλαιο αφορά μόνο τό territorio της Καρύτενας. 'Ακολουθεϊ τό συμπέρασμα και ξι παραρτήματα μέ πίνακες δημογραφικών στοιχείων. 'Η μελέτη τελειώνει μέ «ιστορικά σημειώματα», δηλ. ιστορικές ειδήσεις για μερικά χωριά (σελ. 348-371), βιβλιογραφία και εύρητήριο.

Στήν εισαγωγή (σελ. 19 κ.έ.) δηλώνονται οί δυσκολίες πού παρουσιάζουν τέτοιου είδους θέματα, λόγω της έλλειψης πηγών. Πράγματι, ή δομή της εργασίας εξαρτήθηκε, κατά μεγάλο μέρος, από τό υπάρχον υλικό. 'Ετσι, στό πρώτο κεφάλαιο γίνεται λόγος κυρίως για τό οικιστικό δίκτυο, αφού είναι δυνατό νά αξιοποιηθοϋν σκόρπιες και άποσπασματικές πληροφορίες. Οί ίδιες πληροφορίες δέν άρκοϋν για μιά ικανοποιητική δημογραφική παρακολούθηση του πληθυσμού· χρειάζονται υπεύθυνα στατιστικά στοιχεία. 'Η ύπαρξη τέτοιων στοιχείων κατά τήν εποχή της Β' ένετοκρατίας στην Πελοπόννησο (1685-1715), επέτρεψαν τή σύνθεση του δεύτερου κεφαλαίου, μεγάλο μέρος του όποιου καλύπτεται από αριθμητικά δεδομένα.

Τό μεγαλύτερο τμήμα του πρώτου κεφαλαίου αφιερώνεται στη μεσαιωνική εποχή. Στο πρώτο υποκεφάλαιο, *Βυζαντινοί και Φράγκοι στην Πελοπόννησο* (σελ. 25 κ.έ.), ύστερα από ένα μικρό ιστορικό «πλαίσιο», εκτίθενται μέ λεπτομέρεια (σελ. 27-44) όρισμένα δημογραφικά στοιχεία, πού εξάγονται από φραγκικά έγγραφα. 'Ο σ. επιλέγει δυό έγγραφα (άπό τήν έκδοση Longnon-Topping, άρ. IV, V, του έτους 1354), πού τά θεωρεί αντιπροσωπευτικά. Στά έγγραφα έχουν καταγραφεί 290 νοικοκυριά από 13 χωριά της νότιας και δυτικής Πελοποννήσου. Γίνεται προσπάθεια νά υπολογισθοϋν οί άγαμοι άνδρες, οί ήλικίες (ύπάρχει πλεονασμός νέων ανθρώπων) και τά φύλα και διαπιστώνονται λιγοστά πολυμελή νοικοκυριά και πολλά μικρά. 'Η ύψηλή άναλογία άνδρών πρέπει νά όφείλεται στην έλλιπή άπογραφή γυναικών (λείπουν κυρίως τά άνύπαντρα κορίτσια). 'Ο σ. συμπεραίνει ότι ό

πιό συνηθισμένος τύπος οικογένειας είναι ή μονοεστιακή συζυγική οικογένεια, ότι ή συγκατοίκηση ατόμων πάνω από δυό γενιές είναι σπάνια, ότι οί διευρυμένες οικογένειες αποτελούνται κυρίως από αδέρφια και ότι «βρισκόμαστε μπροστά σ' έναν πληθυσμό πού διέρχεται μιá χρόνια και, συνεπώς, λανθάνουσα κρίση, πολύ πριν από τήν εμφάνιση τής μούρης πανώλης». Η διαπίστωση αυτή επιτρέπει νά συνδεθεί ή δημογραφική κρίση μέ εκείνην τής Εύρώπης. Επίσης, εκφράζει, σωστά, πολλές επιφυλάξεις για τούς αριθμούς, κυρίως για αυτούς πού άφορούν τίς γυναίκες, έπειδή οί άπογραφείς ενδιαφέρονταν κυρίως για τά άγόρια, πού θά είχαν στό μέλλον τήν εύθύνη άπέναντι στους άρχοντες.

Οί γενικές παρατηρήσεις πού άκολουθοϋν (*όχυρωματικό δίκτυο*, σελ. 45 κ.έ.) και έχουν σχέση μέ τήν κατανομή του πληθυσμού είναι όρθές. Πράγματι, ό κατακερματισμός τής εξουσίας και ιδιαίτερα ή ασφάλεια και ή άμυνα ήταν οί παράγοντες εκείνοι πού έπαιξαν ρόλο στην κατανομή του πληθυσμού (τουλάχιστο περισσότερο από τούς οικονομικούς και οικολογικούς παράγοντες). Η έπιλογή όμως ως τυπικού παραδείγματος τής πόλης Νίκλι (Τεγέας) δέν είναι πολύ πετυχημένη. Μνημονεύεται (σ. 53) ότι ό νέος οικισμός δέν ήταν σημαντική πόλη στό τέλος του 10ου αιώνα, γνωρίζουμε όμως ότι τό Νίκλι ήταν «κάστρο», δηλ. όχυρωμένη πόλη, πριν άκόμη περάσει ό όσιος Νίκων ό «Μετανοείτε» και ήταν σίγουρα τό κέντρο τής περιοχής, όπως περίπου ή Τεγέα στην άρχαιότητα και ή Τρίπολη σήμερα (βλ. «Ίστοριογεωγραφικά» I(1984-85) 197-8).

Τό έρώτημα πού θέτει ό σ. για τήν τείχιση του οικισμού, άν δηλ. τό έτος 1209, κατά τό όποιο έπεσε στά χέρια των Φράγκων, τό Νίκλι ήταν ή όχι όχυρωμένος οικισμός δέ δικαιολογείται. Όχι μόνο αναφέρεται ως «κάστρο» σέ πηγή του Ι' αιώνα αλλά άκόμη και τό Χρονικό του Μορέως μνημονεύει ότι οί τοίχοι του κάστρου «ήσαν ύψηλοί, όλοι μέ τό χορήγι» (στ. 2032), πράγμα πού σημαίνει στέρεη όχύρωση. Έξάλλου, ή αντίστασή του στους Φράγκους τό απέδειξε. Επίσης δέν εύσταθοϋν τά παραδείγματα από δύο ανάλογες πόλεις, τή Λακεδαίμονα και τή Βελιγοστή. Τό χρονικό του Μορέως μνημονεύει και τίς δυό πόλεις ως κάστρα. Η πόλη τής Λακεδαίμονος μάλιστα ήταν πολύ ισχυρή «μέ πύργους και καλά τειχέα, όλα μέ τό χορήγι» (στ. 2053). Σχετικά μέ τήν τελευταία πόλη είμαστε βέβαιοι ότι επίσης ήταν τειχισμένη από πολύ νωρίς (*Δ. Ζακυθνοϋ*, Κάστρον Λακεδαιμονος: Έλληνικά, τόμ. 15, σελ. 95 κ.έ.). Βέβαια και οί τρεις πόλεις έγκαταλείφθηκαν, αλλά τουτο είναι φαινόμενο πού παρατηρείται παντού και ισχύει σχεδόν για όλες τίς πόλεις πού δέν είχαν κτισθεί σέ άπόκρημα μέρη. Τό μόνο λοιπόν κοινό σημείο των τριων παραπάνω πολέων ήταν ή θέση τους, σέ επίπεδο έδαφος, πού συνέβαλε στην έγκατάλειψή τους.

Ἡ γενική διαπίστωση (σ. 55), σύμφωνα με τήν ὁποία «ἡ πελοποννησιακή πόλη στά βυζαντινά χρόνια, πρὶν ἀπό τήν ἄφιξη τῶν Φράγκων, ἦταν μιὰ πόλη ἀνοχύρωτη», ἕνας τύπος πόλης «πού δέν ἐκπληρώνει τίς λειτουργίες τῶν πόλεων-κάστρων πού θά γνωρίσει ἀργότερα ἡ Πελοπόννησος» ἔχει ἰσχύ κυρίως γιά τίς μικρότερες πόλεις. Τήν πιό ζωηρή ἐξαιρεση ἀποτελεῖ ἡ Ἄνδραβίδα, ἡ ὁποία, ὁμως, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἦταν «χώρα προεστή» μόνο μέσα στά ὄρια τοῦ «Μορέως», τῆς ΒΔ δηλ. πεδινής Πελοποννήσου. Ἐπίσης τά στοιχειώδη ὄχυρωματικά ἔργα τοῦ Νικλίου («... μιὰ κατάλληλη διάταξή τῶν σπιτιῶν καί τῶν δημοσίων κτιρίων») εἶναι μᾶλλον ξένα πρὸς τή γενική ὄχυρωματική τακτική τῆς περιοχῆς καί τῆς ἐποχῆς.

Ἡ ἄποψη τοῦ σ. ὅτι ἡ ὀλοκληρωτική ἐγκατάλειψη τῆς πόλης καί ἡ κατεδάφιση τῶν τειχῶν της (πού μνημονεύει ἡ Ἰσπανική παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ) εἶναι ἐλάχιστα πιθανή, εἶναι, νομίζουμε, σωστή. Ἐπίσης ἡ ἄποψη ὅτι θά χρειάστηκε πολὺς χρόνος καί ἔντονες προσπάθειες γιά τά ὄχυρωματικά ἔργα καί τήν κατασκευή τῶν σπιτιῶν τοῦ Μουχλιού, οἰκισμοῦ πού διαδέχτηκε τό Νίκλι, εἶναι γενικά ἀποδεκτῆ, νομίζουμε ὁμως ὅτι δέν πρέπει νά κράτησε πάρα πολλὰ χρόνια, γιατί οἱ καιροὶ ἦταν δύσκολοι γιά τούς χαμηλοὺς οἰκισμοὺς. Ἔτσι στήν ἐρώτηση-συμπέρασμα (πού εἶναι καί ἡ κατακλείδα τοῦ μικροῦ ὑποκεφαλαίου):... *Τό Μουχλί, ἕνας γυμνός βράχος μέ ἐξαιρετικά ἀνώμαλο ἔδαφος, ἀντικατέστησε τό Νίκλι, πόλη εὐτυχημένη (;), χτισμένη στό κέντρο μιᾶς εὐφορῆς πεδιάδας. Τί νά συμπεράνουμε; Λογική τοῦ παραλόγου; Προσωπικά κλίνω πρὸς μιὰ ἄλλη διάσταση τῆς λογικῆς, ἕνα εἶδος ἱστορικοῦ ὀρθολογισμοῦ...* θά μπορούσαμε νά ἀπαντήσουμε πιό ἀπλά: λογική τῆς ἀνάγκης.

Στό ὑποκεφάλαιο πού ἀκολουθεῖ (σ. 59) κ.έ., γίνεται λόγος γιά τίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε στόν πληθυσμὸ ἡ πανώλη, σέ σχέση μέ τήν ἀλβανική μετανάστευση. Στηριζόμενος σέ βενετικά ἔγγραφα, ὁ σ. συμπεραίνει ὅτι ἡ νόσος ξαπλώθηκε τό 1347 καί ἡ μεγάλη διάδοσή της ὀφείλεται στή μορφὴ τῶν οἰκισμῶν (στενότητα χώρου, συνήθως μέσα σέ φρούρια πού κάλυπταν μικρὴ ἔκταση). Ἐξάλλου, συμφωνεῖ μέ τόν Biraben ὅτι οἱ ἀπώλειες ἀντιπροσωπεύουν καί ἐδῶ τό 1/4 ὥς τό 1/3 τῶν κατοίκων. Γιά νά συμβάλουν στήν αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ, Βενετοί, Φράγκοι καί δεσπότες τοῦ Μορέως εὐνόησαν τόν ἐποικισμό, μέ ἀποτέλεσμα νά ἐγκατασταθοῦν στή χερσόνησο πολλοὶ Ἄλβανοί μέ τίς οἰκογένειές τους.

Πράγματι, κατά τόν σ., ἡ ἀλβανική μετανάστευση (σ. 68 κ.έ.) ἔχει σχέση μέ τίς συνέπειες τῆς μαύρης πανώλης. Πρῶτος σταθμὸς τῶν νέων ἐποίκων ἦταν τά ὄρεινά μέρη τῆς Θεσσαλίας, πού πρόσφεραν πλούσια βοσκοτόπια (σελ. 75). Οἱ Ἄλβανοί κατάγονταν ἀπό τήν ἀρχική τους

κοιτίδα, τό ἼΑρβανον (σ. 76), καί κατέβηκαν ὄχι μέσω Ἰωαννίνων ἀλλά μέσω Καστοριάς, σέ δύο φάσεις. Στήν πρώτη (γιά τήν ἐγκατάστασή τους στή Θεσσαλία) ἀντιμετώπισαν πολλά ἐμπόδια. Κατά τή δευτέρη φάση, πού ἦταν πιά εὐκόλη, ἐξαπλώθηκαν ἀπρόσκοπτα πρὸς τό νότο. Ὁ σ. πιστεύει ὅτι ὁ πρῶτος μαζικός ἐποικισμός τῶν ἸΑλβανῶν στήν Πελοπόννησο ἐγινε τό 1404-5, ὅτι οἱ ἐποικοὶ προέρχονταν ἀπό τή Θεσσαλία καί ὅτι δέν εἶναι οἱ ἴδιοι μέ τούς ἸΑλβανούς πού εἶχαν παλαιότερα ἐγκατασταθεῖ στήν ἸΑττική καί τήν Εὐβοία. Ἡ Θεσσαλία δηλ. ἐγινε ἡ νέα ἀλβανική κοιτίδα γιά μερικές δεκαετίες. Ἐκεῖ οἱ ἸΑλβανοὶ ἀναπτύχθηκαν δημογραφικά καί ξεχύθησαν πρὸς τό νότο. «... Μακριά ἀπό τή μαύρη πανῶλη, πού ἀποδεκάτισε ὀλόκληρες περιοχές τῆς ἐλληνικῆς χερσονήσου, ἀπό τίς ἀκτές τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τά παράλια τῆς ἸΑπείρου περνώντας ἀπό τήν ἸΑττική καί τήν Πελοπόννησο, τά ἀλβανικά φύλα τῆς θεσσαλικῆς «κοιτίδας» μπόρεσαν νά διατηρήσουν τό ρυθμό ἀναπροσαρμογῆς τους καί βρέθηκαν, ἔτσι, σέ πλεονεκτικότερη θέση συγκριτικά μέ τούς γειτονικοὺς πληθυσμοὺς» (σελ. 84-85).

Στή συνέχεια, μέ βάση ἕνα τουρκικό κατάστιχο τῶν ἐτῶν 1461-63, πού σώζεται στή βιβλιοθήκη «Κύριλλος καί Μεθόδιος» τῆς Σόφιας, παρέχονται δημογραφικά (ἀλλά καί οἰκονομικά) στοιχεῖα γιά ἕνα τμήμα τῆς ΒΔ Πελοποννήσου. Στό κατάστιχο ὑπάρχουν ὀρισμένα κενά, πού, ὅμως, δέ δημιουργοῦν μεγάλα προβλήματα, γιὰτί δέν πρέπει νά εἶναι πολλά. Τό κατάστιχο θεωρεῖται, σωστά, «πρωταρχικῆς σημασίας» ἀπό τόν σ., ὁ ὁποῖος ἐκμεταλλεύεται ὄλα τά στοιχεῖα κατά ὀρθό τρόπο καί τά συμπεράσματά του εἶναι πολυτιμότερα. Στήν περιοχή αὐτή τῆς Πελοποννήσου (Β. ἸΑλεία καί Ν Δ. ἸΑχαΐα) τά ἀλβανικά νοικοκυριά πού ἀναγράφονται στό κατάστιχο εἶναι ἐλαφρῶς περισσότερα ἀπό τά ἐλληνικά (1742 ἔναντι 1836). Ὁ σ. δέχεται ὅτι οἱ μέσοι οἰκογενειακοὶ συντελεστές τῶν δύο ἐθνικῶν ὀμάδων δέν πρέπει νά διέφεραν σημαντικά καί ἔτσι ἡ διαφορά ὡς πρὸς τόν ἀριθμό τῶν κατοίκων πρέπει νά εἶναι ἀνάλογη τῆς διαφορᾶς τοῦ ἀριθμοῦ τῶν σπιτιῶν.

Ὁ ἐλληνικός πληθυσμός κατοικοῦσε συνήθως σέ ὄχυρωμένες κωμοπόλεις ἢ σέ μεγάλα χωριά. Οἱ ἸΑλβανοὶ κατοικοῦσαν, σχεδόν κατ' ἀποκλειστικότητα, σέ μικρά χωριά. Ὁ σ. ὑποθέτει ὅτι οἱ ἸΑλβανοὶ κρατήθηκαν μακριά ἀπό τούς ὄχυρωμένους οἰκισμούς εἴτε κατόπιν συμφωνίας τους μέ τίς ἀρχές, εἴτε λόγω τῆς κτηνοτροφικῆς ζωῆς καί τῆς ἀνάλογης κοινωνικῆς ὀργάνωσῆς τους. Καί οἱ δύο λόγοι εἶναι, νομίζουμε, σωστοί. Πρέπει νά ἀναφέρουμε, ἐπί πλέον, ὅτι ἡ συγκέντρωση τῶν ἸΑλλήνων κυρίως μέσα σέ ὄχυρωμένους οἰκισμούς, ἀποτέλεσμα ἀνάγκης, εἶχε ὡς ἐπακόλουθο τήν ἐρήμωση τῆς ὑπαιθρου καί αὐτό τό κενό ἐκμεταλλεύθηκαν οἱ νέοι ἐποικοὶ. ἸΑπίσης, ἡ ἔλλειψη ὀρισμένων μεγάλων γνωστῶν ὄχυρωμένων (καί

επομένως ελληνικῶν) οἰκισμῶν ἀπό τό κατάστιχο (π.χ. Χελιδόνι, Βούμερο, Ὡλενα) ἴσως συνέβαλε στήν παραπάνω ἀριθμητική ἀναλογία τῶν δύο κοινοτήτων.

Χρήσιμα συμπεράσματα ἐξάγονται ἀπό τή σύγκριση τῆς φορολογίας πού πλήρωναν οἱ Ἕλληνες καί οἱ Ἀλβανοί. Οἱ πρῶτοι πλήρωναν περισσότερους φόρους. Ἔτσι «μποροῦμε νά δεχτοῦμε ὅτι, ἀνάλογα μέ τή φορολογία, τό εἰσόδημα τῆς ἀλβανικῆς οἰκογένειας ἀπό τή γεωργία θά πρέπει νά ἦταν ἐλλειμματικό καί αἰσθητά χαμηλότερο ἀπό ἐκεῖνο τῆς γειτονικῆς ἐλληνικῆς οἰκογένειας». Ἡ διαπίστωση αὐτή ἐνισχύει τήν ἀρχική ὑπόθεση «σχετικά μέ τό δευτερεύοντα ρόλο τῶν γεωργικῶν δραστηριοτήτων τῶν Ἀλβανῶν, τό χαμηλό βαθμό ἔνταξίς τους στό ἀγροτικό σύστημα τῆς χώρας καί, τέλος, τόν προσωρινό ἀκόμη χαρακτήρα τῶν οἰκισμῶν τους».

Στό ἐπόμενο ὑποκεφάλαιο (Ραχ Ottomanica. Ἡ εὐημερία τοῦ 16ου αἰῶνα, σ. 100 κ.ἔ.) ἐξετάζονται οἱ δημογραφικές συνέπειες μετά τήν τουρκική κατάκτηση (μεταφορά κατοίκων στήν Κωνσταντινούπολη καί σέ ἄλλες περιοχές τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἰδιαίτερα ἀπό τήν πόλη τοῦ Ἄργους, φυγή στίς βενετικές κτήσεις καί στήν ἴδια τή Βενετία) καθώς καί τά ἀποτελέσματα τῆς παρατηρούμενης «εὐημερίας» τοῦ 16ου αἰῶνα. Μέ βάση ὀρισμένες ἐνδείξεις —ἐποικισμός κατοίκων ἀπό τήν Πελοπόννησο στό νησιά, ἀνάπτυξη τῶν πόλεων— καί ἐλάχιστα δημογραφικά στοιχεῖα πού σώθηκαν, ὁ σ. ἐπισημαίνει τή δημογραφική ἀνάπτυξη τοῦ 16ου αἰῶνα, γιά τήν ὁποία, ὅμως, γράφει, δέ γνωρίζουμε ἂν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς γενικότερης εὐημερίας πού ἐπικρατοῦσε στήν Εὐρώπη ἢ τοπικό φαινόμενο. Πάντως, τό πέρασμα τοῦ πληθυσμοῦ σέ ἓνα «ἀνώτερο οἰκιστικό ἐπίπεδο» εἶναι φανερό. Μετά τήν παγίωση τῶν κτήσεων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἡ περίοδος τῶν μεγάλων καταστροφῶν εἶχε περάσει. Ὁ σ. συμπεραίνει (σελ. 122) ὅτι «... τή στιγμή αὐτή ἀρχίζουν νά παρακμάζουν ὀρισμένοι οἰκισμοί, κυρίως τά κάστρα τῆς ἐνδοχώρας, στρατηγικά σημεῖα στό 130-150 αἰῶνα· ἡ παρακμή τους εἶχε ὀλοκληρωθεῖ πρὸς τά τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα». Ἐπίσης, (σ. 123) ὅτι «μέ τήν παρακμή τοῦ δικτύου τῶν ὀχυρώσεων καί τήν υποβάθμιση τῶν οἰκονομικῶν τους λειτουργιῶν... ἐνισχύεται στό 16ο αἰῶνα ὁ ἀγροτικός χαρακτήρας τοῦ πελοποννησιακοῦ χώρου, κάτι πού βρίσκεται σέ πλήρη ἀρμονία μέ τό νέο καθεστῶς γαιοκτησίας, τό σύστημα δηλ. τῶν τιμαρίων πού ἐπέβαλαν οἱ Τούρκοι».

Στή συνέχεια (σελ. 123 κ.ἔ.) γίνεται λόγος γιά τή δημογραφική κάμψη πού παρατηρεῖται κατά τόν 17ο αἰῶνα. Στά τέλη τοῦ 17ου αἰ. ὁ πληθυσμός τῆς Πελοποννήσου ἦταν λιγότερος ἀπ' ὅτι ἦταν κατά τή δεκαετία τοῦ 1520/30. Ὁ σ. παραδέχεται ὅτι ἡ μείωση «ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς εὐρύτερης

κρίσης πού συγκλόνισε τό γειτονικό της χῶρο, τό βαλκανικό καί γενικότερα τόν εὐρωπαϊκό». Τοπικά επίσης δεδομένο (πόλεμος, ἐπιδημίες πανάλους καί, πιθανῶς, τό κλίμα καί οἱ λιμοί) ἐπέφεραν ἐκτεταμένες καταστροφές.

Τό δεύτερο κεφάλαιο τῆς ἐργασίας (*Ὁ πληθυσμός τῆς Πελοποννήσου στά χρόνια τῆς Βενετοκρατίας*, σελ. 135 κ.έ.) περιορίζεται μόνο σέ χρονική περίοδο τριάντα ἐτῶν, πού καλύπτεται, σχεδόν ὀλόκληρη, ἀπό τή Β' ἐνετοκρατία. Οἱ Βενετοί ἐπιχείρησαν πολλές φορές νά κάνουν ἀπογραφή πληθυσμοῦ στήν Πελοπόννησο ἀλλά τά ἀποτελέσματα δέν ἦταν πάντοτε ἱκανοποιητικά. Ἡ πρώτη ἀπ' αὐτές, ἡ ἀπογραφή Corner (ἔτος 1689) ὑπολόγισε τόν πληθυσμό τῆς χερσονήσου, σέ 86.468 κατοίκους μέ ἐξαιρέση τίς περιοχές Κορίνθου καί Μάνης, πού δέ συμπεριλήφθηκαν. Ὁ σ. δέ θεωρεῖ ἱκανοποιητικά τά ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς καί πιστεύει, σέ σύγκριση μέ τήν ἀπογραφή Grimani (ἔτος 1700), ὅτι οἱ κάτοικοι πρέπει νά ἦταν περισσότεροι. Ἐκτός ἀπό τήν τελευταία ἀπογραφή, ἀριθμητικά στοιχεῖα γιά τόν πληθυσμό παρέχει καί ἡ ἔκθεση τοῦ Angelo Emo (πιθανῶς τοῦ 1708), ἡ ὁποία δέν ἀντιπροσωπεύει μία πραγματική ἀπογραφή, καθώς καί ἡ ἀχρονολόγητη ἀπογραφή στό χειρόγραφο Querini-Stampalia (ἴσως τοῦ 1711), τῆς ὁποίας ὁ ἀριθμός τῶν κατοίκων δέ διαφέρει πάρα πολύ ἀπό τήν ἀπογραφή τοῦ 1700 (Grimani).

Στήν ἀπογραφή τοῦ 1700, ἡ ὁποία θεωρεῖται ὡς ἔγκυρη, ὑπάρχουν στοιχεῖα γιά τή διαίρεση τῆς Πελοποννήσου σέ διαμερίσματα (ἀριθμός τους, ὄνομασία, ὄρια κλπ). Διαπιστώνεται ὅτι ἀπό τό 16ο ὡς καί τό 19ο αἰῶνα, σέ γενικές γραμμές, τό διοικητικό σχῆμα παραμένει ἀναλλοίωτο, παρά τίς συχνές μετατροπές του. Οἱ Βενετοί υἱοθετοῦν, μέ τροποποιήσεις, βέβαια, τόν τουρκικό καζά, πού τόν ὀνόμασαν territorio, ἀφοῦ «... ἡ διοικητική αὐτή ἐνότητα ἀντικατόπτριζε καί τήν κοινωνική καί χωροταξική πραγματικότητα τῆς ἐποχῆς». Ἐνας ἀκόμη λόγος πού συνέβαλε στή διατήρησή του ἦταν ὅτι ἀντιστοιχοῦσε, περίπου, στά ὄρια μιᾶς ἐπισκοπῆς, δηλαδή σέ «μιά τοπική διοικητική ὀργάνωση, βαθιά ριζωμένη καί ἀπαραίτητη στή νέα διοίκηση» (σελ. 162-63).

Οἱ Βενετοί δέν ἀρκέστηκαν μόνο στή διαίρεση σέ τερριτόρια ἀλλά, ἐπί πλέον, χώρισαν τή χερσόνησο σέ τέσσερα μεγάλα διαμερίσματα (ἐπαρχίες ἢ διοικήσεις). Τά διαμερίσματα αὐτά ἦταν ἡ Ρωμανία, ἡ Μεσσηνία, ἡ Ἀχαΐα καί ἡ Λακωνία, μέ ἀντίστοιχες πρωτεύουσες τίς πόλεις Ναύπλιο, Μεθώνη, Πάτρα καί Μονεμβασία (γιά τά σύνορά τους, τά ὁποία, ὅμως, δέν εἶναι δυνατό νά ὀρισθοῦν μέ βεβαιότητα, βλ. χάρτη 6, σελ. 165). Ὁ σ. διαπιστώνει ὅτι ἡ «διοικητική ὀργάνωση τῆς χῶρας βασιζόταν στίς παράλιες πόλεις καί, κατά κύριο λόγο, σέ περιοχές προσανατολισμένες πρός τή θάλασσα», πρέπει ὅμως, νά παρατηρήσουμε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο, ἂν ἡ τάση αὐτή χρονολογεῖται

τουλάχιστο από τον 13ο αιώνα (σ. 169). Τα φραγκικά κέντρα του ΙΓ' αιώνα βρίσκονταν τόσο στην περιφέρεια όσο και στο εσωτερικό (άρκει να αναφέρουμε την Καρύτυνα και την "Ακοβα, που είχαν τα περισσότερα φέουδα), ενώ από το τέλος του αιώνα παρατηρείται η τάση φυγής προς τα όρεινά και τα ενδότερα. Το κέντρο βάρους του πληθυσμού πέφτει στο εσωτερικό, όπου πολλά από τα χωριά μεταβάλλονται σε κώμες και όπου δημιουργούνται επί πλέον άλλοι καινούργιοι οικισμοί. 'Ακόμη και η πρωτεύουσα του βυζαντινού δεσποτάτου, ο Μυστράς, βρισκόταν στο εσωτερικό. Βέβαια, τα παραθαλάσσια κέντρα ποτέ δεν έπαψαν να υπάρχουν, αναπτύχθηκαν όμως μόνο εκείνα που είχαν σχέση με το εμπόριο (βενετικές κτήσεις, Μονεμβασία).

Σχετικά με την πυκνότητα του πληθυσμού (σελ. 170 κ.έ.), παρατηρείται ότι ως το 1700, περίπου, δεν έχουμε μεγάλη άνοδο στον πληθυσμό της Πελοποννήσου. Στη συνέχεια, όμως, διαπιστώνουμε σημαντική αύξηση, την οποία δεν κατάφεραν να μειώσουν ούτε οι απώλειες από την εξέγερση του 1770. 'Από το χάρτη άρ. 7, σελ. 175, όπου σημειώνεται η πυκνότητα του πληθυσμού, βλέπουμε πώς οι πιο πυκνοκατοικημένες περιοχές ήταν εκείνες της Καλαμάτας και της Κάτω Μάνης. 'Η αίτια για τον πυκνό πληθυσμό της τελευταίας περιοχής αποδίδεται σε γεωγραφικές και κοινωνικές συνθήκες.

Στο ύποκεφάλαιο (*Οικιστική συγκρότηση*) που ακολουθεί (σ. 183 κ.έ.) εξετάζονται οι πόλεις και, διεξοδικότερα, τα χωριά, «άφου οι μικροί και διάσπαρτοι αγροτικοί οικισμοί... χαρακτηρίζουν την οικιστική συγκρότηση της Πελοποννήσου». 'Η αστική ζωή δεν ήταν αναπτυγμένη στην Πελοπόννησο. Τό 1700, μόνο 15 οικισμοί είχαν πληθυσμό πάνω από χίλιους κατοίκους, από τους οποίους μόνο το Ναύπλιο και, πιθανώς, η Πάτρα θα μπορούσαν να ονομαστούν πόλεις με τη σημερινή σημασία της λέξης. Οι υπόλοιποι οικισμοί ήταν κέντρα τοπικής σημασίας, με αγροτικό αποκλειστικά χαρακτήρα, «κατάλοιπα παλιότερου συστήματος όχυρώσεων και οικισμών». 'Η παρατήρηση του σ. ότι η ύπαρξη πέντε οικισμών στη Λακωνία δεν είναι τυχαία αλλά ότι ξαναβρίσκουμε εκεί την «κληρονομιά της ιστορίας» από τη βυζαντινή εποχή, είναι εύστοχη. Σωστή έκ'ισης είναι η άποψη ότι η ανάπτυξη των δύο μεγαλύτερων οικισμών (Ναύπλιο-Πάτρα) οφείλεται σε ιστορικούς και γεωγραφικούς παράγοντες, σε αντίθεση με μεταγενέστερες εποχές που η ανάπτυξη των αστικών κέντρων συνδέονταν κυρίως με οικονομικούς λόγους. Συμπεραίνει, λοιπόν, σωστά, ότι τό εξαιρετικά πενιχρό αστικό δίκτυο «τό διαμόρφωσαν, σχεδόν αποκλειστικά οι ιστορικοί και γεωγραφικοί παράγοντες» (σ. 188).

Τό χωριό αποτελεί την πιο χαρακτηριστική μορφή κατοίκησης. Σέ σύνολο 1532 χωριών, τό 1434 (δηλ. τό 93,6%) είναι μικρά, από 1-69

οικογένειες. Τά περισσότερα άπ' όλες τίς όμάδες έχει εκείνη πού περιλαμβάνουν έπτά οικογένειες τό καθένα, άριθμός πολύ μικρός. Τήν έποχή αύτή (γύρω στά 1700), λείπουν οί όχρωμένοι οικισμοί του μεσαιώνα. Εύνοείται τό μικρό χωριό «άνοιχτό καί εύέλικτο», πού συνέχισε νά έπιζει ώς τίς μέρες μας. Πολύτιμες έπίσης διαπιστώσεις στό κεφάλαιο αύτό είναι: α) τά πολύ μικρά χωριά του 1700 δέν είχαν λιγότερες πιθανότητες νά έπιζήσουν άπ' ό,τι είχαν τά μεγάλα. β) "Όταν αύξάνει ό συνολικός πληθυσμός ό άριθμός τών μικρών χωριών παρουσιάζει τάση μείωσης. γ) Τό μικρό χωριό δείχνει χαμηλό οικονομικό καί κοινωνικό επίπεδο.

Σχετικά μέ τή σύνθεση του πληθυσμού τής χερσονήσου (σελ. 197 κ.έ.), στην άπογραφή του 1708 παρουσιάζεται μιá άρκετά μεγάλη άναλογία άρρένων, πού, έν μέρει, όφείλεται στό γεγονός ότι δέν έχουν δηλωθει σωστά οί ήλικίες καί ότι ή καταγραφή τών γυναικών δέν είναι πλήρης. 'Ός πρός τή σύνθεση τής οικογένειας, έξάγεται τό συμπέρασμα ότι ήταν όλιγομελής.

Τό τρίτο κεφάλαιο τής μελέτης (*'Η οικιστική εξέλιξη στό 18ο καί 19ο αιώνα. Τό παράδειγμα του territorio τής Καρύταινας*, σελ. 207 κ.έ.) περιορίζεται, δειγματοληπτικά, σέ ένα μόνο έδαφικό τμήμα, τό territorio τής Καρύταινας. Συμπεραίνεται ότι ή έρήμωση οικισμών δέν είναι άποτέλεσμα καταστροφών αλλά όφείλεται στην «έντατικοποίηση καί αναδιάρθρωση» τών καλλιιεργειών, μέ συνέπεια νά έγκαταλειφθούν τά χωριά εκείνα πού ή περιοχή τους δέν απέδιδε. «Διαμορφώνεται, έτσι, ένα μεταναστευτικό ρεύμα πρός τίς εύφορες πελοποννησιακές πεδιάδες, πράγμα πού άντικατοπτρίζεται στην έπιβράδυνση τής δημιουργίας νέων χωριών στην περιοχή, παρά τήν αισθητή αύξηση του πληθυσμού».

Γενικά, πρόκειται για μιá συγκροτημένη έργασία, πού εκμεταλλεύεται κατά όρθό τρόπο τίς πηγές. Αυτό γίνεται εύκολα φανερό άπό τήν προσπάθεια του συγγραφέα νά χρησιμοποιεί εκείνα τά στοιχεία πού θεωρεί άντιπροσωπευτικά (άφου οί πίνακες μέ τά άριθμητικά δεδομένα είναι έλλιπείς καί πολλές φορές περιέχουν λάθη), προσθέτοντας, άφαιρώντας καί χρησιμοποιώντας, έν γένει, τή μέθοδο ενός έμπειρου έρευνητή, κυρίως σέ θέματα δημογραφικά, τομέας στον όποιο ό σ. πετυχαίνει περισσότερο.

Μιχ. Κορδώσης

I. Θ. Σφηκοπούλου, *Μεσαιωνικά κάστρα και πύργοι στη Ρούμελη*, Ἀθήναι 1981
σελ. 208+131 εικ.

Ὁ σ., ἑρασιτέχνης ἐρευνητής, εἶναι γνωστός ἀπό τό ἀντίστοιχο βιβλίον του γιά τόν Πελοποννησιακό χῶρο (Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθήναι 1968). Ὅπως ὁ ἴδιος παρατηρεῖ, τά μεσαιωνικά κάστρα τῆς Στερεᾶς εἶναι πολύ λιγότερα ἀπό ἐκεῖνα τῆς Πελοποννήσου. Στήν ἐργασία αὐτή δέν ἔχουν περιληφθεῖ ὀρισμένες ὄχυρώσεις τῆς περιοχῆς, ἐπειδή δέν ὑπάρχουν ἱστορικά στοιχεῖα πού θά πλαισίωσαν τήν περιγραφή τους (σ. 187). Ἡ παράλειψη ὁμως τῶν ὄχυρώσεων αὐτῶν ἐμποδίζει τόν ἀναγνώστη νά σχηματίσει μιᾶ πληρέστερη εἰκόνα γιά τό ὄχυρωματικό δίκτυο τῆς Στερεᾶς. Ἔτσι, περιγράφονται δέκα ἐννέα κάστρα (Θηβῶν, Καρά-Μπαμπά, Λειβαδιᾶς, Χαιρώνειας, Δαύλειας, Γραβιάς, Ἀμφισσας, Βοδονίτσας, Σιδεροκάστρου, Λαμίας, Ἀχινού, Ὑπάτης (Νέα Πάτρα), Δομοκοῦ, Ναυπάκτου, Ἀντιρρίου, Ἀγγελοκάστρου, Δραγαμέστου, Βονίτσης, Ἐμπεσοῦ) καί ἔξι πύργοι (Ἀλιάρτου, Πέτρας, Θουρίου, Πύργου, Ἀμφίκλειας, Λιλαίας). Τά περισσότερα ἀπό τά κάστρα εἶναι γνωστοί μεσαιωνικοί οἰκισμοί πού ἔπαιξαν σημαντικό ρόλο, ἰδιαίτερα κατά τή χρονική περίοδο τῆς Φραγκοκρατίας στήν ἀνατολική καί τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου στή δυτική Στερεά.

Ἡ περιγραφή τῶν περισσότερων φρουρίων συνοδεύεται ἀπό κατατοπιστικά σκαριφήματα καί ἐγχρωμες εἰκόνες, ἐκτός κειμένου. Ἐντύπωση προκαλεῖ ὁ, σχετικά, μέγας ἀριθμός τῶν ἐλεύθερων πύργων, οἱ ὅποιοι, καθῶς φαίνεται, εἶχαν χτιστεῖ γιά νά ἐλέγχουν τήν περιοχή καί ἀναπλήρωναν, ἐν μέρει, τήν ἔλλειψη φρουρίων. Πράγματι, οἱ περισσότεροι ἀπ' αὐτούς (ὅπως καί τά περισσότερα κάστρα) βρίσκονταν κατά μήκος τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας, πού ὀδηγοῦσε ἀπό τίς Θερμοπύλες στό νότο.

Κατά τήν περιγραφή τῶν φρουρίων καί μάλιστα τῶν σημαντικότερων ἀπ' αὐτά, ὁ σ. ἀκολουθεῖ τό γνωστό του τρόπο· παρέχονται δηλ. στήν ἀρχή γενικά στοιχεῖα γιά τό φρούριο, ἀκολουθεῖ ἡ περιγραφή τῶν ὄχυρώσεων καί, τέλος, ὁ,τιδήποτε σχετίζεται μέ τήν ἱστορία του. Αὐστηρή ἐπιστημονική μέθοδος, βέβαια, δέν ἀκολουθεῖται. Οἱ παραπομπές συνήθως ἀφοροῦν ὄχι τίς ἴδιες τίς πηγές ἀλλά μελέτες νεότερων ἐρευνητῶν. Πρέπει, ὁμως, νά ἐπισημάνουμε ὅτι ὁ σ. χρησιμοποιεῖ τίς κυριότερες ἀπ' αὐτές, ἐκφράζοντας πάντοτε καί τήν προσωπική του γνώμη. Ἡ προσωπική του ἀποψη καί οἱ παρατηρήσεις του εἶναι, κυρίως, ἐκεῖνο πού δίνει ἰδιαίτερη ἀξία στό βιβλίον, γιὰτί ὁ σ. ἐπισκέφθηκε ὄλα τά κάστρα, τά ἐξέτασε λεπτομερῶς καί ἀπέκτησε πολύτιμη πείρα, ἡ ὁποία, πολλές φορές, λείπει ἀπό εἰδικούς ἐρευνητές.

Μιχ. Κορδώσης

Yıldız Ötügen - Hakkı Acun -Aynur Durukan -Sacit Pekak, *Türkiye'de vakıf abideler ve eski eserler, IV* (Παλαιά μνημεία και βακουφικά κτίσματα στην Τουρκία), Ankara 1986, σσ. 768, 157 παρέμβλητα σχέδια, 360 ασπρόμαυρες εικόνες και 95 έγχρωμοι πίνακες.

Στό πολύ ενδιαφέρον αυτό έργο, του οποίου ή συγγραφή ανατέθηκε σε τέσσερεις ειδικούς μεταξύ των οποίων και ή βυζαντινολόγος Yıldız Ötügen, παρουσιάζονται συστηματικά και μέ σύντομο τρόπο τά μνημεία της Βιθυνίας. Ή καταγραφή χριστιανικών και τουρκικών μνημείων καλύπτει τίς περιοχές Προύσας, Gemlik, Inegöl, Νικαίας, Karacabey, Keles, Μουδανιών, Mustafa Kemalpaşa, Orhaneli, Orhangazi και Yenisehir. Περιγράφονται συνολικά 230 μνημεία, από τά όποια 32 είναι χριστιανικά. Μερικά από τά χριστιανικά είναι έπαρκώς γνωστά, όπως οί ναοί τής Νικαίας. Ή αξία όμως του έργου ως πρός τόν τομέα τής επισήμανσης άγνωστων χριστιανικών μνημείων θά πρέπει έδω νά τονιστεί. Ή αναφέρουμε ένδεικτικά τό ναό του Ήραρχαγγέλου Μιχαήλ στό χωριό Eski Karaağaç τής περιφέρειας Karacabey ή του Ήραρχιστρατήγου Μιχαήλ στό χωριό Ulubat (βυζαντινό Λοπάδιον), πού βρίσκεται κοντά στην βορειοδυτική όχθη τής Ήπολλωνιάδος λίμνης. Ή αξίζει ακόμη νά σημειωθεί ή επισήμανση πολλών ναών του 19ου κυρίως αιώνα, πού δείχνει άκριβώς τήν πληθυσμιακή ανάπτυξη των Έλλήνων στά πίο απόμακρα σημεία τής βιθυνιακής γής.

Βέβαια οί έλλείψεις ενός τέτοιου έργου είναι άναπόφευκτες, έφόσον θά πρέπει κανείς νά εξετάσει μία περιοχή, όπως ή Βιθυνία, πού, για τό Βυζάντιο, μαζί μέ τή Θράκη, άποτελούσαν τό φυσικό περίγυρο τής πρωτεύουσας Κωνσταντινουπόλεως. Ή αν άναλογιστεί κανείς μόνο τήν ύπαρξη του μεγάλου μοναστικού κέντρου, όπως ήταν ό Ήολυμπος (Uludağ), στη Βιθυνία, και στοχεύσει στην επισήμανση τής μακρόχρονης δραστηριότητας αυτού του κέντρου, θά άντιληφθεί τό μέγεθος του άρχαιολογικοϊστορικού και τοπογραφικού διλήμματος. Για παράδειγμα ή μονή τής Θεοτόκου (ή Ήραρχιστρατήγου Μιχαήλ ή Ήαγίου Σεργίου ή Ήαγίων Πατέρων) του Μηδικίου (βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Paris 1975, σ. 165-68) ύφίσταται ακόμη, αν και έχει καταστραφεί τό καθολικό της, σε μικρή άπόσταση δυτικά τής Τρίγλειας (σήμερα Zeytinbağı). Ή ύφίσταται ακόμη και ή έρειπωμένη σήμερα μονή του Ήαγίου Ήωάννου Θεολόγου, ή έπονομαζόμενη στις πηγές ως Πελεκητή (βλ. R. Janin, ό.π., σ. 170-172 και C. Mango - I. Sevčenko, *Some Church buildings on the Sea of Marmara*, DOP 27 (1973) 242-248). Τά μνημεία όμως αυτά δέν περιλαμβάνονται στον καθ' όλα σημαντικό τόμο πού μās παρουσίασαν οί Τούρκοι συνάδελφοι.

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

BYZANTINOINDICA - BYZANTINOSERICA

Ἐνα μέρος ἀπό τίς σελίδες κάθε νέου τόμου τῶν «Ἱστορικογεωγραφικῶν» θά ἀφιερῶνεται στό ἐξῆς στίς σχέσεις τοῦ Βυζαντίου μέ τοὺς λαοὺς πού βρίσκονται στήν Ἐνατολή, πέρα ἀπό τήν Αἴγυπτο, τήν Περσία καί τήν Κασπία. Πράγματι, οἱ περισσότερες πληροφορίες πού διαθέτουμε γιά τοὺς λαοὺς αὐτοὺς —οἱ ὁποῖες, πρέπει νά ποῦμε ὅτι περιέχουν πολλὰ μυθικά στοιχεῖα— ἔχουν σχέση μέ τή γεωγραφία (ταξίδια, ἐμπόριο, θρησκευτικές καί διπλωματικές ἀποστολές κλπ). Τοῦτο ἰσχύει περισσότερο γιά τίς πύ ἀπομακρυσμένες χῶρες.

Ὁ γενικός τίτλος Byzantinoindica-Byzantinoserica καλύπτει ὀλόκληρη, σχεδόν, τήν περιοχή πού μᾶς ἐνδιαφέρει. Εἶναι γνωστό ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ ὀνόμαζαν Ἰνδοὺς ὄλους τοὺς λαοὺς ἀπό τή Νουβία ὡς τήν Ἰνδοκίνα. Σέ βυζαντινές ἐπίσης πηγές, Σῆρες ὀνομάζονται ὄχι μόνο οἱ Κινέζοι ἀλλά καί ἄλλοι λαοὶ πού βρίσκονταν δυτικά τῆς Κίνας καί εἶχαν σχέση μέ τή διακίνηση τοῦ μεταξιοῦ.

Ἀναφέρουμε μερικά ἀπό τά θέματα μέ τά ὁποῖα μπορεῖ κανεῖς νά ἀσχοληθεῖ.

Ἐξάπλωση χριστιανισμοῦ-ἐλληνισμοῦ: στίς χῶρες πού βρέχονται ἀπό τήν Ἐρυθρά, στόν κόλπο τοῦ Ἄντεν, στή νῆσο Σοκότρα. Χριστιανισμός στήν Ἰνδία, στήν Κίνα, στήν κεντρική Ἀσία. Χριστιανισμός ὕστερα ἀπό τήν ἐξάπλωση τοῦ Ἰσλάμ (Νεστοριανοὶ Κίνας, χριστιανοὶ Νουβίας-Αἰθιοπίας, κεντρικῆς Ἀσίας, πρεσβύτερος Ἰωάννης).

Ταυτίσεις τόπων καί λαῶν: Ἰνδία-Ἰνδοί, Σηρίνδα, Διβοῦς νῆσος, Μανιόλες, Βησσάδες, τοπωνύμια καί φυλές πέρα ἀπό τήν Κασπία. Ταυτίσεις χωρῶν ἀνατολικά τῆς Ἰνδίας, πού ἀναφέρονται σέ ὁδοιπορικά καί ἄλλα κείμενα.

Βυζαντινές διπλωματικές ἐπαφές μέ λαοὺς τῆς κεντρικῆς Ἀσίας, τίς χῶρες τῆς Ἐρυθρᾶς, τήν Ἰνδία (Κεϋλάνη-Διβοῦς), τήν Κίνα (.)

Terrae incognitae: Εἰσχώρηση τῶν Βυζαντινῶν (ἰδιαίτερα στήν πρωτοβυζαντινή περίοδο) σέ ἄγνωστες χῶρες ἢ θάλασσες. Σύγκριση μέ τίς ἀνακαλύψεις τοῦ Ἰου καί 2ου αἰ. μ.Χ. (πέραν τῆς Ἀρωματοφόρου, τῆς Κεϋλάνης, τῆς Κασπίας κλπ.).

Ἐμπόριο καί ἐμπορικοὶ δρόμοι: μέσω Ἐρυθρᾶς, βόρεια τῆς Κασπίας, ὁ δρόμος τοῦ μεταξιοῦ.

Κινεζικές, τουρκικές, ἰνδικές, Αἰθιοπικές κλπ. πηγές πού ἀναφέρονται στή Δύση καί ἰδιαίτερα στό Βυζάντιο.

**ΔΥΟ ΝΕΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

A. «Πελοποννησιακά», τόμ. 16(1985-1986), Φίλιον δώρημα, εις τόν *Τάσον Ἀθ. Γριτσόπουλον*, Ἀθήναι 1986, σελ. ξβ' + 712 + πίν. ξδ'.

Ὁ 16ος τόμος τῶν Πελοποννησιακῶν εἶναι ἀφιερωμένος στόν κ. Τ. Γριτσόπουλο, γιά τά 50 χρόνια ἐπιστημονικῆς του παρουσίας, ἀπό συνεργάτες, συναδέλφους, φίλους καί μαθητές του. Ἡ προσφορά τοῦ κ. Γριτσόπουλου στήν Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν ἐκτίθεται στίς σελ. λ' κ.ἐ. καί ἡ ἐργογραφία του στίς σελ. λε' κ.ἐ. Στίς σελ. 1-676 δημοσιεύονται πενήντα ἐπιστημονικές ἐργασίες ἀπό 49 συνεργάτες. Ἀπό αὐτές μνημονεύουμε ὄσες ἔχουν σχέση μέ τήν ὕλη πού καλύπτει τό περιοδικό μας.

Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταῶ, Ἡ Μεθώνη, σταθμός στά ταξίδια Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων στή Δύση (σ. 97-107), *N. K. Μουτσόπουλος*, Ἀπό τήν βυζαντινή Καρύταινα (σ. 129-202). *N. B. Δρανδάκης*, Ὁ ἅγιος Θεόδωρος στόν Τσόπακα τῆς Μάνης (σ. 241-255). *Klaus Kilian*, Ἀρχαιολογικές ἐνδείξεις γιά τή σλαβική παρουσία στήν Ἀργολιδοκορινθία (6ος-7ος αἰώνας μ.Χ.) (σ. 293-304). *A. Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου*, Ἡ ἐπισκοπή Κορώνης στίς ἀρχές τοῦ γ' αἰώνα. Ὁ ἐπίσκοπος Ἀθανάσιος (σ. 376-84). *Παν. Βελισσαρίου*, Χοιρόλακκοι (σ. 418-422). *Χαρά Κωνσταντινίδη*, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τῆς ἁγίας Παρασκευῆς στήν Πλάτσα τῆς Ἐξω Μάνης (σ. 423-440).

B. «Πρακτικά» τοῦ Β' τοπικοῦ Συνεδρίου Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν, Ἀθήναι 1986, σελ. 431 + πίν. 26.

Τό συνέδριο ἔγινε στά Καλάβρυτα ἀπό 24-27 Ἰουνίου 1983 καί ἦταν τό Β' τοπικό συνέδριο σέ ἀχαϊκό καί τό ἕνατο σέ πελοποννησιακό ἔδαφος. Ἄν προσθέσουμε καί τά δύο διεθνή, ὡς τό 1983 ἡ Ἑταιρεία εἶχε συγκαλέσει 11 συνέδρια. Τό πρῶτο τοπικό συνέδριο Ἀχαϊκῶν Σπουδῶν ἔγινε στήν Πάτρα πρὶν ἀπό 10 χρόνια. Τό πρόσφατο συνέδριο ἀνήκει στό δεύτερο γύρο τῶν τοπικῶν συνεδρίων πού συγκαλοῦνται ὄχι στίς πρωτεύουσες τῶν νομῶν, ἀλλά σέ ἐπαρχιακές πόλεις. Στά πρακτικά δημοσιεύονται 34 ἐργασίες, ἀπό τίς ὁποῖες ἀναφέρουμε:

A. Βασιλικοπούλου-Ἰωαννίδου, Τά βυζαντινά Καλάβρυτα (σ. 45-48). *Παν. Βελισσαρίου*, Χρονολόγηση χριστιανικῆς ψηφιδωτῆς ἐπιγραφῆς ἀπό τήν Πάτρα (σ. 123-126). *Φλωρ. Νοταῶ* «Χώρα» Ἀχαΐας (σ. 219-224). *Τῆς ἴδιας*, Ὁ σεισμός τοῦ 1402 στήν Ἀχαΐα καί ἄλλες περιοχές (σ. 241-251). *Γ. Παναγοπούλου*, Κοινωνικά καί οἰκονομικά εἰδήσεις διά τήν Βοστίτζαν ἀπό τά Βενετικά Κτηματολόγια τοῦ 1700 (σ. 272).

ΠΡΩΤΗ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑΣ
('Αγιονόρι Κορινθίας, 28 καί 29 Αύγούστου 1986)

ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΗΣ ΣΥΝΑΝΤΗΣΗΣ

Στις 28 και 29 Αυγούστου 1986, ή συντακτική επιτροπή του περιοδικού με τη συμμετοχή και άλλων επιστημόνων, στά πλαίσια διοργανώσεως τακτικών συναντήσεων, για τη μελέτη οικισμών της χώρας που παρουσιάζουν ιστορικό ενδιαφέρον, όργάνωσε την πρώτη συνάντηση 'Ιστορικής Τοπογραφίας στο 'Αγιονόρι Κορινθίας. 'Η επιλογή του 'Αγιονορίου ύπαγορεύθηκε από τους παρακάτω όρους, που θεωρούνται βασικοί για την επιλογή οποιασδήποτε άλλης περιοχής στο μέλλον. 'Ο οικισμός (ή οι οικισμοί) που θά μελετᾶται πρέπει: α) νά μνημονεύεται σέ μεσαιωνικές πηγές και νά σώζονται στην περιοχή του μεσαιωνικά μνημεία, ἀκέραια, ή έρειπωμένα, β) νά υπάρχουν κοντά του ίχνη ἀρχαίας εποχής, που, σέ συνδυασμό με τίς γραπτές πηγές, θά επιτρέπουν την έξαγωγή συμπερασμάτων για συνέχεια ή διακοπή της ανθρώπινης δραστηριότητας στη θέση αυτή, γ) ή περιοχή νά είναι γνωστή τουλάχιστο από ένα μέλος της ομάδας, που θά αναλάβει την όργάνωση της συνάντησης, την κατατόπιση των έρευνητών και, ιδιαίτερα, τη σύνταξη εισήγησης, σχετικά με τά αντικείμενα έρευνας και τά προβλήματα που παρουσιάζει ό χώρος. Στη συνάντηση αυτή την εϋθύνη της όργάνωσης είχε ό Μ. Κορδώσης.

Στήν έρευνητική ομάδα συμμετείχαν ό καθηγητής Νικόλαος Δρανδάκης και οι ιστορικοί και αρχαιολόγοι Παν. Βελισσαρίου, Βασ. Κατσαρός, 'Ελ. Κουρίνου-Πίκουλα, Μιχ. Κορδώσης, 'Αναστ. Οικονόμου, 'Ιω. Πίκουλας και Παν. Φάκλαρης. Δέν μπόρεσε νά παρευρεθεί ό γλωσσολόγος-τοπωνυμιολόγος Κων. Οικονόμου, ό όποιος, όμως, ανέλαβε την επεξεργασία του τοπωνυμικού ύλικού που συγκεντρώθηκε για λογαριασμό του. 'Επίσης, αργότερα επισκέφθηκε τό 'Αγιονόρι και ό Κων. Κορδώσης (διπλωματούχος ΕΜΠ), μέ σκοπό την έξέταση της δομικής κατασκευής του σωζόμενου κάστρου.

'Η επιστημονική συνάντηση άρχισε μέ την όμιλία του Μ. Κορδώση στό δημοτικό σχολείο του χωριού, που όρίστηκε ως τόπος συνάντησης της ομάδας. 'Ακολούθησε έπιμερισμός της εργασίας. Οι έρευνητές της αρχαίας εποχής έπρεπε νά εργαστοϋν κυρίως στην κοντινή κοιλάδα, άπ' όπου περνούσε ό αρχαίος δρόμος, και οι βυζαντινολόγοι στό κάστρο. Στις μεσημεριανές ή βραδινές συναντήσεις ανταλλάσσονταν άπόψεις. Στο τέλος

έγινε συνολική εκτίμηση τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ἐρευνητικῶν ἐργασιῶν καί ἡ ἐξαγωγή τῶν πρώτων συμπερασμάτων ἀπό τόν Π. Φάκλαρη (γιά τήν ἀρχαία ἐποχή) καί τόν Β. Κατσαρό (γιά τή μεσαιωνική). Τά ὀριστικά συμπεράσματα θά παρουσιάζονταν κατά τή δημοσίευση τῶν ἐργασιῶν.

Καθ' ὅλη τή διάρκεια τῆς συνάντησης πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ ἐφημέριου καί δάσκαλου τοῦ χωριοῦ, Ἰω. Καρλῆ, καί τῆς συζύγου του, τοῦς ὁποίους εὐχαριστοῦμε ἰδιαίτερα γιά τή θερμή τους φιλοξενία. Εὐχαριστίες ὀφείλουμε ἐπίσης στά μέλη τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας πού ὑποβλήθηκαν στόν κόπο καί τά ἔξοδα νά ἔρθουν στό Ἄγιονόρι.

Παρακάτω δημοσιεύονται ἡ εἰσήγηση τοῦ ὑπεύθυνου γιά τήν κατατόπιση τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας, καθώς καί οἱ σχετικές ἐργασίες τῶν μελῶν της, πού ὀλοκληρώθηκαν μετά τήν ἀποχώρηση ἀπό τό Ἄγιονόρι.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ

Τό 'Αγιονόρι ήταν ένας σημαντικός οικισμός (στά πλαίσια της ευρύτερης περιοχής της Κορίνθου) που άκμασε στη μέση βυζαντινή περίοδο. Πρίν μπουμε στό βυζαντινό 'Αγιονόρι, πρέπει νά άνιχνεύσουμε τίς ρίζες του μεσαιωνικού αυτού οικισμού, μέ βάση τίς πηγές, τά άρχαία έρείπια που υπάρχουν κοντά του καί τά τοπωνύμια.

'Η περιοχή που άνήκει άμεσα στό 'Αγιονόρι εκτείνεται γύρω άπό τό κάστρο, σέ τρία περίπου χιλιόμετρα άκτίνα. Τό πιό ζωτικό τμήμα είναι ή μικρή κοιλάδα που βρίσκεται δυτικά του βουνού μέ τό φρούριο. Μέσα στην κοιλάδα, καθώς καί στίς βόρειες παρυφές της (πλαγιά Φραντζή) ύψώνονται ώς σήμερα πολλές εκκλησίες, σώζονται τά έρείπια μιās μικρής άρχαίας έγκατάστασης καί διακρίνονται τά ίχνη ενός μεγαλύτερου μεσαιωνικού οικισμού.

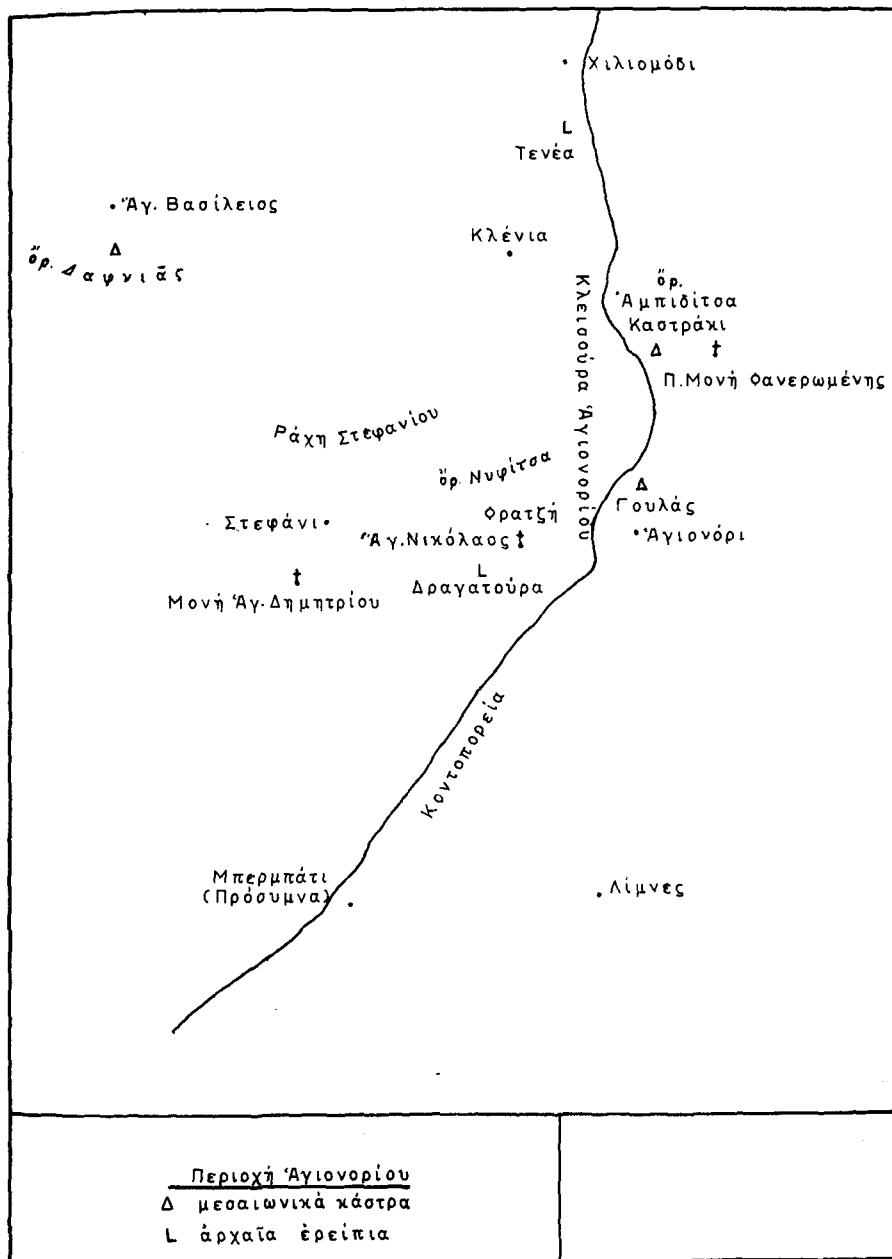
Θά ήταν λάθος, όμως, νά περιορίσουμε τό 'Αγιονόρι στά μικρά αυτά όρια του σημερινού χωριού ή έστω καί ενός μέρους της περιοχής του Στεφανιοϋ, του χωριού που χτίστηκε 4,5 περίπου χιλίόμ. δυτικά, σέ μεγαλύτερο ύψόμετρο (850 μ.), πιθανότατα την εποχή της Τουρκοκρατίας. Τό μεγαλύτερο καί εύφορότερο έδαφικό τμήμα που άνήκει σήμερα στά χωριά Χιλιομόδι καί Κλένια καί που εκτείνεται βόρεια της Κλεισούρας του 'Αγιονορίου, πρέπει νά τοποθετηθεί στην ευρύτερη περιοχή 'Αγιονορίου. Σήμερα τό Χιλιομόδι είναι κεφαλοχώρι της περιοχής καί τό 'Αγιονόρι ό μικρότερος οικισμός. 'Η άνάπτυξη όμως του πρώτου όφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, στην παρακμή του δεύτερου. Πολλοί 'Αγιονορίτες έχουν «κατέβει» στό Χιλιομόδι, ή άνάπτυξη του όποιου άρχισε κυρίως άπό την ίδρυση του ελληνικού κράτους καί την κατασκευή του άμαξιτου δρόμου που περνάει άπό τά Δερβενάκια. 'Από τότε, τό 'Αγιονόρι, που ήταν ώς τά χρόνια της 'Επανάστασης τό μεγαλύτερο χωριό, παράκμασε άπότομα.

Στην άρχαία εποχή, κατά την όποία οι οικιστικές συνθήκες έμοιαζαν μέ τίς σημερινές, στην περιοχή Χιλιομοδίου υπάρχει μιá πόλη, ή άρχαία Τενέα, καί έδω, στό μικρό λόφο της Δραγατούρας, στη ΝΔ άκρη της κοιλάδας, ένας μικρός οικισμός. 'Η Τενέα αναφέρεται συχνά στίς πηγές, ό μικρός οικισμός της Δραγατούρας 'Αγιονορίου δέ μνημονεύεται ούτε μιá φορά, τά έρείπια, όμως, που έχουν διασωθεί ώς τίς μέρες μας, επιτρέπουν νά

σηματίσουμε μιά αρκετά σαφή γνώμη γι' αυτόν. Ένω δηλ. από τήν αρχαία Τενέα δέν απέμεινε σχεδόν τίποτε, αντίθετα, στό λοφίσκο τῆς Δραγατούρας διατηρήθηκαν τμήματα ὀχυρώσεως. Στήν κορυφή σώζονται τά ἐπιβλητικά τείχη ἑνός μικροῦ κτίσματος, κατασκευασμένο μέ μεγάλες πέτρες, κατά τό ψευδοϊσόδομο σύστημα (κτήριο ἢ μικρή ἀκρόπολη;). Γύρω του (ἀνατολικά καί νότια) διακρίνονται τά ἴχνη εὐρύτερου περιβόλου, μέσα στό ὁποῖο ὑπάρχουν ἐρείπια ἀπό σπίτια καί μερικοί τάφοι. Σέ μικρή ἀπόσταση ΒΑ ὑψωνόταν, ὡς τά τελευταῖα χρόνια, ὁ μικρός ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ὁ ὁποῖος εἶχε χτιστεῖ μέ ἀρχαῖο ὕλικό. Ὁ J. Wiseman, πού ἐπισκέφθηκε τήν περιοχὴ, δέν περιγράφει τά ἐρείπια τῆς Δραγατούρας, πιστεύει ὅμως ὅτι τά ἀρχιτεκτονικά μέλη πού εἶδε στήν κοιλάδα καί ἡ μεγάλη ἐπιγραφή πού ἦταν ἐντοιχισμένη στόν βόρειο τοῖχο τοῦ Ἁγίου Νικολάου (σήμερα πεταγμένη καί θαμμένη στό χῶμα) ἀνήκουν στή ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Θά ἦταν πολύ χρήσιμο νά ξαναδιαβαστεῖ ἡ ἐπιγραφή καί νά ἐξετασθοῦν οἱ ὀχυρώσεις τῆς Δραγατούρας, τά ὄστρακα πού θά βρεθοῦν ἐλεύθερα στό ἔδαφος καί τά διάφορα ἀρχιτεκτονικά μέλη πού ἔχουν μεταφερθεῖ στό σημερινό χωριό.

Ἀπό γλωσσολογικῆς ἀπόψεως, ὑπάρχουν τοπωνύμια πού ἔχουν ἐπιζήσει ἀπό τήν ἀρχαία ἐποχὴ. Δέν ἀποκλείεται τό πρῶτο ὄνομα τῆς μεσαιωνικῆς κώμης πού παραδίδεται στίς πηγές, τό Ἐνόριον, νά ἀνήκε στό μικρό αὐτό ἀρχαῖο οἰκισμό. «Ἐνόριος» σημαίνει «ὁ ἐντός τῶν ὀρίων». Σ' αὐτό τό σημεῖο, πράγματι, κόβονταν τά σύνορα Κορινθίας καί Ἀργείας.

Περὶσσότερα στοιχεῖα διαθέτουμε γιά τό δρόμο πού περνοῦσε ἀπό τό Ἁγιονόρι, ἀφοῦ μνημονεύεται ἀπό δύο συγγραφεῖς τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ὡς «Κοντοπορία». Ὁ Ἀθηναῖος, μάλιστα, μνημονεύει κοντά του μιά πηγὴ μέ πολύ κρῦο νερό. Ὁ Wiseman πιστεύει ὅτι ἡ Κοντοπορία περνοῦσε ἀπό τό Δαφνιά, ἀνατολικά τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, ὅπου ὑπάρχει πηγὴ. Ἐν τούτοις, βόρεια τοῦ δρόμου πού περνοῦσε ἀπό τό Ἁγιονόρι καί συγκεκριμένα στήν τοποθεσία (στοῦ) «Φραντζῆ» ὑπάρχει ἐπίσης πηγὴ μέ κρῦο καί ὑγιεινό νερό κι ἔτσι δέν εἶναι δυνατό νά κρίνουμε μόνο ἀπό αὐτό. Ὁ δρόμος πρέπει νά ἦταν πολύ σημαντικός τήν ἐποχὴ αὐτὴ καί ἴσως ἡ ἀκμὴ τῆς Τενέας, ὕστερα ἀπό τήν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου, αὔξησε τὴ σημασία του. Ἄν πράγματι τά ἀρχαιολογικά εὐρήματα τῆς κοιλάδας τοῦ Ἁγιονορίου ἀνήκουν στή ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, τότε μπορούμε νά υποθέσουμε ὅτι ὁ δρόμος ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἰδρύσεως ἢ τουλάχιστο τῆς ἀκμῆς τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ τῆς Δραγατούρας. Πάντως καί ἀργότερα, στή μέση βυζαντινὴ περίοδο, κατὰ τήν ὁποία τό σπουδαιότερο κέντρο τῆς περιοχῆς ἦταν τό Ἐνόριον - Ἁγιον Ὀρος, ὁ δρόμος περνοῦσε ἀπό ἐδῶ. Ὄταν ἀπό τό 1204 καί ὕστερα τό Ἁγιονόρι παράκμασε, ὁ κυριότερος δρόμος πού ὀδηγοῦσε πρὸς Ἄργος ἄλλαξε κατεύθυνση καί περνοῦσε ἀπό τά Δερβενάκια.

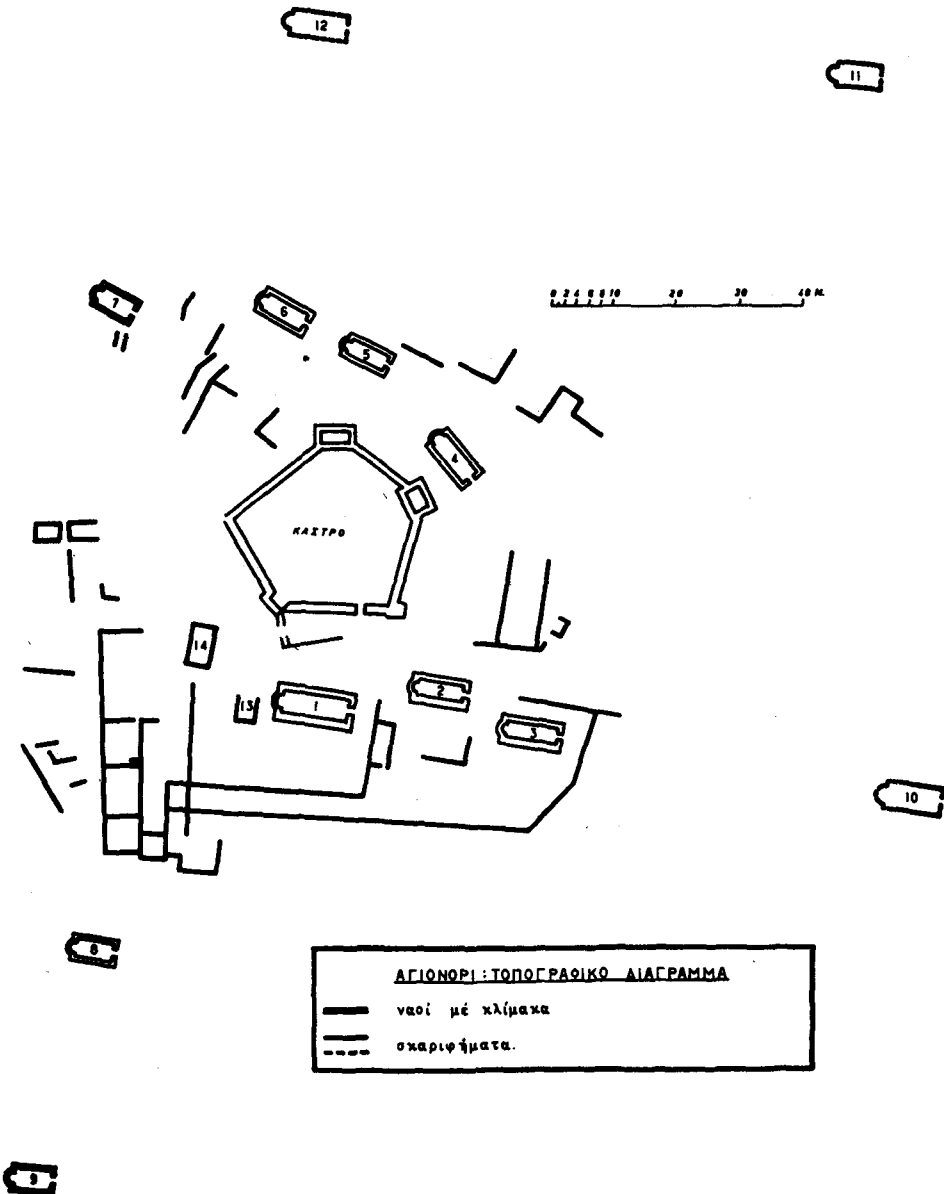
Εικ. 1. Περιοχή Άγιοορίου.

Σχετικά με τόν έλεγχο του δρόμου, γνωρίζουμε ότι τή μεσαιωνική εποχή ή Κλεισούρα προστατευόταν από δύο φρούρια: ένα στην είσοδο, τό Καστράκι, κι ένα στην έξοδο, τό κυρίως 'Αγιονόρι, γύρω από τό οποίο αναπτύχθηκε ή μεσαιωνική κώμη. 'Υπήρχαν πάνω στά δύο αυτά ύψώματα άρχαίες όχυρώσεις; Στο 'Αγιονόρι δέν έχουν έπισημανθεί, τουλάχιστον ως τώρα, ίχνη άρχαίας εποχής. Στο Καστράκι, όμως, ύπάρχει πλήθος από άρχαία όστρακα γύρω από τόν πύργο τής κορυφής και μέσα στό χώρο πού περικλείεται από τίς δύο μεσαιωνικές ζώνες τειχών. 'Ο πύργος, πού έχει κατασκευαστεί μέ μεγαλύτερη έπιμέλεια —σώζονται οί πέτρες τής βάσης χτυπημένες και κυρτωμένες έλαφρά— ίσως χτίστηκε στην άρχαιότητα και κατά τή διάρκεια του μεσαίωνα ανακαινίσθηκε και προστέθηκαν οί έξωτερικές ζώνες.

'Ηταν ή Κοντοπορεία άμαξιτή όδός; Δέν μπορούμε νά τό αποκλείσουμε, δεδομένου ότι ή Κλεισούρα άνέρχεται σχετικά όμαλά. 'Ο Πausανίας μιλάει για άμαξιτό δρόμο και πεζόδρομο πού οδηγούσαν από τίς άρχαίες Κλεωνές στό 'Αργος, πρέπει νά έννοεί όμως τά στενά των Δερβενακίων και του 'Αγίου Σώστη, αντίστοιχα, και όχι τό στενό του 'Αγιονορίου. Σχετικά μέ τό τελευταίο, δέ γνωρίζω αν ύπάρχουν ίχνη του δρόμου δίπλα στην κοίτη του χειμάρρου, μετά τό τέλος όμως τής Κλεισούρας ό ύρμός περνούσε από τό κέντρο τής μικρής κοιλάδας και φθάνοντας στό άπέναντι χαμηλό βουνό, ύστερα από τό «Καρφωμένο λιθάρι», κατερχόταν άπτόμα προς τήν κατεύθυνση τής άρχαίας Προσύμνης (Μπερμπάτι). 'Εκεί ήταν τό δυσκολότερο σημείο του δρόμου (σχημάτιζε ζίκ-ζάκ) και πρέπει νά εξετασθεί αν σώζονται αναλημματικοί τοίχοι πού θά τόν έκαναν άνετότερο. Μπροστά και πίσω από τό Καρφωμένο λιθάρι διατηρείται ό παλιός δρόμος προς τήν Προσύμνη και τό 'Αργος, πού ήταν σέ χρήση ως πρόσφατα, πριν κατασκευαστεί ό δρόμος μέσω Λιμνών. Τό σημείο αυτό είναι, ίσως, τό καταλληλότερο για νά εξετασθεί αν ύπάρχουν άρματροχιές.

Θά ήταν πολύ ένδιαφέρον νά άνιχνευθεί πότε εξαφανίζεται έδω ό άρχαίος βίος. Στή γειτονική άρχαία Τενέα παρατηρήθηκαν ίχνη ύστερορωμαϊκής εποχής. Συμβαίνει τό ίδιο και στό 'Αγιονόρι, ή μήπως ό άρχαίος βίος προχωράει και στους σκοτεινούς αιώνες των βαρβαρικών επιδρομών; 'Ο Wiseman έπεσήμανε ίχνη πού φθάνουν ως τόν Γ' αι. μ.Χ. 'Η μικρή αυτή περιοχή χρησίμευσε ως καταφύγιο πληθυσμών στά μεσαιωνικά και νεότερα χρόνια. Γιατί νά μήν κατέφυγε έδω και ό πληθυσμός τής Τενέας στά δύσκολα χρόνια του 7ου και 8ου αιώνα; Είναι ένα σημείο σχετικά μέ τό οποίο θά είμαστε ίκανοποιημένοι αν φωτιζόταν έστω και έλάχιστα από τίς άρχαιολογικές έρευνες, γιατί, όπως είναι γνωστό, δέν ύπάρχουν πηγές πού νά αναφέρονται στην εποχή αυτή. Πάντως, τό όνομα του οικισμού, 'Ενόριον,

Εικ. 2. Ἄγιονορι: Τοπογραφικό διάγραμμα (ἀπὸ τὸ βιβλίο Μιχ. Σ. Κορδῶση, Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους, Ἀθήνα 1981).

φαίνεται ότι επέζησε της σκοτεινής αυτής περιόδου, πράγμα πού θεωρούμε ως πολύ σημαντικό.

Στό Βίο του Ἁγίου Νίκωνα ὁ οἰκισμός ὀνομάζεται Ἐνόριον. Ἀπό τίς τοπογραφικές λεπτομέρειες πού μᾶς παρέχει ὁ Βίος, φαίνεται ὅτι ὁ ὄσιος ἐπισκέφθηκε τόν οἰκισμό τοῦ βουνοῦ, ὅπου ὑπάρχει σήμερα τό κάστρο. Δέν ὑπῆρχε τότε οἰκισμός στήν κοιλάδα (Δραγατούρα) ἢ στούς πρόποδες τοῦ βουνοῦ πού τήν φράσσει ἀπό βόρεια, ὅπου βρισκόταν καί ἡ πηγή (στοῦ Φραντζῆ); Ἡ μήπως ὑπῆρχε καί κάτω οἰκισμός μέ τήν ἴδια ἐπίσης ὀνομασία (ὅπως π.χ. Κόρινθος-κάστρο Κορίνθου); Ἡ εὕρεση ὀστράκων καί ἄλλων ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων στήν κοιλάδα, στοῦ Φραντζῆ καί στό κάστρο πιθανῶς μᾶς ἐπιτρέψουν νά χρονολογήσουμε πότε περίπου κατοικήθηκε καθένας ἀπό τούς χώρους αὐτούς καί νά βροῦμε τίς ἀνάμεσά τους σχέσεις. Τό πιό φυσικό εἶναι νά ὑπῆρχε ὁ ἀρχαῖος οἰκισμός τῆς Δραγατούρας κατά τήν ἀρχαία ἐποχή καί νά ὑψωνόταν στά βουνά τῆς Κλεισούρας μόνο ἡ μικρή ὀχύρωση στήν εἴσοδό της, ὅπου σήμερα τό Καστράκι —καί ἴσως μιά ἄλλη ἐπίσης μικρή ὀχύρωση στό Ἁγιονόρι, πού καλύφθηκε ἀργότερα ἀπό τίς μεσαιωνικές ὀχυρώσεις— μέ μόνο σκοπό τόν ἔλεγχο της. Ἀργότερα, στή μεσαιωνική ἐποχή, κατά τήν ὁποία οἱ ὀχυρώσεις στά βουνά ἔγιναν καταφύγια γιά τόν πληθυσμό, εἶναι πιθανό νά χτίστηκε τό κάστρο στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, ὅπου βρίσκεται τό σημερινό χωριό, καί ὁ κάτω οἰκισμός νά μετατοπίσθηκε ἀπό τήν κοιλάδα στήν πλαγιά τοῦ διπλανοῦ βουνοῦ (στοῦ Φραντζῆ).

Τό κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου εἶναι πολύ μικρό καί διατηρεῖται σέ σχετικά καλή κατάσταση. Θεωρεῖται φραγκικό καί χρονολογεῖται στά τέλη τοῦ ΙΓ΄ καί στόν ΙΔ΄ αἰώνα, τό πιθανότερο ὅμως εἶναι νά ἀνήκει στά τέλη τοῦ ΙΔ΄ αἰώνα. Γύρω ἀπό τό μικρό αὐτό κάστρο διακρίνονται ἴχνη εὐρύτερου περιβόλου, πού πρέπει νά χτίστηκε, ὅπως καί τό φρούριο στήν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας (Καστράκι), πρὶν ἀπό τή φραγκική κατάκτηση, ἀφοῦ ὁ Νικήτας Χωνιάτης μνημονεῦει, ὅτι κατά τήν ἀφιξη τῶν Φράγκων, τά βυζαντινά φρούρια τῆς παρόδου πολιορκήθηκαν.

Ἀπό τίς πολλές ἐκκλησίες πού εἶχαν χτιστεῖ γύρω ἀπό τό κάστρο, εἴμαστε βέβαιοι ὅτι μερικές ἀνήκουν στούς παλαιολόγειους χρόνους. Ὁ ναός τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, πού σώζεται ἀκέραιος (ἀρ. 7), φέρει ἐπιγραφή μέ χρονολογία (1323). Στήν ἴδια ἐποχή φαίνεται πῶς ἀνήκει καί ὁ Ἁγιος Γεώργιος (ἀρ. 5). Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι τό κάστρο χρονολογεῖται στό τέλος τοῦ ΙΓ΄-ΙΔ΄ αἰώνα καί ὅτι ὑπάρχουν γύρω του ὄστρακα ὑστεροβυζαντινῆς περιόδου, γίνεται φανερό ὅτι λίγο μετά ἀπό τό 1300 ἄρχισε νά ἐπικρατεῖ στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ οἰκοδομική δραστηριότητα.

Σημαντικό εἶναι νά ἐρευνηθεῖ ἂν ὑπῆρχαν ἐκκλησίες χτισμένες πρὶν

από τή φραγκική κατάκτηση. Ἐάν πράγματι ὁ οἰκισμὸς ὀφείλει τὸ ὄνομά του ἝΑγιον ἝΌρος σέ μοναστικά ἰδρύματα πού εἶχαν χτιστεῖ στό βουνό, τότε πρέπει νά ὑπῆρχαν ἐκκλησίες κατασκευασμένες πρὶν ἀπὸ τὸ 1204, ἀφοῦ, ὅπως πιστεύουμε, τὸ ὄνομα ἝΑγιον ἝΌρος πρέπει νά ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τή φραγκική κατάκτηση. ἝΊσως οἱ προσπάθειές μας πρέπει νά ἐντοπισθοῦν στό βόρειο μέρος τοῦ κάστρου, στὰ ἐρείπια τῶν ἐκκλησιῶν 1, 2 καὶ 3, οἱ ὁποῖες εἶναι διαφορετικές ἀπὸ τίς ἄλλες (στό μέγεθος καὶ ἰδιαίτερα στό πάχος τῶν τοίχων τους). Οἱ τοῖχοι τῆς μεσαιᾶς (ἀρ. 2 — ἝΑγ. Μάρκος) σῶζονται σέ σημαντικό ὕψος καὶ εἶναι φτιαγμένοι ἀπὸ τεράστιες πέτρες, πράγμα πού δέν παρατηρεῖται στίς ἄλλες σωζόμενες ἐκκλησίες, τουλάχιστο σ' αὐτὸ τὸ βαθμό. Μέ τεράστιες πέτρες ἦταν φτιαγμένοι καὶ οἱ διάφοροι τοῖχοι πού ὑπάρχουν τριγύρω καὶ πού δύσκολα θά μπορούσε κανεῖς νά καταλάβει τὸ ρόλο τους.

ἝΕνδιαφέρον θά παρουσίαζε μιά πιὸ ἀκριβῆς χρονολογία τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ τοῦ χωριοῦ, τὸ πρῶτο στρῶμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ὁποῖου ὁ Λαμπάκης θεωρεῖ ἔργο τοῦ ἝΙΕ'-ἝΙΣΤ' αἰῶνα. Εἶναι καὶ αὐτὸς παλαιολόγειον χρόνων, ὁπότε θά μπορούσε νά ἐκκληφθεῖ ὡς συνέχεια τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος τῆς κορυφῆς τοῦ βουνοῦ ἢ εἶναι μεταγενέστερος, ὁπότε πιθανῶς συνδέεται μέ μιά ἐλαφρῆ μετακίνηση τοῦ χωριοῦ, κατὰ τήν τουρκοκρατία, στή σημερινή του θέση;

ἝΕκκλησίες ὑπάρχουν καὶ στήν εὐρύτερη περιοχή ἝΑγιοπορίου, οἱ περισσότερες στή μικρῆ κοιλάδα. ἝΑπ' αὐτές, ἢ ἐκκλησία τῆς ἝΑγίας Βαρβάρας, στίς νότιες παρυφές τῆς κοιλάδας, εἶναι τελείως ἐρειπωμένη. Μέσα στὰ ἐρείπιά της ὑπῆρχε ὁ κίονας μέ τὸ πράσινο μάρμαρο καὶ τοὺς χαραγμένους σταυροὺς, πού σήμερα βρίσκεται στὸν αὐλόγυρο τοῦ κεντρικοῦ ναοῦ. ἝΕνδιαφέρον, ἐπίσης, παρουσιάζει ὁ ναὸς τῆς Παναγίας, ἀρκετὰ μεγάλων διαστάσεων (περίπου 7×10), τοῦ ὁποῖου τὰ θεμέλια καὶ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δέν κατέστρεψε ἢ ἀνέγερση τοῦ νέου ναοῦ. ἝΊσως ἢ χρονολόγησή του μᾶς βοηθήσει στήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων γιὰ τὸ μεσαιωνικό οἰκισμὸ τοῦ Φραντζῆ. Τέλος, καὶ στίς ἐκκλησίες πού ὑπάρχουν γύρω στὰ βουνά (ἝΑγία Μαρίνα, ἝΆγιος ἝΊωάννης, ἝΆγιος ἝἩλίας) ὑπάρχουν ἐντοιχισμένα ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἢ Ἕἴχνη τοιχογραφιῶν.

Πρὶν τελειώσουμε, καλὸ θά ἦταν νά προβοῦμε σέ ἀξιολόγηση τοῦ μεσαιωνικοῦ αὐτοῦ οἰκισμοῦ. Τὸ ἝΑγιοπόρι, στὰ πλαίσια ὀλόκληρης τῆς Πελοποννήσου ἢ καὶ τῆς Κορινθίας ἀκόμη, δέν εἶναι, βέβαια, ἕνας οἰκισμὸς πρῶτης κατηγορίας. ἝἝ σπουδαιότητα ἐνὸς οἰκισμοῦ ἐκτιμᾶται ἀπὸ τή μνεῖα του στίς πηγές καὶ ἀπὸ τὰ μνημεῖα πού ὑπάρχουν στήν περιοχή του. ἝὩς τελευταῖα, τὸ ἝΑγιοπόρι ἦταν σχεδόν ἄγνωστο στή βιβλιογραφία. Τοῦτο

οφείλεται κυρίως στη δυσκολία επίσημανσής του στις πηγές και στην εξαφάνιση τῶν περισσότερων μνημείων του. Ἔτσι, ἡ πρώτη μνεία τοῦ οἰκισμοῦ ὡς Ἐνόριον δέν προσέχτηκε ἢ δέ συνδυάσθηκε μέ τή δεύτερη ὀνομασία Ἄγιον Ὀρος. Ἡ μνεία του ἀπό τόν Ἀραβα γεωγράφο Edrisi ὡς *Hadjiria* εἶναι προβληματική, ἡ ὁμοιότητα ὅμως τοῦ ὀνόματος μέ τό Ἄγιονόρι καί ἡ θέση του πάνω στό δρόμο ἀπό Ναύπλιο πρὸς Ἴσθμό μᾶς ἐπιτρέπουν νά ταυτίσουμε τά δύο τοπωνύμια. Ὁ Edrisi εἶναι ὁ μόνος πού κατατάσσει τόν οἰκισμό ἀνάμεσα στίς 13 ἢ 15 σπουδαιότερες πόλεις τῆς Πελοποννήσου. Στό Βυζαντινὸ ἱστορικὸ Νικήτα Χωνιάτη οφείλουμε τήν ἀναφορὰ στὰ φρούρια πού προστάτευαν τήν ἀπόδο πού ὀδηγοῦσε ἀπὸ Κόρινθο πρὸς Ναύπλιο, ἐπικρατοῦσε ὅμως ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ συγγραφέας μιλοῦσε γιὰ τό ἴδιο τό Ναύπλιο. Ἡ μνεία αὐτὴ εἶναι ἡ μοναδική πού ἀναφέρεται στίς ὀχυρώσεις τοῦ Ἄγιονορίου καί ἔχει ἰδιαίτερη σημασία. Ἔτσι, ἡ μόνη γνωστὴ ἦταν ἡ μνεία «Ἄγιον Ὀρος» στό Χρονικὸ τοῦ Μορέως, ἀπὸ τὴν ὁποία μποροῦμε νά ἐξαγάγουμε τό συμπέρασμα ὅτι στήν περιοχὴ πού ἐκτείνεται ἀνατολικά τῆς Κορίνθου (ἀνατολικότερο τμῆμα τῆς Κορινθίας, βόρειο τμῆμα τῆς ἀργολικῆς χερσονήσου), οἱ οἰκισμοὶ Ἄγιον Ὀρος καί Δαμαλὰς ἦταν τά σπουδαιότερα κέντρα.

Ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν μνημείων δέν προσέλκυσε τὴν προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν, γιὰ τὰ περισσότερα ἀπ' αὐτὰ εἶναι ἐρειπωμένα. Μόνο δύο ναοὶ σώζονται ἀκέρατοι· ὁ κεντρικὸς ναὸς τῆς Παναγίας καί ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, ἡ μόνη χρονολογημένη ἐκκλησία, πού διασώζει μερικὲς ἀπὸ τίς τοιχογραφίες της. Ἀπὸ τὴν παλιά ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου δέ σώζεται παρὰ μόνον ἓνα μικρὸ μέρος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μέ ἐλάχιστες τοιχογραφίες. Ἀκόμη καί τό κάστρο εἶναι μικρὸ καί μεταγενέστερο. Ἐκτὸς ὅμως ἀπ' αὐτὲς τίς νεότερες κατασκευές (ΙΔ' αἰῶνας καί ἀργότερα) ὑπῆρχαν καί παλαιότερες πού φαίνονται, τουλάχιστο, πῶς μνημειακὲς, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τό μέγεθος τῶν μνημείων καί τίς τεράστιες πέτρες, πού σώζονται στή βάση τῶν τοίχων. Αὐτὸ εἶναι καί τό χαρακτηριστικὸ τῶν ἐρειπίων πού βρίσκονται βόρεια τοῦ κάστρου. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἐκκλησίες, τείχη καί τοῖχοι κτηρίων συμμετέχουν στήν ὀχύρωση τοῦ ὑψώματος. Στίς τελευταῖες κατασκευὲς κρύβεται καί ἡ ἀκμὴ τοῦ Ἄγιονορίου, ἀφοῦ μετὰ τό 1204 ὁ οἰκισμὸς ἄρχισε νά χάνει τὴν ἀξία του.

ΕΛΕΝΗΣ ΚΟΥΡΙΝΟΥ-ΠΙΚΟΥΛΑ
ΓΙΑΝΝΗ ΠΙΚΟΥΛΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΦΑΚΛΑΡΗ

ΑΓΙΟΝΟΡΙ. ΑΡΧΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ

Τα παλαιότερα λείψανα ανθρώπινης παρουσίας, τα οποία επισημάνθη-
καν κατά τη διήμερη επίσκεψή μας στη μικρή κοιλάδα που απλώνεται κάτω
και δυτικά απ' το χωριό Αγιονόρι —δυτικά ορίζεται από τα Στεφανιώτικα
υψώματα, βόρεια από το ύψωμα Νυφίτσα, νότια απ' το ύψωμα Νισός και
ανατολικά από τα υψώματα του Αγιονοριού όπου και ο Γουλάς— βρίσκονται
στις θέσεις Δραγατούρα και Άγιο Νικόλαο.

Στα άκρα της κοιλάδας υπάρχουν δύο φυσικά περάσματα, της
Κλεισούρας¹ ΒΑ, από Κορινθία-Χιλιομόδι-Κλένια, κι ένα δεύτερο ΝΔ
ανάμεσα στα υψώματα Λάκκος και Νισός, προς Αργολίδα-Μπερμπάτι. Και
στα δύο αυτά περάσματα, σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, υπήρχαν
αρματοχιές που σημαίνει ότι από δω περνούσε αρχαίος αμαξιτός δρόμος,
ένας απ' τους κύριους άξονες επικοινωνίας Κορινθίας-Αργολίδας. Ο χώρος
της κοιλάδας είναι κατάλληλος για καλλιέργειες και υπάρχει μια πλούσια
πηγή νερού στη θέση Φρατζή.

I. Δραγατούρα

Η θέση Δραγατούρα βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της κοιλάδας, όχι
μακριά από το δεύτερο πέρασμα, το οποίο βρίσκεται ανάμεσα στα υψώματα
Λάκκος και Νισός (Πίν. 21).

1. Επιφανειακά ευρήματα

Στην παραπάνω θέση υπάρχουν αρκετά θραύσματα κεραμίδων λακωνι-
κού τύπου και κεραμική ελληνοιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών

1. Στην Κλεισούρα τον Ιούλιο του 1822 οι επαναστατημένοι Έλληνες έστησαν μια απ' τις
πιο φονικές ενέδρες στο εκστρατευτικό σώμα του Δράμαλη.

χρόνων (Πίν. 22 α)². Σημειώνουμε:

α) Τμήμα από βάση μικρού σκύφου με υπολείμματα μαύρου γανώματος εσωτερικά κι εξωτερικά. Διάμετρος βάσης 0,034 μ. Πηλός κίτρινωπός. Ίσως του 3ου αι. π.Χ. (Πίν. 22α:ζ).

β) Θραύσμα από λαιμό μεγάλου αμφορέα, ίσως οξυπύθμενου. Διατηρείται η ρίζα της άνω απόληξης της λαβής. Πηλός κεραμόχρους. Ελληνιστικά χρόνια (Πίν. 22α:α).

γ) Δύο άβαφα πάματα αγγείων, διάμετρος 0,06 μ. Πηλός τεφρός με προσμειξείς (Πίν. 22α:κ, λ).

δ) Δύο ταινιωτές λαβές άβαφων αγγείων. Πηλός ακάθαρτος (Πίν. 22α: η, θ).

ε) Θραύσματα από στόμια άβαφων αγγείων (Πίν. 22α: ε, στ, μ).

στ) Έμβολο από βάση οξυπύθμενου άβαφου αγγείου (Πίν. 22α: ι).

ζ) Θραύσμα άβαφου αγγείου με πλατιές οριζόντιες αυλακώσεις. Ρωμαϊκοί χρόνοι (Πίν. 22α: β).

η) Δύο θραύσματα από άβαφα αγγεία διακοσμημένα με χαρακτές αυλακώσεις (wheel ridge και spiral grooving). 6ος-7ος αι. μ.Χ. (Πίν. 22α: γ-δ).

θ) Μικρό τμήμα λύχνου του βορειοαφρικανικού τύπου. Πηλός ερυθρός. Ανήκει στην πάνω επιφάνεια του λύχνου και διατηρεί τμήμα της διακόσμησης (κλαδί φοίνικα). 6ος-7ος αι. μ.Χ.

2. Τάφοι

Στη Δραγατούρα είναι ορατά τα λείψανα 4-5 κιβωτιόσχημων τάφων. Ήταν κτισμένοι με αδούλευτες πέτρες και καλύπτονταν με μεγάλες πλάκες.

3. Φυλακείο

Στο χωράφι των αδελφών Καλλιμάνη και στο όριο με το χωράφι του Δημ. Μαρδίκη, σώζονται λείψανα αρχαίου κτιρίου τα οποία πρέπει να ανήκουν σε φυλακείο (πύργος-παρατηρητήριο). Σώζεται το μεγαλύτερο τμήμα του δυτικού τοίχου σε μήκος 9,70 μ. Από τον τοίχο αυτό είναι ορατή σήμερα μόνο η δυτική του παρειά (Πίν. 22β). Τα υπόλοιπα λείψανα του κτιρίου καλύπτονται από μεγάλο λιθοσωρό και πυκνούς θάμνους. Ο λιθοσωρός αυτός, ο οποίος δεν επιτρέπει την ανίχνευση των ορίων του κτιρίου χωρίς ανασκαφή, πρέπει να προέρχεται από τα κατεστραμμένα σπίτια του αρχαίου οικισμού που θα υπήρχαν τριγύρω. Δηλαδή, οι ιδιοκτήτες των χωραφιών

2. Τα όστρακα τα οποία απεικονίζονται εδώ φυλάγονται στη μικρή Αρχαιολογική Συλλογή του Αγιοναρίου, στην εκκλησία της Παναγίας.

πρέπει να μάζευαν κατά την καλλιέργεια τις πέτρες και να τις απέθεται στο χώρο που καταλάμβανε το φυλακείο και που ήταν ακαλλιέργητος.

Ο τοίχος του κτιρίου αποτελείται από μεγάλες δουλεμένες πέτρες κτισμένες κατά το ψευδοπολυγωνικό σύστημα, διαστάσεων 0,90×0,35 μ. περίπου, ενώ η μεγαλύτερη έχει ύψος 1,42 μ. και πλάτος 1,10 μ. (Πίν. 23α). Σώζονται τρεις δόμοι στη θέση τους. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος του τοίχου είναι 1,72 μ., ενώ το πάχος του δεν έγινε δυνατό να εξακριβωθεί. Βασισμένοι σε άλλα παρόμοια κτίρια μπορούμε να υπολογίσουμε το πάχος του γύρω στα 0,80-1 μ.

Κατά το μέσον του τοίχου υπήρχε η είσοδος του φυλακείου απ' την οποία σώζονται στη θέση τους, αριστερά και δεξιά, οι δύο κατώτατοι μεγάλοι λίθοι, οι οποίοι πατούν πάνω στον πρώτο δόμο. Οι λίθοι αυτοί όριζαν το άνοιγμα της εισόδου το οποίο έχει πλάτος 1 μ. Η νότια πλευρά της εισόδου διατηρείται σε ύψος 1,42 μ. (Πίν. 23β).

Το κτίριο έχει προσανατολισμό ΒΒΔ-ΝΝΑ και οι διαστάσεις του πρέπει να ήταν περίπου 10×10 μ. Βασισμένοι στο είδος της τοιχοδομίας μπορούμε να το χρονολογήσουμε στο α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.³ Από το φυλακείο πρέπει να προέρχονται τα όστρακα των ελληνιστικών αγγείων τα οποία αναφέρθηκαν παραπάνω.

Το φυλακείο της Δραγατούρας πρέπει να ανήκει σε ένα ευρύτερο αμυντικό δίκτυο (πρβ. πύργο-εγκατάσταση στο Κεφαλάρι⁴). Τίποτα δεν μπορεί να αποκλείσει την παρουσία ενός αντίστοιχου κτιρίου πάνω στο Γουλά Αγιονορίου, αναγκαίο για την από ΑΒΑ σύνδεση και εξασφάλιση του φυλακείου της Δραγατούρας. Το πρόβλημα έγκειται στο πού ανήκε η περιοχή ως παραμεθόριος δύο ισχυρών επικρατειών. Οι χάρτες των Sakellariou-Faraklas⁵ την τοποθετούν (αν και αόριστα) μέσα στα όρια της Κλεωναίας, η οποία αποτελούσε τμήμα της χώρας της Τενέας (σημ. Χιλιομόδι), και επίσης ο Wiseman τη θεωρεί ως τμήμα της Κορινθίας. Πάντως το πρόβλημα χρειάζεται παραπέρα θεώρηση και έλεγχο.

3. Από όσα γνωρίζουμε, το φυλακείο της Δραγατούρας είναι αμάρτυρο στη βιβλιογραφία. Για φυλακεία της Αργολίδας βλ. *L. E. Lord, Watchtowers and Fortresses in Argolis, AJA 43 (1939) 78-84*, πίν. I-VIII. Επίσης του ίδιου, *Blockhouses in the Argolid, Hesperia 10 (1941) 93-112*.

4. *J. Wiseman, The Land of the Ancient Corinthians, SIMA ap. 50, Göteborg 1978, σ. 118 κ.ε.*

5. *M. Sakellariou - N. Faraklas, Corinthia-Cleonea, A.E.Π. ap. 3 (1971).*

II. Άγιος Νικόλαος

Όχι μακριά και ΒΒΑ από τη Δραγατούρα βρίσκεται το πρόσφατα εκ θεμελίων ανακαινισμένο ξωκλήσι του Αγίου Νικολάου⁶ (Πίν. 21). Όπως σημειώνει και ο Wiseman (ό.π. σ. 124-125, εικ. 182-187), η γύρω έκταση είναι κατάσπαρτη από κεραμίδες και όστρακα των υστερορωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων. Τα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (βλ. Wiseman ό.π.) δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε από πού ήλθαν, εάν δεν προέρχονται από κτίρια που θα υπήρχαν στο χώρο του Αγίου Νικολάου. Πάντως ο πλησιέστερος ερειπιώνας είναι αυτός της Τενέας⁷ (Χιλιομόδι). Σημαντικό είναι όμως ότι στο ξωκλήσι ο Wiseman κατέγραψε δύο επιγραφές [ό.π. σ. 125 αρ. 4-5, επίσης SEG 28 (1978) 374, 375]. Κατά την ανακαίνιση οι επιγραφές αποτοιχίσθηκαν και η μεν μία (SEG 28/374) χάθηκε, ενώ η άλλη (SEG 28/375) εντοπίσθηκε κατά την επίσκεψή μας σε παρακείμενο αγρό και με υπεράνθρωπες προσπάθειες του παπα Γιάννη Καρλή, μεταφέρθηκε στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγιονορίου. Κατά την ανακαίνιση του Αγίου Νικολάου βρέθηκε επίσης ένα θραύσμα από έμμετρη επιτύμβια επιγραφή, η οποία βρίσκεται κι αυτή τώρα στο προαύλιο της εκκλησίας του Αγιονορίου.

Είναι πρόβλημα αν οι επιγραφές, όπως και το υπόλοιπο αρχιτεκτονικό υλικό, βρέθηκαν στη θέση τους ή προέρχονται από την Τενέα. Το βάρος της SEG 28/375 (1,40×0,95×0,25 μ.) συνηγορεί για την πρώτη εκδοχή. Επιπλέον, ο ίδιος ο χαρακτήρας των επιγραφών αποτελεί αχνή ένδειξη ότι δεν μεταφέρθηκαν από αλλού. Και η 28/375 (Πίν. 24α), την οποία ο Wiseman σωστά χαρακτήρισε ως *funerary* αλλά δεν μπόρεσε να διαβάσει⁸, και η νέα επιγραφή είναι έμμετρες επιτύμβιες και χρονικά σχεδόν ταυτίζονται (2ος-3ος αι. μ.Χ.). Επομένως είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από το νεκροταφείο της ρωμαϊκής εγκατάστασης⁹ στη Δραγατούρα - Άγιο Νικόλαο. Οι επιγραφές παρουσιάζουν δυσκολίες στην ανάγνωση και στο μέτρο και θα δημοσιευθούν αργότερα στο περιοδικό *HOPOC*.

Βασισμένοι σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής συμπεράσματα:

6. Εικόνα του Αγίου Νικολάου πριν την ανακαίνιση, δίνει ο Wiseman, ό.π. εικ. 182.

7. Για την Τενέα βλ. ΑΔ 24 (1969): Χρον. σ. 103-104 (*Ι. Παπαχριστοδούλου*). *Sakellariou - Faraklas*, ό.π. Appendix II, σ. 23-25 και 31-32. Επίσης, Wiseman, ό.π. σ. 92-93.

8. Παραθέτουμε το δεύτερο στίχο της SEG 28/375 με βάση την ανάγνωσή μας: Κλαυδίου πατέρες τε κασίγηνοι... (σε αντιδιαστολή των όσων λέει ο Wiseman σ. 125, αρ. 5).

9. Η υπάρχουσα κεραμική δεν επιτρέπει το χαρακτηρισμό της εγκατάστασης ως *villa rustica* του Fundi της περιοχής.

α) Στη θέση Δραγατούρα υπήρχε από το α' τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. ένα φυλακείο, η φρουρά του οποίου έλεγχε το πέρασμα που υπήρχε ανάμεσα στο Λάκκο και στο Νισό¹⁰. Η θέση προσφέρεται, γιατί η φρουρά μπορούσε να ασκεί άμεσο και αποτελεσματικό έλεγχο όσων περνούσαν από κει και παράλληλα να προειδοποιεί εγκαίρως τα άλλα φυλακεία, με τα οποία βρισκόταν σε επαφή, για τις κινήσεις των εχθρικών στρατευμάτων σε περιόδους αναστατώσεων.

β) Στα ρωμαϊκά και στα παλαιοχριστιανικά χρόνια πρέπει να υπήρχε μια μικρή εγκατάσταση στη Δραγατούρα και στον Άγιο Νικόλαο. Στις εγκαταστάσεις αυτές πρέπει να ανήκε και το νεκροταφείο το οποίο βρίσκεται στη Δραγατούρα, σε απόσταση 60-100 μ. δυτικά του φυλακείου.

III. Οδικό δίκτυο

Από την Κλεισούρα Αγιονορίου, σημαντικό φυσικό πέρασμα, περνούσε αμαξήλατος οδός, όπως επιβάλλει το εδαφικό ανάγλυφο και αποδεικνύουν οι αρματοροχίες οι οποίες σώζονται στις θέσεις *Χελιδόνη* και *Αγκωναράκι* στην κυρίως Κλεισούρα και στο πέρασμα που βρίσκεται ανάμεσα στα υψώματα Λάκκος και Νισός, στην έξοδο για Μπερμπάτι (σημ. Προσύμνη).

Από την Κορινθία προς την Αργολίδα υπήρχαν δύο κύριες και επώνυμες οδοί: α) της *Τρητού*¹¹ (Παυσ. II 15, 2 και 4, Διόδ. IV 11, 3), η οποία αναμφισβήτητα ταυτίζεται με τη σημερινή λεωφόρο για Άργος από τα Δερβενάκια - Χάνι Ανέστη, και β) της *Κοντοπορ(ε)ίας*¹² [Πολ. XVI 16, 4-5. Αθήν. II 10 (p. 43e). Πρβ. και Ξεν. Ελλην. IV 4, 19]. Ο Wiseman (ό.π. 118 κ.ε. και 125) ταυτίζει την Κοντοπορεία με το πέρασμα από το *Κεφαλάρι*. Η σύντομη έρευνα που πραγματοποιήσαμε μας έπεισε ότι η Κοντοπορεία πρέπει να ταυτισθεί με την αμαξήλατη οδό της Κλεισούρας του Αγιονορίου¹³.

10. Το τοπωνύμιο Δραγατούρα (πρβ. Δραγατσούρα, Δραγασιά, Δραγατησιά κλπ. = η καλύβα του δραγάτη) είναι ενδεικτικό για τη δυνατότητα της θέσης να ελέγχει οπτικά το γύρω χώρο.

11. Βλ. RE VI A (1937) 2300-2301 λ. Τρητός (Meyer). Wiseman, ό.π. σ. 113. Sakellariou-Faraklas, ό.π. σ. 21.

12. Βλ. RE XI (1922) 1343-1344 λ. Κοντοπορεία (Geiger).

13. Την άποψη αυτή υποστηρίζουν και οι Walbank (A Historical Commentary on Polybius, Oxford 1967, τ. II, σ. 521) και Sakellariou-Faraklas (ό.π. σ. 22, Appendix II, σ. 31).

ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗ
ΒΑΣ. ΚΑΤΣΑΡΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΑΓΙΟΝΟΡΙΟΥ

Γιά τό πλήθος τῶν βυζαντινῶν καί μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν πού ὑπῆρχαν γύρω ἀπό τό φρούριο τοῦ Ἁγιονορίου γίνεται λόγος σέ παλαιότερες¹ καί σέ νεότερες² ἐργασίες ἀπό ἐρευνητές πού ἐπισκέφθηκαν τόν χῶρο καί ἀναφέρθηκαν μέ συντομία σ' αὐτές ἢ στίς διατηρημένες προφορικές παραδόσεις γιά τήν ὑπαρξη καί τίς ὀνομασίες τους. Ἡ σημερινή κατάσταση τοῦ χῶρου καί τῶν μνημείων δέν ἐπιτρέπει στόν ἐπισκέπτη νά εἰσ κρίνει ἔσ-ω καί τό ἐρείπια ὄρισμένων ἴσο δώδεκα ἐκκλησίες πού μνημονεύονται ἀπό τόν Καλογερόπουλο³. Ὁ ἴδιος, ἄλλωστε, μελετητής μᾶς πληροφορεῖ ὅτι μόνον τέσσερις σώζονταν ὡς τίς μέρες του⁴. Ἄν καί δέν ἔχουμε λόγους νά ἀπορρίψουμε τήν παράδοση πού ἀνεβάζει τόν ἀριθμό τῶν ναῶν στούς δεκαπέντε⁵, ὁ σύγχρονος ἐρευνητής μέ δυσκολία μπορεῖ νά ἀναγνωρίσει ὀρισμένα ἀπό τά μνημεῖα πού μνημονεύονται. Ἐτσι, μόνον ἐπτά ἀπό αὐτά γύρω ἀπό τό φρούριο καί ἓνα ἀκόμη στό κέντρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο μελέτης στή

1. Βλ. Γ. Λαμπάκη, Περιηγήσεις ἡμῶν ἀνά τήν Ἑλλάδα, ΔΧΑΕ 2 (1984) 21-22. Δ. Βαρδουνώτη, Ἡ καταστροφή τοῦ Δράμαλη, ἐν Τριπόλει 1913, σ. 233. Ν.Δ. Καλογεροπούλου, Εἴκοσι πέντε βυζαντινοί ναοί ἐν Κορινθίᾳ, Νέα Ἑστία 17 (1935) 526-527.

2. Βλ. Μιχαήλ Σ. Κορδώση, Συμβολή στήν ἱστορία καί τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορινθοῦ στούς Μέσους Χρόνους, Ἀθήνα 1981, σ. 145-150.

3. Βλ. Ν. Δ. Καλογεροπούλου, ὁ.π., σ. 526: «Πέριξ τοῦ φρουρίου τούτου εὐρίσκοντο ἐν κύκλῳ, ὡς ὄχυρά μαλλον, μέ τοιχώματα παχύτατα, δώδεκα Βυζαντινοί ναοί μεγέθους περίπου 10-12 μέτρων κατά μέσον ὄρον. Τινές δέ μάλιστα τούτων ἦσαν ἀληθινά ὄχυρά. Τά ὀνόματα τῶν ναῶν τούτων ἦ μαλλον τῶν ἁγίων ἦσαν τὰ ἐξῆς: τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, τοῦ ἁγ. Γεωργίου, Ζωοδ. Πηγῆς, ἁγ. Ἀνδρέου, ἁγ. Ἀδριανοῦ, ἁγ. Μάρκου, Χρυσοπηγῆς, τῶν ἁγ. Τεσσαράκοντα Μαρτύρων, Ταξιαρχῶν, ἁγ. Δημητρίου καί ἁγ. Ἀθανασίου».

4. Ὁ.π. σ. 526: «Ἐκ τῶν ναῶν τούτων ἦδη σώζονται μόνον τρεῖς ἢ τέσσαρες, ἦτοι ὁ τοῦ ἁγ. Γεωργίου, ὁ τοῦ ἁγ. Ἀθανασίου, τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, καί τοῦ Ἀδριανοῦ».

5. Βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, Συμβολή, σ. 148-149.

συνοπτική αυτή διαπραγμάτευση. Παρέχουμε ἐδῶ τὸν κατάλογο αὐτῶν τῶν ναῶν σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὴν ἀρίθμηση πού δίνεται στὸ σχετικὸ τοπογραφικὸ διάγραμμα τοῦ βιβλίου τοῦ Μιχ. Σ. Κορδῶση⁶:

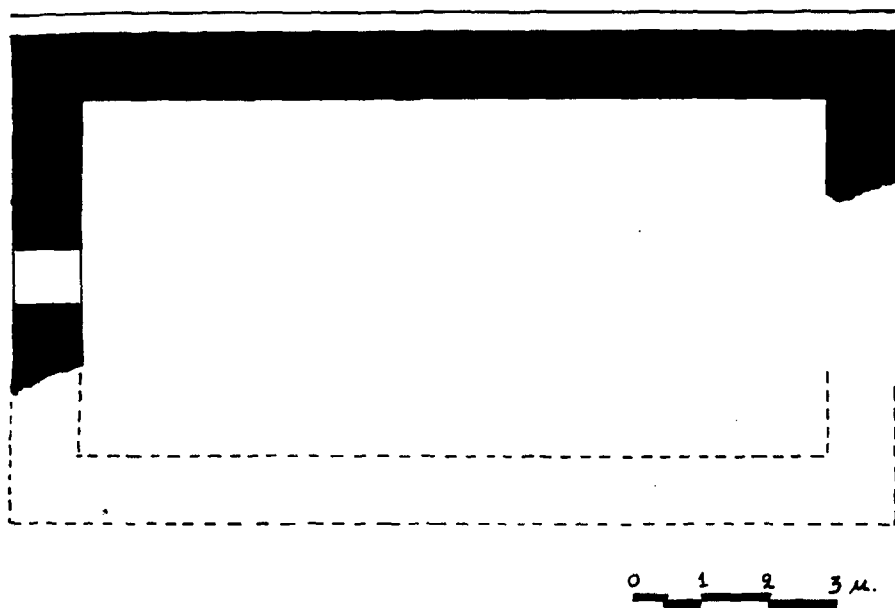
1. ἀνώνυμος ναός = Τοπογρ. διάγραμμα, ἀριθ. 1
2. Ἅγιος Μᾶρκος = Τοπογρ. διάγραμμα, ἀριθ. 2
3. Ἅγιος Γεώργιος = Τοπογρ. διάγραμμα, ἀριθ. 5
4. Ἅγιοι Ἀνάργυροι = Τοπογρ. διάγραμμα, ἀριθ. 7
5. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (;) [Ἅγιάννης «Ψηλός»], ἀριθ. 8
6. Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος (;) [Ἅγιάννης «Σκουφίτσα»], ἀριθ. 9
7. Ἅγιος Ἀθανάσιος = Τοπογρ. διάγραμμα, ἀριθ. 11
8. Κοίμηση τῆς Θεοτόκου = (Τό καθολικὸ τοῦ χωριοῦ)

1. Ἀνώνυμος ναός μὲ κρηπίδωμα (Εἰκ. 1)

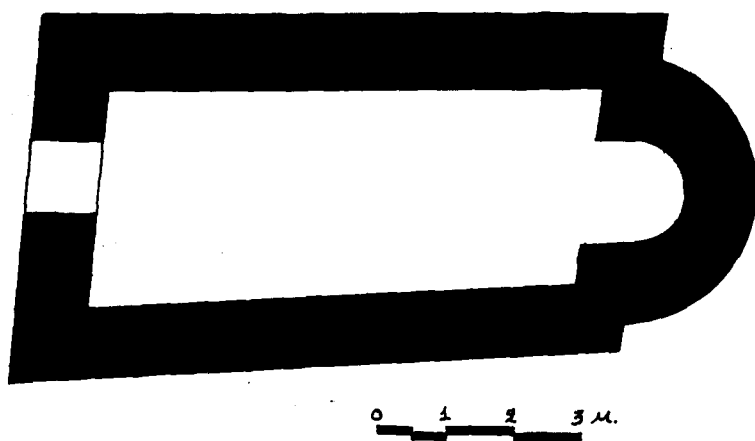
Στὴ Β πλευρὰ τοῦ κάστρου, πολὺ κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Μάρκου, βρίσκονται τὰ ἑρείπια ἀνώνυμου ναοῦ⁷. Ἀπὸ τὸ κτήριο, πού ἐδράζεται σὲ κρηπίδωμα, ὅπως διαπιστώνεται στὴν ἀκάλυπτη Β πλευρὰ του, φαίνεται ὅτι διατηρεῖται καλύτερα ἢ Ν πλευρὰ, παρ' ὄλο πού ἡ συσσώρευση τῶν λίθων ἐμποδίζει τὴν προανασκαφικὴ ἐξέταση τοῦ μνημείου. Οἱ παρατηρήσεις μας, ἐπομένως, ἀφοροῦν μόνον τὰ μόλις ὀρατὰ τμήματα τῆς τοιχοποιίας τοῦ ναοῦ καὶ τὴν κατάσταση τῆς Β κυρίως πλευρᾶς στὴν ὁποία διακρίνεται καθαρὰ ἡ ὑπαρξὴ κρηπιδώματος. Τοῦτο ἐξέχει 25-30 ἐκ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ παρειά τοῦ Β τοίχου καὶ διατρέχει τὸ μῆκος τῶν 13 μ., ὅσο εἶναι περίπου καὶ τὸ μῆκος τοῦ ἐξωτερικοῦ Β τοίχου. Ὁ τοίχος αὐτός ἐδράζεται στὸ κρηπίδωμα καὶ ἔχει πλάτος 1 μ., ἐνῶ διατηρεῖται σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος (μόνον 20-30 ἐκ.). Τὸ Β τμήμα τοῦ Α τοίχου τοῦ ναοῦ ἔχει μῆκος 2,10 μ. καὶ ἡ κόγχη ἀρχίζει ἐσωτερικὰ νὰ διαγράφει τὸ καμπύλο τμήμα τῆς σὲ μῆκος 1,45 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ κτηρίου· ὀλόκληρο τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς δὲν διακρίνεται σήμερα στὸ ἔδαφος. Καλύτερη διατήρηση παρουσιάζει ἡ ΒΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Ὁ Δ τοίχος διακρίνεται ὡς τὸ σημεῖο —σὲ ἀπόσταση 3,25 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία— πού ἀνοίγεται ἡ θύρα εἰσόδου (πλάτους 80 ἐκ.) στὸ κέντρο περίπου τῆς Δ πλευρᾶς τοῦ μνημείου. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πρὸς τὸ Ν τμήμα τοῦ ναοῦ εἶναι δύσκολο νὰ ἐλέγξουμε τὴν κατάσταση τοῦ κτηρίου. Στὸ σχέδιο (Εἰκ. 1) ἔχει ἀποδοθεῖ συμβατικὰ τὸ Ν τμήμα τοῦ Δ τοίχου καὶ ὁ Ν τοίχος, σὲ ἀντιστοιχία μὲ τὸ μῆκος τοῦ Β τμήματος τοῦ Δ τοί-

6. Ὁ.π., τελευταῖος πίνακας τοῦ βιβλίου.

7. Ἡ ὀνομασία τοῦ ναοῦ θά σχετίζεται μὲ κάποια ἀπὸ τίς μνημονευόμενες ἀπὸ τὸν Καλογερόπουλο ἀγωνιμίες.

Εικ. 1. Κάτοψη τοῦ «ἀνόνομου ναοῦ».

Εικ. 2. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου.

χου και τής Β πλευράς· έτσι τό μήκος του ναού έσωτερικά φτάνει τά 11, περίπου, μέτρα (χωρίς τήν άψίδα) και τό πλάτος γύρω στά 5,20 μ. Δέν άποκλείεται ώστόσο κάποια άπόκλιση από τίς γεωμετρικές γραμμές του σχεδίου, άν ληφθεί ύπόψη και τό επικλινές του έδάφους στό όποιο ή Ν πλευρά του μνημείου χρησιμεύει και ώς άντέρεισμα.

Τό πάχος τής τοιχοποιίας προδίδει ότι για τή στέγαση του κτηρίου χρησιμοποιήθηκε τεχνική τής θολοδομίας, τής όποιίας, όμως, άγνοούμε τή μορφή. Η μορφή τής τοιχοδομίας⁸, αλλά —κυρίως— ή παρουσία του κρηπιδώματος⁹ είναι στοιχείο που έπιτρέπει νά διατυπωθεί ή άποψη ότι ό ναός μπορεί νά χρονολογηθεί στην Κομνήνεια περίοδο.

2. Ο ναός του Αγίου Μάρκου (Είκ. 2, Πίν. 25α)

Ο ναός του Αγίου Μάρκου είναι ό μόνος από τους έρειπωμένους άρχαιότερους ναούς του κάστρου που διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση. Πρόκειται για μονόχωρο μνημείο με έσωτερικές διαστάσεις 7,10×3,20 μ. χωρίς τήν άψίδα, ή όποια συνάπτεται στην Α πλευρά, με χορδή 1,70 μ. και βέλος 1,45 μ. Έντύπωση προξενεί στον επισκέπτη ή μεγαλιθική τοιχοδομία του (βλ. Πίν. 25α), που έχει μεγάλο πάχος (1,10 μ.) και διατηρείται σε άρκετό ύψος (2-2,76 μ.) στη Β και Δ πλευρά του κτηρίου. Πελώριοι άσβεστόλιθοι συνδέονται με ισχυρό άσβεστοκονίαμα, ενώ στους άρμούς έχουν χρησιμοποιηθεί, σποραδικά και άκανόνιστα, κομμάτια πλίνθων (πάχους 2-3 εκ.). Η Δ πλευρά του ναού είναι περισσότερο επιβλητική. Στο κέντρο της άνοιγεται θύρα, πλάτους 1,10 μ.

Ο νότιος τοίχος του μνημείου διατηρείται καλύτερα στη ΝΔ γωνία. Από τό σημείο αυτό και προς Α παρατηρείται συνεχής μείωση του ύψους, τό όποιο φτάνει στό ένα περίπου μ. στη ΝΑ γωνία. Τό κτήριο έμφανίζει

8. Η σύγκρισή της με τήν τοιχοδομία του Αγίου Μάρκου φανεράνει ότι ή κατασκευή του ενός μνημείου δέν πρέπει νά απέχει και πολύ, από άποψη χρονολογική, από τήν κατασκευή του άλλου.

9. Για τό στοιχείο του κρηπιδώματος ως χρονολογικού τεκμηρίου βλ. *Χ. Μπούρα*, Η Παλαιοπαναγιά στην Μανωλάδα, Έπιστ. Έπ. Πολυτ. Σχ. Παν. Θεσσαλονίκης 4 (1969-70), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 254. Του ίδιου, Βυζαντινές « Άναγεννήσεις » και ή Άρχιτεκτονική του 11ου και 12ου αιώνας, ΔΧΑΕ, περίοδος Δ', τόμ. Ε', 1966-1969, σ. 262. Βλ. άκόμη *Ν. Κ. Μουτσοπούλου*, Ο Ταξίαρχης Καλυβίων παρά τήν Κάρυστον (ΑΕυ Μ 8 (1961) 206 σημ. 6. *Ε. Stikas*, L'église byzantine de Christianou, Paris 1961, σ. 24. *Π. Α. Βοκοτοπούλου*, Η έκκλησιαστική άρχιτεκτονική εις τήν Δυτικήν Στερεάν Έλλάδα και τήν Ήπειρο, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 146. *Ν. Νικονάνου*, Οι Βυζαντινοί ναοί τής Θεσσαλίας από τον 10ο αιώνα ως τήν κατάκτηση τής περιοχής από τους Τούρκους τό 1393, Άθήνα 1979, σ. 51 σημ. 162. *Βασίλη Κατσαρού*, Η «κατά τήν Έλλάδα» βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός τής ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη, Βυζαντινά 1 (1981) 113, σημ. 60-67.

ἐπίσης ἀκανόνιστο σχέδιο, μέ ἐλαφριά σύμπτυξη τῶν Α γωνιῶν, περιορισμένο στήν ἀνάπτυξή του ἀπό τό πρᾶνές τοῦ ἐδάφους.

Στούς πλευρικούς τοίχους διασώθηκαν οἱ ποδιές καί μέρος τῶν παραστάδων ἀπό δύο φωτιστικά ἀνοίγματα. Καλύτερα διατηρεῖται ἐκεῖνο (πλάτους 0,60 μ.) πού βρίσκεται κοντά στή ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ· οἱ παραστάδες του σώζονται στό ὕψος τῶν 0,60 μ. Τό ἄλλο βρίσκεται στή Β πλευρά καί εἶναι μικρότερο· ἔχει πλάτος 0,35 μ. καί ἡ ποδιά του ἀπέχει ἀπό τό σημερινό «δάπεδο» τοῦ ναοῦ 1,60 μ.

Σέ ἀπόσταση 3,50 μ. ἀπό τή ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ ἐπισημαίνεται ἀναλημματικός τοίχος, γιά τήν κατασκευή τοῦ ὁποῖου χρησιμοποιοῦντο ὀγκόλιθοι πού βρέθηκαν *in situ*.

Τό μεγάλο πάχος τῆς τοιχοποιίας τοῦ κτηρίου καί ἡ στενότητα τοῦ πλάτους στό ἐσωτερικό συνηγοροῦν στό νά ἐκφράσουμε τήν ἀποψη ὅτι ὁ ναός ἦταν καμαροσκέπαστος. Ἡ χρήση ὀγκολίθων στήν κατασκευή τῶν τοίχων, πού, ὅπως ὀρθά παρατηρεῖ ὁ Κορδώσης, «θυμίζει τά μεγαλιθικά μνημεία τῆς Μάνης»¹⁰, προσδίδει ἀρχαιοπρέπεια στό μνημεῖο. Ἡ ὑποθετική χρονολόγηση τοῦ κτίσματος στον 11ο αἰώνα¹¹, σέ μιᾶ ἐποχή δηλ. προγενέστερη ἀπό τήν περίοδο στήν ὁποία ἐντάξαμε τόν προηγούμενο ναό, νά δεχτοῦμε πῶς ἐνισχύεται καί ἀπό τήν ἐν γένει βαρειά ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ κτηρίου καί τίς ὄχι αὐστηρά προσεγμένες ἀναλογίες του;

3. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Εἰκ. 3, Πίν. 25β)

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, πού βρίσκεται πολύ κοντά στόν Α πύργο τοῦ κάστρου, εἶναι μονόχωρος, μέ ἐσωτερικές διαστάσεις 5,80 μ. μήκος καί 3 μ. πλάτος, χωρίς τήν ἀψίδα.

Ἡ διατήρηση τῶν τοίχων τοῦ μνημείου ὡς τό ὕψος περίπου τῆς θολωτῆς κατασκευῆς πού τό στεγάζε παρουσιάζει τήν ἀκόλουθη κατάσταση ὡς πρὸς τό ὕψος: ΝΑ γωνία 1,85 μ. ΝΔ γωνία 1,30 μ. ΒΔ γωνία 0,90 μ. ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ ἐπικλινοῦς ἐδάφους καί ἐξωτερικά. Ἡ Β πλευρά τοῦ ναοῦ, ἔξέχει ἀπό 0,50-0,90 μ., καθὼς χρησιμεύει καί ὡς ἀντέρεισμα στό ἐπικλινές

10. Βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, Συμβολή, σ. 146 καί σημ. 26. Γιά τοὺς μονοκάμαρους μεγαλιθικούς ναοὺς βλ. Ν. Β. Αρανδᾶκη, Ἀπὸ τήν Παλαιοχριστιανική καί Βυζαντινὴ Μάνη (Θέματα ἀρχαιολογικά - τοπογραφικά - δημογραφικά), Ἱστοριογεωγραφικά 1 (1986) 21, 22, ὅπου ἀπαριθμοῦνται τὰ μνημεία.

11. Ἡ χρονολόγηση αὐτή, πού τοποθετεῖται στόν ἀμέσως ἐπόμενον αἰῶνα μετὰ τήν ἐπίσκεψη τοῦ Ὁσίου Νίκωνα τοῦ Μετανοεῖτε στό Ἁγιοορί (βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, Συμβολή, σ. 156-157), ἐντάσσει τό μνημεῖο στό γενικότερο θρησκευτικό καί κοινωνικοοικονομικό κλίμα τῆς ἐποχῆς τῶν τελευταίων αὐτοκρατορῶν τῆς Μακεδονικῆς δυναστείας.

τοῦ ἐδάφους.

Στήν Α πλευρά τοῦ κτηρίου συνάπτεται κόγχη, μέ χορδή 1,90 μ. καί βέλος 1,30 μ. Ἡ μορφή της εἶναι ἐξωτερικά τρίπλευρη μέ πλάτος πλαγίων πλευρῶν 1,45 μ. καί τῆς κεντρικῆς 1,70 μ. Γύρω ἀπό τό παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ, τό ὁποῖο διατηρεῖ τήν ποδιά καί, σέ ὕψος 0,25-0,30 μ., τίς παραστάδες του, ἡ τοιχοποιία εἶναι κατεστραμμένη. Ἡ φθορά τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς κόγχης εἶναι περισσότερο ἐμφανῆς στό ἐξωτερικό μέρος (βλ. Πίν. 26β). Ὡστόσο ἐσωτερικά διατηρεῖται τό τόξο τῆς ἀψίδας τοῦ Ἱεροῦ (βλ. Πίν. 26α), τό ὁποῖο φτάνει, στό κατακόρυφο ὕψος ἀπό τό σημ. δάπεδο τοῦ ναοῦ ὡς τήν κορυφή τοῦ μετώπου του, τά 2,80 μ. Ἡ κατασκευή τοῦ τόξου ἔγινε μέ χρήση ἐπιμελῶς ἐπεξεργασμένων πωρολίθων.

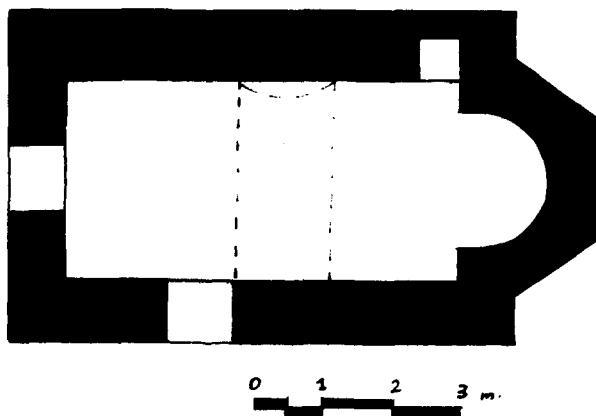
Μέ παρόμοιους πωρόλιθους θά εἶχαν χτιστεῖ τά τόξα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας πού στέγαζε τό μνημεῖο. Ἡ προβολή ἑνός ὑπολείμματος ἀπό τή βάση τῆς γένεσης τοῦ Α τόξου στό Β τοῖχο, ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τό μνημεῖο ἦταν σταυρεπίστεγο, ὅπως τό εἶδε — ἂν καί ἐρειπωμένο — ὁ Καλογερόπουλος¹².

Στό κέντρο περίπου τῆς Δ πλευρᾶς ἀνοίγεται θύρα, πλάτους 1 μ. Τό ἴδιο πλάτος ἔχει καί ἡ θύρα πού βρίσκεται στή Ν πλευρά τοῦ μνημείου. Στή ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἐπίσης τετράγωνο, ἀβαθές καί τυφλό ἄνοιγμα στό πάχος τῆς τοιχοποιίας (μέ πλευρά 0,65 μ.), τό ὁποῖο χρησίμευε ὡς πρόθεση. Στό χώρο τοῦ Ἱεροῦ βρίσκεται ἐπίσης, λαξευμένη σέ πέτρα, ἡ Ἁγία Τράπεζα.

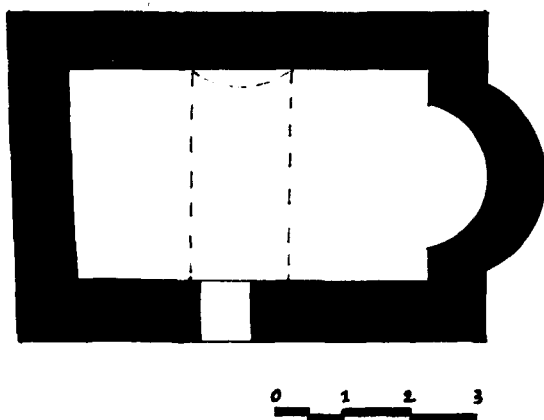
Ἡ τοιχοδομία τοῦ κτηρίου διαφέρει ἀπό τίς συνηθισμένες τοιχοποιίες τῶν ὑπολοίπων ναῶν τοῦ κάστρου καί πλησιάζει περισσότερο τή μορφή τῆς τοιχοδομίας τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, χωρίς νά εἶναι τόσο ἐξελιγμένη. Στόν ἰσότομο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ὅμως, οἱ ἀσβεστόλιθοι εἶναι ἐπιμελέστερα κατεργασμένοι, ἂν καί προτιμοῦνται —στά χαμηλότερα κυρίως μέρη καί στίς γωνίες— μεγάλες ἀκόμη πέτρες, ἐνῶ ἡ χρήση τοῦ ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος εἶναι ἀφθονότερη. Στούς ἀρμούς χρησιμοποιοῦνται πλίνθοι (πάχους 2,5 ἐκ.) καί κομμάτια κεραμιδιῶν, σέ πολύ μεγαλύτερη πυκνότητα σέ σύγκριση μέ τά ὑπόλοιπα μνημεῖα τοῦ κάστρου.

Ἡ ἀκριβῆς γεωμετρική χάραξη τοῦ σχεδίου τοῦ ναοῦ, ἡ μορφή τῆς τοιχοδομίας του, πού μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ προηγμένη στή σύγκρισή

12. Βλ. Ν. Δ. Καλογεροπούλου, Εἰκοσιπέντε ἀγνωστοί βυζαντινοί ναοί, σ. 527: «Ἐγγὺς τοῦ ναίδριου τούτου [τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων] εὐρίσκεται καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγ. Γεωργίου, μέ κρημνισμένον τὸ ἐπίστεγον τοῦ Σταυροῦ. Εἶναι ἐπιμελῶς ἐκτισμένος καὶ φέρει ἐντὸς ἐλαχίστας τοιχογραφίας μόνον. Σῴζεται ὅμως πολὺ καλὰ ἡ μεγάλη εἰκὼν τοῦ Ἁγ. Γεωργίου. Ἰδιαιτέρως δύναται νὰ θαυμάσῃ τις τὴν τεχνικὴν κεφαλὴν τοῦ ἵππου. Ἐξ αὐτοῦ καὶ μόνον τεκμηριοῦται τὸ ἀξιόλογον τοῦ τεχνίτου». Πρβλ. Μιχ. Σ. Κορδῶση, Συμβολή, σ. 148.

Εικ. 3. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Εικ. 4. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων.

της μέ τὰ ὑπόλοιπα μνημεῖα τοῦ κάστρου καί προγενέστερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων, καθὼς καί τὰ ἴχνη παλαιολόγιας ζωγραφικῆς (διακρίνονται μόλις ὀρισμένα χρώματα) στὴ Β ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ εἶναι στοιχεῖα πού ὀδηγοῦν σὲ μιὰ χρονολόγησι τοῦ μνημείου στὶς ἀρχές τοῦ 14ου αἰ.

4. Ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (Εἰκ. 4, Πίν. 29β)

Πολύ κοντὰ στὸ φρούριο τοῦ λόφου, πάνω σὲ πλάτωμα τῆς Α πλευρᾶς του, σῶζεται ἀκέραιος ὁ ναῖσκος τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων. Εἶναι σταυρεπίστεγος —ἀνήκει στὴν κατηγορία Α₁¹³— καί χτισμένος μέ ἀργούς λίθους καί βήσσαλα στοὺς ἀρμούς, ὁ μόνος ἀπὸ τὰ μνημεῖα τοῦ κάστρου πού συντηρήθηκε μέ τὴ φροντίδα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας¹⁴.

Ἡ εἴσοδος στὸ ναὸ γίνεται ἀπὸ τὴ μοναδικὴ θύρα πού ἀνοίγεται στὴ Ν πλευρὰ· ἡ θύρα περιβάλλεται ἀπὸ ὀρθογώνιο περίθυρο πού τὸ σχηματίζουν, λαξευμένοι μέ ἐπιμέλεια, πωρόλιθοι. Μέ πωρόλιθους εἶναι κατασκευασμένο καί τὸ πλαίσιο τοῦ στενοῦ, τοξωτοῦ, μονόλοβου παραθύρου τοῦ Ν τυμπάνου τῆς ἐγκάρσιας κεραίας.

Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ στὸ ἐσωτερικὸ βρίσκεται σὲ χαμηλότερη στάθμη. Γιά νὰ κατέβει κανεὶς χρησιμοποιεῖ μιὰ ψηλὴ βαθμίδα.

Ὁ ναὸς ἔχει ἐσωτερικὲς διαστάσεις 6,12 μ. μήκος μέ τὴν ἀψίδα καί 3,12 μ. πλάτος. Ἡ ἡμικυκλικὴ —καί ἐξωτερικὰ— ἀψίδα τοῦ ἔχει πολὺ στενὴ, μονόλοβη, φωτιστικὴ θυρίδα. Ἡ θυρίδα αὐτὴ καθὼς καί τὸ μονόλοβο παράθυρο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας εἶναι τὰ μόνα φωτιστικὰ ἀνοίγματα πού φωτίζουν τὸ ἐσωτερικὸ, ἐνῶ ὡς κύρια πηγὴ φωτισμοῦ παραμένει ἡ Ν θύρα.

Ὁ ναὸς δὲν παρουσιάζει ἐσωτερικὰ γλυπτὴ ἢ ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση. Ἐνα κομμάτι κίονος μέ ἀφρόντιστη λάξευση ἔχει χρησιμοποιηθεῖ μόνον ὡς πόδι στὴν Ἁγία Τράπεζα. Ἐνδιαφέρον ἀντίθετα παρουσιάζει ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ μνημείου πού τράβηξε τὴν προσοχὴ καί τοῦ Καλογερόπουλου¹⁵. Εἶναι ὅμως, δυστυχῶς ἀδύνατο σήμερα νὰ ἀποκατασταθεῖ τὸ

13. Βλ. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ΑΒΜΕ 1 (1985) 44 ἀριθ. 29.

14. Τὴν ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν εἶχε ἡ ἐπιμελήτρια βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ε. Χατζοπούλου.

15. Βλ. Ν. Δ. Καλογεροπούλου, Εἰκοσιπέντε ἀγνωστοὶ βυζαντινοὶ ναοί, σ. 526-527: «Πολύτιμος ἀπὸ πάσης ἀπόψεως εἶναι ἡ ἀκεραιότης τοῦ ναοῦ τῶν ἁγ. Ἀναργύρων, ὃν προτάσσω.

Ὁὗτος, κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τοῦ Κάστρου, ὑπεράνω κατακορύφου ἀποτόμου ἀποκόμματος τοῦ λόφου, ἔχει σχῆμα σταυρεπίστεγου καί μέγεθος 11 περίπου μέτρων. Ἐντὸς ὁμοῦ ἦτο

εἰκονογραφικό πρόγραμμα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, ἐπειδή, τόσο στά χαμηλά μέρη τῶν τοίχων, ὅσο καί σέ ὀλόκληρη τήν ἐγκάρσια καμάρα οἱ ἐπιφάνειες ἔχουν ἀσβεστωθεῖ. Ἔτσι ἐκ τῶν πραγμάτων θά ἀρκεστοῦμε στήν περιγραφή τῶν ὄρατῶν παραστάσεων.

Στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας σώζεται ἔνθρονη Πλατυτέρα (Πίν. 27) μέ τόν Σωτήρα καθισμένο μπροστά στον κορμό της. Ἡ μορφή της πλαισιώνεται ἀπό δύο ὀλόσωμους σεβίζοντες Ἀγγέλους. Ὁ θρόνος ἔχει χρῶμα πορτοκαλλοκόκκινο, τό ἴδιο μέ τό ἱμάτιο τοῦ Β Ἀγγέλου, πού τά φῶτα του εἶναι λευκά. Τό πρόσωπο τῆς Παναγίας, ἀπό μονότονη ὄχρα, μέ τόν ψηλό, λεπτό λαιμό, δέν διακρίνεται γιά τήν ὁμορφιά του. Θυμίζει ἔργο τοῦ βυζαντινοῦ ζωγράφου τῆς Κρήτης Ἰωάννη Παγωμένου (1315/16)¹⁶. Τό μαφόρι εἶναι κόκκινο.

Σέ ἀντίθεση μέ τήν καλλιτεχνική ποιότητα τῆς παράστασης τῆς Θεοτόκου ἡ ἀπεικόνιση τῶν τεσσάρων συλλειτουργούντων *ιεραρχῶν*¹⁷ στόν ἡμικύλινδρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἶναι καλῆς τέχνης. Ἀπό τά ἀριστερά εἰκονίζονται ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, ὁ Χρυσόστομος, ὁ Βασίλειος, ὁ Κύριλλος. Δίπλα ἀπό τά πρόσωπά τους ὑπάρχουν μισοκατεστραμμένες ἐπιγραφές μέ τά ὀνόματά τους. Τά πρόσωπα τῶν ἱεραρχῶν ἀποδίδονται μέ ὄχρα, τά περιγράμματα καί τά ἀτομικά τους χαρακτηριστικά εἶναι καστανά, ἐνῶ γιά τήν ἀπόδοση τῶν σκιῶν χρησιμοποιεῖται λαδί χρῶμα. Τά φῶτα εἶναι λευκά, λίγα, παράλληλα, ἀραιά καί βραχέα. Κάτω ἀπό τόν ἐσωτερικό κανθό

κατάγραφος. Τῶν Τοιχογραφιῶν αὐτοῦ σώζονται αἱ πλεῖσται, καί ἴδια πρὸς τό ἱερόν.

Ἄλλ' ὅτι καθιστᾷ σημαντικὴν τὴν ὑπαρξίν τοῦ ναοῦ τούτου εἶναι ἡ ἐντὸς ἐπιγραφῆ σωζομένη κατὰ τό ἦμισυ. Εὐτυχῶς ὅτι σώζεται ἀκεραία ἡ χρονολογία. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει οὕτω:

Ἀνηγέρθη ἐκ βάθρων ὁ πάνσεπτος ναός
τῶν ἁγίων Δαμιανοῦ καὶ Κοσμᾶ... κλπ.
... (ἐσβεσμένα) Ἔτους 6834=1332

Ὡς εἶναι προφανές, καί τά ἔργα τοῦ ναοῦ ἀνήκουν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην, τὴν καλλίστην ἐποχὴν τῆς Παλαιολογεῖου Τέχνης. Εἶναι δέ συναφῆ πρὸς τὰ τοῦ Ἁγ. Ὅρους καὶ ὅσον ἀφορᾷ τὴν τεχνικὴν καὶ τὴν καλλιτεχνικὴν ἐκδήλωσιν. Καὶ ἡ διάταξις ἀκόμη ἐν τῷ ναῷ ἐνθυμίζει τὴν τῶν ΙΒ', ΙΓ', ΙΔ' αἰῶνων. Δηλαδή εἰς τὴν καμάραν τοῦ Ἱεροῦ παριστάνεται ἡ Ἀνάληψις ὡς ἐν Βατοπεδίῳ καὶ Μεγαρικῇ ἢ ἀλλαχοῦ, εἰς δὲ τὴν κόγχην ἡ Θεοτόκος ὀλόσωμος. Ἰδιαιτέρως ἐξάιρω τὴν μορφήν τοῦ Μεγάλου Βασιλείου διὰ τὴν ἐλευθερίαν ὡς καὶ τὴν ρεαλιστικὴν ἐκδήλωσιν».

16. Βλ. τὴν Ὁδηγήτρια στὸν Ἀλίκαμπο Ἀποκορώνου, *Klaus Gallas - Klaus Wessel - Manolis Borboudakis*, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, εἰκ. 117.

17. Γιά τὴν εἰκονογραφικὴ ἐξέλιξη τοῦ θέματος τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν βλ. *Μ. Χατζηδάκη*, *Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὠρωπό*, ΔΧΑΕ περίοδ. Δ', τόμ. Α', Ἀθῆνα 1960, σ. 91-99. Βλ. καὶ *Ν. Β. Δρανθᾶκη*, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἰωάννινα 1969, ὅπου γίνεται διαπραγμάτευση τῆς εἰκονογραφικῆς ἀπόδοσης τῶν ἱεραρχῶν Βασιλείου, Γρηγορίου, καὶ Χρυσοστόμου.

του δεξιού ματιού του Ἁγίου Γρηγορίου π.χ. υπάρχουν μόνο τρεῖς μικρές γραμμές. Τά λευκά πολυσταύρια φαιλόνια ἔχουν διάκοσμο μαῦρο ἢ καστανό καί σταυρούς μέσα σέ γαμμάρια. Τό πρόσωπο του Χρυσοστόμου, πού δέν εἶναι ἀποστεωμένο, ἐμφανίζεται πιά βαθύχρωμο, ἐνῶ τό γένη του Βασιλείου ἀποδίδεται στενό, μαῦρο, ὄχι πολύ μακρό. Ὁ Κύριλλος φορεῖ, ὅπως συνηθίζεται στήν παράστασή του, σταυροφόρο σκοῦφο¹⁸. Οἱ συμπαθητικές μορφές τῶν ἁγίων ἱεραρχῶν ἔχουν μακρά μάτια (Πίν. 28αβ).

Στήν καμάρα πού σκεπάζει τό χώρο του Ἱεροῦ διακρίνεται ἡ Ἀνάληψη. Σῶζεται κατά τό μεγαλύτερο μέρος ὁ Χριστός μέ τόν ψηλό, ἀλλ' ὄχι λεπτό, λαιμό, εὐλογώντας μέ τό ἐκτεινόμενο δεξί χέρι καί κρατώντας μέ τό ἄλλο ὄρθιο εἰλητό. Φορεῖ λευκό χιτῶνα καί κεραμιδί ἱμάτιο. Ἡ κυκλική δόξα ἔχει μεγάλη διάμετρο. Σῶζονται καί οἱ δύο ἱπτάμενοι δυτικοί Ἄγγελοι μέ τά πλατιά, ἀνορθωμένα φτερά. Στό Β σκέλος εἰκονίζονται ὄλοι οἱ Ἀπόστολοι, πού πλαισιώνουν τήν εἰκονιζόμενη στή μέση δεόμενη, μετωπική Θεοτόκο, ἔξι ἀπό κάθε πλευρά. Ἡ διάταξη τῆς σκηνῆς στό ἕνα μόνο σκέλος τῆς καμάρας του Ἱεροῦ εἶναι ἀσυνήθιστη γιά τά βυζαντινά χρόνια. Ὡς τώρα ἔχουμε ὑπόψη δύο παραδείγματα: τήν Ἀνάληψη στόν Ἀσώματο τῆς κωμοπόλεως Ἀρχάνες (1315)¹⁹, καί τήν Ἀνάληψη στό μοναστήρι Βροντήσι (α' τρίτο του 14ου αἰ.).²⁰ Ἀπεναντίας σέ βυζαντινά χειρόγραφα²¹ καί σέ μεταβυζαντινές τοιχογραφίες²² ἡ σύμπτυξη εἶναι συχνή. Στά βυζαντινά χρόνια

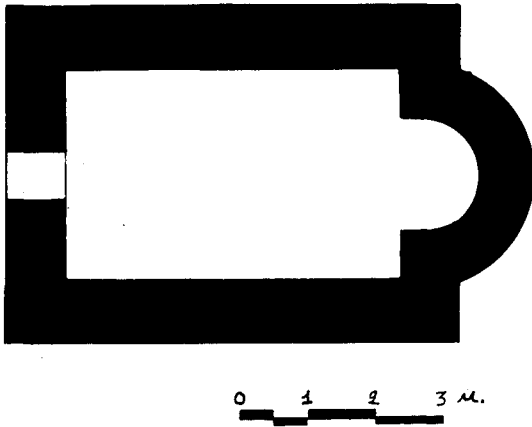
18. Βλ. πρόχειρα Ἄννας Τσιτουρίδου, Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος του Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στή Θεσσαλονίκη· Συμβολή στή μελέτη τῆς Παλαιολόγειας ζωγραφικῆς κατά τόν πρῶμο 14ο αἰώνα, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 70 καί σημ. 29.

19. Βλ. Μ. Χατζηδάκη, Τοιχογραφίες στήν Κρήτη, Κρητ. Χρον. 6 (1952) 70 καί πίν. Γ' 2.

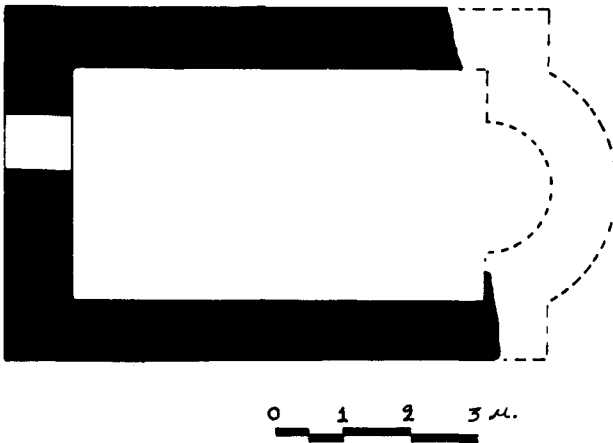
20. Βλ. ΚΙ. Gallas - ΚΙ. Wessel - Μ. Borboudakis, Byzantinisches Kreta, εἰκ. 109.

21. Βλ. π.χ. τήν παράσταση στόν κῶδ. Rabbula (C. Cechelli — J. Furlani - M. Salmi, The Rabbula Gospels, Olton. London 1959, fol. 136), ἀργότερα στό ψαλτήρι του Chludov [M. B. Čerpkina, Μικρογραφίες του ψαλτηρίου του Χλουντόφ, Ἑλληνικοῦ εἰκονογραφημένου κώδικα του 9ου αἰώνα (στά Ρωσικά), Μόσχα 1977, φ. 46' (ἀπό τήν πανομοιότυπη ἔκδοση)] ἢ στό Εὐαγγελιστάριο τῆς μονῆς Διονυσίου Ἁγ. Ὁρους (Στυλ. Μ. Πελεκανίδου, - Π. Κ. Χρήστου, - Χρυσ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, - Σωτ. Ν. Καδά, Θεσσαυροί του Ἁγίου Ὁρους — Εἰκονογραφημένα χειρόγραφα, τόμ. Α', Ἀθήναι 1973, εἰκ. 210) κ.ἄ.

22. Βλ. Πρόχειρα, Θ. Λίβα-Ξανθάκη, Οἱ Τοιχογραφίες τῆς μονῆς Ντίλιου, Ἰωάννινα 1980, σ. 105-107, εἰκ. 40. Γ. Γούναρη, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων καί τῆς Παναγίας Ρασιώτισσας στήν Καστοριά, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 139-140, πίν. 33α. Μ. Χατζηδάκη, Ὁ Κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Ἡ τελευταία φάση τῆς τέχνης του στίς τοιχογραφίες τῆς Ἱ. Μ. Σταυρονικήτα, Ἁγιον ὄρος 1986, σ. 52, εἰκ. 102. Αναστ. Γ. Τούρτα, Οἱ ναοί του Ἁγίου Νικολάου στή Βίτσα καί του Ἁγίου Μηνά στο Μονοδένδρι. Προσέγγιση στο ἔργο των ζωγράφων ἀπό το Λινοτόπι στο Μονοδένδρι (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), τόμ. Α' κείμενο, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 90-93 καί τόμ. Β' (Σχέδια-πίνακες), Θεσσαλονίκη 1986, πίν. 20β, 22α, 72β κ.ἄ.

Εἰκ. 5. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ «Ψηλοῦ».

Εἰκ. 6. Κάτοψη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου «Σκουφίτσα».

ἀπλώνεται συνήθως²³ σέ ὄλη τήν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ καί ἀποτελεῖται ἀπό τό κεντρικό τμήμα μέ τόν ἀναλαμβανόμενο Χριστό καί τούς Ἄγγέλους, οἱ ὁποῖοι κρατοῦν τή δόξα, καί ἀπό τά δύο ἡμιχόρια κυρίως μέ τούς Ἀποστόλους, τό Β καί τό Ν, στά ἀντίστοιχα σκέλη τῆς καμάρας.

Ὁ χιτώνας τῆς Παναγίας στούς Ἁγίους Ἀναργύρους φαίνεται τώρα λευκός (ἄλλοτε γαλάζιος;) καί τό μαφόρι εἶναι καστανοκόκκινο. Ὁ πρῶτος Ἀπόστολος κοντά στό δεξί της χέρι κλίνει ἀφύσικα πίσω ὀριζόντιο τό κεφάλι (Πίν. 29α).

Στά δυτικά μιᾶ πλατιά διακοσμητική ταινία καταλαμβάνει τό κλειδί τῆς Δ καμάρας καί κοντά της, στό Β σκέλος, εἰκονίζονται, δυσδιάκριτα τώρα, στηθάρια σέ κύκλους. Στό Ν σκέλος διακρίνονται ὑπολείμματα ἀπό τέσσερις παραστάσεις μεταξύ τῶν ὁποίων ἡ *Μεταμόρφωση*, ἡ *Κάθοδος στόν Ἄδη* καί ἡ *Ψηλάφηση*.

Στήν παράσταση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου εἰκονίζεται κάτω δεξιά ὁ Δαυῖδ· τό ὄνομά του διαβάζεται σέ συντομογραφημένη ἐπιγραφή στό φωτοστέφανο (δαδ). Πιό πάνω, δύο ἀντιμέτωπα, ἀντικλασσικά κεφάλια Ἀγγέλων ἔχουν κόκκινες κηλίδες στό μάγουλα. Οἱ Ἄγγελοι εἶναι ὄρθιοι²⁴, ἐνῶ, πλάι στόν Δαυῖδ, μόλις διακρίνεται καί δεύτερη μορφή μέ στέμμα καί φωτοστέφανο (πιθ. ὁ βασιλεὺς Σολομών). (Πίν. 30α).

Οἱ Ἄγγελοι τῆς Καθόδου στόν Ἄδη παρουσιάζουν διαφορετικό ὕφος ἀπό τή μορφή ἑνός ιεράρχη πού φάνηκε, μέ τή διάβρωση καί τήν πτώση τοῦ γαλακτίσματος ἀπό ἀσβέστη, χαμηλά στό Δ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Ὅτι πρόκειται γιά ιεράρχη μαρτυρεῖ τό διακρινόμενο πιό κάτω ὠμοφόριο. Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ κλασσικοῦ προσώπου του ἀποδίδεται μέ θερμὴ ὠχρα, στίς σκιές χρησιμοποιεῖται τό βυσσινί, ἐνῶ τά φῶτα εἶναι ἀραιά καί γραμμικά.

Στήν παράσταση τῆς Ψηλάφησης διακρίνεται ἡ μισοσβησμένη ἐπιγραφή πάνω στήν ἀριστερή, ὡς πρὸς τό θεατή, γωνία τοῦ πλαισίου: Η Ψ Υ Λ Α Φ [HCIC]. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης, παρουσιάζει ἡ μορφή πού ἀπεικονίζεται στό κάτω ἀριστερό, ὡς πρὸς τό θεατή, μέρος, δίπλα σ' ἐκείνη τοῦ Ἀποστόλου

23. Βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Βυζαντινὰι τοιχογραφίαι τῆς μέσα Μάνης, ἐν Ἀθήναις 1964, σ. 101-102. Πρβλ. Ντ. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στήν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήναι 1975, σ. 26, πίν. 12, 68. Τῆς Ἰδίας, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἄλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 30, πίν. 40-46. Φ. Α. Δροσογιάννη, Σχόλια στίς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στή Μεγάλη Καστάνια Μάνης, Ἀθήνα 1982, σ. 30 κ.ε. Πίν. VII-XI.

24. Γιά τήν παρουσία τῶν Ἀγγέλων στή σύνθεση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου βλ. Ἄννας Τσιτουρίδου, Ὁ ζωγραφικός διάκοσμος τοῦ Ἁγίου Νικολάου Ὁρφανοῦ στή Θεσσαλονίκη, σ. 101 σημ. 123: «Οἱ ἄγγελοι στή σύνθεση τῆς εἰς Ἄδου Καθόδου εἶναι συχνὸ εἰκονογραφικὸ στοιχεῖο, ἰδίως κατὰ τὴν παλαιολόγια καὶ μεταβυζαντινὴ ἐποχὴ, ὅπου βλέπει κανεὶς ὅτι καὶ ὁ ἀριθμὸς τους ποικίλλει καὶ ἡ εἰκονογραφικὴ τους ἀπόδοση ἐμφανίζει διαφοροποιήσεις.

Πέτρου· ἔχει τὰ χαρακτηριστικά τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Πίν. 30β).

Ἡ χρονολόγησις τῶν τοιχογραφιῶν πρέπει νά εἶναι ἀκριβής. Ἡ τοιχογράφηση τοῦ ναοῦ, σύμφωνα μέ τή μισοσβησμένη δωδεκάστιχη ἐπιγραφή (διαστάσεων 0,33×0,23 μ.) πού ὑπάρχει πάνω ἀπό τή φωτιστική θυρίδα τῆς ἀψίδας, θά ἔγινε τό 1325/26. (Πίν. 31).

Τά γράμματα τῆς ἐπιγραφῆς, μαῦρα, κεφαλαῖα κατά τό πλεῖστον, ὕψους ±2 ἐκ., ἀναπτύσσονται σέ κιτρινωπό φόντο. Τό κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς μεταγράφεται ὡς ἑξῆς:

Ἁνιγέρθη ἐκ βάρου ὁ θεῖος κ(αι)
 πανσεπτος ναός τῶν ἁγίων ἀρχι
 ατρῶν Ἀναργι[ρων] Κ[ο]σμά κ(αι) Δαμι
 ανοῦ δι' Ἐξόδου]—————

5 κέ κόπου —————

τοῦ πα —————
 καιν(όν) αὐτ(οῦ) ἀμήν ἐπί ἔτους
 Ϛ ω α δ ἄπληστα γάρ ε[πι]

σπουδάστου {του} ἐκτελέσε<ο>ς πολῆς

10 ευρε τῶν πεπλ[ανημένων;] ἄν
 σωτήρ τ —————

Τό ἔτος 6.834 ἰσοδυναμεῖ πρός τό 1325/26²⁵. Τό τελευταῖο γράμμα τῆς χρονολογίας εἶναι δέλτα, ἄν συγκριθεῖ μέ τά ὅμοια ἄλλα δέλτα τῆς ἐπιγραφῆς.

5. Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου [τοῦ Προδρόμου;] [Ἁγιάννης Ψηλός]
 (Εἰκ. 5, Πίν. 32α).

Ὁ ἑρειπωμένος ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου βρίσκεται στη Β πλευρά τοῦ λόφου σέ χαμηλότερη θέση ἀπό τήν πρώτη ζώνη τοῦ κάστρου.

Πρόκειται γιά μικρό μνημεῖο πού ἀνήκει στόν τύπο τῶν μονοχώρων ναῶν μέ ἐσωτερικές διαστάσεις 4,90×3,10 μ., χωρίς τήν ἀψίδα. Ἡ ἀψίδα τοῦ

25. Ὁ Ν. Δ. Καλογερόπουλος (βλ. παραπάνω, σημ. 15) ἀναφέρει τό ἔτος 1332, διαβάζοντας τό τελευταῖο γράμμα τῆς χρονολογίας ὡς Α. Ὁ Μιχ. Σ. Κορδώσης, Συμβολή, σ. 147 σημ. 29 μεταγράφει τήν ἐπιγραφή ὡς ἑξῆς: «Ἁνιγέρθη ἐκ βάρου ὁ θεῖος καί πάνσεπτος ναός τῶν ἁγίων... τοῦ Χριστοῦ (:) ἱατρῶν Κοσμά καί Δαμιανοῦ. Δι' ἐξόδου τε καί κόπου... ἔτους ΣΤ'ΩΛΑ...». Τή χρονολογία τῆς ἐπιγραφῆς διαβάζει στό ἔτος 1323 (δ.π. σ. 147): «ἀκριβή χρονολογία διαθέτουμε μόνο γιά τό ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (ἔτος 1323)».

Ἱεροῦ συνάπτεται στήν Α πλευρά, μέ χορδή 1,75 μ. καί βέλος 1,25 μ.

Ἡ τοιχοδομία τοῦ μνημείου ἀποτελεῖται ἀπό μεγάλους, ἐλαφρά κατεργασμένους, λίθους καί σαθρό συνδετικό κονίαμα στούς ἄρμους. Ἐχει πλάτος 0,95 μ., γεγονός πού ἐνισχύει τήν ἄποψη ὅτι τό κτήριο στεγαζόταν μέ θολοδομή²⁶. Στήν ἀψίδα χρησιμοποιήθηκαν μικρότεροι λίθοι καί τό πλάτος τοῦ τοίχου της μειώνεται στά 0,80 μ.

Στή Δ πλευρά τοῦ ναοῦ τό ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου, πλάτους 0,65 μ. διατηρεῖ ὄρθιες τίς μονολιθικές παραστάδες ὡς τό ὕψος ἐνός περίπου μέτρου. Ἀπό τό παραλληλόγραμμο τετράπλευρο σχῆμα τους εἶναι ἀποκομμένη κατά τρόπο γαμματοειδή καί κατά 10×10 ἐκ. τοῦ μέτρου ἡ ἐξωτερική ἀκάλυπτη γωνία τους, προφανῶς γιά τήν προσαρμογή περιθυρώματος.

Τό μνημεῖο διατηρεῖται σήμερα σέ χαμηλό ὕψος ὡς πρός τή Δ καί τή Ν πλευρά του. Στή Β πλευρά ὁ τοίχος ἐδράζεται σέ ἀναλημματική τοιχοποιῖα πού παρουσιάζει ἐλαφριά κλίση (σκάρπα) καί θεμελιώνεται στό φυσικό βράχο. Στό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ, πού εἶναι γεμάτο ἀπό τά ἐρείπια τοῦ κτηρίου διατηρεῖται μονολιθική βάση Ἁγίας Τραπέζης.

Ὁ Ὀρλάνδος ἀναφέρει τόν ἀδημοσίευτο ναό τοῦ ἁγίου Ἰωάννου στούς «σταυρεπίστεγους μονόκλιτους ναούς» τῆς πρώτης κατηγορίας (Α₁) σταυρεπιστέγων²⁷. Δέν γνωρίζουμε ἂν ὁ προαναφερόμενος ἐρευνητής γνώρισε ἐπί τόπου τό μνημεῖο ἢ σέ ποιά δεδομένα στηρίχτηκε γιά τή βέβαιη τοποθέτησή του στήν κατηγορία τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν τῆς Ἑλλάδος, μαζί μέ τόν ναό τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων²⁸ πού ἐξετάσαμε.

Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου ἐμφανίζει ἐξωτερικά τή μορφή τῶν «ἀρχαϊκῶν» μνημείων τοῦ Ἁγιοορίου. Ἡ μεγαλιθική τοιχοδομία μέ τή χρήση ἐλάχιστου συνδετικοῦ κονιάματος δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιά ξερολιθιά. Ὁ τρόπος αὐτός δομῆς πλησιάζει περισσότερο τή μορφή τῆς τοιχοδομίας τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Μάρκου καί τοῦ ἀνώνυμου ναοῦ, καί λιγότερο τῶν ναῶν Ἁγίου Γεωργίου καί Ἁγίων Ἀναργύρων. Ἀνάμεσα στά δύο αὐτά χρονολογικά ὄρια καί πλησιέστερα στή χρονολόγησή τοῦ ἀνώνυμου ναοῦ θά πρέπει νά τοποθετηθεῖ χρονολογικά καί αὐτό τό μνημεῖο²⁹.

26. Αὐτό, ἴσως, δηλώνει καί ἡ ἐπωνυμία τοῦ ναοῦ «Ψηλός». Ἐκτός ἂν πρόκειται γιά ἐπωνυμία πού πῆρε τό μνημεῖο ἀπό κάποιον πιθανό ἰδιοκτήτη τοῦ χωραφιοῦ καί τοῦ ναοῦ μέ τό ἐπίθετο Ψηλός.

27. Βλ. Ἄν. Κ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος, σ. 44, ἀριθ. 29.

28. Βλ. παραπάνω, σημ. 13.

29. Ὁ Μιχ. Κορδῶσης, Συμβολή, σ. 147 σημειώνει: «Μετά τό 1250 πρέπει κατά πάσα

6. Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου [τοῦ Θεολόγου;] [Ἀγιάννης «Σκουφίτσα»] (Εἰκ. 6, Πίν. 32β)

Ὁ ἔρειπωμένος ναός τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου (πού παραδόθηκε ἀπό τούς περιοίκους καί μέ τήν ἐπωνυμία Ἀγιάννης «Σκουφίτσα», πιθανῶς γιά τόν τρόπο στέγασης τῆς ἀνωδομῆς)³⁰ βρίσκεται χαμηλότερα στή Β πλευρά τοῦ κάστρου. Διατηρεῖται καλύτερα στό Δ τμήμα, ἐνῶ πρὸς τό ΒΑ μέρος του εἶναι περισσότερο κατεστραμμένος. Οἱ ἐσωτερικές διαστάσεις τοῦ μονόχωρου ναοῦ εἶναι 6,50×3,40 μ. Πρὸς τήν Α πλευρά τῆς αἵθουσας παρατηρεῖται ἐλαφριά σύμπτυξη —μόλις 10 ἐκ. τοῦ μέτρου— ὡς πρὸς τό πλάτος τοῦ μνημείου.

Στήν τοιχοδομία τοῦ ναοῦ, πού ἔχει πλάτος 0,90 μ. στίς δύο μακρές του πλευρές καί 1 μ. στή δυτική, χρησιμοποιήθηκαν μεγάλες πέτρες μεταξύ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται μικρότερες, χωρίς νά διακρίνεται συνδυακτικό κονίαμα.

Ὁ Β τοῖχος τοῦ μνημείου σώζεται σέ ὕψος 1,75 μ. καί ἐδράζεται πάνω στό βραχώδες ἔδαφος. Ἐξωτερικά παρουσιάζει ἐλαφριά κλίση πρὸς τόν ἐσωτερικό χῶρο (σκάρπα)³¹. Ὁ Ν Τοῖχος διατηρεῖται σήμερα ὡς τή στάθμη τοῦ διπλανοῦ δρόμου.

Στη Δ πλευρά τοῦ ναοῦ ἀνοίγεται θύρα, πλάτους 0,80 μ., πού βρίσκεται πολύ κοντά πρὸς τή ΒΔ γωνία. Δέν ἀποκλείεται αὐτή ἢ λεπτομέρεια νά συνδέεται μέ κάποιο οἰκοδομικό συγκρότημα στό ὁποῖο νά ἐντασσόταν ὀργανικά καί ὁ ναός. Δυτικά τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου «Σκουφίτσα» διαμορφώνεται ἐπίπεδος χῶρος, στόν ὁποῖο ὑπῆρχε πιθανότατα καί ἄλλος μονόχωρος, μικρός ναός ἃν δέν ἀπατοῦν τά ὑπολείμματα τοιχοποιίας πού διατηροῦνται ἀκόμη.

Τό μεγάλο πάχος τῶν τοίχων, ἡ μορφή καί ἡ τεχνική κατασκευή τῆς τοιχοδομίας εἶναι στοιχεῖα πού ἐπιτρέπουν νά συγκρίνουμε τό μνημεῖο μέ

πιθανότητα νά χρονολογήσουμε τό ναό τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη (ἀρ. 8), ἀφοῦ οἱ ὡς τώρα γνωστοί ἀρχαιότεροι σταυρεπίστεγοι ναοί τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου χρονολογοῦνται ἀπό τά μέσα τοῦ ΙΓ' αἰῶνα». Ἡ ἄποψη αὐτή στηρίχθηκε στά συμπεράσματα τῶν Ἀν. Κ. Ὁρλάνδου καί Γ. Δημητροκάλλη, στίς ἐργασίες τῶν ὁποίων παραπέμπει ὁ Κορδώσης (δ.π. σ. 148, σημ. 31). Ἡ ἴδια ἀντίληψη ἐπικρατοῦσε ὡς τώρα καί γιά τούς σταυρεπίστεγους ναούς μέ τρουλλοκαμάρα, ἀλλά ἡ διαπίστωση ὅτι ἕνα τουλάχιστον μνημεῖο ἐμφανίζεται ὡς πρῶμο παράδειγμα (βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ὁ ναός τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τό Μπρίκι τῆς Μάνης, ΔΧΑΕ περίοδος Δ', τόμ. Σ', Ἀθήναι 1972, σ. 159 καί σημ. 52-55) ἀδυνατίζει αὐτοῦ τοῦ εἶδους τίς ἐνδείξεις.

30. Βλ. Μιχ. Σ. Κορδώση, Συμβολή, σ. 147: «Ὁ δεύτερος Ἅγιος Ἰωάννης (Θεολόγος;) θά πρέπει νά εἶχε τρουλλο, ἃν κρίνουμε ἀπό τό ὄνομα Ἐσκουφίτσα». Δέν ἀποκλείεται ὅμως καί ἡ περίπτωση πού ἀντιμετώπισαμε στή σημ. 26 ἐδῶ.

31. Γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν κατασκευή βλ. Ν.Β. Δρανδάκη, Ὁ ναός τοῦ Ἀι-Λέου, σ. 155.

τόν άμέσως προηγούμενο ναό πού έξετάσαμε πρός τόν όποιο πιθανότατα συγγενεύει καί ώς πρός τόν τρόπο στέγασης. Τά λίγα δεδομένα του κτηρίου συνηγορούν σέ μιá χρονολόγησή του πολύ κοντινή πρός τή χρονολόγηση του «'Αγιάννη Ψηλού».

7. 'Ο ναός του 'Αγίου 'Αθανασίου (του Νεκροταφείου)

'Ο κοιμητηριακός ναός του 'Αγιοορίου, άφιερωμένος στον 'Αγιο 'Αθανάσιο, είναι μονόχωρο, ξαναχτισμένο, καμαροσκέπαστο κτήριο, έσωτερικών διαστάσεων 7,95×2,95 μ. μέ τήν άψίδα. 'Υπολείμματα των άρχικών τοίχων, πού ήταν χτισμένοι μέ μεγάλες άκατέργαστες πέτρες, σώζονται χαμηλά στη Δ άκρη του Ν τοίχου. Παλιά είναι καί ή άψίδα του ναού. Τό ένδιαφέρον όμως πού παρουσιάζει τό μνημείο επικεντρώνεται στα ύπολείμματα γραπτου διακόσμου πού μάς διέσωσε.

Γραπτός διάκοσμος στό μνημείο διατηρείται τώρα στό χώρο του 'Ιερου Βήματος. Στο τεταρτοσφαιριο της άψιδας παριστάνεται ή *Βλαχερνίτισσα* με τόν Χριστό πού φορεί λευκό άρχιερατικό σάκκο. Στόν ήμικύλινδρο άπεικονίζονται συλλειτουργούντες *ιέράρχες* (ό Γρηγόριος, ό Χρυσόστομος, ό Βασίλειος), έργα πιθανώς του 17ου αϊ. 'Ο "Άγγελος του *Εύαγγελισμού*, πού βρίσκεται στό Β τμήμα του Α τοίχου, πρέπει νά άνήκει στόν επόμενο αιώνα³². Στο τύμπανο της κόγχης της προθέσεως, πού έχει παραλληλόγραμμο μακρόστενο σχήμα, είναι ζωγραφισμένη ή "*Άκρα Ταπείνωση*, πού πρέπει νά άνήκει στην εποχή πού έντάσσονται καί οι μορφές των συλλειτουργούντων ιεραρχών.

8. 'Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Μέσα στό συνοικισμό του σημ. χωριου 'Αγιοορι ό ναός της Κοιμήσεως³³, ένοριακός ναός διαστάσεων 13,3×3,3 μ. χωρίς τήν άψίδα, είναι

32. Για τόν ναό του Νεκροταφείου ό *Μιχ. Σ. Κορδώσης*, Συμβολή, σ. 147, γράφει: «Τιμάται στό όνομα του άγιου 'Αθανασίου καί είναι ή δεύτερη εκκλησία πού λειτουργείται άκόμη. Στην άψίδα του ιερου διασώζονται λιγοστές τοιχογραφίες σέ δυο στρώματα. Τό δεύτερο στρώμα είναι μεταβυζαντινό καί άνήκει μάλλον στόν ΙΖ' αιώνα». Τά γραφόμενα του *Ν. Δ. Καλογεροπούλου*, Εικοσιπέντε άγνωστοι βυζαντινοί ναοί, σ. 527, δέν προσφέρουν περισσότερες πληροφορίες, γιά τό μνημείο: «'Απώτερον του ναού τουτου ['Αγίου Γεωργίου] εύρίσκεται καί ό ναός του 'Αγ. 'Αθανασίου, καί νεκροταφειου του χωριου. Φέρει έντος εικόνας δυο-τριων εποχων αλλά καλλίστης τέχνης. Τό ναϊδιον τουτο, διαρρεόμενον, έχει ανάγκην συντηρήσεως».

33. Για τόν ναό αυτό ό *Λαμπάκης* [ΔΧΑΕ 2 (1894) 21] παραδίδει τά ακόλουθα: «'Εν 'Αγιοορι Κλεωνων έπεσκεψθημεν τήν ένοριακήν εκκλησίαν της Κοιμήσεως της Θεοτόκου

μονόχωρος, τρουλλαῖος, συνεπτυγμένος σταυροειδής. Χτισμένος με ἄπλη ἄργολιθοδομή ἔχει ἐπιμήκη τη Δ κεραία, στίς μακρές πλευρές τῆς ὁποίας ὑπάρχουν ἐσωτερικά ἀνά τρία τυφλά τόξα.

Ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ ἔχει χορδή 1,90 μ. καί βέλος 1,15 μ. Στόν ναό ἔχει προστεθεῖ ἀπό τά Δ νάρθηκας. Τό τέμπλο εἶναι χτιστό, τοιχογραφημένο, ὅπως καί ἡ ἐκκλησία εἶναι κατάγραφη. Οἱ τοιχογραφίες ὅμως εἶναι πολύ μαυρισμένες καί μέ πολλή δυσκολία ἀναγνωρίζει κανεῖς τίς παραστάσεις.

Χῶρος Ἱεροῦ βήματος: Στό τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης παριστάνεται ἡ *Βλαχερνίτισσα* μέ τίς προτομές δύο Ἁγγέλων σέ μέτάλλια. Πρός τό σημεῖο τῆς γένεσης τοῦ τεταρτοσφαιρίου διακρίνεται ἐπιγραφή ἀπό *Καταβασία τῆς Ὑπαπαντῆς*, πού ψάλλεται στήν τελετή τῶν ἐγκαινίων ναοῦ:

«Τό στερέωμα τῶν ἐπὶ σοὶ πεποιθότων

στερέωσον, Κύριε, τήν ἐκκλησίαν,

ἦν ἐκτίσω τῷ τιμίῳ σου αἵματι»³⁴.

Χαμηλότερα ζωγραφίστηκαν ἔξι μέτάλλια μέ προτομές ἁγίων καί πιό κάτω συλλειτουργοῦντες *ἱεράρχες*. Στό μέτωπο πάνω ἀπό τήν ἀψίδα εἰκονίζεται τό *Ἅγιον Μανδῆλιον*. Ἀριστερά, στό Β τμήμα τοῦ Α τοῖχου, ἀναγνωρίζεται ἡ σκηνή τοῦ *Μῆ μου ἄπτου*, κάτω ὁ *Ἅγιος Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος* καί πάνω ὁ *Ἅγγελος τοῦ Ἐδαγγελισμοῦ*. Στό Ν τμήμα ἡ Παναγία τοῦ *Ἐδαγγελισμοῦ* παριστάνεται ὄρθια καί χαμηλότερα διακρίνεται ἡ προτομή τοῦ *Ἁγίου Βλασίου*.

Στόν Β τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ, στό τύμπανο τοῦ τυφλοῦ τόξου, ἔχει παρασταθεῖ ὁ *Ἰωνᾶς ἐκβρασσόμενος ὑπό τοῦ κήτους*, ἐνῶ στό ἀπέναντι τύμπανο τό παράθυρο πού ἀνοίχτηκε μεταγενέστερα κατέστρεψε καί τίς τοιχογραφίες αὐτῆς τῆς ἐπιφάνειας.

Τό μήκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας τῆς Α κεραίας διατρέχει διακοσμητική ταινία, ἐνῶ στό Β σκέλος τῆς καμάρας ἀναπτύσσονται: ὁ *Ἐδαγγελισμός*, ἡ *Γέννηση τοῦ Χριστοῦ*, ἡ *Ὑπαπαντή* καί κάτω ἡ *Θεία Λειτουργία*. Στό Ν σκέλος ἀπό Α ἐπάνω διακρίνονται: ἡ *Σαμαρεῖτις*, ἡ *Κυριακή τοῦ Τυφλοῦ*, ἡ *Ψηλάφηση* κάτω ἡ *Μετάληψη* καί ἡ *Μετάδοση*.

πλήρη ἀγιογραφῶν ΙΕ'-ΙΣ' αἰῶνος, ὅς βαρβάρως οἱ ἐκεῖ τῷ 1873 διὰ νέων ἐπισκευῶν ἠσχῆμισαν». Ὁ Ν.Δ. Καλογερόπουλος, εἰκοσιπέντε ἀγνωστοὶ βυζαντινοὶ ναοί, σ. 526, γράφει: «Εἰς τό ἄκρον τοῦ χωρίου εἰρρίσκειται ὁ ναός αὐτοῦ, ἱκανῶς μεγάλος, πλήρης τοιχογραφῶν τοῦ ις' αἰῶνος. Ἐν δέ τῇ αὐτῇ τοῦ ναοῦ μέγας ἀριθμός γλυπτῶν Βυζαντινῆς ἐποχῆς καί τέχνης πάρα πολύ καλῆς». Τέλος, ὁ Μιχ. Σ. Κορδάκης, Συμβολή, σ. 150 σημειώνει: «στό κέντρο τοῦ σημερινοῦ χωριοῦ ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας μέ δύο στρώματα τοιχογραφῶν. Τό πρῶτο στρώμα ὑπολογίζεται ὅτι ἀνήκει στό ΙΕ'-ΙΣΤ' αἰῶνα. Ὁ ναός ἀνήκει στόν τύπο τοῦ σταυρεπίστεγου μέ τροῦλο».

34. Μηναιο 2, Καταβασία. Πρβλ. Ντ. Μαυρίκη, ΑΔ 1970, Μελέτες, σ. 250.

Κυρίως ναός

α) *Τροῦλλος*: Στόν τροῦλλο παριστάνεται ὁ *Παντοκράτωρ* τριγυρισμένος ἀπό μιὰ σειρά *Ἀγγέλων* καί χαμηλότερα ἀπό ἄλλη σειρά *Προφητῶν*. Στή βάση τοῦ τροῦλλου ὑπάρχει ἐπιγραφή, ἀπό τήν ὁποία διαβάζεται ἓνα μέρος τοῦ *Κοντακίου* τῆς *Ἑορτῆς τῶν Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου*:

«Σήμερον εἰσάγεται ἐν τῷ οἴκῳ Κυρίου

τήν χάριν συνεισάγουσα τήν ἐν πνεύματι θεῖῳ...»³⁵.

Στά σφαιρικά τρίγωνα ἀπεικονίστηκαν οἱ *Εὐαγγελιστές*.

β) *Χῶρος τῆς συνεπτυγμένης κεραίας*: Στό τύμπανο τῆς Β συνεπτυγμένης κεραίας τοῦ ναοῦ, δεξιά τοῦ παραθύρου εἰκονίζεται τό *Γενέσιον τῆς Θεοτόκου* καί ἀριστερά ἡ *Κοίμησις*. Χαμηλά παριστάνονται πέντε *ιεράρχες*, μεταξύ τῶν ὁποίων ὁ *Χρυσόστομος* καί ὁ *Βασίλειος*. Πλάι τους, στήν πρόσοψη παραστάδος, διατηρεῖται πολύ καλά ὁ *Ἅγιος Παντελεήμων*. Τό πρόσωπό του (Πίν. 33α), μέ τά στενά, ἐπιμήκη, ἀμυγδαλωτά μάτια, ἀποδοσμένο μέ θερμή ὄχρα, πλαισιώνεται ἀπό πλατιά καστανή σκιά. Ὅμοια μάτια ἔχουν καί *ιεράρχες*. Στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου, μπροστά στό τύμπανο, γιά τό ὁποῖο μόλις ἐγινε λόγος, γύρω ἀπό τό κλειδί, ἀπεικονίζεται μέταλλιο τῆς *Παναγίας*, πού τό κρατοῦν μέ τά ὑψωμένα χέρια τους δύο ὀλόσωμοι *Ἄγγελοι*.

Τό τύμπανο τῆς Ν συνεπτυγμένης κεραίας καταλαμβάνει ἡ παράσταση τῶν *Εἰσοδίων* καί στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου, γύρω καί πάλι ἀπό τό κλειδί, ἀπεικονίζεται μέταλλιο τοῦ *Χριστοῦ* ἀνάμεσα σέ μέταλλα *Ἀποστόλων*.

γ) *Δυτική κεραία*: Σέ κάθε σκέλος τῆς Δ κεραίας τοῦ σταυροῦ ὑπάρχουν τέσσερις σειρές παραστάσεων. Στήν ἐπάνω, πλάι στήν κορυφαία γενέτειρα, σκηνές τοῦ *Δωδεκαῶρτου*. Χαμηλότερα ἀπεικονίζονται (16 συνολικά καί στά δύο σκέλη τῆς καμάρας) *οἴκοι τοῦ Ἀκαθίστου*, ἔπειτα ἀναπτύσσεται ζώνη ἐγκολπίων καί κάτω σειρά ὀλόσωμων *Ἀγίων*.

Τό *Δωδεκαῶρτο* συνεχίζεται ἀπό τήν Α ἄκρη τοῦ Ν σκέλους, κάπως ἄτακτα. Μέ ἀρχή τόν Β τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ θά περίμενε κανεῖς τήν ἄμεση συνέχειά του στό Β σκέλος τῆς Δ κεραίας. Καί ὁμως στό Ν εἰκονίζονται: Ἡ *Βάπτισις*, ἡ *Μεταμόρφωσις*, ἡ *Ἑγερσις Λαζάρου*, ἡ *Βαϊφόρος*, ἡ *Προδοσία*, ὁ *Ἰησοῦς κρινόμενος ὑπὸ τοῦ Καϊάφα*, ἡ *Ἀποψις τοῦ Πιλάτου* καί ἔπειτα ἀπό τά δυτικά τοῦ Β σκέλους δεύτερη παράστασις ἡ *ἐπιστροφή τῶν τριάκοντα ἀργυρίων*, ὁ *Ἐλκόμενος*, ἡ *Σταύρωσις*, ὁ *Θρῆνος*, ὁ *Λίθος*, ἡ *Εἰς Ἄδου Κάθοδος*. Ἀπό τήν ἀπλή ἀπαρίθμησις γίνεται φανερή ἡ ὑπεροχή τῶν σκηνῶν τοῦ *Πάθους*.

Στό τύμπανο πάνω ἀπό τή Ν θύρα παριστάνεται ὁ *Ἅγιος Σισώης* καί στό ἐσωράχιο τοῦ τόξου οἱ ὄσιοι *Μακάριος* καί *Θεοδόσιος*. Στό βάθος τῆς

παράστασης τοῦ Ἁγίου Μακαρίου (Α σκέλος τοῦ τόξου) ἀναγνωρίζεται, δύο φορές, τό χάραγμα μέ τή χρονολογία 1714, *terminus ante quem* γιά τήν ἀγιογράφηση τοῦ ναοῦ.

Στό τύμπανο του Δ τοίχου ἀπεικονίζεται ἡ *Δευτέρα Παρουσία* καί κάτω ἀριστερά (πρός Ν) οἱ Ἁγιοὶ Πάντες.

Στό χτιστό τέμπλο παριστάνονται ἔνθρονη *Βρεφοκρατοῦσα*, ὁ *Χριστός* καί πάνω, σέ προτομές, ἡ *Μεγάλη Δέηση*.

Πάνω ἀπό τή Δ θύρα σώζεται ἓνα τμήμα τῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς πού θά μᾶς πληροφοροῦσε γιά τήν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν. Ἀπό τή μαυρισμένη καί δυσανάγνωστη, στή σημερινή κατάστασή της, ἐπιγραφή διαβάσαμε σέ μεταγραφή (Πίν. 33β):

Ἁνηγέρθη [ἐκ βάθρων] καί ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καί
πάνσεπτος [ναός] τῆς Θεοτόκου) ———— ρίσεω(ς).

Ὁ ναός πρέπει νά ζωγραφίστηκε κατά τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰῶνα³⁶.

Ἀπό τή σύντομη ἐξέταση τῶν παραπάνω μνημείων προκύπτουν τά ἀκόλουθα πορίσματα:

α) Ὡς πρὸς τήν τυπολογία καί τή διακόσμηση τῶν μνημείων

1. Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ γύρω ἀπό τό κάστρο εἶναι συνήθως ἀπλά ἀρχιτεκτονήματα, μονόχωρες αἰθουσες μέ μικρές διαστάσεις³⁷ καί γραφικὴ ἐλευθερία στήν κατασκευή. Οἱ παλαιότεροι εἶναι χτισμένοι μέ μεγάλους ἀκατέργαστους λίθους (ἀνώνυμος ναός, Ἁγιος Μᾶρκος, Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (;), Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος) ἢ ἀδρά κατεργασμένες πέτρες (Ἁγιος Γεώργιος, Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι), χωρὶς ἰδιαίτερη προσοχή στήν κομψότητα τῶν περιβλημάτων καί στή λεπτότητα τῶν κατασκευῶν. Ἀπουσιάζει ἐπίσης ἐντελῶς ὁ γλυπτικός ἀρχιτεκτονικός ἢ ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος (στά διατηρημένα τουλάχιστον μέρη), ἐνῶ διατηρήθηκε ζωγραφικός διάκοσμος σ' ἓνα βυζαντινὸ καί δύο μεταβυζαντινά μνημεῖα (Ἁγιοὶ Ἀνάργυροι, Ἁγιος Ἀθανάσιος, Κοίμηση Θεοτόκου).

36. Ὁ Τ. Γρισόπουλος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στό μνημεῖο, (βλ. Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καί Χριστιανικὰ Μνημεῖα Κορινθίας, τόμ. Α', Ἀθήναι 1973, σ. 272) ὑποθέτει ὅτι δὲν ἀποκλείεται ὁ ζωγράφος τῶν τοιχογραφιῶν του νά εἶναι ὁ ἱερεὺς Ἰωάννης Ρίτζης, ὁ ὁποῖος τό 1694 ζωγραφίζει στό ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Στεφάνι Κλεωνῶν.

37. Γιά τήν τυπολογία αὐτὴ βλ. γενικά Π. Α. Βοκοποπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, σ. 105-106. Ν. Νικονάνου, Βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Θεσσαλίας, σ. 146-147. Ἡ τυπολογία γνώρισε εὐρύτερη διάδοση στήν περιοχή τῆς Μάνης, βλ. Ν. Β. Δρανδάκη, Ἀπὸ τὴν Παλαιοχριστιανικὴ καί Βυζαντινὴ Μάνη, σ. 21-25, ὅπου μνημονεύονται συγκεντρωτικὰ τὰ μνημεῖα.

Οί προχωρημένοι περισσότερο —άπό άποψη χρονολογική— ναοί ("Άγιος Γεώργιος, "Άγιοι "Ανάργυροι) διακρίνονται γιά τίς κανονικότερες αναλογίες, τήν πιό προσεγγμένη τοιχοδομία άπό μικρότερους λίθους πού έλαφρύνουν κάπως τά περιβλήματα και προσδίδουν στα κτήρια κάποια κομψότητα στους όγκους πλάι στην πιστότερη γεωμετρική γραμμή του σχεδίου τους.

2. Οί βυζαντινοί ναοί καλύπτονταν μέ θολωτές κατασκευές, καμάρες πιθανότατα οί άρχαιότεροι (άνώνυμος ναός, "Άγιος Μάρκος) ή ήσαν σταυρεπίστεγοι ³⁸ οί νεότεροι ("Άγιος "Ιωάννης ό Πρόδρομος (;), "Άγιος "Ιωάννης ό Θεολόγος, "Άγιος Γεώργιος και "Άγιοι "Ανάργυροι).

3. Τά μεταβυζαντινά μνημεία ή άκολουθοϋν βυζαντινά πρότυπα ("Άγιος "Αθανάσιος)³⁹ ή έφαρμόζουν τυπολογικά και μορφές τής σύγχρονης τους ναοδομίας (Κοίμηση Θεοτόκου).

β) "Ως πρός τήν παρουσία τών μνημείων στον συγκεκριμένο χώρο

Τό πλήθος τών ναϊσκων σέ άρκετά μεγάλη άκτίνα γύρω άπό τό κάστρο ύποδεικνύει ίσως ότι στό συγκεκριμένο όχυρό κατέφευγαν άπό τά πέριξ οικογένειες σέ ώρες κινδύνου και κάθε μία μετά τήν παρέλευση τής άπειλης έχτιζε ναϊσκο στον προστάτη τής "Άγιο. Δέν άποκλείεται έπίσης ή οικιστική έγκατάσταση νά ύπήρχε στον λόφο πριν άπό τήν όχύρωσή του μέ φρούριο και οί έκκλησίες νά άντιπροσώπευαν τίς «γειτονίες» του οικισμού⁴⁰.

38. Γιά τήν κατηγορία τών σταυρεπίστεγων ναών βλ. γενικά Ν. Νικονάνου, Οί βυζαντινοί ναοί τής Θεσσαλίας, σ. 90-91 και 147-150. *Χαρά Κωνσταντινίδη*, "Ο σταυρεπίστεγος ναός τής "Αγίας Παρασκευής στην Πλάτσα τής "Εξω Μάνης, Φίλιον Δώρημα εις τόν Τάσον "Αθ. Γριτσόπουλον, Πελοποννησιακά 16 (1985-86) 425-427. Βλ. άκόμη γιά τά μεταβυζαντινά παραδείγματα άπό τήν "Ηπειρο Π. Α. Βοκοτοπούλου, "Ο ναός του "Αγίου Μηνά στό Μονοδένδρι του Ζαγορίου ["Εκκλησίες στην "Ελλάδα μετά τήν "Αλωση — Churches in Greece 1453-1850, έκδ. "Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου], "Αθήνα 1979, σ. 116Β-117Β.

39. "Ο ναός του "Αγ. "Αθανασίου, όπως είδαμε, διατηρεί οικοδομικά στοιχεία άπό παλιότερη οικοδομική φάση του μνημείου, πού δέν άποκλείεται νά πλησίαζε και άπό άποψη χρονολογική τά πρότυπά του.

40. Δέν ύπάρχει άμφιβολία ότι ό λόφος λειτούργησε ως οικισμός στα βυζαντινά χρόνια. Πλήθος όστράκων ύστεροβυζαντινής κεραμικής παρατηρεί ό έπισκέπτης στό χώρο γύρω άπό τό φρούριο. Σέ χέρια ιδιώτου, κατοίκου του χωριού, ό Π. Φάκλαρης είδε και φωτογράφησε λύχνο (Πίν24β), πού προέρχεται άπό τόν χώρο αυτό και χρονολογείται στα τέλη τής Βυζαντινής περιόδου (15ος αι.). Πρβλ. λύχνο άπό τήν Κόρινθο (βλ. *Corinth IV*, μέρος II, Terracotta Lamps, 125-6 άρ. 1558, πίν. XXIX). "Ο Βronceer τοποθετεί τόν λύχνο τής Κορίνθου στους άταξιόμητους λύχνους και γράφει ότι αυτός θυμίζει έναν τύπο μεσαιωνικού λύχνου, κοινού στην Αίγυπτο, πού καλυπτόταν συνήθως άπό πράσινη έφύαλωση (τής Κορίνθου, όπως και του "Αγιοιοριού είναι άβαφοι). Παρόμοιοι τύποι στην Καρχηδόνα χρονολογήθηκαν άπό τόν Delattre στό τέλος τής Βυζαντινής ή τήν άρχή τής "Αραβικής περιόδου (*Delattre, Les Lampes Antiques du Museum de St. Louis*, σ. 32).

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ (ΓΟΥΛΑΣ)

Τό κάστρο τοῦ Ἀγιονορίου (σήμερα ὀνομάζεται Γουλᾶς) δέν εἶναι ἄγνωστο. Ἔχει μελετηθεῖ πρόσφατα καί ἀπό ἀρχαιολογικῆς καί ἀπό ἱστορικῆς πλευρᾶς¹. Καθώς φαίνεται, πρόκειται γιά τήν ἀκρόπολη (γουλᾶ) παλαιότερου (μεσοβυζαντινῆς περιόδου) κάστρου, πού ἐπαναχτίστηκε σέ μεταγενέστερη ἐποχή γιά νά ἐλέγχει τήν κλεισούρα καί νά προστατεύει τόν πληθυσμό τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐδῶ θά ἀσχοληθοῦμε εἰδικά μέ τή δομική κατασκευή τοῦ κάστρου, πού παρουσιάζει ἀρκετά ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα.

Τό κάστρο (Πίν. 34α) εἶναι δομημένο μέ ἐγχώριους λίθους (ἀσβεστόλιθους) πού ἀφθοοῦν στήν περιοχή, ἐκτός ἀπό ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις ὅπως οἱ λίθοι πού διαμορφώνουν τ' ἀνοίγματα τῶν πολεμιστρῶν καί τήν ἐξωτερική ὄψη τῶν ἐξωτερικῶν ὑπερθύρων πού εἶναι πωρόλιθος, πέτρωμα πού δέν συναντιέται στήν περιοχή.

Οἱ πύργοι τοῦ κάστρου εἶναι δομημένοι ἀνεξάρτητα ἀπό τόν περιμετρικό τοῖχο καί φαίνεται πῶς προηγήθηκαν στήν κατασκευή ἀπ' αὐτόν. Ἐκεῖνοι πού βρίσκονται στήν πιό βαθύ πλευρά τοῦ ὑψώματος, δηλαδή στή νότια, εἶναι χτισμένοι μέ μεγαλύτερη ἐπιμέλεια ἀπό αὐτούς τῆς πιό ἀπόκρημνης πλευρᾶς πού εἶναι ἡ βορεινή. Ἰσχυρότερος καί μεγαλύτερος εἶναι ὁ νοτιοδυτικός πύργος, πού ἔχει ὕψος γύρω στά 12 μέτρα (Πίν. 34β). Οἱ ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων του ἔχουν μικρή πρὸς τά μέσα ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφη. Ἡ ἀπόκλιση αὐτή εἶναι ἐμφανέστερη στά τρία πρῶτα μέτρα ἀπό τά θεμέλια, γιατί εἶναι μεγαλύτερη, ἐνῶ στό ὕψος τῶν τριῶν μέτρων γίνεται ἀλλαγὴ τῆς κλίσης· ἀπό κεῖ καί πάνω ἡ ἀπόκλιση ἀπό τήν κατακόρυφη μικραίνει.

Οἱ λίθοι μέ τούς ὁποίους εἶναι δομημένος ὁ πύργος εἶναι καλά λαξευμένοι, παρά τή δύσκολη λάξευση τοῦ ἀσβεστόλιθου, ὥστε νά

¹ I. A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 660-61. *M. Κορδῶση*, Συμβολή στήν ἱστορία καί τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στούς μέσους χρόνους, Ἀθήνα 1981, σ. 143 κ.ε. *I. Σφηκοπούλου*, Τά μεσαιωνικά κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθήνα 1968, σ. 74-75. Σχεδιάγραμμα τοῦ κάστρου ἔχει ὁ Bon (σ. 650) καί ὁ Κορδῶσης (τέλος μελέτης), παρμένο ἀπό τόν πρῶτο, μέ ἐλαφρές βελτιώσεις. Στό τελευταῖο διάγραμμα γύρω ἀπό τό κάστρο ἔχουν σχεδιαστεῖ καί τά ἴχνη τῶν σπουδαιότερων ἄλλων κτιρίων (τείχη, τοῖχοι οἰκημάτων καί ἰδιαίτερα ἐκκλησίες).

εμφανίζουν επίπεδο πρόσωπο, ειδικά δέ οἱ γωνιόλιθοι ἐμφανίζουν πρόσωπο καί κεφαλή κατασκευασμένα μέ ἐπιμέλεια.

Τό πάχος τοῦ τοίχου ἐλαττώνεται προοδευτικά ἀπό κάτω πρὸς τὰ πάνω, ὅπως ὑπαγορεύει ἡ κλίση, δεδομένου ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ ὄψη τῶν τοίχων εἶναι κατακόρυφη. Στά 11 μέτρα, δηλ. λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κορυφή, τὸ πάχος τοῦ τοίχου μικραίνει ἀπότομα. Ἡ συνδετικὴ ὕλη εἶναι τὸ συνηθισμένο κουρασάνι (ἀσβέστι, ποταμίσια ἄμμος καί τριμμένο κεραμίδι) πού, παρά τὸ πέρασμα τῶν αἰώνων εἶναι ἀρκετὰ συνεκτικὸ καί σκληρὸ ἀκόμα. Σάν ὑλικὸ πληρώσεως τῶν κενῶν ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καί κομμάτια κεραμιδιῶν.

Ἐπειδὴ τὸ ἔδαφος πρὸς αὐτὴ τὴν πλευρὰ διευκολύνει πολὺ τοὺς ἐπιτιθέμενους, ἐν σχέσει μέ τίς ἄλλες, ὁ πύργος αὐτὸς πρέπει νά ἦταν ὁ κατ' ἐξοχὴν πολεμικὸς πύργος τοῦ κάστρου, ὅπως φαίνεται καί ἀπὸ τίς πολλές πολεμίστρες πού σώζονται ἀκόμη. Τὰ ὑπέρθυρα στίς πολεμίστρες ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ, φαίνεται πὼς ἦσαν ξύλινα, γιατί διακρίνεται ἀνάγλυφα ἡ ὕψη τοῦ ξύλου στό κουρασάνι καί φαίνονται καθαρά οἱ ἐσοχές ἔδρασης τῶν ξύλων στόν τοίχο. Ἐπίσης διακρίνονται οἱ τρύπες ἔδρασης τῶν δοκῶν τοῦ πατώματος τοῦ τελευταίου ὀρόφου. Ἡ εἴσοδος τῶν ὑπερασπιστῶν γινόταν ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ πού εἶναι ἀρκετὰ ψηλά, 2,5-3 μ. πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος².

Ἐννοιοανατολικὸς πύργος (Πίν.34γ) ἔχει παρόμοια κατασκευὴ μέ τὸν προηγούμενο ἀλλὰ εἶναι λίγο μικρότερος σέ ὕψος ἀπὸ αὐτόν καί οἱ ὀροφές τῶν ὀρόφων διαμορφώνονται μέ κυλινδρικούς θόλους. Στόν ἄνω ὀροφο εἶναι διαμορφωμένη ἐκκλησία ἡ ὁποία ἔχει στήν ὀροφὴ ὀρθογωνικὴ τρύπα γιὰ τὴν ἐξοδο τῶν ὑπερασπιστῶν στό δῶμα. Ὁ πύργος αὐτὸς διασώζει ὄχι μόνο πολεμίστρες, ἀλλὰ καί παράθυρο. Στὴ βάση του ὑπάρχει στέρνα³.

Οἱ πύργοι τῆς βορεινῆς πλευρᾶς εἶναι λιγότερο ἐπιμελημένοι στὴ δόμηση, ἡ ἀπόκλιση δέ ἀπὸ τὴν κατακόρυφη στά 2 πρῶτα μέτρα ἀπὸ τὰ θεμέλια εἶναι πολὺ μεγάλη 20⁰-25⁰, ἐνῶ ἀπὸ ἐκεῖ καί πάνω μικραίνει αἰσθητά. Οἱ πύργοι αὐτοὶ ἦσαν κατὰ πάσα πιθανότητα μικρότεροι σέ ὕψος ἀπὸ ἐκείνους τῆς νότιας πλευρᾶς, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ βορεινὴ πλευρὰ ἡ προσπέλαση τῶν ἐπιτιθεμένων εἶναι δυσκολότερη, λθῶν τοῦ βραχῶδους καί μέ μεγάλη κλίση ἐδάφους.

Ἐπιμετρικὸς τοίχος σώζεται σέ μεγαλύτερο ὕψος ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ καί τὴν δυτικὴ πλευρὰ. Τὸ πάχος του κυμαίνεται ἀπὸ 1,30 μέχρι 1,60 μ., ἐνῶ στὴ βορεινὴ πλευρὰ φθάνει τὰ 2,10 μ. Ἀξίζει νά σημειωθεῖ ὅτι λόγω τοῦ

2. *Μ. Κορδῶση*, ὁ.π., σ. 144, σημ. 17.

3. *Μ. Κορδῶση*, ὁ.π.: «διακρίνονται στίς γωνίες τοῦ πύργου δύο ἀγωγοί (ὕδρορροή), πού ὀδηγοῦσαν τὸ νερὸ [ἀπὸ τὴ στέγη] στό ἐσωτερικὸ της».

μεγάλου πάχους τοῦ τοίχου δὲν ὑπάρχουν μπατικοὶ λίθοι, δηλαδή λίθοι πού νά διήκουν σ' ὅλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου. Ἔτσι, ὁ τοίχος εἶναι δομημένος σέ δύο κατακόρυφα ἀνεξάρτητα κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ πάχους στρώματα, τῶν ὁποίων ἡ σύνδεση ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ τὴν συνδετικὴ ὕλη πού χυνόταν ἄφθονη μεταξύ τῶν δύο αὐτῶν στρωμάτων, γιὰ νά γεμίζεται τὸ κενό. Μέσα σ' αὐτὴ ρίχνονταν λίθοι πληρώσεως ποικίλων μεγεθῶν (ἀπὸ μικρὰ χαλίκια μέχρι λίθους διαμέτρου 20-30 ἑκατοστῶν). Περίπου 5,5 μ. ἀπὸ τὰ θεμέλια, τὸ πάχος τοῦ τοίχου μικραίνει ἀπότομα σὲ μισὸ μέτρο, σχηματίζοντας μικρὴ πᾶροδο.

Ἡ εἴσοδος τοῦ κάστρου εἶναι διαμορφωμένη στὴ βορεινὴ πλευρᾶ, ὅπου ὁ τοίχος ἔχει τὸ μεγαλύτερο πάχος (Πίν. 34δ). Ἡ πύλη ἔχει κυλινδρική ἀψίδα πού δὲν εἶναι κατασκευασμένη μὲ εἰδικούς ἀψιδόλιθους (θολίτες, κλειδιά) ἀλλὰ μὲ ἀσβεστολιθικούς μακρόστενους λίθους μὲ τὴ μεγάλη τους διάσταση κάθετη στὴν κυλινδρική ἐπιφάνεια, συνδεδεμένους μεταξύ τους μὲ ἄφθονη συνδετικὴ ὕλη. Ἡ πύλη ἔχει καταρρεῦσει κατὰ τὸ μισὸ πάχος. Τῆς πύλης προηγεῖται πρόπυλο, πού ἔχει μισοκαταρρεῦσει⁴.

Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι μολονότι τὸ κάστρο βρίσκεται κοντὰ σέ σεισμογενεῖς περιοχές (Κορινθιακός-Ἀλκυονίδες), σώζεται σέ σχετικά πολὺ καλὴ κατάσταση, δὲν παρατηροῦνται δὲ ρωγμές μεταξύ τῶν τοίχων καὶ τῶν σέ ἐπαφὴ μ' αὐτοὺς πύργους, παρὰ τὸ γεγονός τῆς ἀνεξάρτητης δόμησής τους. Ἀσφαλῶς τὸ ὅτι τὸ κάστρο εἶναι χτισμένο πάνω σέ βράχο καθὼς καὶ ἡ ἐπιμελημένη δόμησή του⁵, σέ συνδυασμὸ μὲ τὴ σχετικά μεγάλη μέσα σὲ χρόνον ἀντοχὴ τῆς συνδετικῆς ὕλης, συνέβαλαν στὴν καλὴ διατήρησή του ὡς τίς μέρες μας.

Τὸ κάστρο, μὲ βάση ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια, χρονολογεῖται (χωρὶς βεβαιότητα) σὲ τέλος τοῦ ΙΓ' ἢ στὸν ΙΔ' αἰῶνα⁶. Μὲ βάση τοὺς φραγκοβενετικούς καταλόγους φρουρίων, πρέπει νά χρονολογηθεῖ ἀνάμεσα σὲ 1377 καὶ σὲ 1450, ἀφοῦ λείπει ἀπὸ τὸν κατάλογο τῆς πρώτης χρονολογίας καὶ ὑπάρχει σ' ἐκεῖνον τῆς δευτέρης⁷. Ἄν συνδυάσουμε τίς δύο ἀπόψεις καὶ

4. *A. Bon*, ὁ.π., σ. 660.

5. Ὁ *A. Bon*, ὁ.π., σ. 682, τὸ κατατάσσει ἀνάμεσα σὲ φραγκικὰ φρούρια πού ἡ δόμησή τους παρουσιάζει μεγαλύτερη ἐπιμέλεια.

6. *A. Bon*, ὁ.π., σ. 684: «Toute forme plus évoluée ou plus soignée donne immédiatement l'impression d'un monument plus récent, impression qui doit être contrôlée, puisque certaines de ces formes plus parfaites ont été connues très tôt. On peut admettre toutefois que certains éléments sont plus normalement employés à la fin du XIIIe et au XIVe siècle qu'au début: les murs avec des niches à arcades (Androusa, Pèdema), le plan polygonal et les tours hautes (Hagionori, Myloi de Lerne, Mèla, Androusa).

7. *M. Κορδῶση*, ὁ.π., σ. 145.

δεχτούμε ότι τό κάστρο ήταν φραγκικό, πρέπει νά συμπεράνουμε ότι χτίστηκε μεταξύ 1377 καί 1395. (Τό 1395 ή περιοχή έπεσε σέ έλληνικά χέρια). Δέν αποκλείεται όμως νά χτίστηκε από τούς Βυζαντινούς άμέσως μετά τό 1395, όταν ή κλεισούρα του 'Αγιονορίου ένωνε πάλι τή βυζαντινή πιά Κόρινθο μέ τίς βυζαντινές κτήσεις του δεσποτάτου στη νότια Πελοπόννησο⁸. "Ως τήν εποχή πού χτίστηκε, φαίνεται πώς τό παλαιότερο βυζαντινό κάστρο πού ύπήρχε εκεί⁹ είχε καταστραφεί κι έτσι τό νέο μικρό φρούριο χτίστηκε (πάνω στα έρείπια τής ακρόπολης του παλαιού) ως καινούριο κάστρο. 'Από τίς παλαιές όχυρώσεις φαίνονται μόνο σέ δύο σημεία τοίχοι φτιαγμένοι μέ τεράστιες πέτρες (βόρεια καί βορειοανατολικά του κάστρου) αλλά δέν είναι δυνατό νά καταλάβει κανείς τόν όργανικό τους ρόλο μέσα στό όλο συγκρότημα. Τό μικρό όμως κάστρο διατηρήθηκε ως σήμερα καί χρησιμοποιήθηκε μάλιστα καί από τό Νικηταρά, κατά τήν έκστρατεία του Δράμαλη τό 1822¹⁰.

8. *Μ. Κορδώση*, ό.π., σ. 170.

9. *Μ. Κορδώση*, ό.π., σ. 154-155, όπου μνημονεύονται οί λόγοι πού συνηγορούν στην ύπαρξη παλαιότερου βυζαντινού κάστρου. 'Ο συγγραφέας στηρίζεται σέ χωρίο του Νικήτα Χωνιάτη πού μιλάει για πολιορκία φρουρίων τής παρόδου πού όδηγούσε στό Ναύπλιο.

10. *Ι. Σφηκοπούλου*, ό.π., σ. 75.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΑΓΙΟΝΟΡΙΟΥ

Ἐνόριον —χῶρός τις ἐστὶ τοῦτο ἀνδρῶν γηπόνων καὶ ἀγροίκων ἐνδιαίτημα—, γράφει ὁ συγγραφεὺς τοῦ βίου τοῦ ὀσίου Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε»¹ γιὰ τὸ Ἁγιονόρι τῆς Κορινθίας²· καὶ οἱ βιοτικές συνθήκες δὲν πρέπει νὰ μετεβλήθησαν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀποστολικῆς περιοδείας τοῦ ὀσίου στὴν περιοχὴ, μέχρι τὴς ἀρχῆς τῆς ἑνδεκάτης ἑκατονταετίας —ὅταν συνετάχθη τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ κειμένου, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ ἡ ἀνωτέρω διαπίστωση, ἀπὸ τὸν βιογράφο³—, ἀλλὰ καὶ ἀκόμη ὕστερότερα. Πράγματι οἱ παραγωγικὲς δυνατότητες τοῦ ἀμέσου χώρου τοῦ Ἁγιονορίου δὲν δίδουν περιθώρια γιὰ οἰκονομικὴ εὐημερία ἢ ἔστω, ἱκανοποιητικὴν ἐξέλιξη. Ἡ περιοχὴ, φύσει ὀχυρά, ἀνεδείχθη ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ ἰσχυροῦ κάστρου πού ἀνήκει σ' ἓνα εὐρύτερο ἀμυντικὸ σύστημα⁴.

Στὸ κάστρο ἀλλὰ καὶ στὴν περιφέρεια τοῦ οἰκισμοῦ ἔχουν ἐντοπισθῆ ἀρκετὲς ἐκκλησίες⁵ σὲ ἐρείπια, οἱ ὁποῖες δὲν πρέπει νὰ ἦσαν πλούσιες κατασκευές. Ἐὰν καὶ ἐπεσκέφθη τὸ Ἁγιονόρι ὁ Γ. Λαμπάκης στὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα (1892), στὴν σχετικὰ σύντομη ἔκθεσή του⁶ μαρτυρεῖ τὴν ὕπαρξη ἐκκλησιῶν στὴν ἐδαφικὴ ζώνη τοῦ κάστρου, ὄχι ὁμῶς καὶ τὴν

1. Ὁδ. Λαμψίδου, Ὁ ἐκ Πόντου ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε. (Κείμενα-σχόλια), Ἀθῆναι 1982, σ. 60, στίχ. 6-7 καὶ σ. 422.

2. Γιὰ τὴν περιοχὴ βλ. Μιχ. Σ. Κορδῶση, Συμβολὴ στὴν ἱστορίαν καὶ τοπογραφίαν τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς μέσους χρόνους, Ἀθῆνα 1981, σσ. 141-172.

3. Ὁδ. Λαμψίδου, ἐνθ' ἄν., σ. 366. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸ Ἐνόριον (Ἁγιονόρι) προέρχονται ἀπὸ τὸ πρῶτο τμῆμα τοῦ βίου πού ἐγράφη, κατὰ τὸν ἐκδότη, ἀπὸ τὸ 1005 ἕως τὸ 1025. Πρβλ. Μιχ. Σ. Κορδῶση, ἐνθ' ἄν., σσ. 157-158.

4. Μιχ. Σ. Κορδῶση, ἐνθ' ἄν., σ. 142 κέξ. — Ἰωάννου Θ. Σφηκοπούλου, Τὰ μεσαιωνικὰ κάστρα τοῦ Μορηᾶ, Ἀθῆναι 1968, σσ. 74-75. Βλ. συμπληρωματικῶς, J. Wiseman, The land of the ancient Corinthians, Göteborg [1978], σσ. 121-125.

5. Μιχ. Σ. Κορδῶση, ἐνθ' ἄν., σ. 145 κέξ.

6. Γ. Λαμπάκη, Μουσεῖον χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1892, ΔΧΑΕ Β' (1984), σσ. 21-22.

παρουσία αρχιτεκτονικῶν μελῶν ἢ γλυπτῶν, ὅπως κάμει γιὰ ἄλλους χώρους τῶν περιηγήσεών του. Τέλος ὁ J. Wiseman δημοσιεύει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ ἀγ. Νικολάου τρία τεμάχια μεσοβυζαντινῶν πεσίσσκων τέμπλου⁷.

Παρουσιάζω κατωτέρω ὅσα ἀρχιτεκτονικά μέλη φέρουν γλυπτὸ διάκοσμο ἢ ἄλλες ἐνδείξεις καὶ εὐρίσκονται συγκεντρωμένα στό προαύλιο τῆς ἐνοριακῆς ἐκκλησίας, τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου. Ἀσφαλεῖς πληροφορίες γιὰ τὴν προέλευσή τῶν δέν ἔχομε, οὔτε γιὰ τίς συνθήκες εὐρέσεως καί, ὅπως εἶναι φυσικό, δυσχεραίνεται ἡ συναγωγή τοπογραφικῶν συμπερασμάτων ἀλλὰ καὶ τυχόν συμπληρωματικῶν χρονολογικῶν τεκμηριῶν. Ἐχουν συγκεντρωθῆ μαρμάρινα ἰωνικά κιονόκρανα⁸ σχεδόν ἀκέραια (Πίν.35-36)⁹, κορμοὶ ἀρραβδῶτων κίωνων, μικρότεροι κιονίσκοι, ὀκταγωνικός κιονίσκος βυζαντινοῦ τέμπλου, κ.ἄ. Τὰ ἀρχιτεκτονικά αὐτὰ μέλη, ἀφοῦ δέν φέρουν γλυπτές διακοσμήσεις καὶ δέν μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μέ βεβαιότητα, δέν τὰ ἐξετάζομε. Τὰ περισσότερα πρέπει νὰ ἔχουν μεταφερθῆ στό Ἁγιονόρι ἀπὸ τὴν εὐρύτερη περιοχῆ (Τενέα;) ἤδη στοὺς πρώιμους μεσοβυζαντινοὺς χρόνους.

1. Τμήμα κορμοῦ κίονος μονολίθου καὶ ἀρραβδῶτου ἀπὸ πραινιωπὸ μάρμαρο, μεγίστου σῶζομένου ὕψους ± 1.50 μ. καὶ διαμέτρου ± 0.30 μ. Φέρει τέσσερις ἐγχάρακτους σταυροὺς¹⁰ ἰσοσκελεῖς (ἐλληνικούς) μέ πεπλατυσμένα τὰ ἄκρα των. Ὁ α' σταυρὸς εὐρίσκεται σέ ὕψος, ἀπὸ τὴν κολοβὴ βάση τοῦ κίονος, ± 0.40 μ., ὁ β' ± 1.15 μ., ὁ γ' ± 1.20 μ. καὶ ὁ δ' ± 1.35 μ., χωρὶς ὅμως νὰ εἶναι διατεταγμένοι στὴν ἴδια κατακόρυφο. Οἱ κεραῖες τῶν σταυρῶν, ἀπὸ δύο παράλληλες ἐγχαράξεις, σχηματίζουν ἰσοσκελετὴ τρίγωνα. Οἱ δύο (γ' καὶ δ') ἔχουν συμπληρωματικῶς τριγωνικὴ καὶ ὀξυκόρυφη ἀπόληξη στὴ βάση των (Πίν.37α). Ὁ γ' φέρει ἐκατέρωθεν τῆς ἄνω κεραίας του τὴν γνωστὴ σύντμηση IC XC.

7. J. Wiseman, ἔνθ' ἄν., σ. 123 εἰκ. 183 καὶ σ. 124.

8. Πρβλ. J. Wiseman, ἔνθ' ἄν., σ. 124 καὶ εἰκ. 185, ἰωνικὸ κιονόκρανο ἐντοιχισμένο στό νότιο τοῖχο τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἀγ. Νικολάου.

9. Οἱ στροφές τῶν ἐλίκων εἶναι κανονικὲς καὶ οἱ μεταξὺ των αὐλακῶσεις ἀρκετὰ κοῖλες· στὸν ἐχῖνο φέρουν ὡὰ καὶ στίς γωνίες φυλλώματα. Γιὰ τὰ ἰωνικά κιονόκρανα βλ. σχετικῶς D. Theodorescu, Le chapiteau ionique grec. Essai monographique, Genève 1980. Γιὰ τὴν χρῆση ἰωνικῶν κιονοκράνων στίς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς στὸν R. Kautzsch, Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des spätantiken Kapitells in Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert, Berlin-Leipzig 1936, σ. 165 κέξ, καὶ Ἄν. Κ. Ὁρλάνδο, Ἡ ζυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τόμ. Β', Ἀθῆναι 1954, σ. 315 κέξ.

10. Πρβλ. J. Wiseman, ἔνθ' ἄν., σ. 123, εἰκ. 184 καὶ σ. 124.

Ἡ χάραξη σταυροῦ σέ κίονες εἶναι γνωστή στοὺς Μέσους Χρόνους· περισσότερο ὅμως διαδεδομένη εἶναι ἡ συνήθεια αὐτὴ στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο¹¹ —ὅπου ἡ παρουσία τοῦ ἔχει καὶ τὴν ἔννοια τοῦ ἐξαγνιστικοῦ συμβόλου—, θεωρῶ δὲ πιθανόν ὅτι ὁ κορμός τοῦ κίονος μὲ τούς σταυρούς ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ.

Χρονολόγηση: 5ος-6ος μ.Χ. αἰ.

2. Κιονίσκος ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο, ἀκέραιος καὶ ἀρράβδωτος (Πίν.37β), συνολικοῦ ὕψους $\pm 1.48\mu$. Ἔχει τετράπλευρη βάση διαστάσεων $\pm 0.18 \times 0.19 \mu$. καὶ ἄνωθεν αὐτῆς τρεῖς εὐθύγραμμες ἀλλεπάλληλες ταινίες.

Τὸ κιονόκρανο (Πίν. 38α), συμφύες μὲ τὸν κιονίσκο, ἔχει ὕψος $\pm 0.15 \mu$. καὶ διαχωρίζεται ἀπὸ τὸν κυρίως κορμὸ μὲ ἐλαφρῶς ἐξεργη ταινία¹² πλάτους $\pm 0.03 \mu$. Ἀνήκει στὸν γνωστὸ κορινθιάζοντα ἀπλό τύπο, μὲ γλυπτὸ διάκοσμο χωρὶς ἀξιώσεις, καὶ μὲ ἀνακεκαμμένα φύλλα κάτω ἀπὸ τίς τέσσερις ἀντίστοιχες γωνίες τοῦ ἄβακος.

Παρόμοιους κιονίσκους μὲ κορινθιάζον κιονόκρανο εὐρίσκομε, ὡς παραδείγματα, στίς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὲς Ἀφεντέλλη Λέσβου (β' ἡμισυ βου αἰ.)¹³, Θάσου (6ος αἰ.)¹⁴, στὸ μουσεῖο τῆς Τεγέας¹⁵ καὶ ἀνήκουν σέ κατασκευὲς φράγματος πρεσβυτερίου (τέμπλου)¹⁶. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ κιονίσκοι ἔχουν μικρὸ ὕψος (ἀπὸ 1.20-1.40 μ.), ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἐξεταζόμενος (1.48 μ.), ἐνισχύει τὴν ἄποψη αὐτῆ. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ θεωρήσῃ πρὸς στιγμὴν τὸν κιονίσκο ὡς ἀνήκοντα σέ κατασκευὴ κιβωρίου ἢ προσκυνηταρίου· ὅμως αὐτὸ δὲν εἶναι ὀρθὸ γιὰτί, πέρα ἀπὸ τὸ μικρὸ ὕψος του, ὁ κορμὸς ἔχει λεπτὴ κατασκευὴ καὶ δὲν ἐπιδέχεται πολὺ φορτίο.

Χρονολόγηση: 6ος μ.Χ. αἰ.

11. Ἐνδεικτικῶς, Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, ἔνθ' ἄν., σ. 277.

12. Ὁ κιονίσκος εἶναι στερεωμένος μὲ ἔλασμα στὸ κιγκλίδωμα τοῦ προαυλίου τῆς ἐκκλησίας· γιὰ λόγους ἀσφαλείας δὲν τὸ ἀπεμάκρυνα καὶ ἔτσι φαίνεται στίς εἰκόνες πού παραθέτω.

13. Ἀν. Κ. Ὀρλάνδου, Παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Λέσβου, ΑΔ 12 (1929), σ. 50, εἰκ. 53, 54.

14. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ σταυρικὴ βασιλικὴ τῆς Θάσου, ABME 7 (1951), σ. 31, εἰκ. 22.

15. Τοῦ αὐτοῦ, Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νικλίου, ABME 12 (1973), σσ. 91-92 καὶ εἰκ. 50.

16. Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, ἔνθ' ἄν., σ. 530.

3. Θωράκιο τέμπλου από λευκό μάρμαρο σέ τέσσερα τεμάχια (Πίν.38β), ἄριστερά καί ἄνω ἑλλιπές. Σωζόμενο μήκος ± 0.40 μ. καί ὕψος ± 0.37 μ. Τό πάχος τῆς πλακός ἀνέρχεται σέ ± 0.05 μ. Τό θωράκιο περιέτρεχε ταινία πλάτους 0.06 μ. Τό διακοσμητικό του θέμα ἀποτελεῖται ἀπό μεγάλους συμπλεκόμενους κύκλους οἱ ὁποῖοι ἐνώνονται μέ κόμβους, ὄλοι συγκροτούμενοι ἀπό διμερῆ ταινία. Τό θέμα τῶν συνδεομένων καί συμπλεκομένων κύκλων εἶναι τῆς προτιμήσεως τῶν τεχνιτῶν ἰδίως τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καί παρουσιάζεται μέ ἀρκετή συχνότητα καί ποικιλία σέ ψηφιδωτές συνθέσεις δαπέδου¹⁷.

Χρονολόγηση: 6ος μ.Χ. αἰ.

4. Ἐπίθημα ἀπό λευκό μάρμαρο διαχωριστικοῦ κιονίσκου ἢ ἀμφικιονίσκου παραθύρου, μήκους ± 0.53 μ., πλάτους ± 0.37 μ. καί ὕψους ± 0.17 μ. Φέρει διάκοσμο μόνον ἢ μία στενή κεκλιμένη πλευρά του, ἢ ὁποία προφανῶς ἦτο δρατὴ σ' ἐμφανές σημεῖο· ἢ ἄλλη ἔχει λειανθῆ.

Σχεδόν ὁλόκληρη τὴν ἐπιφάνεια καταλαμβάνει φυλλοφόρο ἀνθέμιο (Πίν.38γ) περικλειόμενο ἀπό πλατεῖα ταινία, σχηματίζοντας καρδιόσχημο περίγραμμα. Ἀπὸ τὴν ταινία φύεται ἑλικοειδῆς βλαστός (ἑλικόφυλλο) σχηματοποιημένος, μέ ἀνακαμπτόμενα φύλλα. Τό γλυπτό, χωρὶς βάθος, ἔχει ἐπεξεργασθῆ μέ τὴν ἐπιπεδόγλυφη τεχνικῆ.

Χρονολόγηση: 12ος μ.Χ. αἰ.

5. Θωράκιο (ἢ ἐπιτάφια πλάκα) ἀπό λευκό μάρμαρο (Πίν. 39), ὕψους ± 1.20 μ., πλάτους ± 0.55 μ. καί πάχους ± 0.15 μ. Κατὰ πληροφορίες προέρχεται ἀπὸ ἐκκλησία τοῦ κάστρου¹⁸. Χωρίζεται σέ δύο ζώνες· ἢ ἄνω φέρει τὸν γλυπτό διάκοσμο, ἐνῶ ἢ κάτω ἀπὸ τὴν βάση καί μέχρι ὕψους ± 0.60 μ. εἶναι λεία. Ἡ πίσω πλευρά ἔχει ἀδρά κατεργασθῆ.

Τό διακοσμητικό θέμα περικλείεται ἀπὸ ταινία, τῆς ὁποίας τό ἄνω καί δεξιό τμήμα ἔχει πλάτος 0.07 μ. καί τό ἄριστερό 0.05 μ. Μεταξὺ αὐτῆς καί τοῦ γλυπτοῦ μικρότερη ἐγκοπῆ-ταινία περιτρέχει τίς τρεῖς πλευρές τοῦ τετραπλεύρου, διακοπτομένη μόνο στό σημεῖο τῶν κιονοκράνων.

Φέρει μεγάλο ἀνισοσκελῆ (λατινικό) σταυρό —μέ κάθετη κεραία ὕψ. ± 0.42 μ., ὀριζόντια μήκ. ± 0.25 μ. καί μέ πλάτ. κεραίων 0.07 μ.— κάτω ἀπὸ τόξο βασταζόμενο ἀπὸ δύο κίονες, οἱ ὁποῖοι στέφονται μέ τεκτονικά κιονόκρανα. Στό κάτω μέρος, ἐκατέρωθεν τοῦ σταυροῦ, ὑπάρχουν δύο

17. Πρβλ. Στ. Πελεκανίδου - Παν. Ι. Ἀτζακᾶ, Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδου τῆς Ἑλλάδος. Ι. Νησιωτικῆ Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1974, πίν. 18β. 41γ, κ.ἄ.

18. Μιχ. Σ. Κορδύση, ἐνθ' ἄν., σ. 162, σημ. 2.

άντωπά πτηνά, από τὰ ὁποῖα τὸ ἀριστερό ἔχει μείνει ἀνεπεξέργαστο στίς λεπτομέρειές του. Ἀντιστοίχως στό ἐπάνω μέρος, στήν δεξιά πλευρά ὑπάρχει ρόδακας¹⁹ καί στήν ἀριστερή κύκλος (μικρός δίσκος) μέ λεία καί ἀδιακόσμητη τήν ἐπιφάνειά του, ὅπως ἄλλωστε συμβαίνει καί μέ τὸ ἀνάλογο πτηνό. Δέν μπορῶ ν' ἀντιληφθῶ ἂν τὸ ἀκατέργαστο ὀφείλεται σέ τεχνικούς λόγους ἢ μαρτυρεῖ καλλιτεχνική διάθεση καί ροπή γιά ἀπλούστευση.

Ἡ τεχνική ἐπεξεργασία τῶν θεμάτων εἶναι ἐπίπεδη, ἡ μορφή λιτή καί στιβαρή· τὸ θέμα γνώριμο στήν βυζαντινὴ γλυπτική, ὅπου ἔχομε ἔξοχα σύνθετα παραδείγματα ἰδίως σέ σαρκοφάγους²⁰. Ἀπὸ τήν τεχνοτροπία τοῦ γλυπτοῦ συμπεραίνω ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὰ χέρια ἐντόπιου τεχνίτη ἢ ὀπωσδήποτε καταγομένου ἀπὸ τήν μείζονα περιφέρεια τοῦ οἰκισμοῦ.

Λόγω τοῦ θέματος, ἀλλά καί τοῦ περιορισμοῦ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου μόνο στήν ἄνω ζώνη, κρίνω ὅτι πρόκειται γιά ἐπιτάφια πλάκα.

Χρονολόγηση: 11ος-12ος μ.Χ. αἰ.

SUMMARY

P. Velissariou, Architectural sculptures of Agionori

In this article we have studied some christian (5-6th c.) and Byzantine (11-12th c.) architectural sculptures from the village of Agionori (Corinthia).

19. Γιά τήν χρήση καί τήν νεκρική σημασία του βλ. *Θεοχ. Παζαρά*, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιας πλάκες τῆς μέσης καί ὑστερης βυζαντινῆς περιόδου στήν Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 179.

20. Ἐνδεικτικά στόν *Θεοχ. Παζαρά*, *ἔνθ' ἄν.*, πίν. 7α, β. 16β. 59α, β.

ΟΙΚΙΣΤΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΝΟΡΙΟΥ*

Από την έρευνα πού έγινε στην περιοχή, φαίνεται πώς δέν υπήρχε οικισμός στά κλασικά χρόνια. Η ανθρώπινη δραστηριότητα αρχίζει από την έλληνιστική εποχή, μέ την κατασκευή του φυλακείου¹. Η ίδρυση του οικισμού στη θέση Δραγατούρα καί στον κοντινό "Άγιο Νικόλαο όρίζεται στη ρωμαϊκή εποχή. Πιθανότατα ή άκμή του μικρού αυτού οικισμού πρέπει νά τοποθετηθεΐ άργότερα, στην ύστερορωμαϊκή καί πρωτοβυζαντινή περίοδο, εποχή στην όποία άνήκουν τά περισσότερα άρχαιολογικά εύρηματα².

Όπωσδήποτε, ή κατασκευή του φυλακείου καί ή ίδρυση του οικισμού είχαν σχέση μέ τό δρόμο πού περνούσε από εκεί³, την άρχαία Κοντοπορεία.

* Όρισμένα στοιχεία της έργασίας αυτής (κυρίως χρονολογήσεις από άρχαιολογικό ύλικό) βασίζονται στίς άπόψεις των άρχαιολόγων Ν. Δρανδάκη, Β. Κατσαρού, Π. Φάκλαρη καί, ιδιαίτερα, Α. Οικονόμου, κατόπιν επίσκεψής τους στους διάφορους χώρους.

1. *Ε. Κουρίνου-Πίκουλα - Γ. Πίκουλα - Π. Φάκλαρη*, "Άγιονόρι. Άρχαία χρόνια: Βλ. παραπάνω, σελ. 229.

2. *Ε. Κουρίνου-Πίκουλα - Γ. Πίκουλα - Π. Φάκλαρη*, ό.π., σ. 228. *J. Wiseman*, *The Land of the Ancient Corinthians*, SIMA άρ. 50, Göteborg 1978, σ. 124-25. Στην περίοδο αυτή άνήκουν θραύσματα άγγείων από τη Δραγατούρα καί ιδιαίτερα από τον "Άγιο Νικόλαο, ή περιοχή του όποίου είναι γεμάτη από όστρακα της ίδιας εποχής. Λίγες δεκάδες μέτρα ΒΑ του "Άγιου Νικολάου βρέθηκε άκέραιος λύχνος βορειοαφρικανικού τύπου, διαστάσεων 11,5×7 εκ., ό όποιος φυλάσσεται στό γραφείο της έκκλησίας. Στόν δίσκο του έχει χαραχτεί ό σταυρός της Μάλτας καί στό πλαίσιο κλαδί φοίνικα. Άνήκει στόν έκτο ή έβδομο μ.Χ. αΐ. (Η χρονολόγηση από την άρχαιολόγο Α. Οικονόμου). Στον 2ο-3ο αΐ. μ.Χ. άνήκουν οι έπιγραφές καί στόν 5ο-6ο αΐ. όρισμένα άρχι.εκτονικά μέλη, πού σήμερα έχουν μεταφερθεΐ στόν αύλόγυρο της έκκλησίας του χωριού (*Π. Βελισσαρίου*, "Άρχιτεκτονικά γλυπτά "Άγιονορίου: Βλ. παραπάνω, σ. 259-60). Ίσως οι έπιγραφές υπήρχαν επί τόπου, τά γλυπτά, όμως, είναι πιθανότερο νά μεταφέρθηκαν από άλλου.

3. *Ε. Κουρίνου-Πίκουλα - Γ. Πίκουλα, Π. Φάκλαρη*, ό.π., σ. 231. *Μ. Κορδώση*, Συμβολή στην ιστορία καί τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους, "Αθήνα 1981, σ. 43-45. Η Κοντοπορεία δέν περνούσε από τό Κεφαλάρι "Άγιου Βασιλείου, όπως άναφέρει ό *Wiseman*, ό.π., σ. 125, όπου τά άρχαιολογικά εύρηματα φθάνουν μόνο ως τον Δ' π.Χ. αΐωνα: πρβλ. καί σελ. 120 «I suspect that Kephalaria Station was in use at least, until the renaissance of the Hellenic League in 338 and 336 B.C....».

Ἡ μνεία τοῦ δρόμου ἀπὸ συγγραφεῖς τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς — πού δείχνει τὴ σπουδαιότητά του κατὰ τὴν περίοδο αὐτή— συμπίπτει μὲ τὴν πρώτη περίοδο ζωῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Ἐπομένως ἡ αὐξηση τῆς σπουδαιότητος τῆς Κοντοπορείας κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ, ὡς δρόμου πού ἔνωνε τὸν ἰσθμὸ μὲ τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο, πρέπει νὰ ἦταν ἡ αἰτία τῆς ἴδρυσης τοῦ μικροῦ οἰκισμοῦ. Δρόμος καὶ οἰκισμὸς πρέπει νὰ ὀφείλουν τὴν ἀνάπτυξή τους στὴ γειτονικὴ Τενέα, πού ἄκμασε κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωμαιοκρατίας. Ὁ ἔλεγχος τοῦ δρόμου ἐξασφαλιζόταν ἀπὸ τὸ φυλακεῖο καί, κυρίως, ἀπὸ τὴν ὀχύρωση πού ὑπῆρχε στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Ἀμπιδίτσα, στὴν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Κορίνθου (Καστράκι)⁴.

Ἡ Τενέα ἄκμασε κατὰ τὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ — πρὶν καὶ μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τῆς Κορίνθου— καὶ εἶναι βέβαιο ὅτι ἐπέζησε ὡς καὶ τὴν ὑστερορωμαϊκὴν περίοδο⁵. Ὁ μικρὸς οἰκισμὸς τῆς Δραγατούρας - Ἀγ. Νικολάου ἰδρύθηκε στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ πιθανότατα ἡ σημασία του αὐξήθηκε στὴν ὑστερορωμαϊκὴ. Ἀργότερα —στὶς ἀρχές τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου— ἡ Τενέα δὲν ὑπάρχει, ἐνῶ στὸ μικρὸ χῶρο τοῦ Ἀγιονορίου ἀκμάζει ὁ σημαντικὸς οἰκισμὸς Ἐνόριον (ὄνομασία πού πιστεύουμε πὼς ἀνήκει στὸν ἀρχαῖο οἰκισμὸ τῆς Δραγατούρας - Ἀγ. Νικολάου καὶ ἐπέζησε τῆς δύσκολης περιόδου τοῦ 7ου καὶ 8ου αἰ.). Μήπως μποροῦμε, λοιπόν, νὰ διατυπώσουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι ὁ ὀχυρωμένος χῶρος τοῦ Ἀγιονορίου ἀποτέλεσε καταφύγιο γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς Τενέας καὶ τῆς γύρω περιοχῆς ὄχι μόνον κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν σλαβικῶν ἐπιδρομῶν ἀλλὰ καὶ νωρίτερα, ὅταν τὸ 396 οἱ Γότθοι κατέλαβαν τὴν Κορίνθο, τὸ Ἄργος καὶ τὰ πολίσματα πού βρίσκονταν ἀνάμεσά τους;⁶ Ἀπὸ ἴχνη καταστροφῆς πού ὑπάρχουν στὸν Φλιούντα, ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ Γότθοι πέρασαν ἀπὸ ἐκεῖ. Εἶναι πιθανότερο, ἐπομένως, οἱ ἐχθροὶ νὰ εἰσχώρησαν στὴν πεδιάδα τοῦ Ἄργους μέσω τῶν δυτικότερων διαβάσεων (τῶν Δερβενακίων ἢ τῆς Νεμέας) καὶ ὄχι μέσω τῆς Κοντοπορείας, πού φυλασσόταν. Τὸ ἴδιο πρέπει νὰ ἔγινε καὶ μὲ τοὺς Σλάβους ἐπιδρομείς, οἱ ὅποιοι διευκολύνονταν νὰ περάσουν ἀπὸ τὰ ἀφύλακτα δυτικὰ στενά, μπροστὰ ἀπὸ τὰ ὅποια ὑπῆρχαν τὰ εὐάλωτα πολίσματα Κλεωνές, Νεμέα καὶ Φλιούς —ἀπὸ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες, παρατηρήθηκαν στὴ Νεμέα καταστροφές, πού ἀποδίδονται σὲ Σλάβους ἐπιδρομείς— γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὸ ἀνατολικότερο ὀχυρωμένο

4. *Μ. Κορδῶση*, ὁ.π., σ. 152 κ.ε. Γύρω ἀπὸ τὸν κυκλικὸ πύργο τῆς κορυφῆς καὶ στὸ χῶρο πού περιβάλλεται ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ τοῖχο ὑπάρχει πλῆθος ἀπὸ ὄστρακα ἀρχαίας ἐποχῆς.

5. *Μ. Κορδῶση*, ὁ.π., σ. 67.

6. *Zosimi*, *Historia nova*, CSHB, Bonnae 1837, σ. 253-54. *Μ. Κορδῶση*, ὁ.π., σ. 60-61.

πέραςμα τοῦ Ἐνορίου. Ἐξ ἄλλου, γιά τόν ἔλεγχο τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπό Κόρινθο πρὸς Ἄργος, ἡ φρούρηση τῆς διόδου τοῦ Ἀγιοπορίου ἦταν ἀπαραίτητη. Ἀντίθετα, γιά τοὺς βαρβάρους πού ἤθελαν νά περάσουν στό νότο ἦταν ἀναγκαία ἡ παράκαμψη τῆς ὀχυρωμένης διόδου.

Ὅλα ὅσα ἀναφέραμε παραπάνω, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μεσοβυζαντινοῦ οἰκισμοῦ Ἐνόριον, τὰ ἀρχαιολογικά ἔχνη στὴν κοιλάδα πού φθάνουν ὡς τόν 7ο αἰώνα⁷, ἡ ὑπαρξη ὀχυροῦ στὴν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας (Καστράκι), πού, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὰ γύρω ὄστρακα, λειτουργοῦσε καὶ στὴν ἀρχαία καὶ στὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, καὶ ἡ σπανιότητα τῶν σλαβικῶν τοπωνυμίων στὴν περιοχὴ⁸ μᾶς κάνουν νά πιστεύουμε ὅτι ὁ ἀρχαῖος οἰκισμὸς ὄχι μόνον ἐπέζησε τῶν βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν ἀλλὰ κέρδιζε συνεχῶς σέ σημασία. Πράγματι, τὸ Ἀγιοπόρι ἀνήκει στό ἀνατολικὸ τμήμα τῆς Πελοποννήσου, ὅπου δὲν ὑπῆρχαν πολλοὶ Σλάβοι. Ἡ καλὴ ὀχύρωση τῆς διόδου — ἦταν τὸ μόνον πέρασμα τῶν στενῶν διαβάσεων πρὸς Ἄργος πού ὁ χῶρος προσφερόταν γιά ἄριστη ὀχύρωση — θά ἐξασφάλιζε τὴν ἀπρόσκοπτη ἐπικοινωνία Ἰσθμοῦ-Ἄργους καὶ Α. Πελοποννήσου, πράγμα πού θεωροῦμε ὡς ζωτικῆς σημασίας. Χωρὶς τόν ἔλεγχο τοῦ δρόμου αὐτοῦ δὲν μπορούσε νά ὑπάρχει βυζαντινὴ ἐξουσία στὴν Α. Πελοπόννησο, ἐδαφικὸ τμήμα γιά τὸ ὁποῖο εἴμαστε βέβαιοι ὅτι βρισκόταν πάντοτε ὑπὸ βυζαντικὸ ἔλεγχο⁹.

Κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο ἡ ἀνθρώπινη δραστηριότητα στὴν περιοχὴ μετατοπίζεται στὶς βόρειες παρυφές τῆς κοιλάδας καὶ στοὺς πρόποδες τῆς Νυφίτσας (θέσεις Παναγία, Φραντζῆ), ὅπου ἀναπτύσσεται ὁ κάτω οἰκισμὸς, καθὼς καὶ στὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, γύρω ἀπὸ τὸ κάστρο, ὅπως γίνεται φανερό ἀπὸ θραύσματα ἀγγείων μεσοβυζαντινῆς περιόδου¹⁰ καὶ ἀπὸ τὰ ἐρειπωμένα κτήρια, ἰδιαίτερα τίς ἐκκλησίες. Πράγματι ἡ δόμηση τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, στὶς βόρειες παρυφές τῆς κοιλάδας, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται ἀκόμη τμήματα τῶν τοίχων του, ἰδιαίτερα τοῦ ἀνατολικοῦ, ἀνήκει στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο¹¹. Ὁ ναὸς ἦταν νεκροταφεῖο,

7. *E. Κουρίνου-Πίκουλα - Γ. Πίκουλα - Π. Φάκλαρη*, ὅ.π., σ. 226 κ.έ.

8. *Κ. Οἰκονόμου*, Συμβολὴ στό τοπωνυμικὸ Κορινθίας. Τὰ τοπωνύμια Ἀγιοπορίου: Βλ. παρακάτω, σ. 285. Ἀπὸ τὰ 83 τοπωνύμια τρία μόνον εἶναι σλαβόθετα (ποσοστὸ 3,6%).

9. *J. Dujcev*, *Gronaca di Monemvasia*, Palermo 1976, σ. 18.

10. Ἡ ἐπίσημανση ὄστράκων μεσοβυζαντινῆς περιόδου στὶς παραπάνω περιοχὲς ὀφείλεται στοὺς ἀρχαιολόγους Π. Φάκλαρη καὶ Α. Οἰκονόμου.

11. Ὁ ναὸς, διαστάσεων περίπου 7×10 μ., εἶναι δομημένος μὲ ἐξαιρετικὰ καλὰ δουλεμένες πέτρες, ἰδιαίτερα στὶς γωνίες. Ἀνάμεσα στὶς πέτρες ἔχουν τοποθετηθεῖ κεραμίδια, δὲν εἶναι

πιθανότατα του κάτω οικισμού που είχε αναπτυχθεί γύρω από την πηγή του Φραντζή. Στην κορυφή του βουνού, οι εκκλησίες που βρίσκονται βόρεια του κάστρου, όπου τό έδαφος είναι πιο άπτότομο (βλ. σελ. 221, άρ. 1, 2, 8, 9), άνήκουν επίσης στη μεσοβυζαντινή εποχή (11ος και 12ος αι.)¹².

Είναι δύσκολο να όρισθεί πότε οι κάτοικοι εγκατέλειψαν την κοιλάδα και άν ό κάτω οικισμός του Φραντζή χτίστηκε σύγχρονα με τό κάστρο. Πάντως, ό τελευταίος οικισμός δέν απέχει πολύ από την άρχαία εγκατάσταση της Δραγατούρας - 'Αγ. Νικολάου. Οι κάτοικοι, φαίνεται, μετακινήθηκαν, όταν οι όχυρώσεις του μικρού λόφου της κοιλάδας τούς ήταν άχρηστες. Τό φυσικότερο, λοιπόν, ήταν να εγκατασταθούν στην πλαγιά του παρακείμενου βουνού (Νυφίτσα), όπου βρισκόταν και ή πηγή του νερού. Τό μεσαιωνικό κάστρο βέβαια χτίστηκε στό άπέναντι μικρό κωνικό βουνό όχι μόνο γιατί τό ύψωμα αυτό προσφερόταν για την κατασκευή του αλλά και για να έλέγχει την έξοδο της Κλεισούρας. 'Η μικρή αυτή μετακίνηση των κατοίκων από την κοιλάδα στις βόρειες παρυφές της ήταν σχεδόν άνεπαίσθητη και ό οικισμός πρέπει να διατήρησε τό όνομά του. Είναι φυσικό επίσης τό ίδιο όνομα να δόθηκε και στό μεσαιωνικό κάστρο (πιθανότατα κάστρο 'Ενορίου).

Μέ βάση άρχαιολογικά στοιχεία, έξάγεται τό συμπέρασμα ότι πολλοί ναοί της βόρειας πλευράς του βουνού —άνάμεσα σ' αυτούς και οι ύπ' αριθ. 1, 9, τούς όποιους θεωρήσαμε ως καθολικά μονών— πρέπει να χτίσθηκαν τον 11ο-12ο αιώνα¹³. 'Η χρονολόγηση αυτή ένισχύει την άποψη μας ότι τό βουνό ήταν μοναστικό κέντρο επί της εποχής του όσιου Μελετίου¹⁴ και ότι τό τελευταίο όνομα του οικισμού «'Αγιον 'Ορος» όφείλεται στα μοναστικά αυτά ιδρύματα¹⁵. Δέν είναι φανερό άν τά μοναστικά ιδρύματα χτίστηκαν

όμως δυνατό να καταλάβει κανείς άν σε όρισμένα σημεία σχημάτιζαν σειρές, γιατί έξωτερικά ό τοίχος καλύπτεται από σοβά. Στην κατασκευή του ναού έχει χρησιμοποιηθεί πλούσιο κονίαμα που διατηρείται ως σήμερα στέρεο. Στό μπροστινό μέρος του κυρίως ναού, κοντά στό ιερό, ύπήρχαν ως τελευταία σφηνωμένοι στό δάπεδο δύο μονολιθικοί κίονες από λευκό μάρμαρο, που σήμερα έχουν μεταφερθεί στον αύλόγυρο της εκκλησίας του χωριού. Πιθανότατα οι κίονες άνήκουν στον άρχικό ναό. Γύρω από την εκκλησία υπάρχουν καλυπτήριες πλάκες τάφων, κεραμίδια και κομμάτια από άρχιτεκτονικά μέλη.

12. *N. Δρανδάκη - Β. Κατσαρού*, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία 'Αγιονορίου: Βλ. παραπάνω, σ. 234 κ.έ.

13. *N. Δρανδάκη - Β. Κατσαρού*, ό.π., σ. 236.

14. *M. Κορδώση*, ό.π., σ. 363 κ.έ.

15. Πρβλ. *K. Οικονόμου*, ό.π., σ. 272, ό όποιος πιστεύει ότι ό τύπος 'Αγιονόρι προέρχεται από την παλαιά όνομασία 'Ενόριον στην όποία δόθηκε ό χαρακτηρισμός «άγιος», «πιθανώς από την ύπαρξη στη θέση θρησκευτικών ιδρυμάτων ή εκκλησιών».

μέσα ἢ πλάι σέ ὑπάρχουσες ἤδη ὄχυρώσεις ἢ ἂν τὰ χτίσματα τους, ἀποτέλεσαν ὄχυρώσεις, γύρω ἀπό τίς ὁποῖες ἀναπτύχθηκε ἡ μεσαιωνική κώμη. Ἐάν ὁ ὄσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε ἐπισκέφθηκε τόν οἰκισμό τοῦ βουνοῦ, ὅπως πιστεύουμε¹⁶, τότε πρέπει νά συνέβαινε τό πρῶτο, γιατί θά ἦταν δύσκολο νά ὑπῆρχε τόν 10ο αἰῶνα οἰκισμός στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ, δίχως ὄχυρώσεις. Ἴσως γι' αὐτό τό λόγο τὰ ὑποτιθέμενα μοναστήρια κατεῖχαν τή βόρεια πλευρά τοῦ βουνοῦ, πού ἦταν λιγότερο κατάλληλη γιά τήν κατασκευή οἰκημάτων (ἀπόκρημνη, τήν χτυπάει ὁ βοριάς).

Ἡ δευτέρη οἰκοδομική φάση πού παρατηρεῖται στήν κορυφή τοῦ βουνοῦ ὀρίζεται κατά τήν ἐποχή τῆς φραγκοκρατίας καί μάλιστα στόν 14ο αἰῶνα, στόν ὁποῖο ἀνήκουν τουλάχιστο δύο ναοί (Ἁγίων Ἀναργύρων, Ἁγίου Γεώργιου) καί, κατά πάσα πιθανότητα, τό μικρό νεότερο κάστρο (γουλάς)¹⁷. Καθώς φαίνεται, δέν ὑπάρχουν χτίσματα τοῦ 13ου αἰῶνα στό βουνό. Ἐχομε ἤδη ἐπισημάνει ὅτι ἀμέσως μετά τή φραγκική κατάκτηση ἡ δίοδος ἔχασε τήν ἀξία της καί οἱ ὄχυρώσεις παραμελήθηκαν¹⁸. Τό πιθανότερο λοιπόν εἶναι τό μικρό κάστρο πού σώζεται ὡς σήμερα νά χτίστηκε ἀργότερα, ὅταν οἱ κάτοικοι τῶν χαμηλῶν οἰκισμῶν κατέφευγαν σέ ἀπόκρημνα ὄχυρωμένα μέρη. Πιστεύουμε ὅτι ὁ πληθυσμός ἄρχισε νά κατοικεῖ μόνιμα πιά στό βουνό ἀπό τό τέλος τοῦ 13ου - ἀρχές 14ου αἰ., τό μικρό φρούριο, ὅμως, ἴσως χτίστηκε ἀκόμη ἀργότερα.

Ἐστερα ἀπό τόν ἐρχομό τῶν Τούρκων, ὅταν ἄρχισαν καί πάλι νά εὐνοοῦνται οἱ ἀνοιχτοί οἰκισμοί¹⁹, τό χωριό μετατοπίσθηκε λίγο νοτιότερα, στό λαιμό πού σχηματίζεται ἀνάμεσα στό ὕψωμα τοῦ κάστρου καί στό κοντινό βουνό, ὅπου βρίσκεται ὡς σήμερα. Κατά τήν ἐποχή αὐτή χτίσθηκαν ὁ Ἁγ. Ἀθανάσιος (σήμερα νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ) καί ὁ κεντρικός ναός

16. Οἱ τοπογραφικές λεπτομέρειες πού παρέχονται στόν Βίο τοῦ ὁσίου Νίκωνα δείχνουν ὅτι ὁ οἰκισμός βρισκόταν σέ ὕψωμα. Ἐάν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι: α') ὁ ἀγρότης δῆγησε τό Νίκωνα ὡς τό δρόμο γιά τό Ἄργος, ὅπου ὁ ὄσιος «εἶχετο τῆς προκειμένης ὁδοῦ», β') ὁ ἀγρότης ἐπιστρέφοντας γιά τό χωριό του, μετά ἀπό λίγη ὥρα κάθησε νά ξεκουραστεῖ, κοιτάζοντας τόν ἅγιο πού ξεμάκραινε, γ') γιά ὅσο χρονικό διάστημα ὁ ἅγιος Νίκων προχωροῦσε μέσω τῆς κοιλάδας τόν ἐβλεπε καθαρά ὁ ἀγρότης, «ἐν περιόπτῳ τήν ἀνάκλησιν κεκτημένης τήν θέσιν ὑποδύμενον» [Σ. Λάμπρου, Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε: Νέος Ἑλλην. 3 (1906) 159-60], πρέπει νά ἀποκλείσουμε τό μικρό ὕψωμα στοῦ Φραντζῆ, ὅπου ἦταν χτισμένο ὁ κάτω οἰκισμός.

17. Α. Βον, *La Morée franque*, Paris 1969, σ. 682. Μ. Κορδῶση, ὁ.π., σ. 145. Ν. Δρανδάκη-Β. Κατσαροῦ, ὁ.π., σ. 233 κ.ε.

18. Μ. Κορδῶση, ὁ.π., σ. 168-69.

19. Β. Παναγιωτόπουλου, Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Πελοποννήσου (13ος-18ος αἰῶνας), Ἀθήνα 1985, σ. 122, 123, 194.

του χωριού, ή Παναγία (πιθανότατα 17ος αι.)²⁰, καθώς και μερικά από τά ξωκκλήσια στην κοιλάδα και στά γύρω βουνά.

Οί οικιστικές λοιπόν φάσεις πού γνώρισε τό 'Αγιονόρι είναι: α) άρχαία και ύστερορωμαϊκή-πρωτοβυζαντινή εποχή· *οίκισμός* στό μικρό λόφο τής Δραγατούρας, όπου και τό άρχαίο όχυρό, και στόν "Αγιο Νικόλαο, μέσ στην κοιλάδα, β) μεσοβυζαντινή εποχή· (κάτω) *οίκισμός* στού Φραντζή, στούς πρόποδες του παρακείμενου βουνού, όπου και ή πηγή, — *κάστρο* στην κορυφή του άπέναντι μικρού κωνικού βουνού, στην έξοδο τής Κλεισούρας, γ) ύστεροβυζαντινή εποχή· ό *οίκισμός* περιορίζεται γύρω από τό μικρό νεοφτιαγμένο κάστρο. δ) τουρκοκρατία· έλαφρή μετατόπιση του οίκισμου νοτιοδυτικά, στη σημερινή του θέση. Σ' αυτές τίς τέσσερεις φάσεις έντάσσουμε και την περίοδο των βαρβαρικων επιδρομων (7ος-8ος αι.), κατά την όποία πιστεύουμε ότι τό 'Αγιονόρι εξακολουθούσε νά έπιζει (ίσως μέ τό όνομα 'Ενόριον), προστατευόμενο από τίς όχυρώσεις τής Κλεισούρας, καθώς και τον 13ο αιώνα, μεταβατική εποχή από τή δεύτερη στην τρίτη περίοδο.

'Ο κάτω οίκισμός του μεσοβυζαντινού 'Αγιονορίου ήταν συνέχεια του άρχαίου οίκισμου. 'Ο οίκισμός αυτός, αφού άπαγκιστρώθηκε από τή μικρή όχύρωση τής Δραγατούρας, ή όποία τώρα ήταν πιά άχρηστη, χτίστηκε στό πιο φυσικό μέρος —για λόγους υγιεινούς αλλά και για νά βρίσκεται πιο κοντά στην πηγή— και έξαρτιόταν από τό μεσαιωνικό κάστρο, πού βρισκόταν σέ μεγαλύτερη απόσταση από τίς όχυρώσεις τής Δραγατούρας. 'Ο οίκισμός δηλ. τής κοιλάδας μετακινήθηκε από νότια προς τό βορρά, σέ μεγαλύτερο ύψόμετρο.

'Ο οίκισμός του βουνού, γύρω από τό κάστρο, πού τον 14ο και ιδιαίτερα τον 15ο αιώνα αποτέλεσε τον μοναδικό οίκισμό, άργότερα, επί τουρκοκρατίας, μετατοπίστηκε από τό βορρά στό νότο, σέ μικρότερο ύψόμετρο. 'Η αντίθετη φορά των δύο οίκισμών (ό χαμηλός κέρδιζε σέ ύψόμετρο, ένω ό πάνω οίκισμός έχανε) είναι χαρακτηριστική· ό κάτω δηλ. οίκισμός μετατοπίστηκε ψηλότερα στη μεσοβυζαντινή και άκόμη ψηλότερα στην ύστεροβυζαντινή περίοδο, όπου ταυτίστηκε μέ τον πάνω οίκισμό (κάστρο). Στην τουρκοκρατία, ό μοναδικός πιά πάνω οίκισμός μετατοπίστηκε λίγο χαμηλότερα και εκεί παραμένει ως σήμερα. 'Εάν ό σημερινός δρόμος προς "Αργος είχε χαραχτεί όχι μέσω Δερβενακίων αλλά μέσω τής διόδου του 'Αγιονορίου είναι βέβαιο ότι τό χωριό θά μετατοπιζόταν, στά πρώτα χρόνια του έλεύθερου ελληνικού κράτους, και πάλι στην κοιλάδα και θά

20. Ν. Δρανδάκη - Β. Κατσαρού, ό.π., σ. 251. Τ. Γριτσόπουλου, 'Εκκλησι. 'Ιστορία Κορινθίας, 'Αθήνα 1973 σ. 272.

συμπληρωνόταν, ἔτσι, ὁ κύκλος. Πράγματι, μετὰ τό 1830, οἱ περισσότεροι κάτοικοι τοῦ Ἁγιοιορίου μετακινήθηκαν χαμηλότερα, δέ δημιούργησαν ὁμως νέο οἰκισμό στήν κοιλάδα ἢ τίς παρυφές της ἀλλά μετοίκησαν σέ χωριά πού βρίσκονταν πάνω στό νέο δρόμο (κυρίως τό Χιλιομόδι), μέ ἀποτέλεσμα σήμερα τό Ἁγιοιορί νά εἶναι ἀπό τούς μικρότερους οἰκισμούς τῆς περιοχῆς.

Σχετικά μέ τό μέγεθος τοῦ οἰκισμοῦ, πιστεύουμε ὅτι ἡ μικρή ἀρχική ἐγκατάσταση τῆς Δραγατούρας, πού δημιουργήθηκε, ὅταν αὐξήθηκε ἡ σημασία τοῦ δρόμου, κέρδιζε συνεχῶς σέ σπουδαιότητα καί ἔγινε ὁ σημαντικότερος οἰκισμός τῆς γύρω περιοχῆς, μετὰ τό τέλος τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου. Στή μεγαλύτερή του ἀκμή ὁ οἰκισμός ἔφθασε στόν 12ο καί στίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰῶνα (πιθανότατα μιά μικρή πόλη)²¹. Στήν ἐποχή αὐτή ἀνήκουν καί μερικά ἀπό τᾶ ἀρχιτεκτονικά μέλη πού βρίσκονται στόν αὐλόγυρο τῆς κεντρικῆς ἐκκλησίας²². Ἡ παρακμή τοῦ οἰκισμοῦ ἀρχίζει ὕστερα ἀπό τήν ὑποταγή του στοῦς Φράγκους, τό 1205, καί θά συνεχισθεῖ τουλάχιστο ὡς τήν τουρκική κατάκτηση. Ἀργότερα, στά δύσκολα χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἡ σπουδαιότητα τοῦ Ἁγιοιορίου θά αὐξηθεῖ καί πάλι καί θά ἀποτελέσει γιά ἄλλη μιά φορά τό κεφαλοχώρι τῆς περιοχῆς. Δέ θά ἐξελιχθεῖ ὁμως σέ μικρή, ἔστω, πόλη, γιατί ἡ δίοδος ἔχασε μεγάλο μέρος τῆς ἀξίας της καί ἡ μικρή ὀχύρωση τοῦ «Γουλᾶ» δέν μποροῦσε νά συγκριθεῖ μέ τίς ὀχυρώσεις τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου.

21. *Μ. Κορδῶση*, δ.π., σ. 160-61.

22. *Π. Βελισσαρίου*, δ.π., σ. 260-261.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΕΥ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΟ ΤΟΠΩΝΥΜΙΚΟ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

ΤΑ ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΝΟΡΙΟΥ

Τό καλοκαίρι τοῦ 1986 ἐπιστημονική ομάδα ἔκανε ἐπιτόπια ἔρευνα στήν περιοχή Ἁγιοορίου Κορινθίας. Ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας αὐτῆς ἦταν καί ἡ συλλογή τῶν τοπωνυμίων τῆς περιοχῆς Ἁγιοορίου, τά ὅποια εἶχε τήν καλοσύνη νά μοῦ παραχωρήσει ὁ κ. Μιχ. Κορδώσης, μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ομάδας πού προανέφερα.

Στήν ἐργασία πού ἀκολουθεῖ ἐξετάζω τά τοπν. Ἁγιοορίου μόνο ἀπό τήν ἄποψη τῆς γλώσσας καί τῆς ἐτυμολογικῆς τους προέλευσης, ἀφήνοντας σέ ἄλλους τήν ἐξαγωγή ἱστορικῶν, τοπογραφικῶν κλπ. πληροφοριῶν πού προσφέρουν τά τοπωνύμια¹.

Τό Ἁγιοορί² βρίσκεται Ν τῆς Κορίνθου, κοντά στά σημερινά ὄρια τῶν νομῶν Κορινθίας καί Ἀργολίδας, στό φυσικό πέρασμα ἀπό τόν Ἴσθμό πρὸς τό Ἄργος καί τήν Ἀνατολική Πελοπόννησο.

Τό τοπν. ἐμφανίζεται στίς πηγές μέ τούς τύπους: Ἐνόριον, Ἁγιοορί, Ἁγιοορί, Ἀινόρι καί Ἄγιον Ὄρος³. Ἡ σημερινή ὀνομασία τοῦ τόπου Ἁγιοορί πρέπει, κατά τή γνώμη μου, νά ἀποδοθεῖ στήν παλαιά ὀνομασία τοῦ τόπου Ἐνόριον (<Ἐνόριος «αὐτός πού βρίσκεται μέσα στά ὄρια, στά σύνορα»), τό ὅποιο ἀπαντᾷ στίς πηγές (Βίος τοῦ ὀσίου Νίκωνα Μετανοεῖτε)

1. Ἡ παραχώρηση τῶν τοπν. Ἁγιοορίου καί ἡ μεγάλη ἀπόσταση ἀπό τό Γιάννινα εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ἡ ἐργασία νά παρουσιάζει ἐλλείψεις ὄχι μόνο ὡς πρὸς τίς περιγραφές τῶν τόπων, τίς παραδόσεις ἢ τά γεγονότα κλπ. πού πιθανῶς θά μπορούσαν νά δικαιολογήσουν τήν ὀνομασία τους, ἀλλά κυρίως, ὡς πρὸς τή φωνητική ἀπόδοσή τους, ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τόν Σίμο Μενάρδο «... σιάδήποτε ἐτυμολογία διαμαχομένη τήν φωνητικὴν ἀπομένει πάντοτε αὐθαίρετος, ὅσον εὐφυῶς καί ἂν δικαιολογῆται κατ' ἄλλον τρόπον». (*Ἀθηνᾶ* 18 [1905] 318).

2. Περισσότερα γιά τήν τοπογραφία καί τήν ἱστορία τῆς περιοχῆς βλ. στή διδακτ. διατριβή τοῦ Μ. Κορδώση, *Συμβολή στήν ἱστορία καί τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου κατά τοὺς Μέσους Χρόνους*, Ἀθήνα 1981 (= Κορδώση, *Κόρινθος*) καί ἰδιαίτερα στίς σελ. 141-172 καί 363-368.

3. Κορδώση, *Κόρινθος* 166, σημ. 86.

κατά τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 10. αἰ.⁴. Στόν τόπο μέ τήν ὄνομασία Ἐνόριον δόθηκε κάποια ἐποχή ὁ χαρακτηρισμός *ἄγιος*, πιθανῶς ἀπό τήν ὑπαρξη στή θέση θρησκευτικῶν ἰδρυμάτων ἢ ἐκκλησιῶν, μέ ἀποτέλεσμα τὸ τοπν. νά γίνει ἀρχικά περιφραστικό, μέ α' μέρος τῆς περιφρασης τὸ ἐπίθ. *ἄγιος*, καί ἔπειτα σύνθετο. Ἔτσι ἀπό τὸ σύνθετο τοπν. * Ἀγιοενόριο καί * Ἀγιοενόρι, μέ ἐξελιξη τοῦ -ιο σέ -ι (*αγοενορι*) προέρχεται ὁ σημερινὸς τύπος Ἀγιονόρι (*αγονορι*) μέ ἔκκρουση τοῦ *e* στό φωνηεντικό σύμπλεγμα *ae*⁵. Ἀπό τόν τύπο Ἀγιονόρι προέρχεται ὁ τύπος Ἀγινόρι (μέ ἐξέλιξη τοῦ *io*>ι: *ἄγιος*<*ἄγιος*⁶) ἀπ' ὅπου ὁ τύπος Ἀινόρι μέ ἀποβολή τοῦ μεσοφωνηεντικοῦ *γ*. Τέλος, ὁ τύπος Ἀγιον Ὅρος, ὁ ὁποῖος συναντιέται στίς πηγές, ὀφείλεται σέ ἐσφαλμένη συσχέτιση τοῦ τοπν. Ἀγιονόρι μέ τίς λ. *ἄγιος* καί *ὄρος*⁷.

Στήν περιοχή τοῦ Ἀγιονορίου συναντοῦμε καί τὰ ἀκόλουθα ἀγιώνυμα τοπν.: Ἀγία Βαρβάρα, Ἀγία Μαρίνα, Ἀγιος Βασίλειος, Ἀγιος Βλάσης, Ἀγιος Γεώργιος, Ἀγιος Ἰωάννης, Ἀγιος Ἡλίας (*qi l' yás* ὁ τύπος μέ ἀποβολή τοῦ ἀρχικοῦ *i* - στή συμμοφορά μέ τὸ Ἀι- καί συνίζηση τοῦ φωνηεντικοῦ συμπλέγματος -ία σέ *ιά*), Ἀγιος Μάμας, Ἀγιος Νικόλαος, Ἀγιος Στέφανος.

Ἀκολουθοῦν σέ ἀλφαβητική σειρά τὰ ὑπόλοιπα τοπν. τῆς συλλογῆς ἀπό τήν περιοχή Ἀγιονορίου:

Ἀγκωναράκι, τό ἀπό τὸ προσηγ. *ἀγκωναράκι*, τό «τό μικρό ἀγκωνάρι // μτφ. μικρό τεμάχιο ἀγροῦ», ὑποκορ. τοῦ οὖσ. *ἀγκωνάρι*, τὸ «γωνία ἐξέχουσα // γωνιόλιθος // λίθος μεγαλύτερος τοῦ χειροπληθοῦς» (<*ἀγκωνή* + ὑποκορ.

4. Κορδώση, Κόρινθος 156.

5. Σύμφωνα μέ τήν τάξη ὑπερίσχυσης τῶν φωνηέντων σέ ἐπαφή, ἡ σειρά εἶναι ἡ ἀκόλουθη: *a, o, u, e, i*. Ἔτσι σέ περιπτώσεις πού συναντιοῦνται τὸ *o* καί τὸ *e*, φεύγει, ἔκκρούεται, τὸ ἀσθενέστερο, δηλ. τὸ *e* καί παραμένει τὸ ἰσχυρότερο *o*: π.χ. *θεόδωρος*>*Θόδωρος*, *καλοέκανα*>*καλόκανα*, *χρῶστῶ*>*χρωστῶ*, *τρώ(γ)ετε*>*τρώτε* κλπ.

6. Ἀνδριώτη, Ἐτυμ. Λεζ., στό λ. *ἀι*.

7. Τὸ τοπν. Ἀγιονόρι δέν πρέπει νά ἀποδοθεῖ σέ σύνθεση τοῦ *ἄγιος* μέ τὸ οὖσ. *ὄριον*, τὸ «μικρὸ βουνό, βουναλάκι» (ὑποκορ. τοῦ οὖσ. *ὄρος*, τὸ), γιατί τὸ ὑποκορ. *ὄριον*, τὸ καί σπανιότατο εἶναι (βλ. Δημητράκου, Λεζ., στή λ.) καί τὸ θρησκευτικό συναίσθημα τῶν ὀνοματοθετῶν δέ θά ἐπέτρεπε τὴ δημιουργία ἐνός ὑποκοριστικοῦ γιὰ τὴ δήλωση τοῦ τόπου. Ἔτσι π.χ. τὸ τοπν. Ἀγιον Ὅρος στή Χαλκιδική, παραμένει μέ τόν ἴδιο τύπο καί στὰ γραπτά τῶν λογίων καί στό στόμα τοῦ λαοῦ. Ἐκτός αὐτοῦ ὑπάρχει καί φωνητική δυσκολία πού μᾶς ἐμποδίζει νά ἀποδώσουμε τὸ τοπν. Ἀγιονόρι στήν παραπάνω σύνθεση, ἢ διατήρηση δηλ. τοῦ -ν- στό οὐδέτερο γένος τοῦ ἐπιθέτου *ἄγιος* κατά τὴ σύνθεση, πράγμα πού δέ συμβαίνει στὰ σύνθετα οὐδέτ. προσηγορικά μέ α' συνθετικό τὸ οὐδ. *ἄγιον*. Ἔτσι ἔχουμε π.χ. *ἀγιορείτικο* (καί ὄχι *ἀγιονορείτικο), *ἀγιακάθι* (καί ὄχι *ἀγιοαγκάθι) κλπ.

κατάλ. -άρι)⁸.

Ἄλαταριά, ἡ· ἀπό τό προσηγ. *άλαταριά*, ἡ «οἱ πλάκες καί γενικότερα ὁ τόπος, ὅπου οἱ ποιμένες βάζουν ἀλάτι γιά τά ἀρνοκάτσικα» (<οὔσ. *άλάτι*, τό + παραγωγ. κατάλ. -αριά)⁹.

Ἄλώνια, τά· λιθόστρωτοι κυκλικοὶ χῶροι γιά τὸ ἀλώνισμα τῶν δημητριακῶν (<*άλώνι*, τό).

Ἄμπιδίτσα, ἡ· ὀνομασία τοῦ πρώτου ἀπὸ τά τρία βουνά ποῦ κλείνουν τὸ στεγνὸ ἀπὸ ἀνατολικά¹⁰.

Τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ φυτώνυμο, μολονότι ἡ σημερινή βλάστηση τῆς περιοχῆς δέν τό δικαιολογεῖ, ἀπὸ τό οὔσ. *άπιδίτσα* (<*άπιδιά* + ὑποκορ. κατάλ. -ίτσα) μέ ἀνάπτυξη ἀλόγου ἔρρινου κοντά στό π¹¹.

Βερβίσια, τά· τοπν. πρέπει νά σχετιστεῖ μέ τό σλαβ. *verba* «ἡ ἰτιά» (<*vrba* ἢ *vĭrba*)¹² καί τῆ σλαβ. κατάλ. -ysĭ¹³.

Ἡ λ. δίνει πολυάριθμα τοπωνύμια:

1. Ἀπὸ τόν ἐλληνόφωνο χῶρο, τά ὁποῖα κατατάσσονται ἀπὸ τόν Malingoudis¹⁴ σέ 3 κατηγορίες ἀνάλογα μέ τῆ διάθεση τοῦ σλαβ. Ἰr τό ὁποῖο ἐξελίσσεται στά ἐλληνικά:

α. Σέ ἐλλ. *ap* διὰ μέσου ἑνός σλαβ. *r*. Πβ. τά τοπν.: *Βαρπόβα* (<*Vr̥bona*), *Βαρβίτσα* (<*Vr̥bica*).

β. Σέ ἐλλ. *rou* διὰ μέσου ἑνός σλαβ. *ŕr*. Πβ. τά τοπν.: *Βρουπίστα*, *Βρουπιστά* (<*Vr̥bĭstia*) καί

γ. σέ ἐλλ. *er* ὅπως στά τοπν.: *Βέρμπα* (<*Vĭrba*) *Βερβίτσα* (<*Vĭrbica*) καί *Βερβοβίτσι* (<*Vĭrbonĭci*).

2. Ἀπὸ τό σλαβόφωνο χῶρο τά τοπν.: βουλγ. *Verba* *vĭčĭt* σερβοκρ. *Vrbica*, σλοβ. *Vrbnica*, σλοβακ. *Vrbonce*, τσεχ. *Vrbno*, ἀρχ. σορβικά *Virb-n-*, *Werben*, πολ. *Wierzbica*, οὔκρ. *Verbka*, λευκορωσ. *Verbavĭčĭ*, ρωσ.

8. Ἱστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῆς ὁμιλουμένης καί τῶν ιδιωμάτων, ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀγλωσσωτός (=IANE), στή λ.

9. IANE, στή λ.

10. Κορδῶση, *Κόρινθος* 152.

11. Γιά τὴν ἀνάπτυξη ἀλόγου ἔρρινου βλ. Φ. Κουκουλέ, «Περὶ ἀναπτύξεως ἔρρινου ἐν τῇ Νεωτέρῃ Ἑλληνικῇ». Ἀθηνά 49 (1939), 79-143.

12. Miklosich 383· Vasmer REW I 184.

13. Miklosich, *Stammbildungslehre* 345.

14. Malingoudis, *Studien* 121-122· βλ. καί 145.

*Berbonka*¹⁵.

Βιγλατούρι, τό τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό οὖσ. *βιγλατούρι, τῶ*, ὑποκοριστικό τοῦ λατιν. καταγωγῆς οὖσ. *βιγλατούρα, ἡ*¹⁶, κι αὐτό ἀπό τῆ μετοχῆ *vig(i)latus* (<φ. *vigilare* ἢ *vigliare*¹⁷) καί τῆ λατινική κατάλ. *-ura*¹⁸, κατάλ. μέ τήν ὁποία σχηματίστηκαν ἀρχικά ἀφηρημένα οὐσιαστικά: π.χ. *scriptura, cultura, clausura* κλπ. Ἐργότερα ὁμως οἱ λ. αὐτές πῆραν σημασία συγκεκριμένου οὖσ.: π.χ. *scriptura* «τό γράψιμο // τμήμα γραφῆς», *cintura* «ζώσιμο//ζώνη» κλπ. Ἔτσι καί τό *viglatura* «ἡ παρατήρηση, ἡ ἐγρήγορηση» πῆρε τῆ σημασία «παρατηρητήριον»¹⁹.

Γλιστροῦ, τοῦ ἡ ἐκφορά τοῦ τοπν. σέ γενική μέ ὀδηγεῖ στήν ὑπόθεση, πῶς πρόκειται γιά κυριώνυμο τοπν. ἀπό τό ἐπών. *Γλιστρός (πβ. καί ἐπών. *Γλίστρας, Γλιστρίδης*²⁰. Τό ἐπών. *Γλιστρός προέρχεται ἢ ἀπό τό ἐπίθ. *γλιστρός* (<*γλιστερός* μέ ἀποβολή τοῦ *ε*) ἢ ἀπό το οὐσιαστικοποιημένο ἐπίθ. *γλιστρό, τό* «χλωρό τυρί ἀπ' τό ὁποῖο δέν ἀποστραγγίστηκε ἀκόμα τό τυρόγαλο»²¹.

Γούβα, ἡ ἀπό τό ΚΝΕ *γούβα, ἡ* «ὁ λάκκος» (<μεσν. *γουβάς, ὁ* «κοιλότης»)²².

Γουλάς, ὁ τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό μεσν. *γουλάς, ὁ* (καί *κουλάς, ὁ* καί ΚΝΕ *κουλές, ὁ*) «ὁ πύργος, ἡ ἀκρόπολη» <ἀραβοτουρκ. *k üle*²³ μέ τροπή τοῦ *k* σέ *γ*, τροπή ποῦ εἶναι γνωστή ἀπό τήν μεσν. ἐποχή, ἀπ' ὅπου μαρτυροῦνται οἱ τύποι: *γαίετανόν* (< *caietanus*), *γαρδινάλιος* (<*καρδινάλιος*), *γίγγλα* (<*κίγγλα*) κλπ.²⁴

15. V. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*, Praha 1970, 195.

16. Μηνᾶ. *Μεγέθυνση*, 130.

17. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. *Λεξ.*, στή λ. *βίγλα*.

18. G. Rohlfs, *Historische Grammatik der italienischen Sprache*, 3. τόμ., 327-328· Μηνᾶ, *Μεγέθυνση* 131.

19. Ὅχι τόσο πειστική ἡ ἐρμηνεία τοῦ Φουρίκη (*Ἄθηνᾶ* 41 [1929] 100) ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει ὅτι: «Ὁρθότερα καθ' ἡμᾶς θά ἦτο ἡ συσχέτισις αὐτοῦ (τοῦ τοπν. *Βελατούρι*) μετά τοῦ *βιγλάτωρος*, οὗ ἡ ἔδρα, ἡ σκοπιᾶ, τό φυλακεῖον ἡδύνατο νά λεχθῆ βιγλατώριον...».

20. *ΟΤΕ Ἄθ.*

21. Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ. *ΙΑΝΕ*, στίς λ.

22. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. *Λεξ.*, στή λ.

23. Κριαρᾶ, *Λεξ.*, στή λ.

24. Μ. Τριανταφυλλίδη, Ἄπαντα 1, 352.

από τό *Θόδωρος* καί τή χαϊδευτική κατάλ. κυρίων ὀνομάτων -ής³³ (πβ. καί *Γιωργής, Νικολής Παυλής* κλπ.).

Ίσιωμα, τό· ἀπό τό οὖσ. *ἴσιωμα*, τό μεταρρηματικό οὖσ. τοῦ ρήμ. *ἰσιώνω*.

Καλημάντρα, ἡ· πρόκειται μάλλον ἐδῶ γιά ἓνα καταχρηστικό συνθετικό, τό ὁποῖο προέρχεται ἀπό τήν *allegro* προφορά δύο λέξεων στη φράση π.χ.: *πᾶμε στήν καλή μάντρα* > *πᾶμε στήν Καλημάντρα*. Ἡ ἴδια σύνθεση συναντιέται καί στοὺς χαιρετισμούς *καλημέρα* (<καλήν ἡμέρα), *καληνύχτα* (<καλή νύχτα) κλπ.³⁴.

Καλιγωμένη, ἡ· τό τοπν., κατά παράλειψη³⁵ τῶν οὖσ. *στράτα, ὁδός* κλπ., προέρχεται ἀπό τή θηλυκή μετοχή τοῦ ρήμ. *καλιγώνομαι*, μετοχή πού ἐδῶ χρησιμοποιεῖται μεταφορικά γιά νά δηλώσει τόν πλακοστρωμένο, τόν γκαλντεριμωτό δρόμο.

Τό ρ. *καλιγώνομαι* ἀπό τό οὖσ. *καλίγι*, τό «τό παπούτσι» (<λατ. *caliga*, -ae) + τή ρηματ. κατάλ. -ώνομαι.

Καλύβεζα, ἡ· τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ «άλβανόθετο». Προέρχεται ἀπό τό ἄλβ. οὖσ. *kal'ine* «ἡ καλύβα» (<NE *καλύβα*)³⁶ καί τήν ἄλβ. ὑποκορ. κατάλ. -zë.

Τό ἴδιο τοπν. συναντιέται καί στήν Ἀττική³⁷ καί μέ τοὺς τύπους *Καλύβιζα* καί *kaljivëza, kaljiviza* σέ ἄλλες περιοχές τῆς Πελοποννήσου³⁸.

Καμάρι, τό· ὀνομασία τοποθεσίας, ὅπου σήμερα ὑπάρχει τό ὕδραγωγεῖο τοῦ χωριοῦ. Τό τοπν. ἀπό τό ΚΝΕ *καμάρι, τό* (< μεσν. *καμάριν* < μετγν. *καμάριον*, ὑποκορ. τοῦ οὖσ. *καμάρα*)³⁹.

33. Ἡ κατάλ. ἀπό οὐδέτ. ὑποκορ. σέ -ί: *τό Θόδωρί, τό Γιωργί, τό Νικολί, τό Παυλί* κλπ. καί τό τελικό -ς πού εἶναι τό χαρακτηριστικό ληκτικό σύμφωνο γιά τό ἀρσενικό γένος στήν ὀνομαστική (βλ. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. Λεξ., στό λ. -ής).

34. Ἀντίθετα στά γνήσια συνθετικά μέ α' συνθετικό τό ἐπίθ. *καλός, -ή, -ό* ἀναπτύσσεται συνθετικό φωνῆεν -ο- π.χ.: *καλομοῖρα* (<καλή+μοῖρα), *καλοκυρά* (<καλή+κυρά), *καλονοησία* (<καλή+νόησις) κλπ., ἀλλά καί: *κακοπέραση, τρελλοπαρέα, στραβογύναικο* κλπ.

35. Εἶναι συνηθισμένος ὁ σχηματισμός τοπν. ἀπό ἐπίθετα ἢ μετοχές κατά παράλειψη τῶν οὐσιαστικῶν στά ὁποῖα ἀναφέρονται. Ἔτσι π.χ. στήν Ἠπειρο τά τοπν.: *ἡ Κρύα* (ἐνν. *πηγή*), *ἡ Καλή* (ἐνν. *βρύση*), *ἡ Κασιδιάρα* (ἐνν. *γυναίκα*), *ἡ Γυαστρωμένη* (ἐνν. μεταφορικά *πέτρα*) κλπ.

36. Meyer, *EW alb. Spr.* 170· ἡ λ. συναντιέται στά Ἀλβανικά καί μέ τοὺς τύπους: *Kol'ube, kol'ube, korube*.

37. Φουρίκη, Ἀττική 109-110.

38. Ἡλιοπούλου Κ., «Τό τοπωνυμικόν τῆς Ἠλείας». Ἀθηνᾶ 52 (1948) 177· Georgacas - Mc Donald, 309.

39. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. Λεξ., στή λ.· κατά τόν Κ. Δαγκίτση (Ἔτυμολογικό Λεξικό τῆς νεοελληνικῆς), ἡ λ. *καμάρι* πρέπει νά θεωρηθεῖ μεταρρηματικό οὖσ. ἀπό τό ρ. *καμαρώνω*, ὅπως καί τά: *βαβαλίζω-βαβάλι, ὀλημερίζω-λημέρι, ἐξαπτῶ-ξάρτι* κλπ.

Καραμπουτσιῆπος, ὁ ὄνομασία τοποθεσίας πού σήμερα ἔχει ἀμπέλια.

Τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ ὡς μία ὑβρίδια σύνθεση⁴⁰ ἀπό τό ἀλβ. *karabush-i* «τό σκιλλοκρόμυδο»⁴¹ καί τό ἑλλ. οὐσ. *κῆπος*, ὁ: *karabuskiros* καί *Karabuziros* στό στόμα τῶν ἀλβανόφωνων ἀφοῦ, σύμφωνα μέ τή φωνητική τῆς ἀλβαν. γλώσσας, τό συμφων. σύμπλεγμα *sq* πρὶν ἀπό τὰ μπροστινά φωνήεντα ἐξελισσεται σέ *ç* (=ʃ)⁴².

Καστράκι, τό ὄνομασία τῆς περιοχῆς ὅπου ὑπάρχουν ὑπολείμματα τοῦ ἑνός ἀπό τὰ δύο φρούρια, πού χτίστηκαν κατὰ τή μεσαιωνική ἐποχή στήν εἴσοδο τῆς κλεισούρας ἢ ὁποία ὁδηγοῦσε ἀπό τόν Ἁκροκόρινθο πρὸς τό Ἄργος⁴³.

Τό τοπν. ἀπό τό ΚΝΕ *κάστρο*, τό (<λατ. *castrum*) καί τήν ὑποκορ. κατάλ. -άκι. Ὁ ὑποκορ. τύπος ἴσως σέ ἀντιδιαστολή πρὸς τό μεγαλύτερο κάστρο τοῦ Ἁγιονορίου⁴⁴.

Ἐκκλησί, τό Χαλασμένο· περιφραστικό τοπν. ἀπό τή μετοχή *χαλασμένο*, τό καί τό οὐσ. *ἔκκλησι*, τό. Τό οὐσ. *ἔκκλησι* προέρχεται ἀπό τό *ἐκκλησίδιον* (ὑποκορ. τύπο τοῦ οὐσ. *ἐκκλησία* + κατάλ. -ίδιον) ἀπ' ὅπου *ἐκκλησίν* (μέ ἀποβολή τοῦ μεσοφωνηεντικοῦ *δ* καί συναίρεση τῶν δύο *i* σέ ἕνα) καί *ἔκκλησι* (μέ ἀποβολή τοῦ ἀρχικοῦ *e* στή συμπροφορά).

Κλεισούρα, ἡ ὄνομασία στενῆς διάβασης. Ἁπό τό ΚΝΕ *κλεισούρα*, ἡ (<λατ. *clausura* μέ παρετυμολογική ἐπίδραση τοῦ *κλείνω*)⁴⁵.

Κολομαρδοῦ, ἡ· τό τοπν. εἶναι κυριῶν. ἀπό τό προσωπώνυμο *Κολομαρδοῦ*, ἀνδρῶν. τοῦ ἑπῶν. *Κολομαρδάς*. Τό ἑπῶν. *Κολομαρδάς* εἶναι σύνθετο μέ

40. Ἐς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ σύνθεση εἶναι ἑλληνική σύμφωνα μέ τόν ἑλληνικό τρόπο σύνθεσης ὡν προσδιοριστικῶν συνθέτων, στά ὁποία προηγεῖται ὁ προσδιορισμός καί ἀκολουθεῖ τό προσδιοριζόμενο οὐσιαστικό: π.χ. *ἀγριοπερίστερο*, *σιταροχώραφο*, *λαχανόκηπος* κλπ. Ἀντίθετα, ἡ Ἀλβανική ἐπιτάσσει τόν ἐπιθετ. προσδιορισμό τόσο στήν περίφραση ὅσο καί στή σύνθεση: π.χ. *zemërcarë* «ὁ σκληρόκαρδος» <*zemër* «καρδιά» + *carë* «πέτρα», *gojëshpratë* «ὁ αὐστηρός ὄμιλητής» <*gojë* «στόμα» + *shpratë* «τό ξίφος», *buzërburdugë* «ὁ μέ μουμπουκένια χεῖλη» < *buzë* «τό χεῖλος» + *burbuq* «τό μουμπουκί» (Çamaj, *Wortbildung* 93).

Ἡ ἀπόδοση τέλος, τοῦ β' συνθετικοῦ σέ τσιτακισμό τοῦ οὐσ. *κῆπος* σέ *τσῆπος* δέν εἶναι σωστή, ἀφοῦ ὁ τσιτακισμός παρουσιάζεται σπάνια στήν Κορινθία καί ὁποσδήποτε δέ θίγει τή λ. *κῆπος* ἢ ὁποία ἔχει τόν κοινό ΝΕ τύπο (πληροφορία τοῦ Μ. Κορδῶση).

41. Meyer, *EW alb. Spr.* 177.

42. Camaj, *Wortbildung* 55.

43. Κορδῶση, *Κόρινθος* 141.

44. Κορδῶση, *Κόρινθος* 151, σημ. 42.

45. Ἀνδριώτη, *Ἔτυμ. Λεξ.*, στή λ.

α' συνθετ. τό πρόθημα *κολο-* πού είναι συχνό ώς α' συνθετικό επωνύμων⁴⁶: π.χ. *Κολοφούντης, Κολοφίκας, Κολοκασίδης, Κολοβελώνης* κλπ. καί τό *επών. Μαρδάς*⁴⁷ (<τουρκ. *marda* «τό δῶρο, τό φιλοδώρημα»⁴⁸).

Κονόμainer, ή· κυριών. τοπν. από τό προσωπώνυμο *Κονόμainer* πού είναι άνδρων. από τό *επών. Κονόμος* καί τήν άνδρων. κατάλ. *-ainer*. Τό *επών. Κονόμος* από τό *επών. Οικονόμος* (μέ άφαιρέση τοῦ άρχικοῦ *i-*) < μεσν. *οικονόμος* «βυζαντινός τίτλος πολιτικοῦ έκκλησιαστικοῦ ύπαλλήλου»⁴⁹.

Κουντουράνας, ό· τοποθεσία όπου υπάρχουν άσφάκες, γκορτζιές καί πορνάρια.

Πρόκειται γιά ένα φυτώνυμο περιεκτικό τοπν. από τό οὐσ. *κουντούρα*, ή «ποικιλία τοῦ δέντρου κερατέα // ποικιλία άπιδέας»⁵⁰ καί τήν περιεκτική κατάλ. *-ώνας*.

Κουρσουβά, στόν· τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ σύνθετο από τό τουρκ. έπίθ. *κ ir* «γκρίζος, πολιός»⁵¹ καί τό έπίσης τουρκ. οὐσ. *σινα* «τό κονίαμα»⁵² μέ άπόδοση τών τουρκ. *i* με *ι* στά έλληνικά⁵³. 'Η όνομασία τοῦ τόπου προέρχεται από συνεκδοχή καί δηλώνει τήν ύλη άντί εκείνου πού κατασκευάζεται από αὐτή (δηλ. τό μέρος όπου ή γκριζωπή άμμος άντί τοῦ σοφατίσματος).

Κομμάτια, τά· όνομασία περιοχής μέ χωράφια. Τό τοπν. από τό ΚΝΕ *κομμάτι*, τό κατά παράλειψη τών γενικῶν: *χωραφιῶν, κτημάτων* κλπ.

Κούτουπας, ό· όνομασία άποστρογγυλωμένου βράχου.

Τό τοπν. προέρχεται από τό οὐσ. *κούτουπας*, *δ*⁵⁴ πού είναι μεγεθοντ. τύπος τοῦ οὐσ. *κουτούπι*, τό «παχύς, άποστρογγυλευμένος (Λευκάδα) // τό

46. Τό πρόθημα *κολο-* έχει συνήθως μειωτική σημασία.

47. ΟΤΕ 'Αθ.

48. Steuerwald 608.

49. Τριανταφυλλίδης 47.

50. Δημητράκου, Λεξ., στή λ.

51. Steuerwald 525.

52. Stauerwald 826· ή λ. γνωστή καί στήν ΚΝΕ μέ τόν τύπο *σουβάς, ό*.

53. Όπως στά έλληνικά έτσι καί στά τούρκικα ό έπίθετ. προσδιορισμός προηγείται τοῦ προσδιοριζόμενου οὐσ. στή σύνθεση, όπως φαίνεται στά τουρκ. σύνθετα: *karagöz, Karadeniz* κλπ.

54. 'Η λ. συναντιέται στή Ρούμελη μέ τή σημασία «σβέρκος» (βλ. Θαν. Παπαθανασοπούλου, *Γλωσσάρι ρουμελιώτικης ντοπιολαλιάς* 1982, σ. 94).

μαλλί πού κουρεύεται στίς ἀρχές φθινοπώρου»⁵⁵ + μεγεθυντ. κατάλ. -ας⁵⁶. Τό οὐσ. *κουτούπι* εἶναι μεταρρημ. οὐσ. ἀπό τό ρ. *κουτουπιζω*⁵⁷ κι αὐτό, ὅπως καί τό ρ. *κουτουπώνω* (τό ρ. συναντιέται κατά τόπους μέ τίς σημασίες: «κάνω κούτουπο, ἐφορμῶ» καί *κουτουπώνομαι* «ἔρχομαι στά χέρια, παλεύω-Ζάκυνθος⁵⁸, «πιάνω ἀπό τό σβέρκο» — Ροῦμελη⁵⁹, «ἐπιτίθεμαι πρός ἀσέλγειαν» — Λευκάδα⁶⁰, «ἀρπάζω βίαια ἢ μέ ὀρμή» — Ζάκυνθος⁶¹, «ἀποκρύπτω//ἔξαπατῶ//ἀποπλανῶ» — Ἕπειρος⁶²)⁶³, ἀπό τό τουρκ. *kuutup* «τό κέντρο, τό κεντρικό σημεῖο»⁶⁴ μέ τή σημασιολογική ἐξέλιξη: «κέντρο» → «στρογγυλός» → «κεντρῶνω, σημαδεύω, ἐπιτίθεμαι» → «ἐπιτίθεμαι πρός ἀσέλγειαν» → «ἀποπλανῶ//ἔξαπατῶ//ἀποκρύπτω.

Ἡ ὀνομασία τοῦ βράχου (καί τῆς γύρω περιοχῆς) ἀπό τό στρογγυλό σχῆμα του.

Κουτρούλη, τοῦ· τό τοπν. εἶναι κυριῶν. ἀπό τό ἐπῶν. *Κουτρούλης*⁶⁵ κι αὐτό ἀπό τό ἐπίθ. *κουτρούλης*, ὁ «ὁ κουρεμένος, ὁ φαλακρός». Ἡ λ. (ἤδη μεσαιωνική) προέρχεται ἢ ἀπό τά λατ. *scutira* «βαθύ πιάτο» καί *scutula* μέ σημασιολογική ἐπίδραση τοῦ οὐσ. *κούτρα*⁶⁶ ἢ ἀπό τίς λ. *κούτρα* καί *τροῦ-*

55. Χ. Λάζαρη, *Τά Λευκαδίτικα Ἰωάννινα* 1970, 81· Εὔ. Μπόγκα, *Τά γλωσσικά ἰδιώματα τῆς Ἑπείρου*, τόμ. 2 (1966) 141· ἀπό τή σημασία «παχύς, ἀποστρογγυλωμένος» καί ἐπῶν. *Κουτούπης* (Ἕπειρος, βλ. Μπόγκα, ὅπ.).

56. Μηνᾶ, *Μεγέθυνση* 144 κέξ.

57. Μπόγκας 2 141.

58. Α. Ζώη, *Λεξικόν ἱστορικόν· καί λαογραφικόν Ζακύνθου*, Ἀθήναι 1963, 2, 230· Ντ. Κονόμου, *Ζακυθηνό Λεξιλόγιο*, Ἀθήνα 1960, 27.

59. Θαν. Παπαθανασόπουλος, ὅ.π.

60. Χ. Λάζαρης, ὅ.π.

61. Ντ. Κονόμος, ὅ.π.

62. Μπόγκας 1, 195.

63. Πβ. ἐπίσης καί τά: *κουτουπωμένος* «ὁ πιασμένος μέ πονηριά» (Ροῦμελη), *κουτούπωμα*, *τό «ἢ σύλληψη»* (Ροῦμελη), καί «ἡ συμπλοκή» (Ζάκ.), *κουτουπωσία*, ἢ «ἡ βίαια ἄρπαγή» (Ζάκ.), *κουτουπός*, ὁ, «ὁ κοντούλης, ὁ ὄλοστρόγγυλος» (Ἕπειρος, βλ. Μπόγκα, ὅπ. 222), *κούτουπος*, ὁ «πάλη πολλῶν ἀνθρώπων σέ συνωστισμό» (Ζάκ.).

64. Steuerwald 570.

65. Τριανταφυλλίδης 62.

66. Κριαρά, *Λεξ.*, στή λ.· λιγότερο ὀρθή κατά τή γνώμη μου ἢ ἐρμηνεία τοῦ Φιλήντα (*Γλωσσολογ.* I, 25), ἀφοῦ στό προσδιοριστικό σύνθετο *κουτρο-τρούλης, πού ἐπικαλεῖται γιά τήν ἐτυμολόγησή τοῦ *κουτρούλης*, ὁ ἐπιθετ. προσδιορισμός κατέχει τή β' θέση ἀντί τῆς κανονικῆς

λος⁶⁷. Ἡ λ. ὡς κύριο ὄνομα ἤδη στό Χρονικό τοῦ Μορέως⁶⁸.

Κώστα τό Κλαρί, τοῦ περιφραστικό τοπν. ἀπό τό βαφτ. *Κώστας* καί τό ὄσ. *κλαρί*, *τά*, λ. πού ἐδῶ χρησιμοποιοεῖται ὡς περιληπτική γιά νά δηλώσει τά πολλά ἄγρια δέντρα, τό δάσος ἀπ' ὅπου οἱ κτηνοτρόφοι μάζευαν τροφή γιά τά ζῶα.

Λαγκάδες, οἱ ὀνομασία χωραφότοπου μέσα σέ κοιλάδα. Τό τοπν. ἀπό τό ὄσ. *λαγκάδα*, ἢ «ρεματιά, κοιλάδα». Ἡ λ. *λαγκάδα* εἶναι δυνατό νά προέρχεται ἢ ἀπό τό ΚΝΕ *λαγκάδι*, *τό* (<μεσν. *λάγκος* «κοιλάδα» + ὑποκορ. κατάλ. -*ἀδι*⁶⁹), καί τή μεγεθунт. κατάλ. -*α* ἢ ἀπό τό μεσν. *λαγκάς* «λαγκάδι» καί ἰδιαίτερα ἀπό τήν αἰτιατ. *λαγκάδα*⁷⁰ κατὰ τό πέρασμα τοῦ ἐνικοῦ ἀριθμοῦ τῆς γ' κλίσης στό μορφολογικό σύστημα τῆς *α'* π.χ. *ἀγελάδα*, *σορβάδα* κλπ. Ὁ πληθ. ἀριθμός τοῦ τοπν. ἀναλογικά πρὸς τά πολλά χωράφια πού ὑπάρχουν στήν περιοχή.

Λάκα, ἢ πρόκειται γιά ὀνομασία ἐπίπεδης περιοχῆς.

Ἡ ἐδαφολογική διαμόρφωση τῆς περιοχῆς δέν ἐπιτρέπει τήν ἀπόδοση τοῦ τοπν. στό ἑλλ. *λάκκα*, ἢ, μεγεθ. τύπο τοῦ *λακκ-ί(ον)*⁷¹. Ὁ μορφολογικά μεγεθυντικός τύπος δέν εἶναι καί σημασιολογικά μεγεθυντικός, ἀφοῦ σημαίνει ὅτι καί τά *λάκκος*, ὁ καί *λακκί*, *τό*: «ὅ,τι καί ὁ λάκκος // μικρά κοιλότης, ἰδίως ἐπὶ ἐδάφους // ὁ πέριξ δασωδῶν ἐκτάσεων ἄδενδρος χῶρος»⁷².

Ἐπειδὴ ὁμως μέ τή λ. ὀνομάζεται μιὰ ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, θά ἦταν προτιμότερη ἢ ἀπόδοση τοῦ τοπν. στό ἀρβανίτικο *lakë* (καί ἔναρθρα *laka*) «ἴσιωμα, ἰσιότοπος, ἐπίπεδο χωράφι»⁷³, σημασίες οἱ ὁποῖες δέ συναντιοῦνται στά ἑλλην. *λάκκα*, *λακκί* κλπ. Γι' αὐτό προτιμότερη ἢ ὀρθογράφηση τοῦ τοπν. μέ ἓνα κ.

Λάκκος, ὁ περιοχή ὅπου ὑπάρχει φυσικό κοίλωμα. Ἀπό τό ΚΝΕ *λάκκος*, ὁ.

σύνθεσης *τρουλοκούτρης, δηλ. «ἐκεῖνος πού ἔχει κούτρα σάν τροῦλο» πβ. τά προσδιοριστικά σύνθετα: *κρασοπότηρο*, *νερόμυλος*, *λαχανόκηπος* κλπ.

67. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. Λεξ., στή λ.

68. Βλ. The Chronicle of Morea (ἔκδ. J. Schmitt), στίχ. 3060-1: Ἀκούσων τοῦτο ὁ Ἄγγελος ἐκεῖνος Καλοϊωάννης, Κουτρούλης [εἶχεν] τό ἐπίκλην του, δεσπότης / τῆς Ἑλλάδος.

69. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. Λεξ., στή λ. *λαγκάδι*.

70. Κριαρά, Λεξ., στίς λ. *λαγκάδι*, *λαγκάδα*. Μηνᾶ, *Μεγέθυνση*, 60, σημ. 2.

71. Μηνᾶ, *Μεγέθυνση* 41, 70. Ἀνδριώτη, Ἔτυμ. Λεξ., στή λ.

72. Δημητράκου, Λεξ., στή λ.

73. Georgacas-McDonald 25, 35, 321. Φουρίκη, Ἀττική 120.

Λευτερόπυργος, ὃ ἡ ὀνομασία τῆς περιοχῆς δέν εἶναι δυνατό νά ἀποδοθεῖ σέ σύνθεση τοῦ βαφτ. *Λευτέρης* + τό οὐσ. *πύργος*, ἐπειδὴ στήν περίπτωση κυρίου ὀνόματος ὡς α' συνθετικοῦ δέν θά ὑπῆρχε σύνθεση, ἀλλά περίφραση, ὅπως π.χ. τό *Ἀλώνι τοῦ Κώστα, ὁ Μύλος τοῦ Μίσιου* κλπ. καί ὄχι **Κωσταλώνι, *Μισιόμυλος* κλπ. Γι' αὐτό τό σύνθετο τοπν. πρέπει νά ἔχει σχέση μέ τό ἐπίθ. (ἐ)λευθερός καί τό οὐσ. *πύργος, ὁ* καί νά ἀποδοθεῖ ἡ ὀνομασία τοῦ τόπου σέ γεγονός πού ἡ προφορική παράδοση δέ διέσωσε.

Λευτέρη, τοῦ· τό τοπν. εἶναι κυριώνυμο ἀπό τό βαφτ. *Λευτέρης*. Ἄγνωστη ἡ αἰτία τῆς ὀνομασίας. Τό βαφτ. *Λευτέρης* ἀπό τό Ἑλευθέριος μέ ἀφαίρεση τοῦ ἀρχικοῦ ἄτονου ε-, τροπή τοῦ *θ>fi* (ἀνομοίωση διάρκειας) καί τροπή τῆς κατάλ. -ιος σέ -ης.

Λιβέσι, τό· τοποθεσία μέ χωράφια.

Τό τοπν. πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό σλαβ. *λενѣ* «ἀριστερός»⁷⁴ καί τὴν ἐπίσης σλαβ. κατάλ. -ežь⁷⁵.

Τῆς ἴδιας ἐτυμολογικῆς ἀρχῆς εἶναι τό τοπν. *Λέβιτσα* (Ἡλεία)⁷⁶ καί ἀπό τό σλαβόφωνο χῶρο τά: βουλγ. *Lena Reka*, σερβοκρ. *Lena Reka*, σλαβ. *Levica*, σλοβακ. *Levice*, τσέχ. *Levý Hradec*, πολ. *Lewice* (ἀπ' ὅπου καί τό οἰκογενειακό *Lewicki*)⁷⁷.

Λιθάρι, τό Καρφωμένο· ὀνομασία περιοχῆς, ὅπου, σύμφωνα μέ τὴν παράδοση, εἶχαν καρφώσει, πάνω στόν ἐπίπεδο βράχο, τὴν πανοῦκλα.

Λιός, τῷ Χωράφι τοῦ· περιφρ. τοπν. ἀπό τό οὐσ. *χωράφι, τό* καί τὴ γεν. *Λιός* τοῦ βαφτ. *Λιάς*⁷⁸, γενική⁷⁹ πού εἶναι σχηματισμένη ἀναλογικά πρὸς τίς γενικές: τ' *Ἀιαντρίός, τ' Ἀιλίός, τ' Αἰμηνός* κλπ., ὅταν πρόκειται νά δηλωθεῖ ἡ ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τῶν ἀγίων, γενικές πού σχηματίζονται μέ ἐπίδραση τῆς γλώσσας τῆς ἐκκλησίας⁸⁰.

Μαρδίκη, ὁ Βράχος τοῦ· περιφρ. τοπν. ἀπό τό οὐσ. *βράχος, ὁ* καί τό ἐπών.

74. Miklosich 168· Vasmer *REW* II 24.

75. Miklosich, *Stammbildungslehre* 343· Vasmer 304, ὅπου παρατίθενται σλαβικά τοπν. τοῦ ἐλληνόφωνου χῶρου σέ -ežь.

76. Vasmer 142.

77. VI. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*, Praha 1970, 112· Vasmer, ὅπ.· γιὰ σχετικὰ προσωπωνύμια βλ. G. Schlimpert, *Slawische personennamen in mittelalterlichen Quellen zur deutschen Geschichte*, Berlin 1978, 76.

78. Μπούτουρας, 68.

79. Ὁ τύπος τῆς γεν. δέν ἐπιτρέπει τό συσχετισμό τῆς μέ τό βαφτ. *Λιός* — ἀπό τό *Λέων* καί *Λέος* μέ ἀντικατάσταση τοῦ -ν ἀπό τό -ς, ἀφοῦ τό -ν δέ γινόταν αἰσθητό ὡς ἀπόληξη ἀρσ. οὐσιαστικοῦ (πβ. καί τὰ *Σάχος*<*Σάχων*, *Χαρίτος*<*Χαρίτων*, *Σόλος*<*Σόλων* κλπ.) καί *Λιός* μέ συνίζηση (βλ. Μπούτουρα 105).

80. Βλ. Γ. Ἀναγνωστοπούλου, «Περὶ τῆς κλίσεως τῶν ὀνομάτων καί ἀντωνυμιῶν ἐν τῷ

Μαρδίκης (<τουρκ. *marda* «τό άπόρριμμα, τό άχρηστο πράγμα»⁸¹ καί τήν τουρκ. κατάλ. -*ik*⁸²). Πβ. καί έπων. *Μαρδικιάν*⁸³.

Μαρδίκη, ή Γούβα τοῦ τό τοπν. άπό τό ΚΝΕ *γούβα* (βλ. γιά τή λ. στό τοπν. *Γούβα*) καί τό έπων. *Μαρδίκης* (βλ. στό προηγούμενο τοπν.).

Μελίσσι, τό ζωώνυμο τοπν. άπό τό ΚΝΕ *μελίτσι*, τό.

Μουρίτζα, ή όνομασία τοποθεσίας μέ πουνάρια. Τό τοπν. είναι φυτώνυμο άπό τό άλβ. οὐσ. *murriz-i* «ή κράταιγος»⁸⁴ καί ιδιαίτερα άπό τόν τύπο τοῦ πληθ. *murriz-a* μέ άνομοίωση διάρκειας τοῦ *z* σέ *d* άπό επίδραση τοῦ *r*.

Πβ. καί τά ίδιας έτυμολογικής άρχής τοπν.: *Μουρίζα* καί *Μουρίζι* άπό τήν Τριφυλία⁸⁵, *Μουρτζιά*, ή (*Ζαγόρι-΄* Ασπροπόταμο), *Μουριζά*, ή, *Μουρτζές*, *οί* (Τριφυλία), *Μουρτζιές*, *οί* (Κατσανοχώρια ΄Ιωανν.), *Μουρτζι*, τό (Λάκκα Σουλίου) κλπ.⁸⁶

Μουστραχώνι, τό τό τοπν. προέρχεται άπό τήν περίφραση *στοῦ Μούστου τό Τραχώνι*: *stu mústu to trachóni*>**stu mustutrachóni* (συλλαβική άνομοίωση του *to*)>*stu mustirachóni* (μέ άποκοπή τοῦ *u* καί άπλοποίηση τῶν δύο *l*).

Τό έπων. *Μούστος* (καί ώς *α΄* συνθετικό σύνθετων έπων. π.χ. *Μουστογιάννης*, *Μουστοξίδης* κλπ.⁸⁷) προέρχεται άπό τό ΚΝΕ *μούστος*, *ό* (<λατ. *vinum mustum* «νέο κρασί»⁸⁸) καί τό οὐσ. *τραχώνι*, ύποκορ. τοῦ ΑΕ *τραχών*, -ώνος «τό τραχύ, άνάμαλο έδαφος, βραχώδης, πετρώδης τόπος»⁸⁹.

Μπούφου, *ό Βράχος* τοῦ περιφρ. τοπν. άπό τά οὐσ. *βράχος*, *ό* καί

ιδιώματι τοῦ Ζαγορίου». *Άφιέρωμα εἰς Γ. Ν. Χατζιδάκιν*, έν Ἀθήναις 1921, 182.

Λέγονται επίσης καί οἱ γενικές: τ΄ *Άιαντρέα ή εκκλησία*, τ΄ *Άιμηνά τό τέμπλο* κλπ., όπως επίσης καί οἱ γεν. τῶν βαφτ. τοῦ Ἀντρέα, τοῦ (Ή)λία, τοῦ Μηνᾶ κλπ. Πβ. καί τά Ἑπειρωτικά: τ΄ *Θανάσ΄* (βαφτ.) — τ΄ *Άι-Θανάσ΄* τό... — τ΄ *Άι-Θανασιού* (ή μέρα τῆς γιορτῆς) τ΄ *Γιώργ΄* (βαφτ.) — τ΄ *Άι-Γιώργ΄* τό... — τ΄ *Άι-Γιουργιού* (ήμέρα τῆς γιορτῆς) τ΄ *Βασίλ΄* (βαφτ.) — τ΄ *Άι-Βασίλ΄* ή... — τ΄ *Άι-Βασιλιού* (ή μέρα τῆς γιορτῆς) τ΄ *Δημήτρ΄* (βαφτ.) — τ΄ *Άι-Δημήτρ΄* ό... — τ΄ *Άι-Δημητριού* (ή μέρα τῆς γιορτῆς) κλπ.

81. Steuerwald 610.

82. H. J. Kissling, *Osmanisch-türkische Grammatik*, Wiesbaden 1960, 234.

83. ΟΤΕ Ἀθ.

84. Γκίνης 263 Meyer, *EW alb. Spr.* 292.

85. Georgacas- McDonald 199, 334.

86. Κ. Οἰκονόμου, *Τοπωνυμικό Ζαγορίου*, ΄Ιωάννινα 1986, 255, 276, 570.

87. ΟΤΕ Ἀθ.

88. Ἀνδριώτη, *Έτυμ. Λεξ.*, στή λ.

89. Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ. *τραχών*: Μηνᾶ, *Μεγέθυνση* 146, 152.

μπούφος, ὁ (<λατ. *bufus*)⁹⁰.

Μπροσχώρα, ἡ ἢ Ἐμπροσχώρα, ἡ: σύνθετο τοπν. ἀπό τό τοπ. ἐπίρρ. *μπρός* (<ἐμπρός) καί τό οὐσ. *χώρα*, ἡ «ὁ τόπος, τό μέρος // ἡ ὑπαιθρος, οἱ ἀγροί»⁹¹.

Ἄλλο τῆς *Ἐμπροσχώρα* σύνθετος ἀπό τό ἐπίρρ. *ἀμπρός*, πού προέρχεται ἀπό τό *μπρός* μέ πρόθεση ἀρχικοῦ α- στή συμπροφορά μέ τό οὐδ. ἄρθρο στόν πληθυντικό: *τά μπρός χωράφια, κτήματα* κλπ., καί τό οὐσ. *χώρα*, ἡ.

Μύτακας, ὁ: τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό οὐσ. *μύτακας*, ὁ «τό ἀκρωτήριο», πού εἶναι μεγεθ. τύπος τοῦ οὐσ. *μύτη*, ἡ + τῆ μεγεθ. κατάλ. -*ακας*⁹².

Ἡ λ. ὡς τοπν. συναντιέται ἐπίσης στή Μάνη, στή Σύρα, στή Χίο καί στή Ρόδο⁹³.

Ντάρνιζα, ἡ: φυτών. τοπν. ἀπό τό ἄλβ. *dardhë-a* «ἡ ἀχλαδιά»⁹⁴ καί τήν ἄλβ. ὑποκορ. κατάλ. -*za*.

Τό ἴδιο τοπν. συναντιέται ἐπίσης στήν Κέω⁹⁵ καί μέ τόν τύπο *Ντάρδιζα* (6 φορές) στήν Ἀττική⁹⁶. Πβ. ἀκόμη τά: *Ντάρδα*, ἡ, *Ντάρδες*, οἱ καί τά περιφραστικά: ἡ *Ντάρδα Γκιόννη*, ἡ *Ντάρδα Μάδαρη*, ἡ *Ντάρδα Κόκλια*, ἡ *Ντάρδα-κούκια*, ἡ *Ντάρδα-Λένα* κλπ. ἀπό τήν Πελοπόννησο⁹⁷.

Νυφίτσα, ἡ: τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ μᾶλλον φυτώνυμο καί νά ἀποδοθεῖ στό οὐσ. *νυφίτσα*, ἡ, λέξη πού χρησιμοποιεῖται γιά νά δηλωθεῖ εἶδος κυκλάμινου (*cyclamen species*)⁹⁸. Ἡ λ. σέ περιληπτικό ἐνικό.

Ἐρνιόβραχος, ὁ: τό σύνθετο τοπν. μέ β' συνθετικό τό οὐσ. *βράχος*, ὁ εἶναι δυνατό νά θεωρηθεῖ ἡ ζωάνυμο ἢ καρπώνυμο, ἀφοῦ τό α' συνθετικό του μπορεῖ νά προέρχεται ἡ ἀπό τό οὐσ. *ἔρνιο*, τό (<*ἔρνεον*, τό μέ συνίζηση) ἡ ἀπό τό οὐσ. *ἔρνιος*, ὁ «τό ἀγριόσυκο, (<*ἔρνεός*, ὁ).

Παλαμίδι, τό: τό τοπν. εἶναι φυτώνυμο καί προέρχεται ἀπό τό οὐσ. *παλαμίδι*, τό «τό φυτό ὄνωνις» (*ononis antiquorum*)⁹⁹ σέ περιληπτικό ἐνικό.

90. Ἀνδριώτη, Ἐτυμ. Λεξ., στή λ.

91. Δημητράκου, Λεξ., στή λ. (ἀρ. 2, 8).

92. Μηνᾶ, *Μεγέθυνση* 157.

93. Μηνᾶ, *Μεγέθυνση*, δ.π.

94. Γκίνης 79.

95. Ἰω. Θωμοπούλου, *Μελέτη τοπωνυμική τῆς νήσου Κέω*, Ἀθήναι 1963, 120.

96. Φουρίκη, Ἀττική 143.

97. Georgacas-McDonald 299.

98. Δημητράκου, Λεξ., στή λ. Χελδράιχ-Μηλιαράκης 95.

99. Δημητράκου, Λεξ., στή λ. Χελδράιχ-Μηλιαράκης 28.

Τό ἴδιο τοπν. συναντιέται (2 φορές) στήν Τριφυλία καί τήν Ὀλυμπία καί σέ πληθυντικό ἀριθμό: *Παλαμίδια*, τά στήν Τριφυλία¹⁰⁰.

Παρασπόρι, τό· τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό ἦδη μεσν. οὐσ. *παρασπόρι*, τό, λ. ἡ ὁποία χρησιμοποιεῖται σέ πολλά μέρη τῆς Ἑλλάδας μέ διαφορετικές κατά τόπους σημασίες, ὅπως «ἡ ὑπό τοῦ μισθωτοῦ καλλιέργεια τμήματός τινος τσιφλικίου, δι' ἴδιον λογαριασμόν»¹⁰¹, ἐνῶ στήν Ἰλιεία καί τή βόρεια Ἀρκαδία ἡ λ. χρησιμοποιεῖται ὡς ταυτόσημη τῶν λ. *ξέλαση* ἢ *κρασοφιλιά* καί δηλώνει «τήν ἐν ἑορταῖς δωρεάν καλλιέργειαν ἀγροῦ δυστυχήσαντος κτηματίου ὑπό φίλων του»¹⁰².

Πλακάκια, τὰ· ἡ ὀνομασία τοῦ τόπου ἀπό τή σύσταση τοῦ ἐδάφους. Τό τοπν. ἀπό τό οὐσ. *πλακάκι*, τό, ὑποκορ. τοῦ οὐσ. *πλάξ*, ἡ.

Πλιστρούγκα, ἡ· ὀνομασία περιοχῆς μέ πουργάρια καί βοσκοτόπια.

Τό τοπν. εἶναι σύνθετο ἀπό τήν σλαβ. πρόθεση *pri* «πλησίον», ἡ ὁποία στή σύνθεση ὑποκορίζει τό β' συνθετικό¹⁰³ καί τό σλαβ. οὐσ. *struga* «ἡ μάντρα»¹⁰⁴ > *pristruga* ἀπ' ὅπου *plistruga* στά ἑλληνικά μέ ἀνομοιοτυπική τροπή τοῦ *r* σέ *l* (*r-r* > *l-r*).

Πλόβραμα, τό· ὀνομασία περιοχῆς μέ πουργάρια. Τό τοπν. πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό οὐσ. *πλεύρωμα*, τό «ἡ ἀνθρώπινη πλευρά // ἡ πλευρά ὄρους ἢ λόφου, ἡ κλιτύς¹⁰⁵, λέξη ποῦ βρίσκεται σέ χρήση μέ τή β' σημασία στήν περιοχή Κορινθίας, ἀπ' ὅπου καί τό τοπν.¹⁰⁶ Ἀπό τή λ. *πλεύρωμα* (*plénvroma*) > *plénvrama (ἀφομοίωση: *o-a* > *a-a*) > *plónvrama* (μέ τροπή *e* > *o* ἀπό ἐπίδραση τοῦ γειτονικοῦ χειλικοῦ)¹⁰⁷.

100. Georgacas-McDonald 220.

101. Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ.

102. *Λαογραφία* I (1909) 130· βλ. ἀκόμα Ἀμάντου, *Γλωσσ. Μελ.* 348 καί Κ. Οἰκονόμου, *Τοπωνυμικό Ζαγορίου*, Ἰωάννινα 1986, 335.

103. Miklosich 263· βλ. ἐπίσης καί VI. Šmilauer, *Handbuch der slawischen Toponomastik*, Praha 1970, 147, ὅπου τοπν. μέ τήν πρόθεση *pri-* στή σύνθεση.

104. Miklosich 326, λ. *stronga* ἡ λ., ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «σκοτεινῆς ἀρχῆς» (βλ. Meyer, *EW alb. Spr.* 418 καί τοῦ ἴδιου, *Neugriechische Studien* II 79), συναντιέται καί σέ ἄλλες βαλκανικές γλώσσες ὅπως π.χ.: στά ΚΝΕ *στρούγκα*, ἡ, στά ἄλβαν. *shtrungë*, στά ρουμ. καί ἄρομ. *strungă*, καθὼς καί διάφορες σλαβ. γλώσσες. Μολονότι ὁ Meyer (*EW alb. Spr.* 418) χαρακτηρίζει τή λ. ὡς «σκοτεινῆς ἀρχῆς», ἀναφέρει ὅτι ἔγινε γνωστή στίς σλαβικές γλώσσες μέσω τῶν Ρουμάνων καί στά ἑλληνικά μέσω τῶν Βλάχων ποιμένων.

105. Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ.

106. Πληροφορία τοῦ Μ. Κορδῶση.

107. Βλ. Φιλήντα, *Γλωσσολογ.* 2, 90 καί Χ. Συμεωνίδη, «Χείλωση στή μεσαιωνική καί νέα

Πορεία, ἢ τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό ΚΝΕ οὖσ. *πορεία*, ἢ «τό πέραςμα, ἢ εἴσοδος» κι αὐτό ἀπό τό ΑΕ *πορεία*, ἢ μέ συνίζηση¹⁰⁸.

Ποταμία, ἢ τό τοπν. ἀπό τό οὐσιαστικοποιημένο θηλυκό ἐπίθετο *ποταμία*, ἢ (ἀρσ. *ποτάμιος*, ὁ) μέ διατήρηση ἀσυνίζητου τοῦ φωνηεντικοῦ συμπλέγματος *-ία*. Στά ΚΝΕ, ὅπως καί στίς περισσότερες ΝΕ διαλέκτους, ἢ κατάλ. *-ία* ἔχει συνιζηθεῖ (ἢ συνίζηση εἶχε πραγματοποιηθεῖ πρὶν ἀπό τόν 10. αἰ.). Σέ μερικά ὅμως ἰδιώματα, ὅπως τοῦ Πόντου, τῶν Κυθήρων, τῆς Μάνης κλπ., ὄχι ὅμως τῆς περιοχῆς Κορίνθου, διατηρεῖται τό σύμπλεγμα *-ία* ἀσυνίζητο. Γι' αὐτό τό παραπάνω τοπν. πρέπει νά ἀναχθεῖ σέ μιά ἐποχή πού ἢ κατάλ. *-ία* δέν εἶχε μεταβληθεῖ σέ *-ιά*.

Ρίζα, ἢ τό τοπν. προέρχεται ἀπό τό οὖσ. *ρίζα*, ἢ πού ως γεωγραφικός ὄρος χρησιμοποιεῖται μέ τή σημασία «πρόποδες ὄρους ἢ λόφου».

Ροῦ, τοῦ φυτόνυμο τοπν. ἀπό τό οὖσ. *ροῦς*, ὁ (καί ὡς θηλ.) «φυτόν θαμνώδες φαρμακευτικό καί κοσμητικό» κατά παράλειψη τῶν οὖσ. *μέρος*, *τόπος*, *βουνό*, *πλαγιά* κλπ. Τό φυτό γνωστό ἐπίσης καί μέτ' ὄνομα *ροῖ*, *τό*.

Σκούπα ὁ Ὕχτος, τοῦ περιφραστικό τοπν. ἀπό τό ἐπών. *Σκούπας* (<*σκούπα*, ἢ + τό πτωτικό *-ς*)¹⁰⁹ καί τό οὖσ. *ὄχτος*, ὁ «ὑψωμα γῆς, μικρός λόφος» (<*ὄχθος*, ὁ μέ ἀνομοίωση ὡς πρὸς τή διάρκεια).

Σκουρία, ἢ τό τοπν., κατά τη γνώμη μου, πρέπει νά ἀποδοθεῖ στό ἀφηρημένο οὖσ. *σκουρία, ἢ «τό μουντό, σκουρο χρῶμα» ἀπό τό ἐπίθ. *σκουρος* καί τήν κατάλ. *-ία* (μέ τήν ὁποία σχηματίζονται καί τά ΚΝΕ ἀφηρημένα οὖσ. ἀπό ἐπίθετα π.χ. *ἀνθρωπιά*, *ἀνημποριά*, *ἀποκοτιά* κλπ.)¹¹⁰ καί ὄχι ἀπό τό ΚΝΕ οὖσ. *σκουριά* «ἢ ὀξειδωση τῶν μετάλλων» (<ΑΕ *σκωρία*, ἢ).

Σπιθάρια, τά βραχώδης τοποθεσία μέ λακκοῦβες ὅπου μαζεῦσαν βρόχινο νερό.

Το τοπν. πρέπει νά ἀποδοθεῖ στόν πληθ. τοῦ ΚΝΕ *πιθάρι*, τό (<*πίθος*, ὁ) μέ τήν πρόθεση ἑνός *σ-* στή συμφορὰ τῆς *λ*. μέ τήν πρόθ. *εἰς*: *εἰς Πιθάρια*>*Σπιθάρια*.

Στρουγκίτσα, ἢ τό τοπν. ἀπό τό οὖσ. *στρουγκίτσα*, ἢ «ἢ μικρή μάντρα», ὑποκορ. τοῦ ΚΝΕ *στρούγκα*, ἢ¹¹¹.

Τόγια, τοῦ κυριώνυμο τοπν. ἀπό τό ἐπών. *Τόγιας*, τό ὁποῖο πρέπει νά ἑλληνική. *Βυζαντινά* 4 (1972) 240 κέξ.

108. Ἁνδριώτη, *Ἐτυμ. Λεξ.*, στή λ.

109. Ἁνδριώτη, *Ἀντιχάρισμα* 171.

110. Ἁνδριώτη, *Ἐτυμ. Λεξ.*, στό λ.: γιά τό ἀσυνίζητο τῆς κατάλ. *-ία* βλ. στό τοπν. *Ποταμία*, ἢ.

111. Γιά τή λ. βλ. στό τοπν. *Πλιστρούγκα*, ἢ.

ἀποδοθεῖ στό ἄλβ. *tojě-a* «γερανός ὁ τεφρόχρους»¹¹².

Τραχωνάκι, τό· ὄνομασία ἄγρονης περιοχῆς μέ λιγοστά πετροχώραφα.

Το τοπν. ἀπό τό οὖσ. *τραχώνι*, τό (γιά τή λ. βλ. τοπν. *Μουστραχώνι*, τό) καί τήν ὑποκορ. κατάλ. *-άκι*¹¹³. Ἡ λ. συναντιέται σέ πολλές περιοχές ὡς τοπν.¹¹⁴.

Τραχώνι, τό· βλ. προηγούμενο τοπωνύμιο.

Ἰσσοῦς, ὁ ἢ **Νυσσοῦς**, ὁ· τοποθεσία μέ χωράφια. Το τοπν. πρέπει νά σχετιστεῖ μέ τό μετγ. καί μεσν. οὖσ. *ύσσοῦς*, ὁ «τό ἀκόντιο»¹¹⁵. Ὁ τύπος μέ *N-* ἀπό τή συμφορά τῆς λ. μέ τό ἄρθρο στήν αἰτ. ἐνικοῦ: *στόν Ἰσσοῦ>στό Νυσσοῦ>ὁ Νυσσοῦς*¹¹⁶. Εἶναι ἀγνωστη ἡ αἰτία τῆς ὀνομασίας τοῦ τόπου.

Πβ. καί τοπν. *Ἰσσοῦς* καί *Ἰσσοῦ λιμῆν* στόν Πόντο¹¹⁷.

Φραντζῆ, τοῦ· κυριῶν. τοπν. ἀπό τό προσωπώνυμιο *Φραντζῆς* <ἰταλ. *Francesco*¹¹⁸.

Χελιδόνι, τό· τό τοπν. πρέπει νά θεωρηθεῖ φυτῶνυμο, καί ὄχι ζῶνυμο, καί νά ἀποδοθεῖ στό οὖσ. *χελιδόνι*, τό «τό φυτό χελιδόνιο (*chelidonium majus*), γένος ἐκ τῶν μηκωνοειδῶν, περιλαμβάνον πέντε εἶδη... ἐξ ὧν τό ἀξιολογώτερον εἶναι τό χελιδόνιον τό μέγα, φυτόν ποῶδες, πολυετές, δηλητηριῶδες καί φαρμακευτικόν...»¹¹⁹.

Χωράφι, τό **Πλατύ**· περιφραστικό τοπν. ἀπό τό οὖσ. *χωράφι*, τό καί τό ἐπίθ. *πλατύ*.

Μετά τή γλωσσική ἐξέταση τῶν 83 τοπν. τῆς περιοχῆς Ἁγιονορίου, μπορεῖ κανεῖς νά διαπιστώσει ὅτι στό μεγαλύτερο ποσοστό τους εἶναι ἑλληνόθετα (τά 72, ποσοστό 86,74%). Στήν κατηγορία αὐτή τῶν ἑλληνόθε-

112. Γκίνης 429.

113. Ὁ ὑποκορισμός τοῦ τοπν. δέν ἔγινε γιά νά ἀντιδιασταλεῖ πρός τό τοπν. *Τραχώνι* τό ὅποιο βρίσκεται ἄρκετά μακριά.

114. *N. Andriotis, Lexicon der archaismen der neugriechischen Dialekten*, Wien 1974, 557.

115. Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ. ἡ λ. εἶναι «ἀγνώστου προελεύσεως». Κατά τόν Bechtel (βλ. *H. Frisk, Griech. etym. Wörterbuch*, στή λ.) προέρχεται ἀπό τά Καρικά. Πρόκειται γιά τό ρωμαϊκό *pilum*.

116. Πβ. καί Malingoudis *Studien*, 131, ὅπου παρατιθενται σλαβ. ἀρχῆς τοπν. σχηματισμένα μέ προθετικό *v-* στή συμφορά τους μέ τό ἄρθρο στήν αἰτία. ἐνικοῦ.

117. L. Grasberger, *Studien zu den griechischen Ortsnamen*, Amsterdam 1969, 301.

118. Τριανταφυλλίδης, 15.

119. Χελδράιχ-Μηλιαράκης 5· Δημητράκου, *Λεξ.*, στή λ.

των περιλαμβάνονται φυσικά καί τοπν. πού εἶναι ξένης ἐτυμολογικῆς ἀρχῆς, ἀλλά σχηματίζονται μέ γλωσσικά μέσα τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἢ προέρχονται ἀπό προσηγορικά, δάνεια τῆς ἐλληνικῆς ἀπό τίς ξένες γλώσσες. Ἔτσι π.χ. τό τοπν. *Γουλάς*, ὁ προέρχεται ἀπό τό μεσν. *γουλάς*, ὁ καί ὄχι κατευθείαν ἀπό τό τουρκ. *kule*. Τό ἴδιο συμβαίνει καί μέ τό τοπν. *Δρατσαίικα*, τό ὁποῖο ἀνάγεται στό τουρκ. *Drac*, ἀλλά σχηματίζεται μέ τήν ἐλλην. κατάλ. -*αίικα*, ἄρα εἶναι παραγωγή ἐλληνική καί γι' αὐτό ὀνοματοθεσία ἐλληνόφωνου.

Πολύ μικρά εἶναι τά ποσοστά τῶν ξενόθετων τοπωνυμίων. Ἔτσι, ἀπό τά ὑπόλοιπα 10 τοπν., τά 5 εἶναι ἀλβανόθετα (ποσοστό 6,02%), τά 3 σλαβόθετα (ποσ. 3,6%), 1 λατινογενές, 1 τουρκόθετο καί 1 ὕβριδιο.

Ἐκ τῆς ἀποψη τῆς εἰδολογικῆς κατανομῆς τῶν τοπν. παρατηροῦμε πῶς ἡ βασική αἰτία τῆς ὀνοματοθεσίας εἶναι ἡ ἑδαφολογική διαμόρφωση. Ἔτσι ἀπό τά 83 τοπν. τά 26 (ποσοστό 31,32%) εἶναι ἑδαφονύμια, 14 εἶναι κυριώνυμα (ποσ. 16,86%), 11 προέρχονται ἀπό τή γεωργική καί κτηνοτροφική χρήση τοῦ τόπου (ποσ. 13,25%), ἐπίσης 11 εἶναι ἀγιώνυμα καί 11 φυτώνυμα, 8 μποροῦν νά θεωρηθοῦν ἱστορικά —δηλ. κτίσματα ἐρείπια κλπ.— (ποσ. 9,63%) καί 2 τέλος εἶναι ζωνύμια (ποσ. 2,41%).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἀμάντου, *Γλωσσ. Μελ.*: Κ. Ἀμάντου, *Γλωσσικά Μελετήματα*, Ἀθήναι 1964.
- Ἀνδριώτη, *Ἔτυμ. Λεξ.*: Ν. Ἀνδριώτη, *Ἐτυμολογικό Λεξικό τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1983³.
- Ἀνδριώτη, *Ἀντιχάρισμα*: Ἀντιχάρισμα στὸν καθηγητὴ Νικόλαο Π. Ἀνδριώτη, Θεσσαλονίκη 1976.
- Camaj, *Wortbildung*: M. Camaj, *Albanische Wortbildung*, Wiesbaden 1966.
- Georgacas-McDonald: D. Georgacas - W. McDonald, *Place Names of Southwest Peloponnesus*, Athens 1967.
- Γκίνης: Ν. Γκίνη, *Λεξικό Ἀλβανο-ελληνικό*, Τίρανα 1971.
- Χελδράιχ-Μηλιαράκης: Θ. Χελδράιχ - Σ. Μηλιαράκη, *Τά δημῶδη ὀνόματα τῶν φυτῶν*, Ἀθήναι 1925.
- Δημητράκου, *Λεξ.*: Δ. Δημητράκου, *Μέγα λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, Ἀθήναι 1933-1950.
- ΙΛΝΕ: *Ἱστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ἰδιωμάτων*, ἔκδ. Ἀκαδ. Ἀθηνῶν (Α-γλωσσωτός).
- Κορδώση, *Κόρινθος*: Μ. Κορδώση, *Συμβολή στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους*, Ἀθήνα 1981.
- Κριαρᾶ, *Λεξ.*: Ἐμμ. Κριαρᾶ, *Λεξικό τῆς μεσαιωνικῆς ἑλληνικῆς δημῶδους γραμματείας*, τόμ. 1-9 (1968-1985).
- Malingoudis, *Studien*: Ph. Malingoudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*, Wiesbaden, 1981.
- Meyer, *EW alb. Spr.*: G. Meyer, *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg 1891.
- Μηνᾶ, *Μεγέθυνση*: Κ. Μηνᾶ, *Ἡ μορφολογία τῆς μεγεθύνσεως στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα*, Ἰωάννινα 1978.
- Miklosich: Fr. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Amsterdam 1970 (ἔπανέκδ. τῆς ἔκδ. τοῦ 1886).
- Miklosich, *Stammbildungslehre*: Fr. Miklosich, *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen*, 2. Band, *Stammbildungslehre*, Heidelberg 1926 (Nachdruck der Erstausgabe von 1875).
- Μπούτουρας: Ἀθ. Μπούτουρα, *Τά νεοελληνικά κύρια ὀνόματα ἱστορικῶς καὶ γλωσσικῶς ἐρμηνευόμενα*, ἐν Ἀθήναις 1912.

- ΟΤΕ ἸΑθ.: Ὀργανισμὸς Τηλεπικοινωνιῶν Ἑλλάδος, Κατάλογος συνδρομητῶν ἸΑθηνῶν-Πειραιῶς καὶ προαστίων: Α-Ζ (1983), Η-Λ (1980), Μ-Π (1981), Ρ-Ω (1983).
- Φιλῆντα, Γλωσσογν.: Μ. Φιλῆντα, Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία Ἑλληνική, 1-3, ἸΑθήνα 1924-27.
- Φουρίκη, ἸΑττική: Π. Φουρίκη, «Συμβολή εἰς τὸ τοπωνυμικὸν τῆς ἸΑττικῆς». ἸΑθηνᾶ 41 (1929) 77-178.
- Steuerwald: K. Steuerwald, *Türkisch-Deutsche Wörterbuch*, Wiesbaden 1972.
- Τριανταφυλλίδης: Μ. Τριανταφυλλίδης, *Τά οἰκογενειακά μας ὀνόματα*, Θεσσαλονίκη 1982.
- Vasmer: M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Nachdruck Leipzig 1970.
- Vasmer, REW: M. Vasmer, *Russisches etymologisches Wörterbuch*, τόμ. 1 (1953), 2 (1955), 3 (1958), Heidelberg.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΟΥ ΥΛΙΚΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Ἄγιονόρι (Ἄινόρι) Κορινθίας

Τό σημερινό χωριό βρίσκεται ΝΔ τοῦ μεσαιωνικοῦ κάστρου καί ἔχει λιγότερους ἀπό 300 κατοίκους. Στά χρόνια τῆς μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἦταν τό κεφαλοχώρι τῆς περιοχῆς καί ἀμέσως μετὰ ἀποτελέσει ἔδρα δήμου. Ἀπό τότε οἱ κάτοικοί του ἄρχισαν νά «κατεβαίνουν» στά πεδινότερα χωριά, ἰδιαίτερα στό Χιλιόμοδι. Ἔδαφος ὄρεινό, πύο συνηθισμένες ἀσχολίες τῶν κατοίκων καπνός καί κτηνοτροφία.

Οἱ κάτοικοί του διασώζουν πολλές παραδόσεις: 1. γιά τό κάστρο, καί τό παλιό χωριό.

α') Τό Καστράκι (τό μεσαιων. φρούριο στήν εἴσοδο τῆς Κλεισούρας) φτιάχτηκε μέσα σέ μιὰ νύχτα, μέ σκοπό νά παρθεῖ εὐκολότερα τό μεγάλο κάστρο (τοῦ Ἄγιονορίου). Ἔτσι, λένε ὅτι τό μικρό κάστρο ἔφαγε τό μεγάλο. β') Κάποιος ἀπό τούς ἐχθρούς κρύφτηκε πίσω ἀπό τήν καστρόπορτα. Ὄταν ἄνοιξαν δέν τόν πῆραν εἶδηση καί μόλις ἔφυγαν ἐκεῖνοι μπῆκε μέσα, ἔκλεισε τήν πύλη καί παρέδωσε τό κάστρο στούς δικούς του. γ') Παλιότερα τό χωριό εἶχε 1.000 (ἢ 800) σπίτια καί ἦταν χτισμένο στοῦ Φραντζῆ, ὅπου ὑπῆρχε καί ἡ πηγῆ. Ἐκεῖ κοντά εἶναι καί νεκροταφεῖο. δ') Ἄλλοτε τό Ἄγιονόρι εἶχε πολλές χιλιάδες κατοίκους, πού ἔμεναν στή λάκκα. Ἔπεσε θανατικό καί ἀπέμειναν λίγοι. Τότε ἀποφάσισαν νά χτίσουν τό χωριό ἐκεῖ ὅπου βρίσκεται τώρα, γιά νά μήν τούς χτυπάει ὁ ἀέρας καί φέρνει τό θανατικό. ε') Στή Δραγατούρα ἦταν τό παλάτι τοῦ Ἀγήνορα (παρετυμολογία ἀπό τό Ἄγιονόρι). στ') Γύρω ἀπό τό κάστρο ὑπῆρχαν 40 ἐκκλησίες (παλαιότερα μιλοῦσαν γιά 80 ἐκκλησίες, τώρα ἀκούγεται καί ὁ ἀριθμός 20 ἢ 15. Ὅσο περνάει ὁ καιρός καί οἱ ναοί ἐξαφανίζονται, τόσο ὁ ἀριθμός μικραίνει).

2. Γιά τή γύρω περιοχῆ καί τή διόδο.

α') Ἡ βρύση στοῦ Φραντζῆ ἔχει καλό καί χωνευτικό νερό. Ὁ ἄρρωστος ἀδελφός τοῦ βασιλιᾶ τῶν «Μιστρῶν» ἔμεινε ἐκεῖ τρία χρόνια καί ἔγινε καλά, πίνοντας ἀπό τό νερό τῆς πηγῆς. β') Στό Καρφωμένο λιθάρι (ἐπίπεδος βράχος, πάνω στῶν παλιό δρόμο πού ὀδηγοῦσε στό Ἄργος, ὅπου, πράγματι ἔχουν σφηνώσει καρφιά) κάρφωσαν τήν πανούκλα γιά νά μήν περάσει στό χωριό. γ') Ἡ Μπροσχώρα ὀνομάστηκε ἔτσι, γιατί ὅταν ἐρχόταν ὁ Δράμαλης μέ τό στρατό του ρώτησε κάποιον γιά νά μάθει τί ὑπῆρχε μπροστά καί ἐκεῖνος τοῦ ἀπάντησε: μπρός-χώρα (= ἔμπρός βρίσκεται χώρα). δ') Μετὰ τήν καταστροφή τοῦ στρατοῦ τοῦ στήν Κλεισούρα, ὁ Δράμαλης, γιά νά γλυτώσει, ντύθηκε μέ παλιόρουχα, ἀνέβηκε στό βουνό καί ἔφυγε ἀπό τό μοναστήρι τῆς Φανερωμένης.

Ἐπάρχουν πολλά ξωκκλήσια στή λάκκα καί στά γύρω βουνά, μερικά ἀπό τά ὅποια εἶναι παλιά (βλ. Μ. Κορδῶση, Συμβολή στήν ἱστορία καί τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου, σ. 149). Οἱ δύο παλιές βρύσες, ἐκείνη τοῦ Φραντζῆ καί μιὰ δευτέρα, πάνω στό δρόμο πρὸς τό Ἄργος, βρίσκονταν ἔξω ἀπό τό σημερινό οἰκισμό. Ἀργότερα τό νερό τοῦ Φραντζῆ μεταφέρθηκε στό χωριό καί καταστράφηκε ἡ ἱστορική βρύση. Στό δρόμο πού περνοῦσε μέσα ἀπό τήν Κλεισούρα (ἀρχαία Κοντοπορία) ὑπῆρχαν ἴχνη ἀπό ροδιές ἀμαζίας, λίγο πρὶν ἀπό τήν ἔξοδο τοῦ στενοῦ, τώρα σκεπασμένα ἀπό χῶματα. Ἀπό τό τοπωνύμιο Καλιγωμένη, πού ἐπιζει ὡς σήμερα, φαίνεται ὅτι τουλάχιστο μέσ τήν κοιλάδα, ἡ ὅποια τό χειμῶνα βάλτωνε, ὑπῆρχε καλντερίμι.

Τοπωνύμια: Βλ. σελ. 271 κ.ε. τοῦ τόμου.

Μιχ. Κορδῶσης

Αλώνια (Γκορτζόγλι), Μεσσηνίας

Βρίσκεται ΒΔ της Καλαμάτας και σύμφωνα με την απογραφή του 1961 είχε 326 κατοίκους. Κατοικήθηκε μετά το 1821 και είναι χτισμένο πάνω σε γηλόφους για λόγους κλιματολογικούς (ύπαρξη βάλτων που έχουν συνέπεια δημιουργία εστιών για κουνούπια κ.τ.λ.). Το όνομά του τούρκικο, από το Γκορτζί ογλού = γιος του αγροφύλακα (είχε τοποθετηθεί κάποιος γιος αγροφύλακα).

Τοπωνύμια: Αλώνια· Ανεμόμυλος (στα ανατολικά του χωριού. Υπήρχε παλιά μύλος, ερείπια του οποίου σώζονται και σήμερα. Το διπλανό χωριό, Ανεμόμυλος, πήρε το όνομά του απ' αυτόν το μύλο)· Πετρογιόφυρο (Κάραβος), (γεφύρι που ήταν σε χρήση πριν αλλάξει η κοίτη του ποταμού Πάμισου. Λέγεται και Κάραβος γιατί το γεφύρι από κάτω έμοιαζε με καράβι. Τα παλιά του τμήματα ήταν φτιαγμένα με μάρμαρο και πελεκητή πέτρα. Πρόκειται για αρχιτεκτόνημα)· Διπόταμο (ΝΔ του χωριού, όπου σύζευξη δύο ποταμών: του Πάμισου και του Βαλύρα (Μαυροζούμενας). Υπήρχε σ' αυτό το σημείο πορθμείο, δεμένο σε παλαμάρι στις δύο όχθες και ένας βαρκάρης μετέφερε ανθρώπους στην απέναντι πλευρά, μ' έναν πραγματικό ιδιόμορφο τρόπο)· Πίσω Πηγάδι (από εδώ γινόταν η ύδρευση του χωριού)· Μαρουλόραχη· Τα δύο χαντάκια· Του Κουφολιά η ράχη· Ράχη του Καραντάνη· Λίμνες (Ν.Δ. του χωριού, που το χειμώνα πλημμύριζε από νερά. Το καλοκαίρι χρησιμοποιούνταν για θερινούς μπαξέδες, λόγω της μεταφοράς λιπάνσεως από τα νερά που μαζεύονταν)· Του Παπαχατζή η ράχη· Του Τσέλιακα η ράχη· Του Νάσιου η ράχη· Του Κοκέβη η ράχη· Του Κάραση η ράχη· Το ρέμα του Τζάνε· Νερολυγιές (από την ύπαρξη λυγαριών)· Ξάγναντο· Φράμα (περιφραγμένα κτήματα)· Παναγιές (στην περιοχή του νεκροταφείου, όπου εκκλησία Κοίμησης Θεοτόκου)· Καβρογάδες (= τα εύφορα μαύρα χώματα του κάμπου)· Σύνορα (η οριακή γραμμή των Αλωνίων και του Άμμου).

Πολυξ. Σταθακοπούλου

Κάστρο Ηλείας

Στο δυτικότερο σημείο του γεωγραφικού διαμερίσματος της Πελοποννήσου βρίσκεται το Κάστρο, που ανήκει στην επαρχία Ηλείας, του δήμου Μυρτουντιών. Η κατεχόμενη έκταση υπολογίζεται σε 26.500 γαλλικά στρέμματα.

Υπάρχει φρούριο του οποίου η ανέγερση έγινε το 1214. Σώζεται παράδοση, σύμφωνα με την οποία το φρούριο όταν επρόκειτο να κατασκευασθεί, αποφάσισαν να το κτίσουν προς τα Ν.Δ. του χωριού, στη σημερινή τοποθεσία « Όρος», αλλά οι τεχνίτες, ενώ άφηναν τα εργαλεία τους στην παραπάνω τοποθεσία, την επομένη τα έβρισκαν κοντά στον Ιερό Ναό του Αγίου Δημητρίου, ο οποίος βρίσκεται στο νεκροταφείο του χωριού. Οι κάτοικοι το απέδωσαν στη θέληση του Αγίου να κατοικήσουν κοντά του άνθρωποι.

Η περιφέρεια του χωριού είναι λοφώδης και επικλινής και το μεγαλύτερο υψόμετρο φτάνει τα 250 μ. Η δυτική παραλία του χωριού είναι περισσότερο αμμόδης από το Αρκούδι μέχρι το Βράχο σκληρή και βραχώδης, και χαλικιάδης μέχρι τη Σωτηρούλα απέναντι από το Φάρο της Καυκαλίδας.

Πηγές: Ανατολικά, Κεχαγιά βρύση (όνομα Τούρκου αξιωματούχου) και ανατολικότερα, πηγή Γκούβελου, νότια, πηγή Αρκάδι, Μαυρομαντήλα, Χρυσόβρυση (Ξερόβρυση), βόρεια, πηγή Κρούου Νερού και δυτικά οι πηγές Μέλισσας και Αναλήψεως.

Πηγάδια: Χρησιμοποιούνταν παλιά για ύδρευση του χωριού.

- α) Κάτω Πηγάδι, βόρεια του χωριού και σε απόσταση 1/2 της ώρας, τούρκικο.
- β) Καβουρέικο, βόρεια του χωριού, το οποίο άνοιξε η οικογένεια Ιωάννου Καβουρά.
- γ) Βουρέικο, ανατολικά του χωριού. δ) Δυτικά βρίσκονται τα πηγάδια της Μέργας (Ομέρ-Αγάς, Τούρκος αξιωματούχος διοικητής Γαστούνης) και Ξεροφιάς. ε) Νότια του χωριού το Βρυσάκι.

Πρέπει να σημειωθεί ότι στα Νικολουτσέικα, νότια του χωριού, υπάρχει και μια τουρκική υπόγεια Δεξαμενή (στέρνα) για να συγκεντρώνονται τα νερά της βροχής.

Ναοί: Ο ναός του Αγίου Δημητρίου, πιο παλιός, στο Ανατολικό μέρος του χωριού, μέσα στο νεκροταφείο, με κωδωνοστάσιο παλαιού τύπου. Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου, που κτίστηκε πιθανώς το 1881 αλλά κατεδαφίστηκε. Το ξωκκλήσι της Αναλήψεως του Χριστού, ο ναός των Αγίων Αναργύρων, Κοσμά και Δαμιανού, της Λουτροπόλεως Λίντζι. Υπήρχε και ναός της Αγίας Μαρίας, ο οποίος κατεδαφίστηκε, ναός της Αναλήψεως ΒΔ του χωριού, του οποίου βρέθηκαν τα ερείπια και παρέμεινε η ονομασία της τοποθεσίας, όπως και ναός στην τοποθεσία 'Αγιος Γιάννης, του οποίου ελάχιστα ίχνη σώζονται.

Το φρούριο: Υπάρχει φρούριο φραγκικό, τό γνωστό Χλουμούτσι, το οποίο κτίστηκε από το Γοδεφρίδο τον Βιλλεαρδουίνο και πέρασε στους Βενετούς και έπειτα στους Τούρκους. Οι Τούρκοι το πήραν έπειτα από προδοσία του Αλεξίου Κατσιγιάννη, ο οποίος μαρτύρησε στον Ιμπραήμ ότι οι έγκλειστοι είχαν έλλειψη τροφών και νερού, ενώ ο Ιμπραήμ σκεφτόταν να λύσει την πολιορκία.

Τοπωνύμια: Άνω-Ρούγα, Κάτω-Ρούγα, Τριφτίναλη, Αγία Μαρίνα, Γκούβελος, Ανάληψη, Μέραγα, Μέλισσα, Καβουρέικα.

Παραδόσεις: Εξαιτίας της έπισκεψης του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, πιστεύουν ότι κάθε χρόνο, στις 21 Μαΐου, το βράδυ, η ψυχή του γυρνάει στο φρούριο. Επίσης πιστεύουν ότι σε σπηλιά, στους πρόποδες του φρουρίου, υπάρχει ο σταυρός του Μεγάλου Κωνσταντίνου.

Ούρ. Τσαμπούκου

Σμέρνα Ηλείας

Τό σημερινό χωριό βρίσκεται είκοσι περίπου λεπτά ΝΑ της ψηλότερης κορυφής του βουνού Λαπίθα, όπου ήταν χτισμένο και τό μεσαιωνικό κάστρο. Σήμερα στην κορυφή του, στο μέσον της βάσης του έρειπιμένου πύργου, έχει χτιστεί πυροφυλάκιο, για τόν έλεγχο της γύρω περιοχής, αφού ή θέα από τό σημείο αυτό είναι εξαιρετή. Τά σπίτια του παλαιού οικισμού βρίσκονται ΝΔ του πύργου, στο σημείο όπου σήμερα ονομάζουν «Πόρτες». Στη νότια πλευρά του άποτου βουνού, σέ σχισμή βράχου, υπάρχει άσκηταριό της Παναγίας.

Τό έδαφος του χωριού είναι όρεινό, εκτός από ένα μικρό όροπέδιο πού εκτείνεται ανάμεσα στο σημερινό οικισμό και τό κάστρο. Στην κοινότητα της Σμέρνας ανήκει όμως και ό μικροσυνοικισμός Ρίζα μέ τή γύρω εύφορη περιοχή. Πηγαίνοντας από τή Ρίζα πρós τή Σμέρνα, πέντε λεπτά περίπου από τήν πρώτη, ύψάνεται ό πέτρινος λόφος «Κάστρο», πάνω στόν όποιο υπάρχουν ίχνη μεσαιωνικών όχυρώσεων. Στην Κορυφή διακρίνεται μιά σειρά από δωμάτια, πού προστατεύονται μέ τείχος από τή βόρεια πλευρά πού είναι και ή πιο βαθτή. Στην πλευρά αυτή βρίσκονται και τά σπίτια του παλαιού οικισμού, πού σήμερα σχηματίζουν σωρό από πέτρες. Από τήν ύπαρξη τοπωνυμίου «Παλιοξερόχωρο», ΒΔ του κάστρου, γίνεται φανερό ότι έδω βρίσκóταν τό Ξεροχώρι του Χρονικού του Μορέας (και όχι στο σημερινό Ξεροχώρι, τέσσερα περίπου χιλιόμε. δυτικά).

Παραδόσεις: 1) Τό χωριό ονομάστηκε Σμέρνα, γιατί κάποτε, ενώ έσκαβαν, μια ζωντανή σμέρνα πετάχτηκε από τό χώμα. 2) Στο βουνό υπάρχει τρύπα πού βγάζει από τό κάστρο στού Καϊάφα. Μιά φορά άπόλυσαν ένα γατί και βγήκε στην άλλη άκρη.

Τοπωνύμια: Χουναίικα καλύβια, Καβουρόβρυση, 'Ισιώματα, Καλπατσόλιμνα, Λεύκες, Ζουνάρια (πρόκειται για βράχια) Ρίζα, Παλιογάλαρο, Κάστρο (Ρίζας, σημ. και Νταμάρι), Λαφίνα, Κολοσάρα, Κέφαλος, Παλιοξερόχωρο, 'Αγιάννης, Καλογέρου λάκκα, 'Ομορφοφισίωμα, Ξεράκια, Χαλάσματα, Κάτω κάμπος, Πόρτες, Βορός, Παληοβούνη, Φακίστρα, Παλιόρρογοι, Μεσιανές, Μελίσσι, Λαφοκουμαριά, Λάκκες, Μουζίκια, Καλύβες, Χοροστάσι, Χωραφούλια, Κόψη, Παληοχώρι (όπου βρίσκóταν πριν τό χωριό, σέ διαφορετική τοποθεσία από τό κάστρο), Βιγλίτσα, Λάζους (στούς), Παλιάλωνα, Μπικόκα, 'Ετιές, Παληολίβαδο, Καλογέρου βρύση,

Ρουσαλαίικα, Κορυφές, Ἄραψη μνημα, Νεράκι, Τεροκομίστρα, Κάστρο (Πυροφυλάκιο), Πόρτες (κάστρου).

Μιχ. Κορδώσης

Τερψιθέα (Μπαϊσλάρ) Λάρισας

Το χωριό αποτελούνταν παλιότερα από δύο γειτονιές: τον πάνω και κάτω μαχαλά. Είχε περίπου (120) εκατόν είκοσι σπίτια και έμεναν σ' αυτό περίπου (800) οκτακόσιοι κάτοικοι.

Στο χωριό υπήρχαν δύο εκκλησίες χτισμένες από το 1877. Η μία κατεδαφίστηκε πρόσφατα, ενώ η άλλη υπάρχει ακόμα στο κοιμητήριο του χωριού.

Ολόκληρος ο οικισμός υδρευόταν από μία βρύση που βρισκόταν στο κέντρο. Έξω από το χωριό υπήρχαν τρεις βρύσες: η πρώτη ονομάζεται «Δρομόβρυση». Διασώζεται παράδοση ότι εκεί όποιος πλησίαζε, μαγεύονταν. Η δεύτερη βρύση ονομάζεται «Σκαλωσιά», από το σχήμα της που μοιάζει με σκάλα και η τρίτη «Τεντζερούλι», γιατί έχει το σχήμα του τέντζερι (κατσαρόλας).

Τοπωνύμια: «Καράβια»: όπως λέγανε οι παλιότεροι, βρήκανε εκεί κρίκους απ' αυτούς που ακόμα και σήμερα δένουνε τα καράβια: «Το πρόχωμα του βασιλιά»: σώζονται ακόμα και σήμερα δύο υπόγειοι θάλαμοι και λένε ότι κατά την αρχαιότητα ήταν εκεί το παλάτι κάποιου βασιλιά: «Ζαρμπανόστρατα»: δρόμος, που καταστράφηκε μετά τον ανατασμό. Η παράδοση λέει ότι από εκεί περνούσε κάποιος, ονόματι Ζαρμπάνης, που έκανε αυτό το δρόμο για να πάει από το Μπαϊσλάρ (σημερινή Τερψιθέα) στο χωριό Τρουσνάρ (σημερινή Ραχούλα) και μάλλον ήταν πλανόδιος έμπορος (γυρολόγος): «ο πλάτανος του Ταβέλης»: το δέντρο υπάρχει ακόμα, παρόλο που λείπει το νερό. Η παράδοση λέει ότι σ' εκείνη την περιοχή ζούσε κάποιος Ταβέλης που είχε ένα χάνι. Ίσως τότε να υπήρχε και κάποια πηγή νερού εκεί κοντά: «Κεραμίδι»: όλα τα χωράφια σ' αυτή την περιοχή έχουνε παλιά κεραμίδια. Λένε ότι ίσως στην αρχαία εποχή να υπήρχε εκεί κεραμικό εργαστήριο, μιας και το έδαφος αυτής της περιοχής ενδείκνυται για την κατασκευή κεραμιδιών.

Άλλα τοπωνύμια: «Κομισάλι», «Μάνθος», «Μπαϊκλάρι», «Μουτσίνα», «Καραέρι», «Λελέκι», «Σουκιά», «Τρία σύνορα», «Βακούφκα», «Προίκες», «Κοκκινόι», «Ροδιά».

Άγγελ. Κυριτσάκα

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ*

Στόν κατάλογο περιλαμβάνονται ὅσα βιβλία λάβαμε ἀπό τό 1986 καί ὕστερα. Ὅσων τό περιεχόμενο ἐμπίπτει στήν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ, ἀναγράφονται μέ μεγαλύτερη λεπτομέρεια (πίνακας περιεχομένων, ὁλόκληρος ἢ ἐν μέρει).

A. Βιβλία - Μονογραφίες

Angelou A., Nicholas of Methone. Refutation of Proclus' Elements of Theology, Ἰθῆναι 1984 (Corpus Philosophorum Medii Aevi I), σελ. LXXXII+204.

Vranousis L., L'hellénisme postbyzantin et l'Europe. Manuscrits, Livres, Imprimeries, Athènes 1981, σελ. 42+16 (δακτυλογρ.).

Βρανούση Α., Ὁ Χρ. Χρηστοβασίλης στή Ρωσσία, «Ἡπειρωτικό Ἡμερολόγιο» 1983, σελ. 305-363.

—, Ἐπαινος Ἰωαννίνων. Ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἡπείρου στήν ἱστορική της διαδρομή, Ἰωάννινα 1986, σελ. 39.

Chrysostomides J., Manuel Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore, Thessaloniki 1985 (Corpus Fontium Historiae Byzantinae, XXVI), σελ. XIV+310+8 πίν.+1 χάρτης.

Χριστοφιλοπούλου Α., Βυζαντινὴ Μακεδονία. Ἀπό τὰ τέλη τοῦ Στ' μέχρι τὰ μέσα τοῦ Θ' αἵωνα, «Βυζαντινά» 12(1983) 9-63 + 1 χάρτη. 1. Γεωγραφικά-Ἐθνολογικά-Δημογραφικά. 2. Ὀδικό δίκτυο - Βόρειο σύνορο. 3. Οἱ Ἄβαραοι. 4. Οἱ Σλάβοι. 5. Τό ἐπεισόδιο Κοῦβερ. Οἱ Σερμησιάνοι. 6. ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ. 7. Οἰκονομία. Ἡ πόλη τῆς Θεσσαλονίκης. 8. Οἱ πόλεις. 9. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ.

Δρανδάκη Ν., Παναγία ἢ Χρυσσαφίτισσα (1290), «Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Ἰθῆναι 1983, σελ. 337-403 + πίν. ΟΓ- ΣΗ'. Α. Ἀρχιτεκτονική. Β. Ἐπιγραφές. Γ. Τοιχογραφίες.

* Ἡ ἀποστολή τῶν βιβλίων στή διεύθυνση: Μ. Κορδῶσης, Φιλοσοφική Σχολή Παν/μίου Ἰωαννίνων.

- Δρούλια Α.* - *Κόντη Β.*, 'Ηπειρωτική Βιβλιογραφία (1571-1980), 'Αθήνα 1981, σελ. κδ' +372.
- Δρούλια Α.* - *Πολίτη Α.* - *Σκλαβενίτη Τ.Ε.*, Καταγραφή 'Εγγράφων, χειρογράφων, 'Εντύπων Ρόδου και Σύμης, 'Αθήνα 1982 (ΚΝΕ, Τετράδια 'Εργασίας, 2) σελ. ιβ' +59.
- 'Ηλιοῦ Φ.*, 'Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863. Προσθήκες - Συμπληρώσεις, 'Αθήνα 1983 (ΚΝΕ, Τετράδια 'Εργασίας, 4) σελ. κδ' +339.
- Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ Φ.*, «Σημειώματα» 'Ελληνικῶν κωδίκων ὡς πηγή διὰ τήν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καί κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπό τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204, 'Αθήναι 1982 (Βιβλ. Σοφίας Ν. Σαριπόλου, 47) σελ. 296.
- Α. Οικονομικαί πληροφορίες (Νομίσματα, μονάδες βάρους). Β. Ἐπαγγελματίαι καί ὀνόματα δηλωτικά ἐπαγγελμάτων: Γ. Δημογραφικά στοιχεῖα. Δ. Φυσικά φαινόμενα ('Ακολουθοῦν Προσθῆκαι καί διορθώσεις εἰς τόν κατάλογον τῶν M. Vogel - V. Gardthausen) καί παράρτημα σημειωμάτων).*
- , Συλλογή χρονολογημένων «Σημειωμάτων» ἑλληνικῶν κωδίκων, 13ος αἰ., 'Αθήνα 1984, σελ. XIV+281.
- Hellenkemper H.*, - *Hild F.*, Neue Forschungen in Kilikien, Wien 1986 (Tabula Imperii Byzantini, 4) σελ. 144+199 φωτογρ.
- I. Forschungsgeschichte II. Der Golf von Tasucu (Holmoi, Hagios Theodoros) und Karaböcülü (nördlich von Silifke) III Aufstieg in das olbische Hochland IV. Elaiussa - Sebastē und sein Hinterland V. Wege von Pompēiupolis, Tarsos und Adana nach Lykaonien und Kappadokien VI. Der Golf von iskenderun VII. Westkilikische Beobachtungen VIII. Aquädukte.*
- Καραγιαννόπουλου Γ.*, Τό Βυζαντινό κράτος, τόμ. Α', 'Αθήνα 1983 (Κρατική ὀργάνωση - Κοινωνική δομή) σελ. 228, τόμ. Β', 'Αθήνα 1985 ('Ιστορική ἐξέλιξη), σελ. 231.
- Κοκκώνα Γ.*, Κατάλογος τῶν ἀρχετύπων τῆς 'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς 'Ελλάδος, 'Αθήνα 1983. (ΚΝΕ, Τετράδια 'Εργασίας) σελ. ιστ' + 84 + 3 πίν.
- Lounghis T.*, Les ambassades Byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux croisades (407-1096), Athènes 1980, σελ. XIX+515.
- Μουσελίμη Σ.*, Τοπωνύμια τῆς Λάκκας Σουλίου (Φροσύνης, Κουκουλιῶν, Αύλοτόπου, Τσαγγαρίου, Μαμάκου, Παπαζαφεῖρι, Ζαβρούχου, Σουλίου, Σαμονίβας, Κιάφας καί 'Αβαρῖκου-Μπενούκα), ἀνάτ. ἐκ τῆς «'Ηπ. Ἐστίας», 'Ιωάννινα 1976, σελ. 83.

- Μπώκου Γ., 'Ελληνική βιβλιογραφία. "Άγνωστα έπτανησιακά μονόφυλλα (1798-1817), 'Αθήνα 1982 (ΚΝΕ, Τετράδια 'Εργασίας, 3) σελ. ι' + 67.
- Πετρονάτη Α., 'Ο αρχιτέκτων στό Βυζάντιο, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 126 (δακτυλογρ.).
- Φάκλαρη Π., 'Αρχαία Κυνουρία. 'Ανθρώπινη δραστηριότητα καί περιβάλλον, Θεσσαλονίκη 1985, σελ. XII + 320 + 195 είκ. + 172 πίν.
- Φωτόπουλου Α., 'Ιστορικά καί λαογραφικά τής ανατολικής περιοχής Αιγυπτιαίας καί Καλαβρύτων, τόμ. Α'-Β', 'Αθήνα 1982, σελ. 419 + 312.
- Μεσαιωνικοί χρόνοι, Α', σελ. 74-79. Τοπωνυμιαί, Β', σελ. 247-88.
- , 'Ιστορικά τών Πετιμεζαίων, 'Αθήνα 1982, σελ. ιε' + 110.
- Πολέμη Δ., Καϊρικά σύμμεικτα, "Άνδρος 1984 («Πέταλον», τεύχ. 4ον), σελ. 240.
- Σαββίδη 'Α., Μελέτες βυζαντινής 'Ιστορίας 11ου-13ου αιώνα, 'Αθήνα 1986, σελ. 220.
- , Τά Βυζαντινά 'Επτάνησα: 11ος-άρχες 13ου αιώνα, 'Αθήνα 1986 (Μικρή Μυριόβιβλος, 6), σελ. 95 + 1 χάρτης.
1. Εισαγωγικά: 'Η Μεσοβυζαντινή περίοδος 2. 'Επιδρομές Μουσουλμάνων-Νορμανδών (Γυϊσκάρδος) 3. 'Επιδρομές Πιζάνων-Γενουατών-Νορμανδών (Βοημοϋνδος) 4. 'Επιδρομές Βενετών - Νορμανδών (Ρογήςος Β') 5. Οί πληροφορίες τών Βενιαμίν Τουδέλας καί άλ-Ιντρίσι 6. 'Επιδρομές Βενετών-Νορμανδών. 'Εξουσία Μαργαριτόνη 7. 'Η Παλατινή Κομητεία Κεφαλληνίας. Οί 'Ορσίνοι. 8. Οί τύχες τής Κέρκυρας καί τής Λευκάδας.
- Σκλαβενίτη Τ., Κατάλογος μικροταιιοθήκης, 'Αθήνα 1982 (ΚΝΕ, Τετράδια 'Εργασίας, 1), σελ. ιη' + 137 (δακτυλογρ.).
- , Εύρετήριο Δημοτικού 'Αρχείου Ναυπλίου (1828-1899), 'Αθήνα 1984, (ΚΝΕ-ΕΙΕ, 29) σελ. μ' + 150.
- Soustal P., - Koder J., Nikopolis und Kephallēnia, Wien 1981 (Tabula Imperii Byzantini, 3), σελ. 325.
1. Einleitung: A. Definition und Abgrenzung B. Geographischer Überblick C. Überblick über die geschichtliche und administrative Entwicklung D. Die Kirche E. Die-Verkehrsverbindungen. 2. Nikopolis und Kephallēnia: Einzelne Orte in alphabetischer Reihenfolge.
- Σταμέλου Δ., 'Ο θάνατος του Καραϊσκάκη: Συμπωματικό γεγονός ή οργανωμένη δολοφονία; 'Αθήνα 1985, σελ. 174.
- Σταυροπούλου Β., 'Αράκλοβο. Τό θρυλικό κάστρο του Βουτσαρά, άνατ. «Τριφυλιακής 'Εστίας» 'Αθήνα 1982, σελ. 38.

Β'. Περιοδικά

Δελτίο Κέντρου Έρευνών Ζαγορίου τεύχη 1-12 (1981-1986).

Ήπειρωτική Έστία τόμοι 29 (1980) - 35 (1986).

Η Ο΄ ΡΟC. τόμοι 2 (1984), 3 (1985).

Μυριόβιβλος, τεύχος 9 (1986), σελ. 36.

Τριφυλιακή Έστία τεύχη 64-74 (1985-1987).

Γ'. Πρακτικά κλπ.

Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society (ed. by A. Bryer - H. Lowry). Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982, Birmingham - Washington 1986, σελ. VIII + 343.

I. Chalkidiki and Strymon 1. *J. Lefort*, Population and Landscape in Eastern Macedonia during the Middle Ages: The Example of Radolibos. 2. *H. Lowry*, Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilofo. 3. *V. Dimitriadis*, Ottoman Chalkidiki: An Area in Transition. II. Trebizond's Matzouka - Maçuka Valley 1. *A. Bryer*, Rural Society in Matzouka. 2. *H. Lowry*, Privilege and Property in Ottoman Maçuka in the Opening Decades of the Tourkokratia: 1461-1553. 3. *R. Jennings*, The Society and Economy of Maçuka in the Ottoman Judicial Registers of Trabzon, 1560-1640. III. The island of Lemnos/Limnos 1. *J. Haldon*, Limnos, Monastic Holdings and the Byzantine State: ca. 1261-1453 2. *P. Topping*, Latins on Lemnos Before and After 1453 3. *H. Lowry*, The Island of Limnos: A Case Study On the Continuity of Byzantine Forms Under Ottoman Rule. IV. Town and City 1. *A. Bryer*, The Structure of The Late Byzantine Town: Diokismos and the Mesoi. 2. *S. Vryoniis*, The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430. 3. *H. Lowry*, «From Lesser Wars to the Mightiest War»: The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century.

Διήμερο Κοραή (29 και 30 Ἀπριλίου 1983). Προσεγγίσεις στη γλωσσική θεωρία τή σκέψη και τό ἔργο τοῦ Κοραή, Ἀθήνα 1984, σελ. 261.

Ίστορικότητα τῆς παιδικῆς ἡλικίας καί τῆς νεότητος: Πρακτικά τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου, Ἀθήνα, 1-5 Ὀκτωβρίου 1984, τόμ. Α΄-Β΄, Ἀθήνα 1986, σελ. 723.

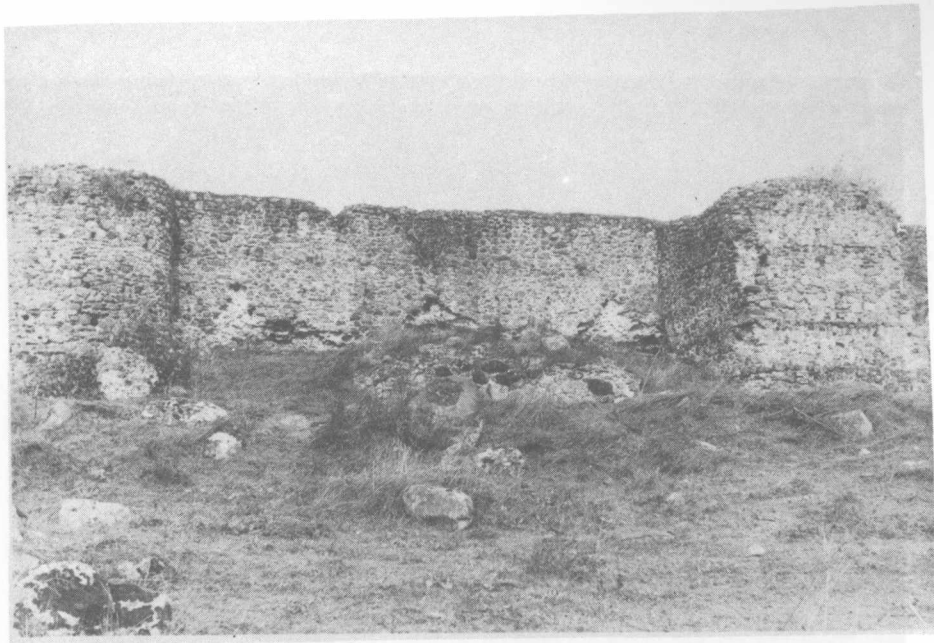
Τετράδια ἐργασίας, 7, Σεμιναριακά μαθήματα (ΚΝΕ-ΕΙΕ) Ἀθήνα 1984, σελ. η΄ + 150.

ΠΙΝΑΚΕΣ

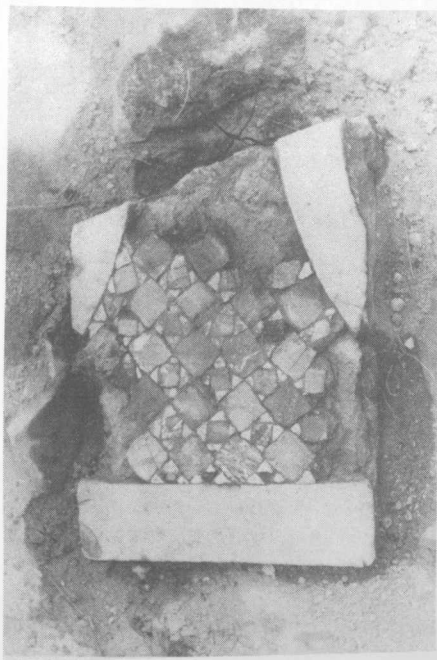

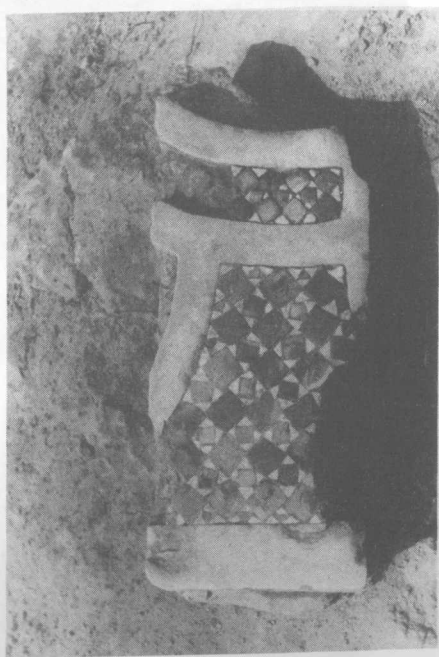
α.

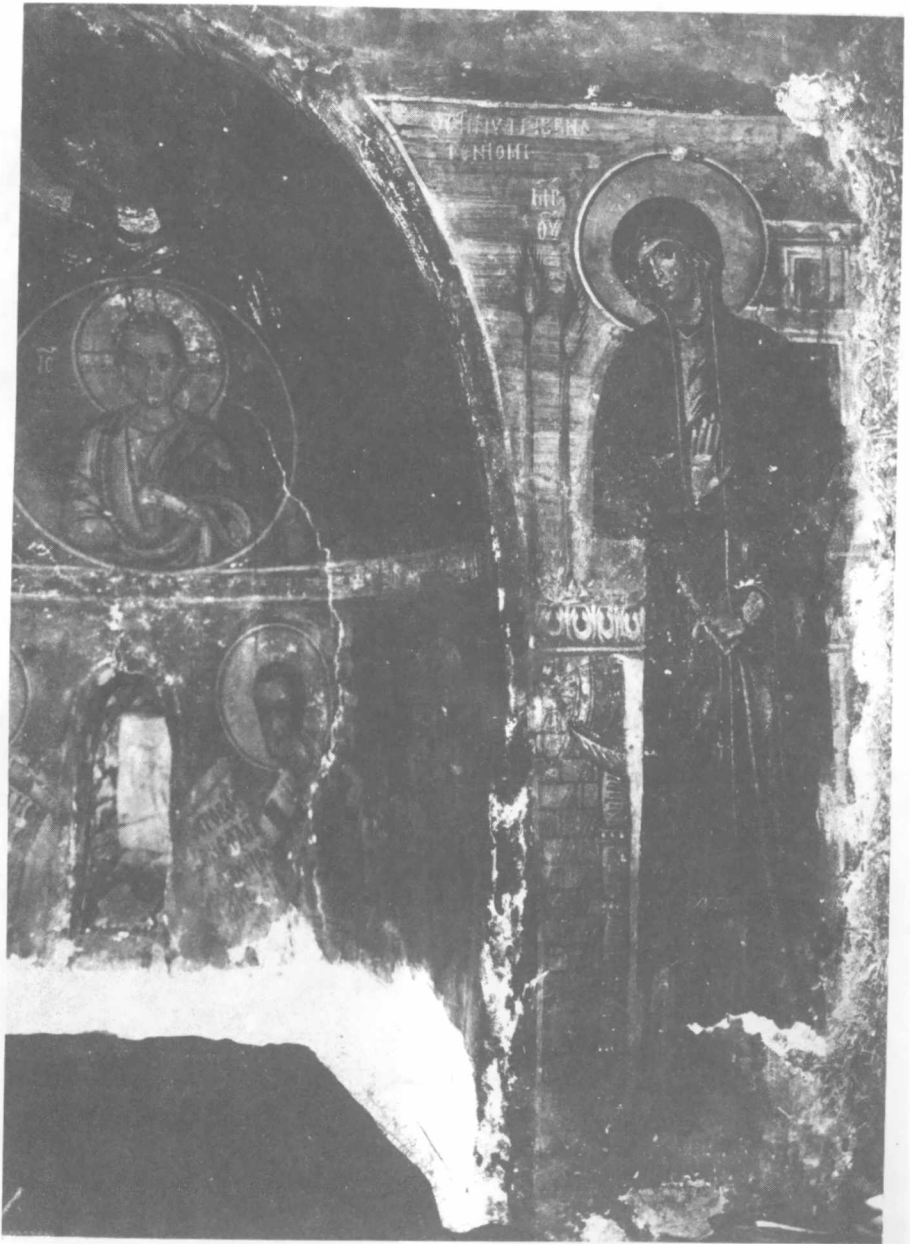
β.

γ.

Pl. 1. a. Moglena, The Castle, Eastern side. b-c. Fragments of the Opus Sectile.

Πίν. 2. "Αγ. Δημήτριος Ἐλεούσας, Ἡ Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

α.

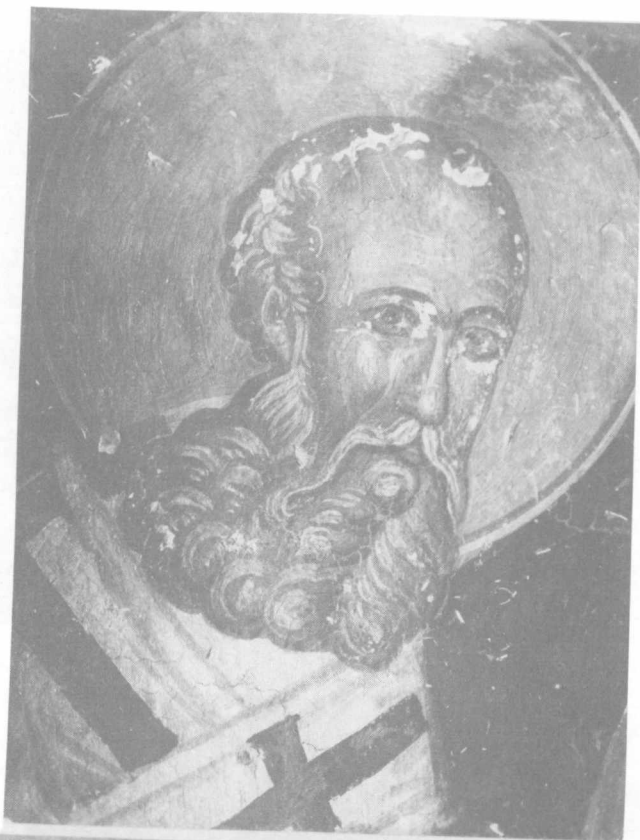

β.

Πίν. 3. α. "Αγ. Δημήτριος Ἐλεούσας. Ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. β. "Αγ. Δημήτριος Ἐλεούσας. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ Α. τοῖχου (τὸ βέλος δείχνει τὴ θέση τῆς ἐπιγραφῆς).

α.

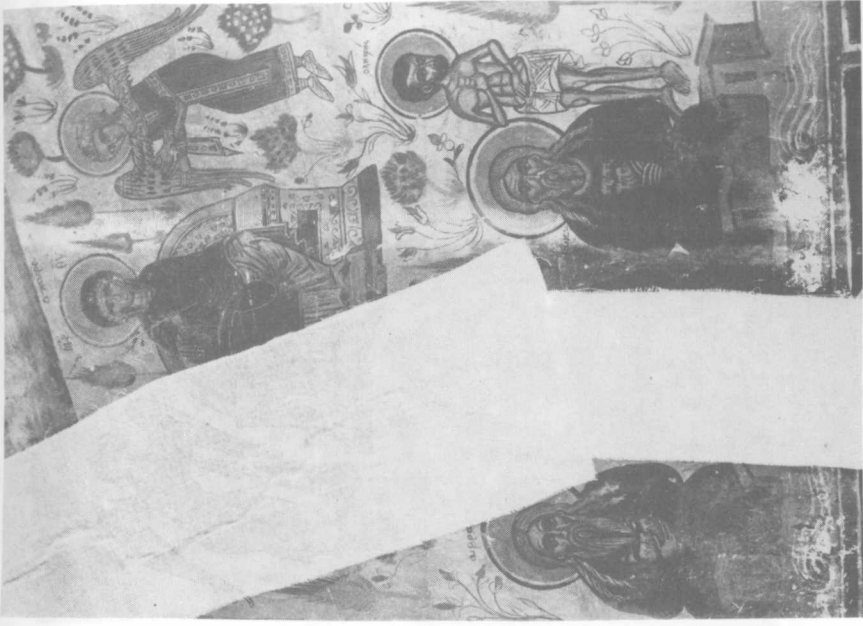

β.

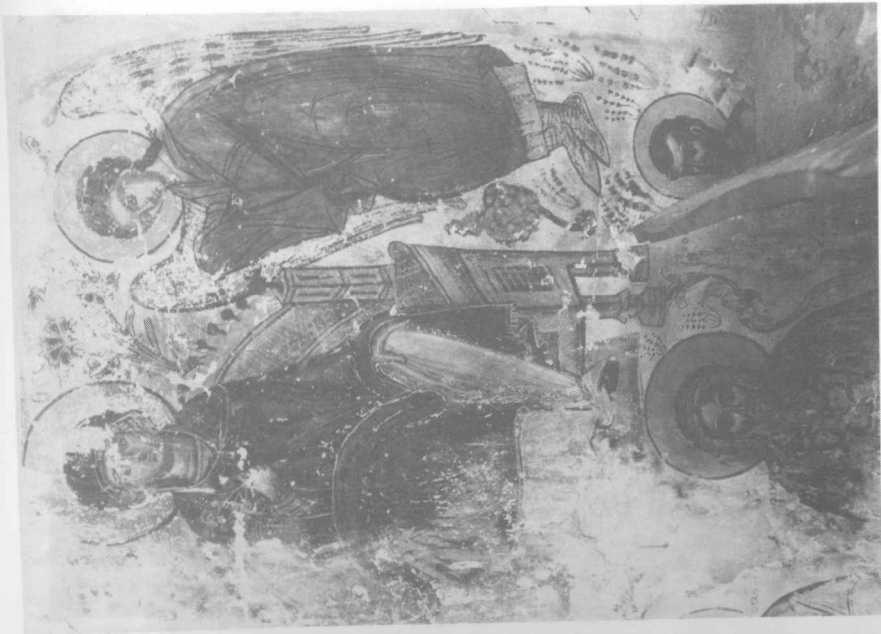

Πίν. 4. α. "Αγ. Ἰωάννης Πρόδρομος Ὁμόνοιας. Ὁ "Αγ. Ἀθανάσιος στήν κόγχη τοῦ ἱεροῦ. β. "Αγ. Νικόλαος Κρεπενῆς. Τμήμα ἀπό τήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν Α. τοῖχο τοῦ νάρθηκα.

β.

α.

Πίν. 5. α. "Αγ. Νικόλαος Κρεπενής. Τμήμα από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Α. τοίχο του νάρθηκα: ο Παράδεισος. β. "Αγ. Νικόλαος Κυρίτζη. Τμήμα από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας στον Α. τοίχο του νάρθηκα: ο Παράδεισος (σημερινή κατάσταση).

α.

β.

Πίν. 6. α. Ἁγ. Νικόλαος Κυρίτζη. Ὁ Ἁγ. Εὐθύμιος καὶ ὁ Ἁγ. Ἀντόνιος στὸν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. β. Ἁγ. Νικόλαος Κυρίτζη. Οἱ Ἁγ. Θεόδωροι στὸν Β. τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ.

α.

β.

Πίν. 7. α. Ἁγ. Νικόλαος Μητροπόλεως (Καραβιδά). Τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν Β. τοῖχο, ἐξωτερικά· τὸ κάτω μισὸ τοῦ Παραδείσου. β. Παναγία Ἁγ. Ἀναργύρων. Τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν Ν. τοῖχο τοῦ νάρθηκα· ὁ Παράδεισος. Στὴν

Πίν. 8. Ἁγ. Γεώργιος Μουζεβήκη. Τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν Ν. τοῖχο τοῦ νάρθηκα: ὁ Παράδεισος.

α.

β.

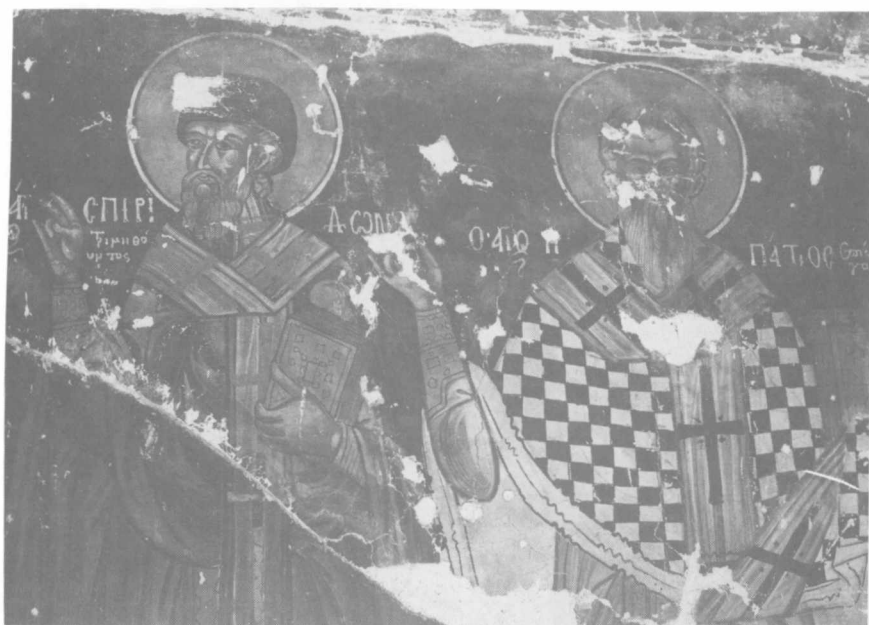

Πίν. 9. α. "Αγ. Γεώργιος του Βουνοῦ. Τμήμα ἀπὸ τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν Β. τοῖχο τῆς Ν. πτέρυγας τοῦ νάρθηκα: ὁ Παράδεισος. β. "Αγ. Γεώργιος του Βουνοῦ. Ὁ "Αγ. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός καὶ ὁ "Αγ. Θεοδοσίος ὁ Κοινοβιάρχης στὸν Δ. τοῖχο τῆς Δ. πτέρυγας τοῦ νάρθηκα.

α.

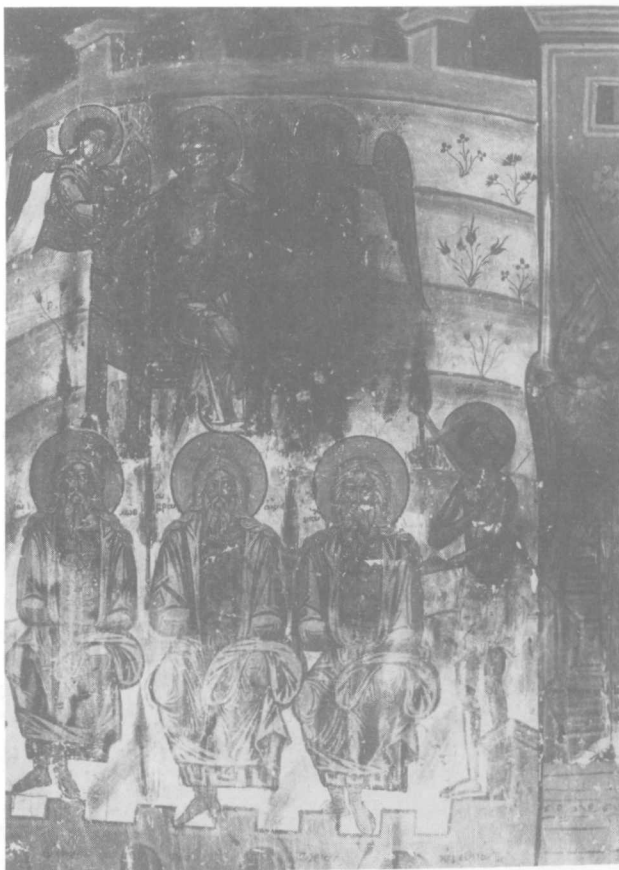

β.

Πίν. 10. α. "Αγ. Γεώργιος τοῦ Βουνοῦ. Ἡ Κοίμησις τῆς Θεοτόκου στὸν Δ. τοῖχο τοῦ κυρίου ναοῦ.
β. "Αγ. Νικόλαος τῆς Ἀρχόντισσας Θεολογίνας. Ὁ "Αγ. Σπυρίδωνας καὶ ὁ "Αγ. Ὑπάτιος στὸν
Α. τοῖχο τοῦ ἱεροῦ.

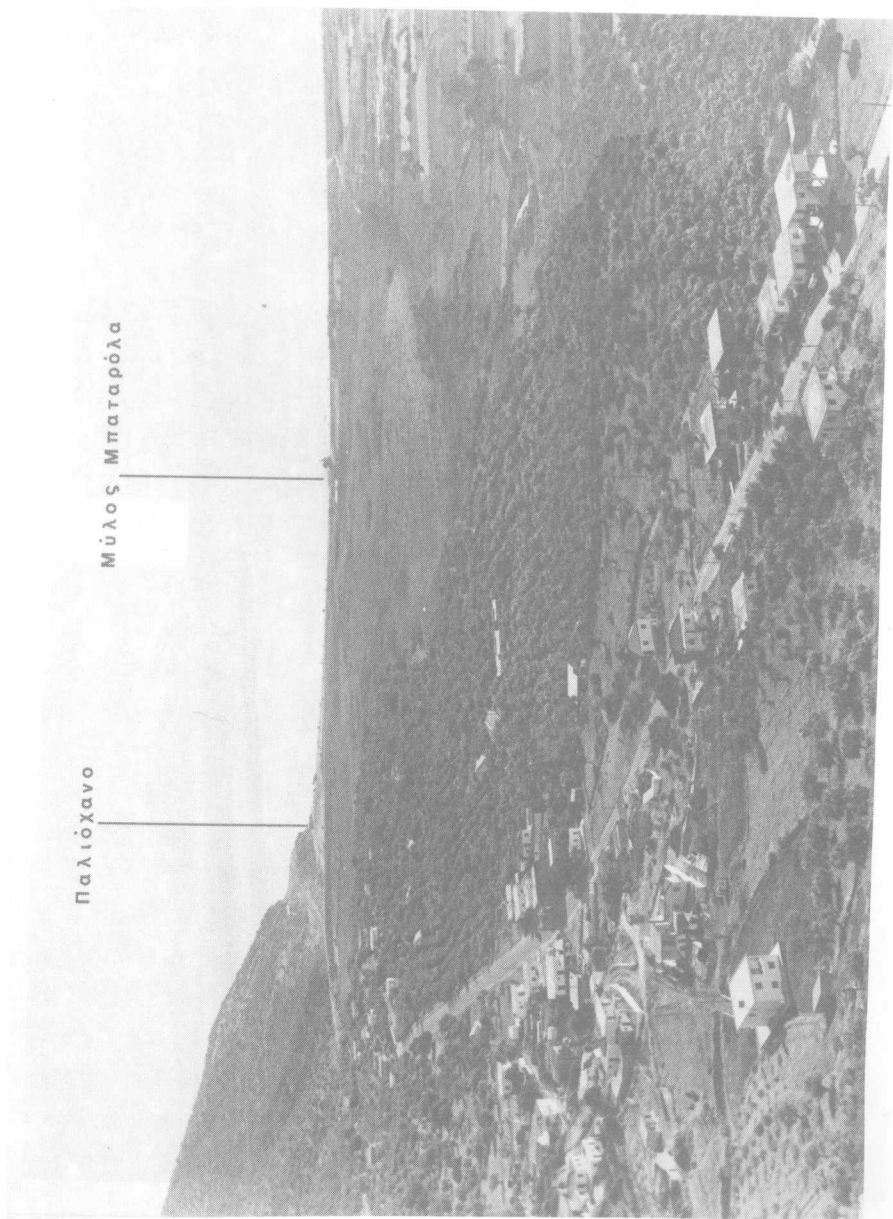
α.

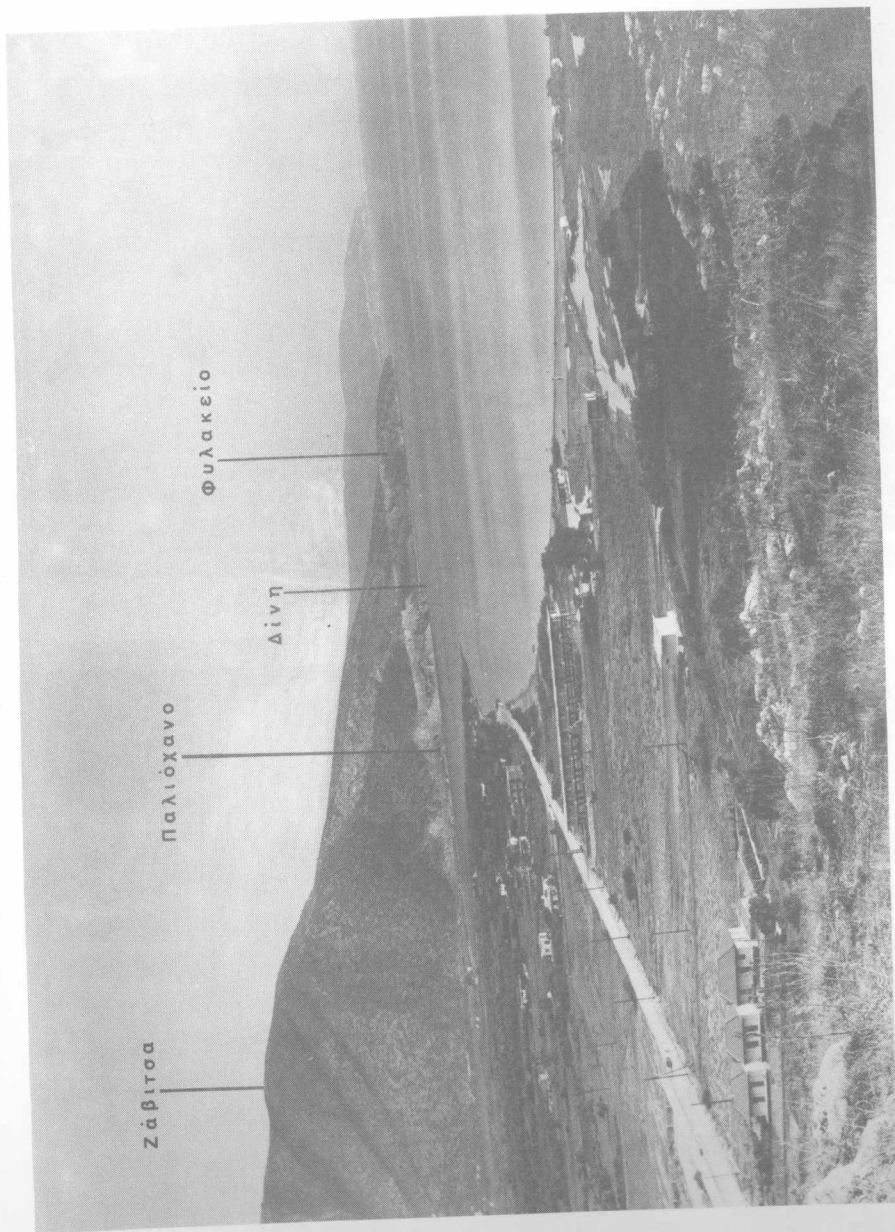
β.

Πίν. 11. α. Ἁγ. Νικόλαος τῆς Ἀρχόντισσας Θεολογίας. Τμήμα ἀπό τὴν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στὸν Α. τοῖχο τοῦ νάρθηκα: ὁ Παράδεισος. β. Ἁγ. Δημήτριος Οἰκονόμου. Τὸ πάνω μέρος ἀπὸ τὴ φορητὴ εἰκόνα τοῦ Προφήτη Ἡλία μὲ τὴν ἐπιγραφή.

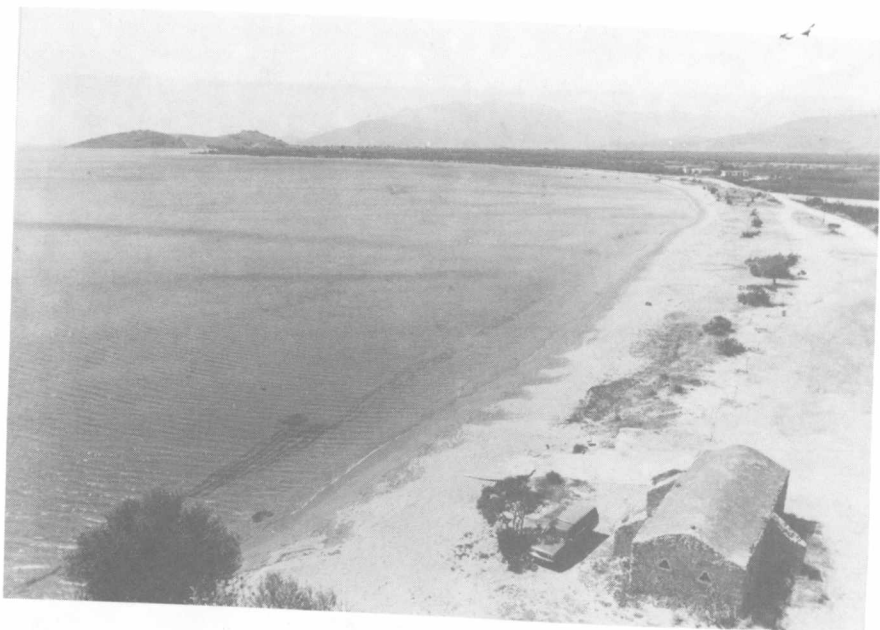

Πίν. 12. Η θέση του Παλιόχανου όπως φαίνεται από τα δυτικά. Στο βάθος τα βουνά της Αργολίδας.

Πίν. 13. Η θέση του Παλιόχανου από τη χερσόνησο του Παρ. Ἀστρους.

α.

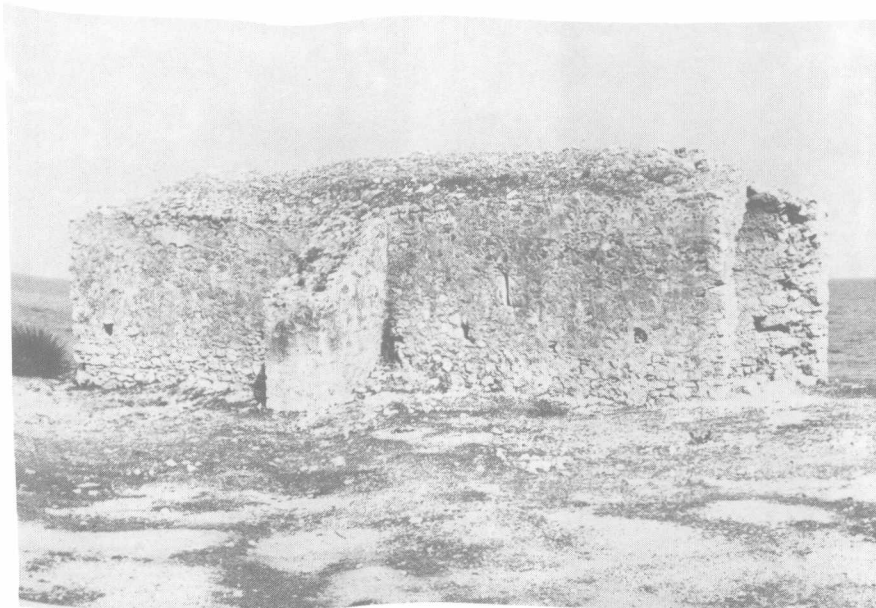
β.

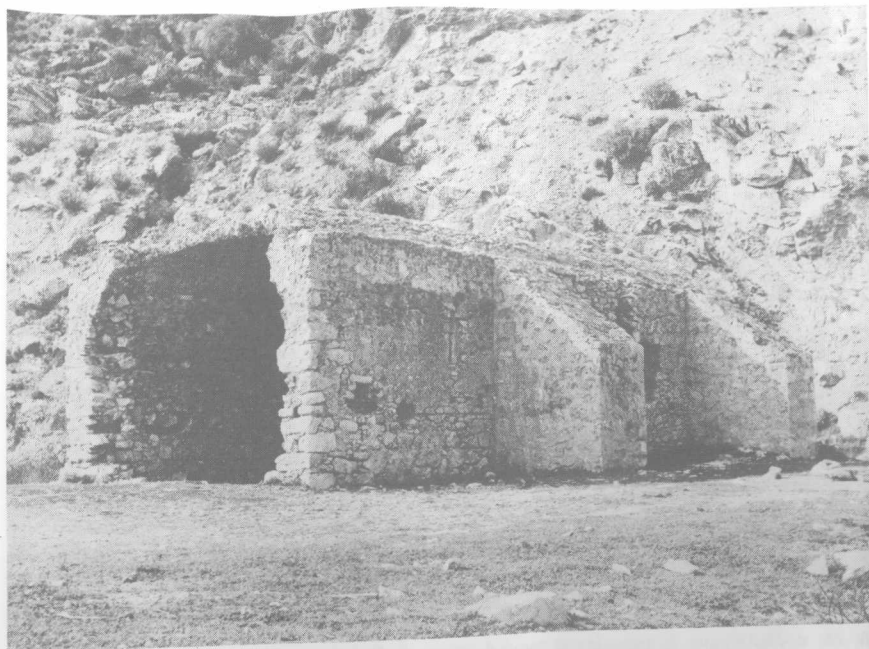
Πίν. 14. α. Το Παλιόχανο. Στο βάθος αριστερά η χερσόνησος του Παρ. Άστρους. β. Το Παλιόχανο από βόρεια.

α.

β.

Πίν. 15. α. Το Παλιόχανο από ΒΔ. β. Το Παλιόχανο από νότια.

α.

β.

Πίν. 16. α. Παλιόχανο. Η πολεμίστρα του ΝΑ τοίχου. β. Παλιόχανο. Η χρονολογία στην αντηρίδα του ΝΑ τοίχου.

α.

β.

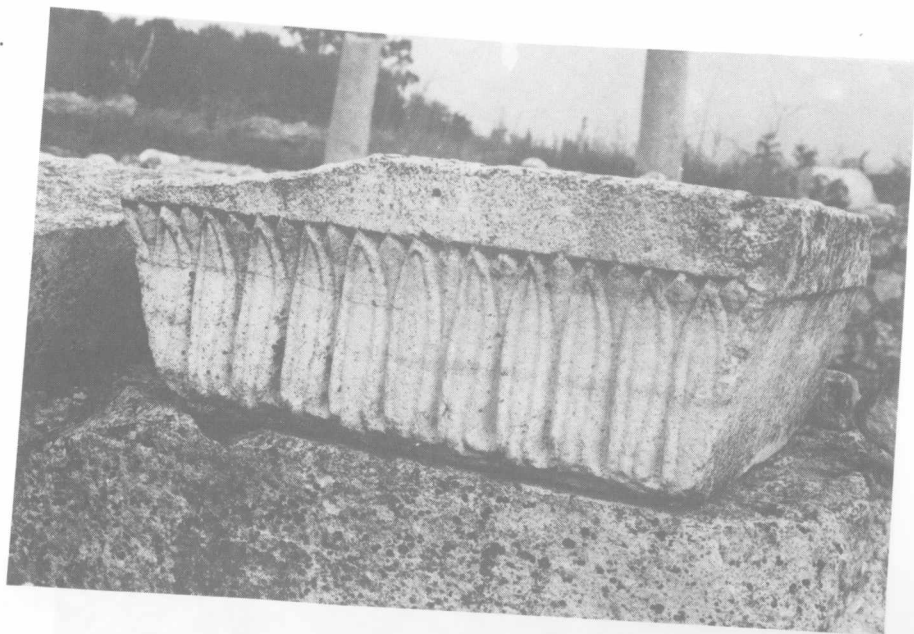

Πίν. 17. α, β Κουντουριώτισσα. Επιθήματα του τριβήλου.

α.

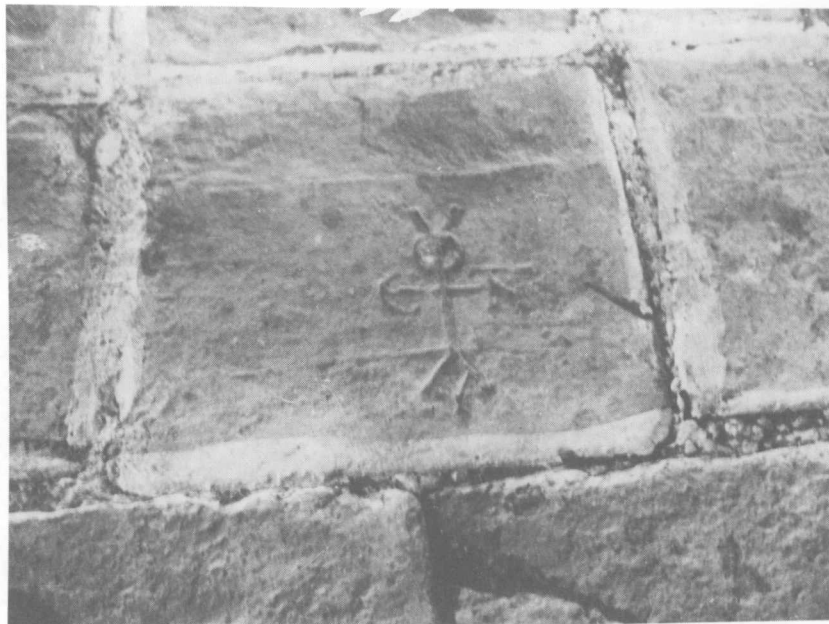

β.

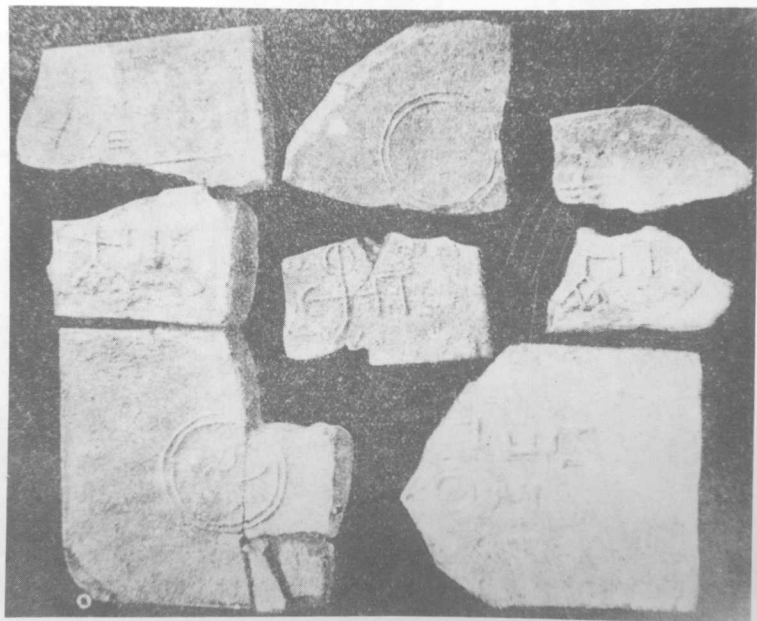

Πίν. 18. α. Δίο. Βασιλική Β. Ἐπίθημα. β. Δίο. Βασιλική Β. Ἐπίθημα.

α.

β.

Πίν. 19. α. Κουντουριώτισσα. Πλίνθος στό δάπεδο τοῦ ναοῦ. β. Πλίνθοι τοῦ Ἁγίου Δημητρίου (Γ. Σοτηρίου, ΑΔ 4, 1918).

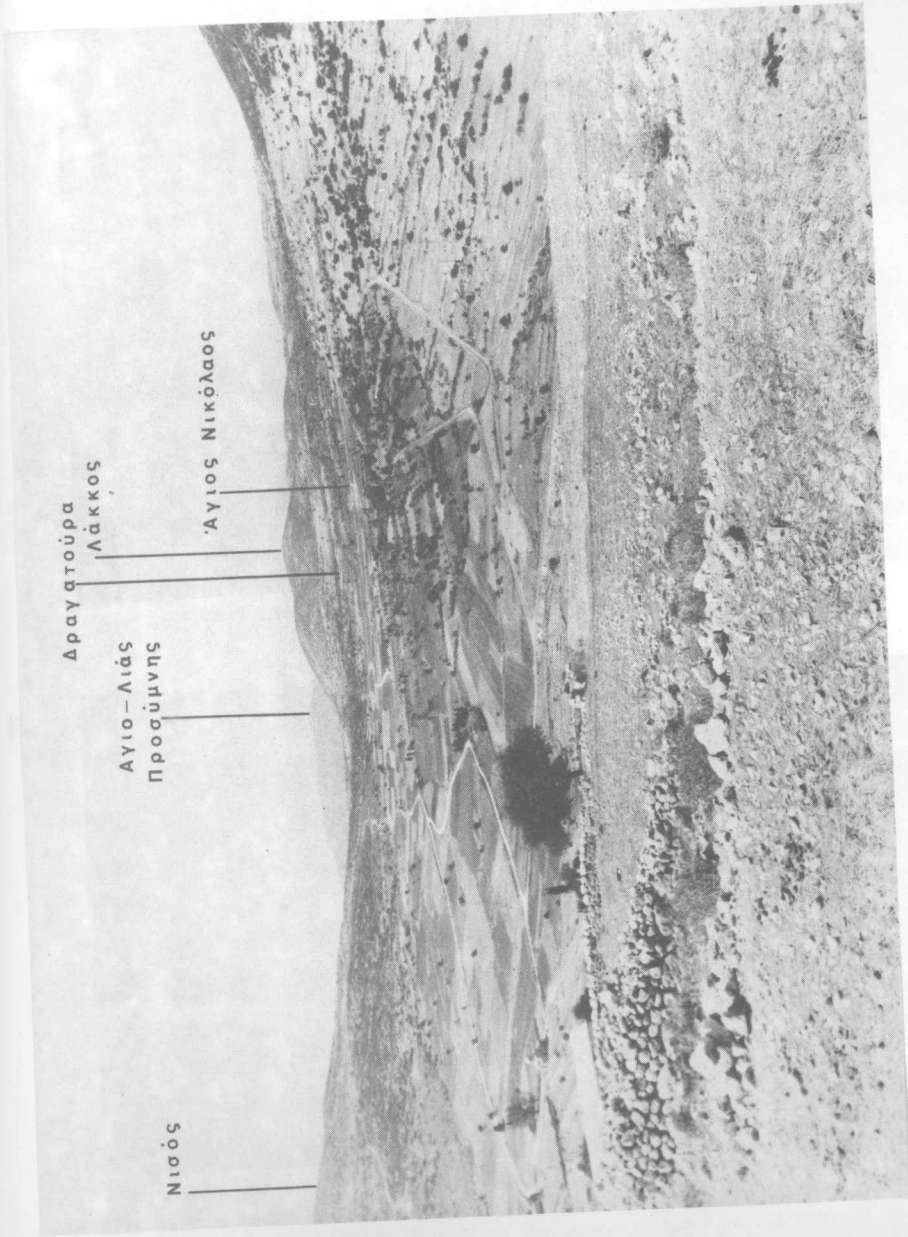
α.

β.

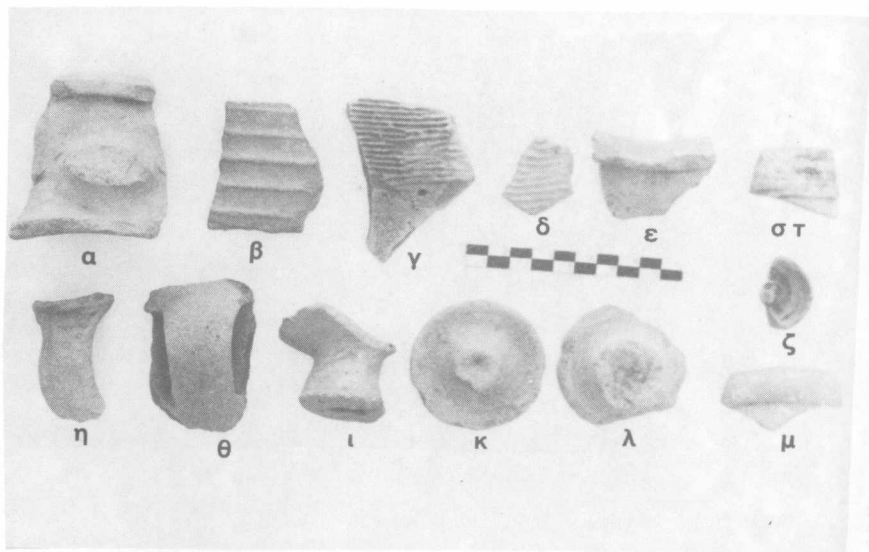
Πίν. 20. α. Κουντουριώτισσα. Ένσφράγιση πλίνθος στό δάπεδο. β. Βασιλική έκτός τών τειχών Δίου. Ένσφράγιση πλίνθος στο δάπεδο του βορ. κλίτους.

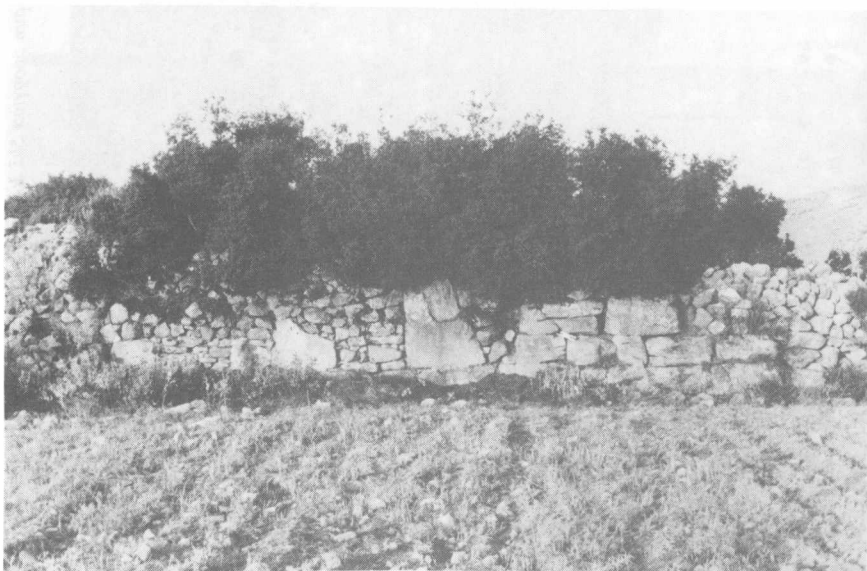
Πίν. 21. Αγινόρι. Γενική άποψη της κοιλάδας από το λόφο, όπου το κάστρο (Τουλιάς) (φωτοστρ. Π. Φάκλαρη).

α.

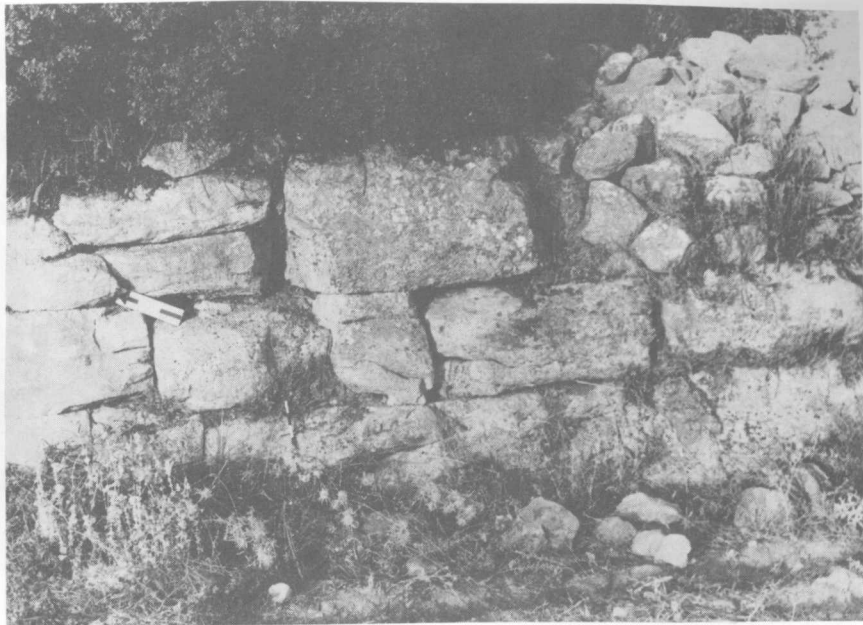

β.

Πίν. 22. α. Αγιονόρι. Κεραμική από τη Δραγατούρα (φωτογρ. Π. Φάκλαρη). β. Αγιονόρι. Λείψανα φυλακείου στη Δραγατούρα. Γενική άποψη (φωτογρ. Π. Φάκλαρη).

α.

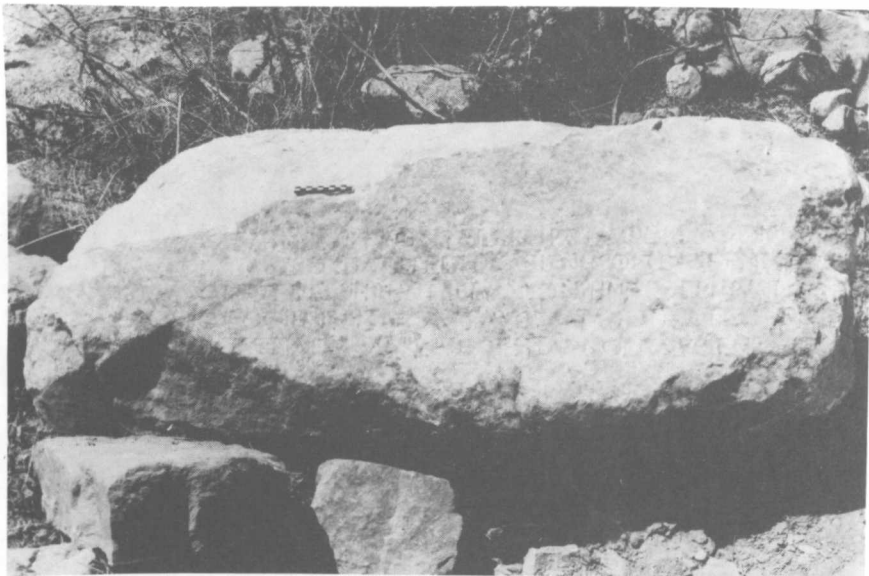
β.

Πίν. 23. α. Λεπτομέρεια του τοίχου. β. Η είσοδος (φωτογρ. Π. Φάκλαρη).

α.

β.

Πίν. 24. α. Αγιονόρι. Επιγραφή στη θέση Άγιος Νικόλαος (φωτογρ. Π. Φάκλαρη). β. Αγιονόρι. Πήλινος λύχνος (φωτογρ. Π. Φάκλαρη).

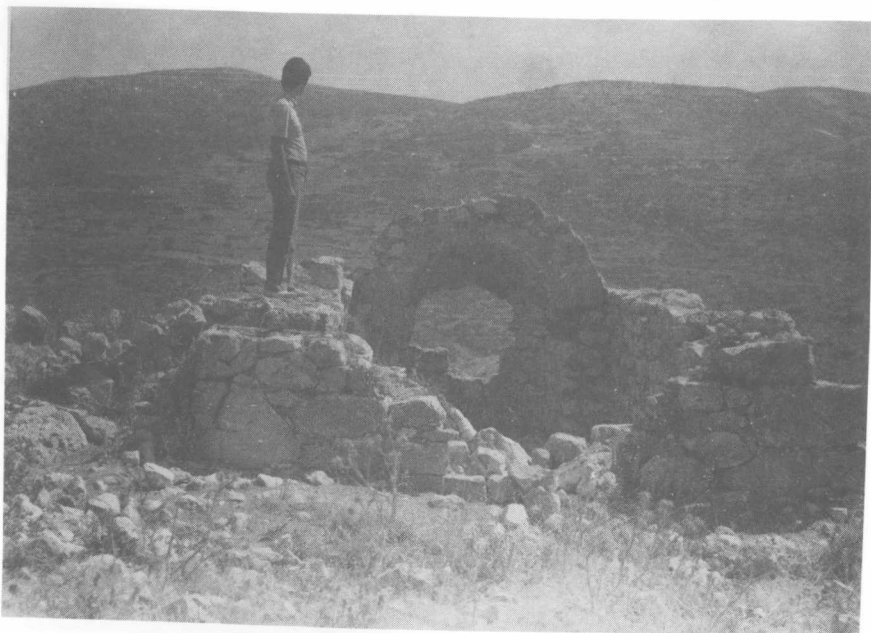
α.

β.

Πίν. 25. α. "Άγιος Μάρκος. "Αποψη από τή ΒΔ γωνία τοῦ μνημείου. β. "Άγιος Γεώργιος. "Αποψη τῆς Ν πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

α.

β.

Πίν. 26. α. "Άγιος Γεώργιος. "Αποψη από τά δυτικά. β. "Άγιος Γεώργιος. "Αποψη από τά ΝΑ.

Πίν. 27. "Άγιοι Άνάργυροι. Ἡ Θεοτόκος στό τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας.

α.

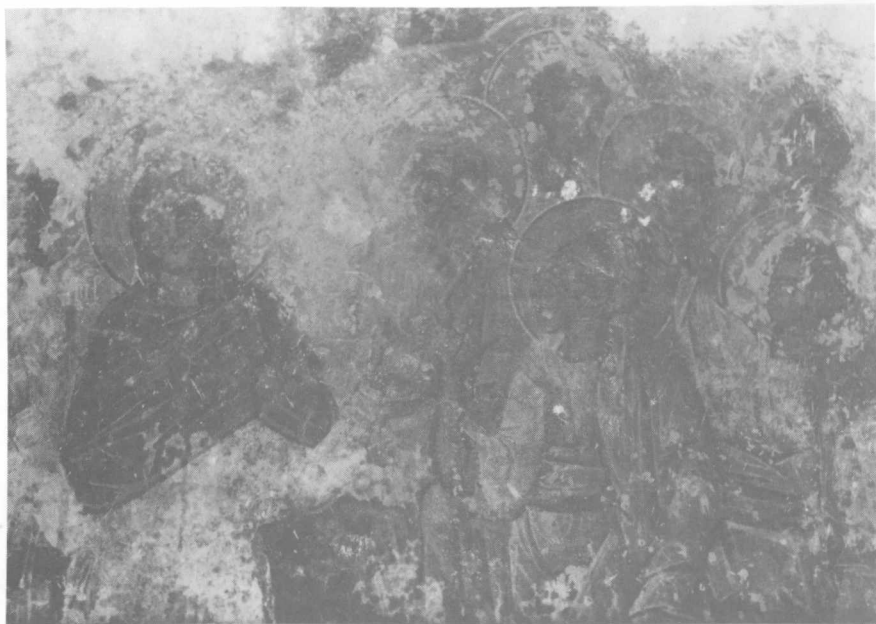

β.

Πίν. 28. α. "Άγιοι Ἀνάργυροι. Ἱεράρχες τῆς ἀψίδας (Γρηγόριος, Κύριλλος). β. "Άγιοι Ἀνάργυροι. Ὁ Ἅγιος Βασίλειος.

α.

β.

Πίν. 29. α. "Άγιοι 'Ανάργυροι. Λεπτομέρεια από τήν 'Ανάληψη. β. "Άγιοι 'Ανάργυροι. "Αποψη τοῦ μνημείου ἀπό Ν.

α.

β.

Πίν. 30. α. Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ὑπολείμματα παραστάσεων στό Ν σκέλος τῆς Δ Καμάρας. β. Ἅγιοι Ἀνάργυροι. Ἡ Ψηλάφηση (Δ καμάρα, Ν σκέλος).

Πίν. 31. "Άγιοι "Ανάργυροι. "Η επιγραφή.

α.

β.

Πίν. 32. α. "Άγιος 'Ιωάννης ο «Ψηλός» (άποψη από τή ΒΑ). β. "Άγιος 'Ιωάννης «Σκουφίτσα» (άποψη από τή ΝΑ).

α.

β.

Πίν. 33. α. Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ὁ Ἅγιος Παντελεήμων. β. Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Ὑπολείμματα της Κτητορικῆς ἐπιγραφῆς.

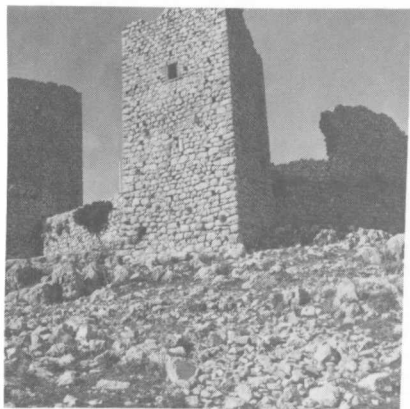
α.

β.

γ.

δ.

Πίν. 34. α. "Αγιονόρι." Αποψη του κάστρου. β. "Ο Ν πύργος. γ. "Ο Β πύργος. δ. Κάστρο. Αποψη από
τά ΒΔ.

α.

β.

Πίν. 35. α. Ἄγιονόρι. Ἴωνικό κιονόκρανο. β. Ἄγιονόρι. Ἴωνικό κιονόκρανο.

α.

β.

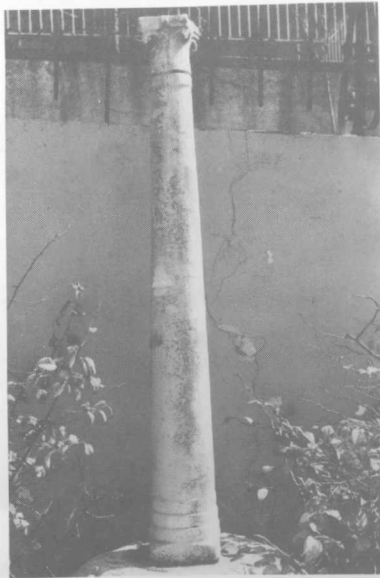

Πίν. 36. α. Ἁγιονόρι. Ἰωνικὸ κιονόκρανο. β. Ἁγιονόρι. Ἰωνικὸ κιονόκρανο.

α.

β.

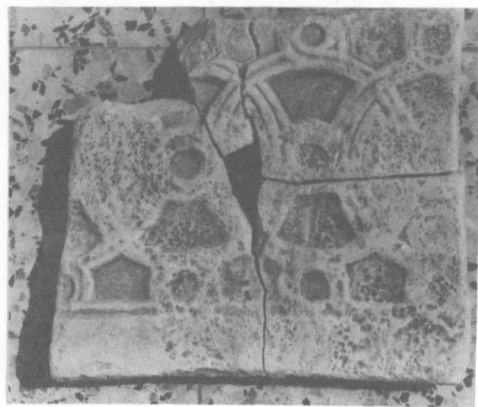

Πίν. 37. α. Ἄγιονόρι. Κορμός κίονος. Οἱ ἐγχάρακτοι σταυροὶ γ' καὶ δ'. β. Ἄγιονόρι. Κιονίσκος ἀκέρατος.

α.

β.

γ.

Πιν. 38. α. Ἄγιονόρι. Τό κιονόκρανο τοῦ κιονίσκου. β. Ἄγιονόρι. Θωράκιο τέμπλου. γ. Ἄγιονόρι. Ἐπίθημα.

Πίν. 39. 'Αγιονόρι. 'Επιτάφιος πλάκα.

THÉOPHYLACTE D'ACHRIDA
LETTRES

INTRODUCTION, TEXTE, TRADUCTION ET NOTES

PAR

PAUL GAUTIER

Membre de l'Institut français d'Études Byzantines

THÉOPHYLACTE D'ACHRIDA
DISCOURS, TRAITÉS, POÉSIES

INTRODUCTION, TEXTE, TRADUCTION ET NOTES

PAR

PAUL GAUTIER

Membre de l'Institut français d'Études Byzantines

ASSOCIATION DE RECHERCHES BYZANTINES
THESSALONIQUE
1986

ASSOCIATION DE RECHERCHES BYZANTINES
THESSALONIQUE
1980

MANUEL II PALAEOLOGUS
FUNERAL ORATION
ON HIS BROTHER
THEODORE

INTRODUCTION, TEXT, TRANSLATION AND NOTES

BY

J. CHRYSOSTOMIDES

ASSOCIATION FOR BYZANTINE RESEARCH
THESSALONIKE
1985

ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
BYZANTINΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

